

1984 061 381 01

HIERDIE EKSEMPLAAR MAG ONDER
GEEN OMSTANDIGHEDEN UIT DIE
BIBLIOTEK VERWYDER WORD NIE

U.O.V.S. - BIBLIOTEK

198706138101220000019

198706138101220000019

BREYTEN BREYTENBACH:

DIE SKRYWER AS OPENBARE FIGUUR

Francina Cornelia Johanna Galloway
(geb. Potas)

Hiermee verklaar ek dat hierdie proefskrif voorgelê word om te voldoen aan die vereistes vir die graad Doctor Litterarum in die Fakulteit Lettere en Wysbegeerte, Departement Afrikaans en Nederlands, aan die Universiteit van die Oranje-Vrystaat.

JANUARIE 1987

HIERDIE EKSEMPLAAR MAG ONDER

PROMOTOR: PROF. J.H. SENEKAL
GEEN OMSTANDIGHEDE UIT DIE
MEDE-PROMOTOR: DR. CHARLES MALAN
BIBLIOTEEK VERWYDER WORD NIE

Vir my ouers en

Walter en die seuns

Universiteit van die Oranje-Vrystaat
BLOEMFONTEIN

23 NOV 1987

KLAS
T 839.3615 BRE
BIBLIOTEK

B E D A N K I N G S

prof. Jan Senekal vir sy insette en aanmoediging;

dr. Charles Malan vir sy kritiese leiding en lankmoedigheid;

my vriende en kollegas — by name Eunice Basson, Johann Lodewyk Marais,
Peter Kohler en Martjie Bosman — vir urelange gesprekke en slyping
van gedagtes;

Christa de Bruin vir die knap tikwerk en die kalmbly;

Mariaan Murphy vir die opspoor van talle bronne;

Sylvia Barnard vir die tik van die bibliografie;

Julie van Zyl, Liesbeth Conradie en al die ander vir die proeflees;

my ouers vir hul opoffering en ondersteuning deur die jare (en pa se
snuffel in ou koerante);

my man en kinders vir die saamwerk en omdat hulle my moes verdra en
talle aanpassings maak.

Hierdie proefskrif het voortgevloei uit 'n SENSAL-projek.

Geldelike bystand van die Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing word hiermee
erken. Menings in hierdie werk uitgespreek of gevolgtrekkings waartoe geraak
is, is die navorser s'n, en nie bedoel as 'n weergawe van die menings en gevolg-
trekkings van die Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing nie.

The New Criticism's dream of a self-contained encounter between innocent reader and autonomous text is a bizarre fiction. To read is always to read in relation to other texts, in relation to the codes that are the products of these texts and go to make up a culture... Since (works) participate in a variety of systems...critics can move through texts towards an understanding of the systems and semiotic processes which make them possible.

Jonathan Culler,
The pursuit of signs, 11-12.

...the reader approaches a text from a personal ideological perspective, even when he is not aware of this, even when his ideological bias is only a highly simplified system of axiological oppositions.

Umberto Eco,
The role of the reader, 22.

Om te skryf is, wat my betref, om te kommunikeer. Die kommunikasie...is 'n draer van waardes, van opvattinge. Alle kommunikasie is politiek omdat dit 'n kommunikasie tussen mense is en omdat die 'mens' vir my 'n sosiale gegewe is ... Die mens is lid van die gemeenskap. Die gemeenskap...is 'n struktuur. Die soort struktuur word bepaal deur die belange van die sterkste groep of klas binne die gemeenskap..(en) deur ander gegewens — die geskiedenis van die maatskappy, sy ideologie, veranderende gebruike, verhoudings met ander gemeenskappe, ensovoorts.

Breyten Breytenbach,
De Vlaamse Gids, Jun. 1974:26.
(Vry vertaal)

I N H O U D S O P G A W E

1.	<u>PROBLEEMSTELLING, NAVORSINGSONTWERP EN TEORETIESE UITGANGSPUNTE</u>	1
1.1	PROBLEEMSTELLING	1
1.2	DOELSTELLINGS	5
1.3	HIPOTETIESE UITGANGSPUNTE	6
1.4	ALGEMENE WERKWIJSE	6
1.5	BRONNE: VERANTWOORDING	9
1.5.1	Teoretiese begronding	9
1.5.2	Die literêre, politieke en perssisteme in die algemeen	10
1.5.3	Reaksie op Breytenbach	10
1.6	TEORETIESE VERTREK-PUNTE EN WERKSDEFINISIES	12
1.6.1	Literatuursosiologie	12
1.6.2	Semiotiek	18
1.6.3	Die sisteembenadering	22
1.6.4	Resepsie-ondersoek	26
1.6.5	Kultuurstudie	33
1.6.6	Literatuuroppattings	42
1.7	WERKSKEMA	47
2.	<u>BREYTENBACH EN DIE AFRIKAANSE LITERÊRE, POLITIEKE EN JOERNALISTIEKE SISTEME: 'N ALGEMENE ORIËNTERING</u>	52
2.1	BREYTENBACH EN DIE LITERÊRE SISTEEM	52
2.1.1	Was Sestig n 'beweging'?	52
2.1.2	Die Sestigters se literatuuroppatting	55

2.1.3	Algemene lesersreaksie op Sestig (met klem op literatuuropvattings)	57
2.1.4	Breytenbach en die verwagtingshorison	59
2.1.5	Lesersreaksies op <u>Ysterkoei</u> (met klem op literatuuropvattings)	64
2.1.6	Breytenbach se literatuuropvatting	67
2.2	BREYTENBACH EN DIE POLITIEKE SISTEEM	74
2.2.1	Die ontplooiing van Afrikanermag en apartheid	76
2.2.2	Die rol van Afrikaner-intellektuele	80
2.2.3	Breytenbach, politieke houdings en die rol van die intellektueel	83
2.2.4	Die swart bevrydingstryd	86
2.3	BREYTENBACH EN DIE JOERNALISTIEKE SISTEEM	94
2.3.1	Afrikaanse persgroepe	94
2.3.2	Die Afrikaanse pers en die Nasionale Party	95
2.3.3	Ideologie/hegemonie en die Afrikaanse pers	100
2.3.4	Breytenbach en die Afrikaanse pers	103
3.	<u>BREYTENBACH SE HUWELIK EN DIE VISUMVOORVALLE</u>	105
3.1	DIE VISUMWEIERING VAN 1965	105
3.2	REAKSIE OP DIE VISUMWEIERING	108
3.2.1	Persreaksie	108
3.2.2	Die reaksies van die publiek	114
3.2.3	Reaksies van ingeligte lesers	118
3.3	DIE 1966-VISUMWEIERING	121
3.4	'N VISUM WORD TOEGESTAAN	121

3.5	DIE ALGEMENE POLITIEKE KONTEKS	122
3.5.1	Afsonderlike ontwikkeling en klein apartheid	123
3.5.2	Die Wette op Gemengde Huwelike en Ontug	125
SAMEVATTING		131
4.	<u> OOR AFRIKANERSKAP, VRYHEIDSVEGTERS EN GEWELD</u>	134
4.1	UITSPRAKE OOR AFRIKANERSKAP	135
4.2	REAKSIES OP AFRIKANERSKAP-UITSPRAKE IN DIE SESTIGERJARE	143
4.2.1	Persreaksie	143
4.2.2	Die reaksie van die publiek	145
4.2.3	Reaksie van ingeligte lesers	143
4.3	UITSPRAKE OOR VRYHEIDSVEGTERS, GEWELD EN SOSIALISME	150
4.4	REAKSIE OP 'TERRORIS'- EN 'KOMMUNIS'-UITSPRAKE	162
4.4.1	Reaksie van die pers en die publiek	162
4.4.2	Reaksie van ingeligte lesers	164
4.5	DIE ALGEMENE POLITIEKE KONTEKS	175
4.5.1	Breyten, Bram en Beyers	176
4.5.2	Onderdrukking van politieke dissidensie	180
4.5.3	Pogings tot onderdrukking van 'dissidensie' op kultuurfront	192
SAMEVATTING		198

5.	<u> </u> OOR AFRIKAANS, KULTUUR EN DIE FUNKSIE VAN DIE SKRYWER/ <u> </u> LITERATUUR	201
5.1	OOR AFRIKAANS	201
5.1.1	Uitsprake oor Afrikaans	201
5.1.2	Reaksie op Breytenbach se uitsprake oor Afrikaans	204
5.2	UITSPRAKE OOR 'N SUID-AFRIKAANSE KULTUUR/IDENTITEIT	208
5.3	BREYTENBACH OOR DIE ROL VAN DIE AFRIKAANSE SKRYWER/ INTELLEKTUEEL EN DIE LITERATUUR	215
5.4	BREYTENBACH OOR DIE WAARDE VAN SY 'ENGAGEMENT'	227
5.5	REAKSIE OP BREYTENBACH SE 1973-BESOEK AAN SUID-AFRIKA EN SY SOMERSKOOLTOESPRAAK	230
5.5.1	Reaksie op sy besoek	230
5.5.2	Reaksie op die Somerskooltoespraak	232
5.6	DIE ALGEMENE POLITIEKE KONTEKS	252
5.6.1	'Verligte' Afrikaner-Nasionalisme en 'pragmatiese apartheid'	252
5.6.2	Swart weerstand	260
5.6.3	Onderdrukking van dissidensie	262
	SAMEVATTING	266
6.	<u> </u> RONDON DIE VERHORE	269
6.1	DIE EERSTE VERHOOR: 1975	269
6.2	REAKSIE OP DIE EERSTE VERHOOR	274

6.2.1	Persreaksie	274
6.2.2	Die reaksie van die publiek	279
6.2.3	Reaksie van ingeligte lesers	286
6.3	<u>SKRYT WORD VERBIED</u>	297
6.4	DIE VERSKYNING EN ONTVANGS VAN <u>VOETSKRIF</u>	298
6.5	WOELINGE OM <u>SEISOEN</u>	303
6.6	SKRYF EN/OF PUBLISEER : 'N POLEMIK	308
6.7	DIE TWEDE VERHOOR: 1977	313
6.8	REAKSIE OP DIE TWEDE VERHOOR	319
6.8.1	Persreaksie	319
6.8.2	Reaksie van ingeligte lesers	325
6.9	DIE ALGEMENE POLITIEKE KONTEKS	332
6.9.1	Streeksbeleid	332
6.9.2	Binnelandse politieke ontwikkelinge	337
6.9.3	Kultuur en politiek	345
	SAMEVATTING	350
7.	<u>RONDON DIE VRYLATING</u>	353
7.1	KYK HY IS SKADELOOS, WEES HOM GENADIG	353
7.2	REAKSIE OP DIE VRYLATING	356
7.3	DIE ALGEMENE POLITIEKE KONTEKS	357

7.3.1	Die 'Nuwe Bedeling'	357
7.3.2	Breytenbach en die 'Nuwe Bedeling'	360
7.3.3	Die 'Nuwe Bedeling' en die Afrikaanse letterkunde	363
SAMEVATTING		364
8.	<u>WOELINGE OM SENSUUR EN PRYSE</u>	367
8.1	SENSUUR	367
8.1.1	Breytenbach en pre-sensuur	368
8.1.2	Breytenbach en amptelike sensuur	373
8.1.3	Sensuur, literatuuropvatting, ideologie	379
8.2	PRYSE	386
8.2.1	Die APB-/Perskorprys	386
8.2.2	Die CNA-prys	390
8.2.3	Die Hertzogprys	400
8.2.4	Die <u>Rapport</u> prys	428
SAMEVATTING		437
SLOT		440
BIBLIOGRAFIE		443
BYLAE		473
AFKORTINGS		475
OPSOMMING		476

HOOFSTUK 1

PROBLEEMSTELLING, NAVORSINGSONTWERP EN TEORETIESE UITGANGSPUNTE

1.1 PROBLEEMSTELLING

Breyten Breytenbach se verskyning op die Afrikaanse literêre toneel met twee bundels in 1964 — nadat hy tot in daardie stadium slegs gedigte in tydskrifte soos Contrast gepubliseer het — word oorwegend geesdriftig begroet. Dit is egter in 1965 dat hy sterk op die voorgrond tree: nie net as wenner van die Afrikaanse Pers Boekhandel-prys nie, maar as iemand wat afwyk van die algemeen aanvaarde patroon van wat 'n 'Afrikaner' is en doen. In koerantberigte (byvoorbeeld Db., 14.2.65 en Bu., 18.2.65) en -briewe ontvou die verhaal van die jong seun van Bonnievale-Kafferskuilrivier-Wellington wat aan die Michaelis-kunsskool van die Universiteit van Kaapstad vriendskappe met 'andersdenkende' jongmense sluit en vir die eerste keer kennis maak met 'liberale' en 'swart' politiek; wat teen die einde van 1959 op 'n Portugese boot na Europa vertrek; wat deur Spanje ryloop na Parys; wat in Londen gaan wag op nuus van 'n algemene onlusituasie tuis nā die Sharpeville-voorval; wat nā maande as portretskilder, werker op 'n plesierboot op die Middellandse See en as taalonderwyser in Noorweë na Parys terugkeer, in 1962 met die 'nie-blanke' meisie, Yolande, trou en wat haar nou, drie jaar later, met sy prysgeld na sy geboorteland wil bring.

Die visumweiering aan Yolande is belangrik in die Breytenbach-geskiedenis omdat dit van hom 'n openbare figuur maak wat heelwat reaksie by die publiek uitlok; omdat die gedwonge afwesigheid van sy vaderland 'n invloed op sy skrywersloopbaan gehad het en omdat daar rondom dié debakel 'n politieke kode begin ontstaan het wat in die resepsie van sy literêre tekste opvallend meespreek.

Sedert 1965 figureer die Suid-Afrikaanse apartheidswerklikheid as die spil waarom Breytenbach se verbittering draai en waarteen sy verset gerig is — in sy uitsprake oor die skrywerstaak, in 'n hoë mate in sy skryfkuns self, en in sy politieke optrede wat in 1975 sou uitloop op sy skuldig- bevinding onder die Wet op die Onderdrukking van Terrorisme. Reeds in die brief aan Die Burger (2.6.65) waarin hy reageer op die visumweiering aan Yolande rig hy hom hierteen: 'Ek haat en verafsku apartheid met al sy implikasies.' Ná sy vrylating stel hy dit telkens duidelik dat hy nóg so voel, byvoorbeeld:

I believe, more than ever, that the system existing in South Africa is against the grain of everything that is beautiful and hopeful and dignified in human history; that it is a denial of humanity, not only of the majority being oppressed but of the minority associated with that oppression; that it is profoundly unjust; that it is totally corrupted and corrupting; that it is a system with which nobody ought to be allowed to live. (The true confessions of an albino terrorist, 1984:59)

As 'Sestiger' was Breytenbach deel van 'n groep skrywers wie se vernuwendende invloed die tradisioneel aavaarde 'grense' van die literatuur oorgesteek het, sodat hulle werk 'n politieke fenomeen geword het. Volgens André P. Brink, voorste segsman van Sestig:

Social attitudes within Afrikanerdom are assessed, even today, on the basis of whether a person is 'for' or 'against' the Sestigers. And this applies as much to people who have read their work as to a multitude who haven't. (1983a:45; vergelyk ook Brink, 1985b:10)

Breytenbach is egter nie net 'n 'politieke' figuur op grond van die feit dat hy 'n Sestiger is nie, maar veral op grond van sy persoonlike openbare uitsprake en optrede teen apartheid wat hewige reaksie van sowel literêr-geskoolde lesers as die algemene publiek uitlok. Brink, wat ook 'n kenner van Breytenbach se poësie en prosa is, meen:

He is indeed one of the greatest poets Afrikaans literature has yet produced; but what makes him politically relevant is that to an overwhelming majority of people who have never read a single line of his verse, he has become a symbol of resistance to oppression. To many Africans, Coloureds and Indians he has given new hope: because of his marriage and because of his convictions. As a result, every line of poetry he writes — even if it is the purest lyrical verse — acquires political implications. (1983a: 86).

Dat Breytenbach nie net 'n belangrike literêre bydrae gelewer het nie, maar ook 'n onmiskenbare politieke rol in die Suid-Afrikaanse samelewing vervul, word sedert sy inhegtenisname en vonnis uit verskillende oorde erken. Die taalsosioloog en skrywer J.C. Steyn meen dat Breytenbach met sy optrede homself geoffer het om Afrikaans te help bevry van die stigma 'verdrukkerstaal'; dat hy so skouspelagtig soos alle Afrikaner-rebelle voor hom kon toon dat Afrikaans ook die taal is van diegene wat hulle met hart, siel en verstand verset teen alles wat — 'ten onregte in die naam van die Afrikaners' — aan ander gedoen word (1980:281-282). A.J. Coetzee (1980:i) stel dit dat Breytenbach se politieke uitsprake en handeling 'n sterk politiserende effek gehad het. Jack Cope (1982: 173) wys daarop dat Breytenbach se 'mere presence implying total rejection of racial domination by Whites in his hated/loved country was in itself a declaration'.

Uitsprake soos hierdie oor die politieke rol en die politiserende effek van Breytenbach is veralgemenend en berus deels op aannames. Daar word gereeld in literêre essays en in studies oor Breytenbach verwys na sy politieke uitsprake/optrede en die effek wat dit gehad het, maar daar is nog nooit 'n sistematiese en uitgebreide ondersoek daarna onderneem nie.

Al die ondersoeke oor Breytenbach se oeuvre wat tot dusver vir nagraadse studietoelae is, is 'teksgesentreerd'*) . Dit wissel van

*) Hier word teks in die verouderde betekenis van die term gebruik, naamlik 'n volkome distinktiwe eenheid, 'n outonome verbale objek (Van Gorp, 1984:304). Hierna word die term, wanneer dit in hierdie betekenis gebruik word, in aanhangstekens geplaas.

oorskouings soos dié van André P. Brink (Die poësie van Breyten Breytenbach, 1975) en A. van der Merwe (Paradoks as poësie, 1975) tot studies wat op bepaalde tematiese of strukturele fasette van 'n spesifieke teks of die oeuvre in sy geheel fokus, byvoorbeeld: taal en beeld (Verster, 1969), beïnvloeding (Cilliers, 1972), ballingskap en vaderland (Olivier, 1973), ontbinding (Vorster, 1973), surrealisme en Zen-Boeddhisme (Stander, 1974), prosa-struktuurvorme (Winterbach, 1974), anormalisering (Viljoen, 1975), mengvorme (De Klerk, 1975), idioom en vaste uitdrukkings (De Haan, 1975), die sinestetiese beeld (Galloway, 1976), die ek-spreker (Roodt, 1977), terugkerende simbole (Ferreira, 1982, 1985), tyd-ruimte (Conradie, 1982), lewe-dood spanning (Van Rooyen, 1982) en vervanging (Lombard, 1983). Ander navorsers spits hulle nie uitsluitlik toe op Breytenbach se oeuvre nie, maar gee wel aandag aan fasette daarvan, byvoorbeeld die invloed van die nuwe werklikheidsbeeld op tema en vorm (Robinson, 1971), die nie-metriese vers (Spangenberg, 1973), betrokkenheid (Coetzee, 1976; Deudney, 1979; Weideman, 1982).

Die huidige ondersoek het nie bepaalde, outonome literêre 'tekste' as uitgangspunt nie, maar fokus op Breytenbach se openbare optrede en die openbare reaksies wat dit uitlok asook die verband tussen hierdie optrede/reaksie en literatuuropvattinge en ideologiese ingesteldhede. Teks word dus in hierdie ondersoek gesien as gedesentraliseerd in die rigting van 'die aktiwiteit van skryf' en die idee van intertekstualiteit: die literêre teks word opgevat as 'n voortbrengsel van die sosiale instelling van skryf (l'écriture). Die skrywer word dus gesien as 'ruimte' waarin die werkzaamheid van 'om te skryf' die bestaande talige en literêre sisteem aktiveer tot 'n bepaalde teks. Die aparte teks verkry die status van 'n inter-teks, teks tussen tekste en die grense tussen eintlike tekste en metatekste vervaag (Van Gorp, 1984: 304).

1.2 DOELSTELLINGS

Die doel van hierdie studie is om die volgende sake binne 'n tydvak vanaf die vroeë sestigerjare tot 1986^{*)} te sistematiseer, te beskryf en krities te beredeneer — uit die aard van die saak vanuit die ondersoeker se perspektief (wat basies deur die ideologiese en aksiologiese vlakke bepaal word):

- (i) Breytenbach se omstrede openbare uitsprake en optrede wat hom telkens in die kalklig laat staan, asook die hewige openbare reaksie wat hy van mede-Afrikaners uitgelok het. Hierdie reaksie kan breedweg getipeer word as 'verkramp' en 'verlig'.^{**)}
- (ii) Die verhouding tussen Breytenbach se politieke uitsprake/optrede en die reaksies daarop aan die een kant en die algemene politieke konteks aan die ander kant.
- (iii) Die rol van die Afrikaanse pers ten opsigte van Breytenbach as openbare figuur.

^{*)} Die ondersoek fokus op die tydperk 1964/65 (toe Breytenbach met die verskyning van sy 'vreemde' dubbeldebuut asook die visumdebakel die aandag van 'n wye publiek begin trek het tot 1977 (die jaar van sy tweede verhoor), dit wil sê op die vóór- en vroeg-'tronkfase' in die skrywer se openbare lewe. In hierdie tydperk het Breytenbach 'n 'openbare figuur' geword wie se uitsprake/optrede implikasies ingehou het vir sy eie poëtika en vir die 'teks'gerigte benadering wat aan die orde van die dag was. Die datums 1964-1977 is egter nie streng afbakenings nie en Breytenbach se uitsprake sedert sy vrylating, einde 1982, asook die reaksie wat dit uitlok, word ook in berekening gebring in die lig van die kontensieuse aard daarvan binne 'n tydvak wat gekenmerk word deur 'n 'nuwe politieke bedeling' en 'n 'nuwe paradigma'.

^{**)} In hierdie ondersoek word 'verkramp' gebruik in die sin van 'politieke verstarring en koppige selfhandhawing' (Willem de Klerk, Tv., 6.10.66). 'Verlig' word beskou as 'afwykende' beskouings binne die Afrikaner-establishment (Van Zyl Slabbert, 1975:13-14) — hierdie houding verbreed in der waarheid die Afrikanerlaer (Brink, 1976:5), maar is nie 'n fundamentele (radikale) bevraagtekening van die status quo nie. 'Verkramp' en 'verlig' is soos 'blank', 'nie-blank', 'liberaal' en ander begrippe, historiese konstruksies en dít moet in gedagte gehou word in 'n studie waar daar nie 'n indringende analise van dié terme onderneem word nie. Hoewel subtiele nuanseringe dus nie opgevang kan word deur die veralgemenende gebruik van terme soos 'verkramp' en 'verlig' nie (en dit daarom in aanhalingstekens geplaas word), word dit in hierdie ondersoek gebruik om breedweg twee soorte reaksies op Breytenbach te onderskei.

(iv) Die implikasies wat Breytenbach se uitsprake/optrede vir sy poëtika inhou, asook die implikasies wat reaksies op sodanige uitsprake/optrede vir die literatuuropvattings van lesers en die publiek inhou (dit wil sê die verband tussen ideologie en literatuuropvatting).

1.3 HIPOTETIESE UITGANGSPUNTE

Die hipotetiese uitgangspunte vir hierdie studie sluit aan by die doelstellings soos uiteengesit in 1.2.

Daar word uitgegaan van die aanvaarding dat die wye publiek, wat meestal nie Breytenbach se literêre tekste gelees het nie, hom slegs as openbare figuur 'ken' en dat daar 'n aantoonbare verband tussen reaksies op sy uitsprake/optrede en die bestaan van politieke strominge onder die Afrikaners is. Verder word veronderstel dat die Afrikaanse pers 'n belangrike rol gespeel het om 'n 'klimaat' te skep waarbinne op Breytenbach gereageer is en dat die onderskeie koerante se houdings teenoor die skrywer verband hou met die redakteurs of joernaliste se politieke ingesteldhede. Hipoteties word gestel dat Breytenbach se openbare uitsprake en optrede in direkte verband met sy poëtika en ideologie staan en dat daar 'n aantoonbare verband tussen die reaksies van die publiek/lesers en hulle ideologiese ingesteldhede en literatuuropvattings is. Die politieke-literêre kommunikasiekomplekse tree waarskynlik op as sisteme wat by mekaar aansluit en kan as 'n verklaringsmodel dien vir die ontleding van Breytenbach se openbare optrede asook vir die reaksie op hom as openbare figuur.

1.4 ALGEMENE WERKSWYSE

Een van die basiese aannames waarvan in hierdie studie uitgegaan word, is dat die samelewing 'n groep sisteme is wat dinamies is en kan aanpas as gevolg van die interaksie tussen sy verskillende subsysteme. Daar word ook aanvaar dat ideologiese vooronderstellinge onderliggend is aan alle kodesisteme en literatuuropvattings en dus 'n rol speel in die literêre diskoers. Literatuur word gesien as 'n sosiale verskynsel en

handeling in die sin dat daar interaksie tussen literatuur en gemeenskap is en in die sin dat die skrywer en die literêre teks 'n maatskaplike funksie het. *)

Sekere aspekte van die kommunikasie rondom Breytenbach word ontleed binne die raamwerke van die semiotiek en die sisteembenadering met klem op die interaksie tussen die literêre, politieke en joernalistieke sisteme. Dit is onvermydelik dat daar elemente van interdisiplinêre navorsing in die studie sal wees. Daar word dus aangesluit by 'n uitgangspunt wat tans wyd aanvaar word, naamlik dat daar nie meer van die isolasie van die teks of die literatuur as 'n versameling tekste sprake kan wees wanneer die interaksie tussen kommunikasiekomponente ondersoek word nie. **)

In die besonder wil die studie egter 'n ondersoek na aspekte van literêre kommunikasie wees met klem op die rol van die leser/publiek. Dit is ook in ooreenstemming met onlangse tendense in die literêre teorie waarin die fokus verskuif het na die ontvanger en na pragmatiese elemente. Die vraag bly egter voortdurend wat die verband van die literêre kommunikasiesisteme met die ander kommunikasiesisteme is en hoe hulle op mekaar interreageer.

*) Die Afrikaanse literatuursisteme omvat alle literatuur wat in Afrikaans geproduseer, versprei, ontvang en verwerk word. Binne dié sisteme kan 'n hele aantal subsysteme onderskei word: hoë of elitistiese, ernstige letterkunde (E-literatuur), ontspanningsliteratuur, kinderliteratuur, ensovoorts (Senekal, 1985:20-22).

**) Hier te lande is daar wel navorsers wat nie met hierdie uitgangspunt sal saamstem nie (vergelyk byvoorbeeld Van Rensburg, 1985 en Johl, 1986). Johl meen dat die outonome literatuuropvatting en die 'teksgerigte' benadering 'onregverdiglik' gestigmatiseer is op grond van die beginsels van 'isolasie'/outonomie en creatio/fiksionaliteit en dat die beginsels van mimesis en referensialiteit, wat 'n ander been van die literatuuropvatting uitmaak, verwaarloos is (op.cit.:76-78). Volgens haar verlaat teenstanders van die 'tekskritiek' hulle op 'n 'oorsese ready-made-arsenaal van kultuur-ideologiese en kultuur-filosofiese konsepte, metodes en strategieë om die dominante Afrikaaner-ideologie, lewenstyl en werklikheidsbeskouing, waarby ingesluit is die opvatting van die outonome teksbenadering en die literêr-kritiese waardesisteme, te probeer ontbind' (op.cit.:160-161). Daarteenoor staan die ontwikkelinge van die Westerse literatuurwetenskap en 'n herdefiniëring van begrippe soos literatuur, teks, leser, konteks, ensovoorts. In hierdie proefskrif word juis hierdie ontwikkelinge verreken.

In dié verkenning, sistematiesing en beskrywing van verhoudings tussen oop sisteme sal ook rekenskap gegee word van die verbande wat bestaan tussen Breytenbach se openbare uitsprake/optrede en sy poëtika aan die een kant en tussen reaksies op sodanige uitsprake/optrede en (nie)-lesers se literatuuropvattinge aan die ander kant.

Hoofstuk 2 is 'n algemene oriëntering ten opsigte van Breytenbach se posisie binne die literêre, politieke en joernalistieke sisteme. Met betrekking tot die literêre sisteem word aangetoon dat sy tekste as 'Sestigertekste' geresepteer is en dat dit die literêre verwagtingshorison verskuif het. Die hewige openbare reaksie op Sestig in die algemeen word in enkele hoofkategorieë saamgevat en in verband gebring met lesers se literaturopvattinge. Breytenbach se eie literaturopvatting word bespreek omdat die verband daarvan met sy openbare uitsprake/optrede in die volgende hoofstukke ter sprake kom. Ten opsigte van die politieke sisteem word aangedui dat Breytenbach sy openbare verskyning gemaak het op 'n tydstip toe die apartheidsisteem reeds stewig gevestig was en dat sy uitsprake/optrede en die reaksie daarop gesien kan word teen die agtergrond van algemene reaksie op apartheid, vanuit sowel wit as swart geleedere. Klem word gelê op die feit dat die literêre beweging van Sestig in 'n tyd van politieke woelinge 'n politieke dimensie gekry het en die verlig/verkramp-stryd hom ook op die kultuurfront gemanifesteer het. Vir sover dit die joernalistieke sisteem betref, word geskets hoe die houding wat verskillende koerante teenoor Breytenbach (asook die Sestigers en die 'kultuurstryd' in die algemeen) inneem, bepaal word deur algemene politieke instellings wat veral gerig word deur die ideologiese ingesteldheid van die redakteurs en politieke joernaliste.

In hoofstukke 3-8 word Breytenbach se openbare uitsprake en optrede teen apartheid, en die reaksies van lesers en die wye publiek daarop, teen die agtergrond van die algemene politieke konteks geplaas. Die hoofstukke gee nie 'n streng chronologiese verslag van openbare uitsprake/optrede en reaksies nie, maar word gesentreer rondom bepaalde 'tematiese groeperinge': 'n mate van oorvleueling/kruisverwysing was onvermydelik, maar die hoeveelheid stof kon sodoende beter gesistematiseer word. In die onderskeie hoofstukke kom die volgende aspekte van

Breytenbach as openbare figuur dus ter sprake: sy huwelik en die visumvoorvalle (hoof- stuk 3); sy uitsprake oor Afrikanerskap en vryheidsvegters (hoofstuk 4); sy uitsprake oor Afrikaans, kultuur en die rol van die Afrikaanse skrywer/letterkunde (hoofstuk 5); die verhore (hoofstuk 6); die vrylating (hoofstuk 7); die woelinge om sensuur en pryse (hoofstuk 8). Die laaste afdeling bestaan uit die gevolgtrekkings en samevatting.

Die metode wat in elkeen van hierdie hoofstukke gevolg word, is:

- (i) om 'n uiteensetting te gee van Breytenbach se uitsprake en/of optrede (of dit wat mēt hom gebeur en wat hom in die kalklig plaas en die, waar van toepassing, implikasies wat dit inhou vir sy literatuuropvatting;
- (ii) om die openbare reaksie daarop aan te dui, met inagnam van die implikasies vir literatuuropvatting (na gelang van beskikbare gegewens word onderskei tussen die reaksie van die pers, die publiek en ingeligte lesers);
- (iii) om die uitsprake/optrede en reaksies daarop teen die agtergrond van die algemene politieke konteks te plaas en om die verband tussen literatuuropvatting en ideologie aan te dui. In hoofstukke 3 en 4 word gefokus op die politieke konteks van die sestigerjare; in hoofstukke 5 en 6 op diē van die sewentigerjare. In hoofstuk 7 word Breytenbach se vrylating binne die huidige konteks geplaas.

1.5 BRONNE: VERANTWOORDING

1.5.1 Teoretiese begronding

Aangesien die studie nie 'n bydrae tot teorievorming wil lewer nie en die basis waaruit gewerk word reeds uitvoerig begrond is, word in 'n groot mate gesteun op literatuur waarin modelle en teorieë uitgespel is.

1.5.2 Die literêre, politieke en perssisteme in die algemeen

Breytenbach as openbare figuur is die spilpunt van die ondersoek. Daar word dus op voltooide navorsing gesteun om 'n oriëntering van die algemene literêre situasie waarbinne hy optree, te verskaf. Daar word veral gebruik gemaak van literatuurgeskiedenis, tesse en publikasies oor die Vernuwings van Sestig.

Breytenbach is polities gesproke 'n omstrede figuur en daarom word deur-gaans na kontekstuele sake van politiek-historiese aard verwys. Omdat die skrywer en die publiek op wie gefokus word, 'wit Afrikaanssprekendes' is, word veral gesteun op die werk van Afrikaner-historiografe wat die volk se houding interpreteer en op die bydraes van Afrikaner-filosowe en -skrywers tot die politieke debat. Daar word egter wel ook aangesluit by die ondersoeke van Engelse Suid-Afrikaanse historici wat 'n kritiese/alternatiewe interpretasie van gebeure en tendense verskaf.

Breytenbach is in 'n hoë mate deur die Afrikaanse pers verhef tot openbare figuur. Daar word veral gesteun op akademiese studies oor die pers in Suid-Afrika asook op persverhale en memoirs van sowel 'verligte' as 'verkrampde' joernaliste ten einde 'n algemene indruk van die politieke houding van koerante en redakteurs te verskaf.

1.5.3 Reaksie op Breytenbach

Wat die reaksie op Breytenbach betref, word gebruik gemaak van resensiedokumente wat leesreaksies reflekteer asook van argiefstukke, veral in die vorm van koerantberigte en briewe in koerante, wat 'n neerslag is van die publieke reaksie op Breytenbach. Omdat die ondersoek fokus op die skrywer as openbare figuur, word privaatkorrespondensie slegs betrek as dit toeganklik is vir die publiek. Die volgende soorte dokumente is gebruik:

- (i) resensies (wat hier gesien word as publiek-gerigte dokumente én as neerslag van individuele houdings);

- (ii) artikels oor (aspekte van) Breytenbach se literêre tekste asook oor hom as mens/digter;
- (iii) literatuurgeskiedenis;
 - (iv) keurdersverslae (indien beskikbaar);
 - (v) biografieë;
 - (vi) onderhoude wat met die digter gevoer is;
 - (vii) koerantberigte oor Breytenbach se lewe en werk;
 - (viii) koerantberigte oor die Sestigters;
 - (ix) redaksionele kommentaar oor Breytenbach se uitsprake en optredes;
 - (x) briewe van sowel ingeligte as nie-akademiese lesers en die algemene publiek oor Breytenbach se literêre tekste asook openbare uitsprake/optrede wat in Afrikaanse dagblaaië of tydskrifte gepubliseer is;
 - (xi) briewe van Breytenbach self wat in die Afrikaanse pers gepubliseer is;
 - (xii) privaatkorrespondensie (byvoorbeeld briewe uit die Opperman- en Van Wyk Louw-versamelings of briewe waaruit aangehaal word in biografiese artikels soos dié van Chris Barnard. Hierdie bronne is toeganklik vir die publiek);
 - (xiii) outobiografiese werke (byvoorbeeld h Seisoen in die Paradys en The true confessions of an albino terrorist).

Daar is al dikwels verwys na die feit dat Breytenbach se werk en lewe nie net 'n effek op Afrikaners gehad het nie, maar op Engelse Suid-Afrikaners en bruin- en swartmense wat soms nie 'n woord van sy literêre tekste gelees het nie (byvoorbeeld Brink 1983a:45 en 86). Toegang kon egter nie verkry word tot voldoende resepsiedokumente wat dit staaf nie. (Breytenbach self sê na sy vrylating dat geen swarte van sy gedigte notisie neem nie — Va., 8.3.83.) Die reaksie wat dus in hierdie studie gereflekteer word, is die reaksie van wit Afrikaanssprekendes.

Geen aanspraak word daarop gemaak dat die dokumente waarna verwys word 'n volledige opgaaf is van hierdie tipe reaksies nie. So ook is die aantal briewe wat oor die visumweiering, die somerskooltoespraak, die verhoor en vonnis gepubliseer is, geen aanduiding van hoeveel lede van

die publiek in werklikheid daarop gereageer het nie: nie alle briewe wat koerante ontvang het, is gepubliseer nie en verder is dit ook moontlik dat sekere koerante hoofsaaklik briewe gepubliseer het wat hul eie standpunt onderskryf. Die beskikbare briewe gee egter duidelik genoeg aanduidings van algemene tendense.

1.6 TEORETIESE VERTREKUNTE EN WERKSDEFINISIES

Inleidend

Volgens Segers (1978:738) bestaan daar 'n belangrike ooreenkoms tussen die literatuursosiologie, die literatuursemiotiek, die resepsie-onderzoek en die literatuurpsigologie in die sin van die eksperimentele estetika (in hierdie studie word veral by eersgenoemde drie benaderings aangesluit). Hierdie benaderings gaan naamlik almal uit van die hipotese dat die literêre teks die resultaat vorm van die interaksie tussen teks en leser. Die reaksie van die leser en die 'boodskapontvanger' in die wydste sin van die woord vorm telkens die uitgangspunt van die ondersoek. Segers (op.cit.:743) kom tot die gevolgtrekking dat hierdie benaderings aanvullend gebruik kan word om die literatuurwetenskap 'n nuwe paradigma aan te bied. In sowel die literatuursosiologiese en -semiotiese as die resepsiebenaderings word die sisteem-aard van die literatuur beklemtoon en daarom word in hierdie ondersoek ook by die sisteemteorie aangesluit.

1.6.1 Literatuursosiologie

(a) Twee hoofrigtings

In die wye sin word literatuursosiologie omskryf as die dissipline wat die literatuur vanuit sy verhouding tot die maatskaplike werklikheid wil verklaar. Hiervolgens word literatuur as 'n sosiale verskynsel gesien: die literatuur wat in 'n bepaalde tyd geskryf word, staan in 'n verhouding met die norme en konvensies van die tyd; die skrywer skryf as lid van 'n gemeenskap en rig hom tot lesers wat deel uitmaak van 'n gemeenskap; lesers laat hulle in mindere of meerdere mate beïnvloed deur die skrywer se gemeenskapsiening, ensovoorts (vergeelyk die bronne hieronder).

Daar word twee hoofrigtings onderskei in die literatuursosiologie, naamlik (i) die Marxistiese en dialektiese literatuursosiologie wat die verhouding tussen die literêre teks en die maatskappystruktuur ondersoek en (ii) die empiriese literatuursosiologie of sosiologie van literêre kommunikasie wat nie die 'teks' as uitgangspunt het nie, maar wel 'teksesterne' faktore en verskynsels in die literêre konteks. In hierdie studie, wat lesergerig en nie 'tekserig' is nie, word by die uitgangspunte van die empiriese literatuursosiologie aangesluit. Omdat Breytenbach self literatuur in die lig van 'verhoudings' sien (kyk 2.1.6), word die dialektiese literatuurbenadering wat hom nie alleen 'interesseert...voor de kwaliteit van een literaire teks om zijn sociale posisie (zijn invloed of sukses) te kunnen verklaren, maar ook om zijn ideologiese (rechtvaardigende, afirmatiewe) of ideologiekritiese funksie te kunnen bepalen' (Zima, 1981:15), steeds in berekening gehou.

Fügen (1964, 1971, 1977), saam met A. Silberman (1966, 1978) die belangrikste verteenwoordiger van die Duitse empiriese literatuursosiologie, omskryf 'sosiologie' as die wetenskap wat die prosesse en strukture van intermenslike gedrag bestudeer en 'literatuur' as taaluitinge wat die ontwikkeling van 'n gebeurtenis weergee en wat 'n fiksionele intensionaliteit besit. Literatuursosiologie is volgens hom die tak van die sosiologie wat (i) hierdie vorm van taalgebruik ondersoek as objektivering van sosiale gedrag en sosiale ervaring en wat (ii) insig probeer kry in die intermenslike gedrag wat hom besig hou met die vervaardiging, oorlewering, verspreiding en resepsie van fiksionele taaluitinge en hul inhoud. Hierdie empiriese of literêrkommunikatiewe sosiologiese benaderings laat individueel gemotiveerde handelinge buite beskouing en vestig hul aandag op literêre gedragsvorme wat 'n betreklike stabiliteit vertoon (Fügen, 1977:300).

(b) Fokuspunte binne die empiriese literatuursosiologie

In hierdie tipe ondersoeke word nie uitgegaan van die 'teks' nie, maar van ðf die skrywer wat in sy maatskaplike konteks geplaas word, ðf die produksiekonteks ðf die lesers en resepsieproses (Fügen, 1964:105-110;

114-119, skets hierdie uitgangspunte in sy skematiese voorstelling van die 'Problemkreise' van die empiriese literatuursosiologie). Götz Wienold (aangehaal in Bark, 1974a:18-19) vat hierdie fokusverskuiwing só saam:

Wenn man es aufgibt, Literatur am 'Text selbst' studieren zu wollen, sondern in ihren vorkommenden Verarbeitungsprozessen, lassen sich zumindest gewisse Stationen der Rezeption und weiteren Verarbeitung von fixierten Literatur herausgreifen, in denen die Teilnahme der Kommunikatoren an der Verarbeitung in einer vergleichbaren Form studiert werden könnten. Damit erschiesst sich das Feld empirischer Arbeit.

Fügen (1977) spesifiseer die ondersoekterreine van die empiriese literatuursosiologie aan die hand van die volgende fokuspunte: literêre instellings afsonderlik; literêre instellings as sisteem en die invloed van buiteliterêre maatskaplike faktore.

(i) Literêre instellings afsonderlik

Fügen (1977:300-304) meen daar kan aan die hand van rolverwagtinge en rolvervulling (dit wil sê normeringe van verskillende aard) naas die literatuur as sodanig ook ander literêre instellings onderskei word soos die skrywer en die publiek, die akademies geïnstitusionaliseerde literatuurwetenskap, die literêre kritiek, die uitgewer, sensuurliggame, ensovoorts. Sosiologies kan die prosesse ondersoek word waardeur sulke instellings sosiale realiteite word — hierby hoort byvoorbeeld die ondersoek na positiewe en negatiewe sanksies wat gedrag ooreenkoms-tig rolverwagting afdwing.

In literatuursosiologiese opsig is die uitsprake van skrywers oor hulself en hul situasie veral van belang vir sover dit as gedragspatrone uitgekristalliseer het en deur ander as sodanig erken is. Dit kry beslissende kultuursosiologiese betekenis waar dit (h'n groep) skrywers geluk om besondere sosiale status te verwerf en die literatuur tot 'eie instelling' te maak wat in sy bestaan as sodanig betreklik onafhanklik

is van buiteliterêre maatskaplike instellings. Die institutionalisering van literatuur is volgens Fügen (op cit.:302-303) egter ook aangewys op 'n legitimerende houding van die publiek. Hierdie houding of 'literêr adekwate gedrag' is 'n kultuurpatroon wat in spesifieke sosiale lae tydens opvoeding oorgelewer word en dit berus op die begrip dat literatuur 'n spesifieke vermoë het om 'n 'werklikheid' te konstrueer met behoud van sy 'fiktiewe' karakter. Die fiktiewe aard daarvan is egter vir die publiek nie voldoende om die literatuur as instelling die 'reg' te gee om bestaande gemeenskapsnorme en taboes te oortree nie. Sanksies teen taboe-verbrekende tekste en skrywers wissel van afwysende uitlatings oor 'vuilskrywery' tot strafregtelike optrede soos sensuur en tronkstraf.

(ii) Literêre instellings as sisteem

Fügen (1977:304-307) sien die onderskeie literêre instellings as deel van 'n sisteem, 'n geheel waarvan die dele in interaksie verkeer wat die vervaardiging, oorlewering, verspreiding en resepsie van literatuur dien. Strukturele verandering in een instelling wat in gedragsverandering van die handelende persone konkretiseer, het 'n gedragsverandering by dié persone wat in ander instellings 'n rol vervul tot gevolg. Die funksionele afhanklikheid van die literêre instellings van mekaar, kan volgens Fügen die beste geïllustreer word aan die hand van die bemiddelingsfunksie wat die akademiese en joernalistieke kritiek binne die sisteem vervul. Die beantwoording van vrae na die stand van geïnstitusioneerde kritiek in (literêre) tydskrifte en dagblaaie, die publiek wat bereik word, die normstelsels wat verskillende soorte kritiek van mekaar onderskei, die monopolisering van kritiek, ensovoorts kan lig werp op die produksie van literatuur en op die smaak van die leerspubliek.

(iii) Invloed van buiteliterêre maatskaplike faktore op die literêre sisteem

Fügen (op cit.:307-311) voer aan dat die veronderstelling van 'n gestruktureerde literêre sisteem die moontlikheid impliseer dat as 'n buiteliterêre faktor invloed het op één element in die sisteem die in-

vloed daarvan voortgeplant word dwarsdeur die sisteem. Sosiale instellings moet egter duidelik afgebaken word (byvoorbeeld die regsinstelling, die kerk, 'n politieke party) sodat daar nie verval word in veralgemenings oor die 'maatskaplike totaliteit', in vooropgestelde groeps-ideologieë of persoonlike maatskappysienings en 'sosiale kritiek' bedryf word soos deur die Marxiste en Adorno nie.

Hy stel voor dat die sosiologiese analise van literêre tekste moet uitgaan van die ondersoek na norme en houdings wat inligting kan verskaf oor òf die houdings van die skrywers, òf die leserspubliek òf die sosiale aard van die teks. (i) Die vraag na watter norme en houdings in die teks as onverenigbaar voorgestel word, watter aanvaar of afgewys word, verskaf inligting oor die norme en houdings waarmee die skrywer hom identifiseer. (ii) Die vraag na dié norme en houdings waarop die teks hom beroep, vertel ons meer van die publiek waarop die werk gerig is. (iii) Die vraag na watter reeds aanwesige norme en houdings deur die teks ondersteun, onttrag of opnuut geldig gemaak word, dui respektiewelik op groepskonformerende literatuur, literatuur wat op destruktiewe wyse teen groepsnorme gerig is en literatuur wat op konstruktiewe wyse teen groepsnorme gerig is.

(c) Implikasies vir die studie

In hierdie ondersoek word in ag geneem dat Breytenbach self 'n 'dialektiese' benadering tot die literatuur het, maar in die ondersoek na sy openbare optrede en die reaksie wat dit uitlok, kon met vrug aangesluit word by aspekte van die empiriese literatuursosiologie. So word daar aanvaar dat die skrywer, Breyten Breytenbach, se ideologiese instellings 'n invloed op sy tekste het en dat aspekte van die algemene produksiekonteks, veral die optrede van uitgewers en die ingrype van sensuurstrategieë, in ag geneem moet word by die bestudering van Breytenbach as literêre en openbare figuur. Die klem val verder voortdurend op literêre instellings (soos kritiek en sensuur) wat 'n invloed het op die resepsie en algemene reaksie van (nie)-lesers op Breytenbach. Die skrywer se eie 'buiteliterêre' uitsprake en optrede is

ook medebepalend vir resepsie, en daarom van literatuursosiologiese belang, omdat dit in 'n gedragspatroon uitkristalliseer wat deur lesers en die publiek as sodanig erken is.

Daar word ook in gedagte gehou dat Breytenbach en sy mede-Sestigers daarin kon slaag om die Afrikaanse letterkunde in 'n mate te 'outonomiseer' toe hulle dit, onder invloed van onder meer die eksistensialisme, kon 'bevry' van die voogdskap van die kerk (Calvinisme) en die Nasionale Party (Afrikanernasionalisme) as instellings. Hierdie 'bevryding', wat immers ook normdeurbrekend was, het hewige reaksie uitgelok van die publiek wat hulle daarvan beskuldig het dat hulle 'vieslike' en 'volksvreemde' tekste geskryf het/uitsprake gemaak het; sommige ingeligte lesers, waaronder kritici, het Sestigertekste wat appellerend van aard was, gemerk as 'tendensliteratuur' of 'propaganda'. Sanksies teen Breytenbach (en in mindere of meerdere mate ook teen die ander Sestigers) se taboe-verbreekende tekste en openbare optrede sluit in: afwysende resensies, pre- en amptelike sensuur, die 'weerhouding' van pryse en die ingrype van ministers wanneer dit wel toegeken is, agtervolging deur die Veiligheidspolisie en die toepassing van landswette (tydens Breytenbach se verhoor word van sy betrokke tekste en buiteliterêre uitsprake as getuienis teen hom aangehaal).

Uit hierdie ondersoek blyk ook duidelik die interafhanklikheid van die Afrikaanse literêre instellings in die tydperk onder bespreking, naamlik die sestiger- en sewentigerjare. Dit is veral die instellings van sensuur en kritiek wat hul invloed laat geld op ander fasette binne die literêre sisteem. Pre-sensuur lei tot die herskryf of aanpassing van tekste deur Breytenbach, Rabie, Brink en ander; amptelike sensuuroptrede teen Brink, Breytenbach en ander normdeurbreekende Afrikaanse skrywers se tekste lei onder meer tot die stigting van die Afrikaanse Skrywersgilde, wat dit ten doel het om die belange van kunstenaars te beskerm, en die uitgewersfirma Taurus, wat tekste wat om sensuurredes deur gevestigde uitgewers afgekeur of moeilik aanvaar sal word, publiseer en versprei.

Die akademiese en joernalistieke kritiek in hierdie periode het 'n invloed op sowel die produksie van die literatuur as die resepsie daarvan. In die vroeë sestigerjare het die kritiese werksaamhede van N.P. van Wyk Louw bygedra tot die kanoniserings van 'deurbraakwerke' en het dit die resepsie daarvan beïnvloed; teen die laat sestiger- en vroeë sewentigerjare het André P. Brink se kritiese werksaamhede 'n invloed op sowel die opbloei van 'betrokke' literêre werke as die lesersreaksies op sodanige tekste. Skrywersgroepe ('ouer skrywers'/'Sestigers' of 'betrokke Sewentigers') het gepoog om van hulle verteenwoordigers in die sleutelposisies ten opsigte van die kritiek te plaas om teenstanders deur middel van kritiek in diskrediet te bring; teen die middel sewentigerjare is iemand soos Brink daarvan beskuldig dat hy die kritiek wil 'monopoliseer' vir 'betrokke' tekste. Verskillende kategorieë lesers asook die nie-lesende publiek is bereik deur die kritiek in dagblaie en (literêre) tydskrifte; hierdie kritiek is gerig deur uiteenlopende normstelsels wat dan weer invloed uitgeoefen het op die smaak van die publiek sodat daar 'n 'klimaat' geskep is waarbinne gereageer is op die Sestigers en op Breitenbach spesifiek.

1.6.2 Semiotiek

(a) Twee hoofrigtings

Jonathan Culler (1981:18-43) en Aart van Zoest (1978:11-20) gee albei die Amerikaanse filosoof Charles Sanders Peirce en die Switserse linguïst Ferdinand de Saussure aan as die vaders van die semiotiek, dié tak van die wetenskap wat hom besig hou met die bestudering van tekens, tekensisteme en betekenisprosesse. Culler en Van Zoest toon aan dat daar twee hoofstrome in die semiotiek is: een wat aansluit by Peirce en wat nie gebaseer is op die algemene taalwetenskap nie en 'n ander wat aansluit by De Saussure en wat die algemene taalwetenskap as voedingsbodem beskou. Die 'semiologie' werk met die tekendefinisie van De Saussure en word veral bedryf deur die Franse strukturaliste, Roland Barthes (1970) en Julia Kristeva (1969). Die Peirciaanse semiotiek word verder uitgewerk deur teoretici soos Max Bense (1969), Charles Morris (1971) en Umberto Eco (1977).

De Saussure, wat die taaltekens as norm neem, voer aan dat alle tekens arbitrêr is en gedetermineer deur sosiale regulering, semiotiese konvensie. Peirce, vir wie alles tekens is wat as sodanig funksioneer, onderskei tussen arbitrêre tekens ('simbole') en twee soorte gemotiveerde tekens ('indekse' en 'ikone'), maar in sy ondersoek na laasgenoemde kom hy tot 'n soortgelyke gevolgtrekking as De Saussure. Of ons nou te doen het met kaarte, skilderye of diagramme 'every material image is largely conventional in its mode of representation' (Peirce, 1931-1958, vol. V:448). Ten spyte van hulle uiteenlopende vertrekpunte, meen De Saussure en Peirce dus albei dat dit die taak van die semiotiek is 'to describe the underlying systems of distinctions and conventions that enable objects and activities to have meaning' (Culler, 1981:25).

'n Semiotikus wat eintlik apart staan van hierdie rigtings, is die Rus Jurij Lotman. Sy bydrae (1972, 1975) is veral van belang vir die resepsie-estetika omdat hy konsentreer op die teksverwerkingsproses van literatuur en ook aandag skenk aan die resepsie daarvan.

(b) Teken en kode

Volgens Peirce se tekenopvatting (Van Zoest, 1978:20-26) is 'n teken iets wat (i) waarneembaar is, (ii) wat verwys na iets anders wat nie aanwesig is nie en (iii) iets waaraan betekenis toegeken word. 'n Teken (byvoorbeeld 'n taalteken) het dus 'n representatiewe karakter (denotatum), 'n interpretatiewe karakter (interpretant) en 'n 'begroning' ('ground') op basis waarvan dit 'n teken is. Hierdie 'ground' word ook kode genoem. Kode kan omskryf word as 'n geheel of samehang van reëls, afsprake, geïnstitusionaliseerde gewoontes op grond waarvan 'n teken as teken erken en interpreteer word (Van Zoest, 1978:24) of as elke primêre sisteem van tekens wat in staat is om inligting tussen 'n sender en 'n ontvanger oor te dra (Segers, 1980:60).

Toegepas op die literatuur gaan Posner (1973:518), Link (1976:81-82) en Segers (1980:61) uit van die veronderstelling dat 'n leser 'n literêre teks met behulp van twee fundamenteel verskillende kodes lees: 'n sosio-kulturele kode en 'n literêre kode. Die sosiaal-kulturele kode is gerig

op die voorgekodeerde, deur die skrywer geïntendeerde elemente en dit sluit aspekte in soos die taal waarin die teks geskryf is en die ideë-wêreld waaruit dit ontstaan het. Die literêre kode is gerig op die nie-voorgekodeerde tekselemente; dit is elemente waarvan die betekenis nie by voorbaat vasgelê is nie en wat ook nie vir elke leser dieselfde hoef te wees nie omdat die tekenmateriaal 'n multi-interpretatiewe karakter het.

Dit is nie net taaluitinge (woorde, sinne, literêre teks) en voorwerpe wat tekens is nie; alles wat waargeneem of waarneembaar gemaak kan word, kan tekens wees: gebeurtenisse (net soos 'n reeks gebeurtenisse of die afwesigheid van 'n gebeurtenis), gewoontes, gebare, emosies, ensovoorts.

(c) Verhoudinge

Tekens funksioneer nie geïsoleerd nie, want hulle is ingebed in 'n sisteem van reëls wat geld vir tekens uit dieselfde tekensisteem (byvoorbeeld 'n taalsisteem). Tekens funksioneer in drie verhoudinge, naamlik: (i) met ander tekens (die studie van hierdie verhouding is die semiotiese sintaksis); (ii) met hul denotatum en interpretant, met ander woorde met dit waarna hulle verwys (dit is die terrein van die semiotiese semantiek); (iii) met die tekengebruiker (dit is die terrein van die semiotiese pragmatiek).

(d) Kultuur en ideologie

Tekens is kultuurgebonde. 'Kultuur' word gesien as 'n deur 'n groep gedeelde vaardigheid om op dieselfde manier tekens te herken, te interpreteer en te produseer; kultuur is dus 'n samehangende geheel van semiotiese gewoontes. 'n Onderzoek na hoe tekens in 'n bepaalde kultuur gebruik word, lei tot ontdekkings omtrent die ideologie wat binne die kultuur heers, want die ideologie is die samehang van vooronderstellings op grond waarvan die tekengebruik moontlik is (Van Zoest:53-57).

(e) Implikasies vir die studie

In hierdie studie word uitgegaan van taaltekens en van tekens in die vorm van 'n reeks van gebeurtenisse. Die taaltekens het betrekking op Breytenbach se tekste en (openbare) skriftelike politieke uitsprake asook op die (openbare) skriftelike reaksies van die publiek daarop. Die tekens in die vorm van 'n reeks van gebeurtenisse het betrekking op Breytenbach se openbare politieke optrede (byvoorbeeld sy deelname aan anti-apartheidsaktiwiteite, die feit dat hy met 'n vals paspoort na Suid-Afrika kom, ensovoorts) en openbare optrede as reaksie daarop (byvoorbeeld die visumweiering, sensuuroptredes, die inhegtenisname en vonnis). Die kodes wat meespreek in die versending en die ontvangs van hierdie tekens is literêr en sosio-kultureel van aard. By die produksie en ontvangs van Breytenbach se tekste is die genrekode ter sake; by die resepsie-historiese blik op die skrywer speel die groepskode en periodekode 'n belangrike rol. Die sosio-kulturele kodes behels veral die politieke kode wat van vroeg af reeds meespreek in die reaksie wat Breytenbach ontlok; die feit dat hy 'n omstrede openbare figuur is, veroorsaak dat die senderskode as sodanig sterk meespreek in hierdie reaksie.

Die klem in hierdie studie val op die verhouding van die tekens met die tekengebruiker, dit wil sê dit is pragmaties van aard. Die ondersoek word veral gerig deur vrae soos: Wat beweeg Breytenbach tot 'n bepaalde tekengebruik (uitsprake, optrede)? Wat gebeur as die publiek die tekens ontvang?

Omdat Breytenbach se tekengebruik en die reaksie daarop verbonde is aan die Afrikanerkultuur word ook aandag gegee aan die vooronderstelling of ideologie waarvan uitgegaan word by sodanige tekengebruik en die implikasies wat dit inhou vir literaturopvatting (hieroor meer in 1.6.5).

1.6.3 Die sisteembenadering

(a) Teken en sisteem

In 1.6.2(a) is aangevoer dat 'n teken as deel van 'n kommunikasieproses nie geïsoleerd funksioneer nie, maar ingebed is in 'n sisteem van reëls wat geld vir tekens uit dieselfde tekensisteem. Jonathan Culler (1981: 26) stel dit dat die semiotiek ons in staat stel 'to stress die role of symbolic systems in human experience and thus to think in terms not of autonomous objects but of systems of relations'. Dit is dus nodig om kennis te neem van die sisteembenadering, ook in 'n wyer verband. Dit is sonder meer duidelik dat daar rondom Breytenbach allerlei raakpunte tussen literatuur, politiek en die pers is. 'n Sistemiese benadering bied die moontlikheid om verhoudinge tussen hierdie uiteenlopende gebiede (sisteme) te beskryf. Daar word aangesluit by Von Bertalanffy se algemene sisteemteorie, wat klem lê op die noue verwantskap tussen sisteem en kommunikasie in die algemeen (1973:41-44) en by Even-Zohar (1978) se polisisteemteorie wat probeer om die literatuur te verklaar vanuit semiotiese skemas, op grond van algemene wetmatighede in kommunikasiesisteme (Van Corp, 1984:241).

(b) Wat is 'n sisteem?

Von Bertalanffy definieer sisteme as 'complexes of elements standing in interaction' of 'sets of elements standing in interrelation' (1973:33, 38). S. Beer definieer 'n sisteem as 'any cohesive collection of items that are dynamically related' en Van Peursen noem dit 'a whole that is built of single interrelated elements which are joined' (aangehaal in Fauconnier, 1985:100). Angyal (1941) onderskei tussen 'n aggregraat ('n aantal bymekaar getelde dele) en 'n sisteem op grond daarvan dat die entiteite in laasgenoemde só gerangskik is dat hulle in 'n bepaalde verhouding met mekaar staan. Entiteite word beskou as primitiewe terme: vanselfsprekende dinge wat nie omskryf hoef te word nie; verhouding is die wyse waarop twee of meer entiteite met mekaar saamhang. Ook dié verhoudinge fungeer sintakties, semanties en pragmaties.

h Sisteem het natuurlike grense (byvoorbeeld taalgrense) en h omgewing waarbinne dit optree. Omdat 'omgewing' eintlik 'n onhanteerbare 'alles' insluit, word onderskei tussen die totale omgewing en die relevante omgewing waarmee die sisteem in interaksie verkeer.

Dit is gewoonlik nie die sisteem self wat bestudeer word nie, maar sy struktuur. Hieronder word verstaan die geheel van die versameling verhoudinge binne die sisteem (Kramer en De Smit, 1977:20). Dit word bepaal deur die (ideologies bepaalde) norme en modelle wat in gegewe omstandighede domineer. In h literêre sisteem byvoorbeeld gee die beginsel van dominerende norme en modelle aan alle teoretiese stellings h relatiewe, historiese waarde: daar kan hoogstens ondersoek word volgens watter norme en modelle skrywers, tekste en lesers in bepaalde omstandighede (tydvakke, ensovoorts) funksioneer.

Die literêre sisteem wat hom binne sulke bepaalde omstandighede laat geld, streef na selfbehoud en stabiliteit. André Lefevere (1986:1-14) dui verskillende vorme van 'herskrywing' (soos interpretasie, kommentariëring en bundeling) aan as instrumente wat ingespan word om stabiliteit te verkry. Tekste self is immers nie outoritêr ten opsigte van interpretasie nie — hierdie outoriteit berus eerder in die hande van literêre herskrywingsgroepe (soos kritici) wat op hulle beurt weer afhanklik is van geïnstansionaliseerde instansies wat gerig is op die beskerming van bepaalde belange. Literêre groepe se herskrywings is dus geneig tot sensurering en dit reduseer oorspronklike tekste tot die norme van h bepaalde tyd en gehoor: 'The rewritten text tends to become the canon even as it freezes the original in terms of its own dominant values' (op.cit.:1).

(c) Die dinamiese aard van sisteme; sinchronie en diachronie

In hierdie studie word aangesluit by die siening van veral Jurij Tynjanov (1927) en Even-Zohar (1978, 1979) dat die literêre sisteemstruktuur h dinamiese aard het — al neig die dominante literatuuropvatting 'to freeze, or certainly to control the dynamics of the system' (Lefevere, 1986:9). Die literêre sisteem is dus h oop sisteem wat voortdurend

verandering ondergaan, gerig deur verskuiwings in die heersende modelle en norme wat op hul beurt ideologies bepaald is. Hierdie verandering word teweeggebring deur sowel intraverhoudings as interverhoudings.

Binne die oop sisteem is daar hiërargieë: sentrum-en-perifirie-verhoudings of dinamiese stratifikasie. Volgens Tynjanov (op.cit.) is dit die permanente stryd tussen die verskillende strata wat die sinchroniese toestand van die sisteem uitmaak. Dit is die oorwinning van een stratum oor die ander wat die verandering teweegbring op die diachroniese as. Die strata wat in die literêre sisteem onderskei word, is dié van gekanoniseer teenoor nie-gekanoniseer en hang saam met universele norme-teenstellings: hoog/laag; primêr(innoverend)/sekondêr(tradisioneel); dominerend/gedomineerde; intern/ekstern.

Interverhoudings vind plaas met die groter, omliggende sisteem: enige semiotiese sisteem (byvoorbeeld letterkunde of politiek) is immers slegs 'n komponent van die algemene kultuursisteem waaraan dit beide ondergeskik en isomorfees is. Binne die literêre sisteem, byvoorbeeld, fungeer stratifikasie nie alleen op die vlak van 'tekste' nie en word tekste nie eksklusief gestratifiseer deur kenmerke inherent aan hulleself nie: 'Rather, the constraints imposed upon the "literary" polysystem by its various semiotic co-systems contribute their share to the hierarchical relations governing it' (Even-Zohar, 1979:301).

Dit is dus duidelik dat die sisteembenadering die geleentheid bied om funksioneel te werk met die meganismes van intersistemiese wisselwerking. In hierdie studie word uitgegaan van die heteronome aard van oop sisteme ten opsigte van ander semiotiese ko-sisteme: nie net intra-sistemiese kommunikasie word in ag geneem nie, maar ook die inter-sistemiese kommunikasie via sender en ontvanger.

Juis omdat die sisteme 'oop' is en via intra- én inter-verhoudings voortdurend verander, word dit nie gesien as 'n statiese ('sinchroniese') netwerk van verhoudings nie. Die faktor van tyd-opeenvolging ('diachronie') word dus nie geëlimineer nie. Inteendeel, sowel sinchro-

nie as diachronie word gesien as histories — die gevolg is dat sinchronie nie langer gelykgestel word aan 'staties' nie omdat in enige gegewe moment meer as een diachroniese houding fungeer op die sinchroniese as.

(d) Implikasies vir die studie

Die ondersoek is nie bloot gerig op 'n verslag van taaltekens (politieke uitsprake) en gebeurtenistekens (politieke optrede) binne 'n kommunikasieproses nie. Breytenbach se openbare politieke uitsprake en optrede en die reaksie daarop word eerder gesien as onderdele van samehangende eenhede wat beskryf kan word aan die hand van die sisteemteorie.

Die ondersoek betrek veral die literêre, politieke en joernalistieke sisteme omdat die afsnyppunte vir die studie bepaal word deur die feit dat Breytenbach 'n skrywer is wat hom met die politiek bemoei en deur die pers 'n openbare figuur gemaak word. Die doel van die studie is nie om uitvoerige beskrywings van die drie sisteemstrukture te gee nie: die fokuspunt is immers 'n enkelfiguur en nie die sisteme as sodanig nie. Daar sal egter deurgaans gelet word op die wisselwerking tussen hierdie sisteme wat op mekaar betrek word deur dieselfde sender: Breyten Breytenbach.

Die sisteme is vir die doel van die studie afgebakén aan die hand van die norme en modelle wat in 'n bepaalde periode gegeld het. Die literêre sisteem sluit dus die periode van 'Sestig' en die vroeë sewentigerjare in. Die politieke sisteem is beperk tot die Verwoerd- en Vorster-eras van 'apartheid', veral die jare 1965-1977 (die 'Nuwe Bedeling' kom slegs kortliks ter sprake, veral in die afdeling oor Breytenbach se vrylating). Die joernalistieke sisteem is dié van die sestiger- en sewentigerjare toe die Afrikaanse koerante hulle oënskynlik begin losmaak het van die leiding en voorskrifte van die Nasionale Party.

Al drie die sisteme is 'oop' sisteme wat in wisselwerking met mekaar en hulle omgewing verkeer, wat in staat is om aan te pas by omstandighede en wat deur middel van terugvoering uitsette by insetomstandighede kan aanpas. Voorbeelde van hierdie wisselwerking is 'betrokke' literatuur, politici se bemoeienis met die letterkunde en 'n skrywer soos Breytenbach en die invloed van politiek en die verkrampt/verlig-kultuurstryd op beriggewing in koerante. Die rol van norme-opposisies, veral primêr/sekondêr en intern/ekstern, in die intra- en interverhoudings word deurgaans in ag geneem.

Dit is egter nie net die 'oop', dinamiese aard van en wisselwerking tussen sisteme wat in hierdie studie opval nie, maar ook die pogings om — uitgaande van 'n bepaalde literatuuropvatting en ideologiese raamwerk — sisteme te stabiliseer en te bewaar. Strategieë vir die bewaring van die status quo strek vanaf literêre sensuur en die toekenning al dan nie van pryse tot visumweerings en wetgewing om politieke dissidensie hok te slaan.

Sowel 'n sinchroniese as 'n diachroniese werkswyse is relevant vir hierdie studie omdat spesifieke uitsprake of optrede nie uitsluitlik beskryf kan word vir 'n bepaalde dag, maand of jaar nie: dit het immers telkens 'n historiese aanloop.

1.6.4 Resepsie-ondersoeke

(a) Teken, teks, leser

Die literêre teks is in sy geheel 'n teken waaraan 'n denotatum, interpretant en 'begroning' toegeken kan word. Die teks is op sy beurt opgebou uit talle ander tekens. Die verhouding tussen hierdie tekens kan uit sintaktiese of semantiese hoek ondersoek word, soos wat in strukturalistiese benaderings gebeur.

Pragmatiese ondersoeke bring die teks in verband met die tekengebruikers: die skrywer of die leser. In die geval van die skrywer-tekens-verhouding kan die vraagstelling op die teks gerig wees (byvoorbeeld:

Wat van dit wat ons van die skrywer weet, dra by tot kennis omtrent die teks?), of op die skrywer (byvoorbeeld: Wat leer die teks ons in verband met die skrywer?). As die leser die uitgangspunt is, gaan dit oor vrae soos: Wat gebeur as 'n leser lees? Hoe is 'n teks in die loop van die tyd deur 'n bepaalde kategorie lesers ontvang? Wat erken of leer ek as leser van my werklikheid in die fiksionele werklikheid van die teks? Vrae soos hierdie bring die navorser tot resepsie- en literêr-sosiologiese ondersoeke.

Sedert die laat sestigerjare verplaas resepsie-ondersoeke die klem van die teks as sodanig na die leser as skakel in die literêre kommunikasieketting. Die woord 'resepsie' word geassosieer met die 'Konstanzer Schule'. Binne hierdie skool wat voortgebou het op die insigte van die fenomenologie, die Praagse strukturalisme en die hermeneutiek word twee rigtings onderskei: Wolfgang Iser se resepsie-estetika en Hans Robert Jauss se resepsie-geskiedenis. In hierdie studie word aangesluit by aspekte van Jauss se teorie terwyl bepaalde insigte van die Amerikaanse skool van 'reader-response criticism' ook van toepassing is.

(b) Verwagtingshorison

Jauss (1982:3-20) kritiseer literêre benaderings wat denkbeelde van die 'literêre feit' vorm binne die geslote kring van 'n estetika van produksie en aanbieding, want daardeur word die literatuur ontnem van 'n dimensie wat onvervreembaar is van sowel sy estetiese aard as sy sosiale funksie: die dimensie van resepsie en werking. Hy stel dit dat die leserspubliek nie slegs 'n ketting van blote reaksies daarstel nie, maar 'n energie is wat aktiewe deel het aan die literêre geskiedenis. Die begrip 'verwagtingshorison' speel 'n belangrike rol in Jauss se model vir literêre geskiedskrywing. Ten spyte van kritiek teen dié konsep word die term wêreldwyd gebruik. In 'n studie soos hierdie is dit vanselfsprekend van sentrale belang.

Jauss voer aan dat die historiese literêre konteks waarbinne 'n nuwe werk verskyn nie 'n feitelike, onafhanklike reeks van gebeure is wat apart van 'n waarnemer/leser bestaan nie. 'n Nuwe werk word slegs 'n lite-

rêre gebeurtenis vir die leser wat hierdie werk teen die agtergrond van ander werke lees: 'The coherence of literature as an event is primarily mediated in the horizon of expectations of the literary experience of contemporary and later readers, critics and authors' (op.cit.:22). Die literêre ervaring, dit wil sê die opname en werking van die literatuur, word dus deur Jauss geobjektiveer in 'n sisteem van verhoudings/verwagtings.

Die verwagtingshorison van 'n leser word bepaal op grond van (i) die bekende genrenorme, (ii) die leser se kennis en ervaring van ander tekste en (iii) die verskille tussen fiksie en werklikheid. Jauss beklemtoon dit dat verwagtingshorisone aanhoudend gevorm en verander word as gevolg van die dinamiese spanning tussen die historiese reeks literêre werke aan die een kant en die reeks veranderende norme of instellings van die publiek aan die ander kant (op.cit.:23). Segers (1979:32) onderskei tussen die sosio-kulturele verwagtingshorison en die literêre verwagtingshorison van 'n leser. Eersgenoemde is die resultaat van individuele ervarings (van emosionele, sosiale, kulturele en kommunikasie-psigologiese aard) en ervarings van taal-aard (byvoorbeeld taalkompetensie). Die literêre verwagtingshorison spruit uit ervaring wat opgedoen word uit die omgang met literêre tekste (byvoorbeeld stilistiese, retoriese, interpretatiewe, evaluatiewe en genre-ervarings). Eco (1979:7) verwys, uitgaande van die semiotiek, na die persoonlike 'ensiklopedie', dit wil sê die kennisveld van die leser, wat sy ontvangs van 'n werk medebepaal.

(c) Literêre geskiedenis en algemene geskiedenis

Jauss meen die taak van literêre geskiedskrywing is slegs voltooi wanneer literêre produksie en resepsie nie slegs sinchronies en diachronies in die opeenvolging van sy sisteme nagegaan is nie, maar ook gesien word as 'spesiale geskiedenis' in 'n unieke verhouding tot 'algemene geskiedenis'. Hierdie verhouding is nie beperk tot die feit dat 'n tiperende, geïdealiseerde, satiriese of utopiese beeld van die sosiale bestaan in die literatuur van alle tye neerslag vind nie. 'The genuine function of literature manifests itself in its genuine possibility only

where the literary experience of the reader enters into the horizon of expectations of his lived praxis, preforms his understanding of the world, and thereby also has an effect on his social behaviour' (op. cit.:39).

(d) Lesers

Vir die doel van hierdie studie word daar volstaan met die omskrywing van soorte lesers soos dit in inleidings tot die terrein (Malan, 1983; Segers, 1979) voorkom. In lesergeoriënteerde benaderings word twee hoofkategorieë lesers onderskei, naamlik teksinterne lesers en reële lesers.

Teksinterne lesers sluit in die implisiete leser (die lesersrol wat in die teks self vervat is en die leesaktiwiteit van die leser rig via onder meer oop plekke); die eksplisiete leser (n fiktiewe figuur wat in die teks aangespreek word deur die verteller); die geïntendeerde leser (die-lesers wat die outeur self by die skryf van sy teks voor oë het en wie se beeld die struktuur van die teks medebepaal).

Reële lesers behoort tot die tekseksterne vlak. Uit die tipes lesers wat aangedui word deur Wolgast (1950), Bamberger (1965) en andere (vergelyk Senekal, 1983a:22), kan enkele hooftipes uitgesonder word: romantiese tipes, realistiese tipes, intellektuele tipes, estetiese tipes. C.S. Lewis (1966) wys op die literêre leser — 'n klein groepie lesers wat in die literatuur 'n sentrale lewensstema of -waarde sien (vergelyk Senekal, 1983a:23). Stanley F. Fish (1980) praat van die ingeligte leser. Vanuit resepsie-oogpunt kan ook onderskei word tussen tydgenootlike lesers (wat ten tye van die verskyning van 'n teks lees) en post-outeurs-lesers (wat tot latere generasies behoort).

(e) Interpretatiewe gemeenskap

Wolfgang Iser (1974, 1978) aanvaar die feit dat die leser medeskepper van die literêre werk is, tog verklaar hy nie die leser outonoom nie, want dié se medeskeppende aktiwiteit (die invul van 'oop plekke' in die

teks) is slegs 'n volvoering van dit wat alreeds implisiet in die struktuur van die werk aanwesig is.

Sommige Amerikaanse 'reader response'-teoretici gaan 'n stap verder en verklaar die leser se aktiwiteit gelyk aan die teks. Stanley Fish se siening dat die leser aktief deel het aan die skepping van betekenis, bring vir hom 'n herdefiniëring van 'betekenis' en 'literatuur' mee. 'Betekenis' is 'n ervaring wat 'n mens in die loop van die leesproses het en literatuur is 'n reeks van gebeure wat ontvou in die leser se gedagte (1980a:70-76). Hierdie herdefiniëring van literatuur as ervaring (en nie objek nie) delg die tradisionele skeiding tussen leser en teks uit en maak die reaksies van die leser, eerder as die inhoud van die werk, die fokus van kritiese werksaamheid (op.cit.:81). Die ingeligte ('informed') leser se reaksie is egter nie totaal onbelemmer en vry nie, maar word gereguleer deur linguistiese en literêre kompetensie. Omdat die sprekers van 'n taal 'n sisteem van geïnternaliseerde reëls deel, sal 'begrip' in 'n sekere sin eenders wees. Die ingeligte lesers deel ook 'n leeservaring wat neerkom op 'n internalisering van die eienskappe van die literêre diskoers (Fish se 'literêre kompetensie' het raakpunte met Jauss se 'verwagtingshorison').

Fish se ingeligte leser maak dus deel uit van 'n 'interpretatiewe gemeenskap' ('n konsep wat ook 'n belangrike rol speel in die teorieë van David Bleich, Jonathan Culler en Walter Michaels). Volgens Fish staan dit vir die idee dat aangesien alle tekensisteme sosiale konstruksie is wat min of meer outomaties geassimileer word deur individue, 'n individu se persepsies en menings 'n funksie is van die aannames wat gedeel word deur die groep waaraan hy behoort (1980b:182).

Walter Michaels (1980:194) sluit aan by C.S. Peirce se pragmatiese siening dat die self (in teenstelling met die primêre, neutrale en outonome Cartesiaanse self) afgelei, bevooroordeel en 'n teken is. Die self is dus ekstern en moet homself soos alle tekens rig tot sommige ander tekens, sommige ander bepaal, want dít is die wese van 'n teken. Hierdie 'ander' vorm die tekensisteem wat Peirce 'realiteit' noem en sy volgeling, Josiah Royce, die 'gemeenskap van interpretasie'. Michaels plaas

Peirce se teorie oor in die terminologie van dekonstruksie deur te sê dat die self, soos die werk, 'n teks is wat ingebed is in 'n konteks: die gemeenskap van interpretasie of die tekensisteem (op.cit.:199). Omdat die self dus beide interpretasie en interpreteerder is, is dit nie radikaal vry om sy eie betekenis op die teks af te dwing nie. In sy verwerping van die neo-Cartesiese model van die outonome leser wat voor 'n outonome teks staan, stel Michaels die self voor as 'n funksie van sy interpretatiewe strategieë. Die leser is nie vry om sy subjektiewe fabrikasies op die teks af te dwing nie, want die teks is opgebou en gebind deur gedeelde standaarde van kennis en beoordeling; die self is opgebou deur interpretatiewe kodes wat hom én die wêreld gelyktydig definieer.

Fish en Michaels ontken, volgens Jane Tompkins (1980:xxv), albei dat daar literêre standpunte is wat apart bestaan van 'n menslike belangstruktuur. Hierdie siening dat diskoers 'belanghebbend' is, kom neer op 'n herinvoeging van literatuur in die stroom van alledaagse diskoers waaruit die formalisme dit verplaas het. Deur 'betekenis' te verplaas na die leser self en na die interpretatiewe strategieë waaruit hierdie self opgebou is, stel resente 'reader-response'-kritici dit dat betekenis 'n gevolg is van die bestaan in 'n spesifieke situasie in die wêreld. Die gevolg hiervan is 'to repoliticize literature and literary criticism. When discourse is responsible for reality and not merely a reflection of it, then whose discourse prevails makes all the difference' (ibid.). Hierdie siening van taal as die uiterste vorm van mag gee aan die literatuur die moontlikheid terug om menslike gedrag op 'n direkte en praktiese manier te rig.

(f) Resepsieterminologie in die ondersoek

Die ondersoek in hierdie studie is, soos reeds aangedui, pragmaties van aard. Die 'teks' word in verband gebring met die skrywer deurdat die ondersoek deels gerig word deur 'n vraag soos: Dra dit wat ons van Breytenbach weet by tot kennis omtrent sy tekste? Die klem val egter op die teks-leser-verhouding. Vrae wat hiermee verband hou, is byvoorbeeld: Hoe is Breytenbach se tekste in die loop van die tyd deur (ingeligte) lesers ontvang? Watter rol speel ideologiese ingesteldhede by die ontvangs van Breytenbach se tekste?

Jauss se verwagtingshorison (en Fish se 'literêre kompetensie') is byvoorbeeld ter sake by die hewige reaksie op die 'vernuwing' van Sestig in die algemeen en Breytenbach as Sestiger; asook by die reaksie op die nuwe 'betrokke' literatuur van Sewentig waarvan Breytenbach een van die belangrikste eksponente is. Nuwe werke van Breytenbach is telkens ontvang en beoordeel teen die agtergrond van ander literêre werke, maar ook teen die agtergrond van die leser se alledaagse ervaring van die lewe, die 'algemene geskiedenis' waarvan hy deel uitmaak.

In hierdie studie gaan dit om die reaksie van reële lesers. Hierdie reële lesers bestaan uit twee groepe (wat nie altyd duidelik geskei kan word nie): literêr-geskoolde of professionele lesers wat in aansluiting by Fish ingeligte lesers genoem word. Hulle is kompetente lesers wat sowel aktief as passief die taal waarin Breytenbach skryf, beheers, en oor voldoende literêre ervaring beskik. 'n Ander groep lesers wat wel Breytenbach se literêre tekste lees, maar nie 'professioneel' is nie, is bloot belangstellende lesers. Vir die doel van hierdie ondersoek word na hulle verwys as nie-akademiese lesers. Die benaming publiek word gebruik vir die ontvangers van en reageerders op Breytenbach se tekste (literêr én polities) wat gewoonlik nié sy literêre tekste gelees het nie.

Die bronnemateriaal wat gebruik is (soos uiteengesit in 1.3.4) is nie almal 'resepsiedokumente' nie, met ander woorde hulle is nie almal verslae oor leesreaksies nie. Resepsiedokumente wat wel gebruik is, is volgens Grimm (1977:110) se verdeling van sekondêre aard (soos van die dokumente genoem onder nommers v-x) en tersiêre aard (dié genoem van i-iv). Talle dokumente wat gebruik is, handel nie oor die resepsie van literêre werke as sodanig nie, maar oor die ontvangs van Breytenbach se openbare politieke uitsprake/optrede. Hierdie reaksie hou egter implikasies in vir die resepsie van sy literêre tekste, soos veral blyk uit die woelinge om literêre pryse wat aan hom toegeken is of wat nié aan hom toegeken is nie.

Breytenbach se (literêre én politieke) tekste én die ontvangers daarvan maak deel uit van 'n konteks: 'n interpretatiewe gemeenskap of oorkoepelende sisteem. Die diskoers rondom Breytenbach en sy tekste dui daarop dat die 'literêre diskoers' nie geskei kan word van die 'alledaagse diskoers' nie. Die 'betekenis' wat lesers en hul interpretatiewe strategieë toeken aan Breytenbach se tekste is dus die gevolg van die bestaan in 'n spesifieke situasie — 'n spesifieke kulturele sisteem met begrensde literêre en politieke (sub)sisteme, gebaseer op gedeelde kodes.

1.6.5 Kultuurstudie

(a) Hoofrigtings

In 1.6.2(d) is daarop gewys dat tekens kultuurgebonde is en dat 'n ondersoek na hoe tekens in 'n bepaalde kultuur gebruik word, lei tot ontdekkings ten opsigte van die ideologie wat binne die kultuur heers. Sedert die sestigerjare is die bemoeienis met kultuur/ideologie/bewusyn 'n opvallende kenmerk van die intellektuele arbeid en politiek in die meeste Westerse lande. Hierdie kultuurstudierigtings is van uiteenlopende aard, maar het tog bepaalde kenmerke gemeen. Uit die Engelse literêre en historiese tradisies het twee aanverwante strominge in die analise van kultuur ontwikkel: Raymond Williams (1958, 1965) se literêre kritiek en Edward Thompson (1963) se sosialisties-humanistiese geskiedskrywing wat 'n duidelike breuk met elitistiese sienings van kultuur verteenwoordig. Ander strominge is gebaseer op die teorieë van ideologie, wetenskap en epistemologie geassosieer met Franse strukturalistiese Marxisme; Jean-Paul Sartre se poging om eksistensialisme en historiese materialisme te versoen; die Marxisme van die Frankfurt-skool, veral hul bemoeienis met subjektiwiteit en die ideologiese rol van die media; en — in Engeland — die herontdekking van en aansluiting by tweede-generasie Marxistiese teoretici, veral Lukács (1971, 1976) en Gramsci (1981). Al was hierdie strominge van uiteenlopende aard, het hulle 'n gemeenskaplike oorsprong: hulle is naamlik gevorm uit politieke opposisie tot Stalinisme en uit teoretiese opposisie tot ekonomiese reduksie ('tradisionele' Marxisme wat alles direk teruglei

na die ekonomiese onderbou). (Richard Johnson in Barrett, 1979:49-77 'gee 'n historiese oorsig van teorieë van ideologie/geskiedenis van kultuur.) Uit die paradigma-in-wording op die terrein van die kultuurstudie word vervolgens enkele kernbegrippe uiteengesit, met spesifieke aansluiting by Antonio Gramsci.

(b) Kultuur

Met die begrip 'kultuur', soos gehanteer in bogenoemde studierigtings, word iets anders bedoel as met die etnologiese begrippe 'stamme', 'kulture' en 'nasies'. Die nuwe opvatting spruit voort uit die debat onder literatuurkenners oor die status van literatuur: is dit 'n teken van elite-kultuur of nie? Vir William Hoggart en Raymond Williams, wat in die laat vyftigerjare die standpunt van 'n elite-kultuur teengestaan het, was 'kultuur' die simboliese vorme waarmee gewone mense hulle alledaagse ervaring verwerk het. Geskiedkundiges soos Edward Thompson, wat die aktiwiteit van die ondergeskikte klasse as uitgangspunt neem, sien klassebewussyn/-kultuur as die produk van die strewe téén dominansie. In hierdie sin is kulturele vorme dus nooit 'vas' nie, maar òf in 'opkoms', òf in die proses van 'agteruitgang'.

Die kern van kulturalistiese ontleding is, soos aangedui deur Muller en Tomaselli en Tomaselli (1985:55), verset as die beginsel van historiese verandering — hier dan spesifiek verset teen dominante kultuurvorme. Die feit dat bepaalde kultuurprodukte (soos Shakespeare en Milton in die Engelse literatuur) dominant of kanoniek word, hou verband met 'n sosiale stryd oor wat toelaatbaar is al dan nie. Wat gekanoniseer word, is dus nóg natuurlik nóg onvermydelik, maar word besleg in die kultuurstryd.

Verantwoordelike kultuurontleding moet egter, volgens kommentators soos hierbo genoem, daarteen waak om 'verset' te romantiseer. Die volgende moet in ag geneem word: (i) dat die ervaring van 'n redelike koherente groep mense nie noodwendig eenders hoef te wees nie — hulle is soms redelik uiteenlopend sonder dat daar sprake van verset is en (ii) dat kulturele verset in verreweg die meeste gevalle onsuksesvol is. Waar dit wel suksesvol is, hou dit verband met 'n sekere soort leierskap en koördinasie — dit wat Gramsci 'hegemonie' noem.

Gramsci (1981:24-43) onderskei verskillende vorme van kulturele organisasie wat die ideologiese wêreld in beweging hou binne 'n bepaalde land: die skool asook ander opvoedkundige instansies en die kerk is die belangrikstes, maar daar is ook nog die media en die boekhandelbedryf.

(c) Ideologie

Die konsep 'ideologie' word ná die Eerste Wêreldoorlog prominent toe dit geblyk het dat die proletariaat nie outomaties oor die kapitalisme sou seëvier soos sosialistiese teoretici voorspel het nie. Vir Georg Lukács, hoofteoretikus van dié siening, asook vir die latere teoretici van die Frankfurtskool, was ideologie die teken van 'n 'valse bewussyn' van die wêreld van idees wat kan verhoed dat historiese ontwikkeling (sosialisme) plaasvind. Louis Althusser (1971a en 1971b) breek radikaal met die siening van ideologie as 'valse bewussyn'. Sy belangrikste bydrae is volgens kommentators die herdefiniëring van die individu as 'eenheidsveld': die 'persoonlikheid' van individue moet eerder begryp word as 'n versameling sosiaal-geartikuleerde 'ekke'. Gramsci sien ideologie nie as 'vals bewussyn' nie, ook nie as 'n 'sisteem van idees' nie; ideologieë is volgens hom histories noodsaaklik, 'they "organise" human masses, and create the terrain on which men move, acquire consciousness of their position, struggle, etc.' (op.cit.:377).

Hy gebruik inderdaad selde die term ideologie, maar eerder 'n verskeidenheid ander wat min of meer as ekwivalente dien: 'philosophies', 'conceptions of the world', 'forms of consciousness', ensovoorts. Gramsci (op.cit.:375-377) onderskei tussen 'n 'organiese' ideologie (wat noodsaak word deur 'n gegewe struktuur) en 'n 'arbitrêre' ideologie (wat individuele spekulasie behels, arbitrêr is en rasionalisties — en wat hoogstens individuele 'bewegings', polemieke, ensovoorts, veroorsaak). Binne eersgenoemde onderskei hy vier vlakke van ideologie/wêreldbeskouing: filosofie, godsdiens, gesonde verstand en volksgelowe. Op die vlak van filosofie is ideologie grootliks sistematies en samehangend en gee dit uitdrukking aan die wêreldbeeld van 'n gegewe groep (in hierdie sin kan apartheid as filosofie van die dominante groep in Suid-Afrika gesien word). Deur middel van godsdiens moet filosofie deurdring tot die gewone mense — hulle aanvaar die wêreld-

beskouing van die dominante groep as 'n geloof en nie as 'n intellektuele argument nie. Die filosofiese elemente wat sodoende neerslag vind in die gewone mense neem die vorm aan van 'common sense' (rassevooroordeel beweeg op hierdie vlak). Populêre volksgelowe is die mees ongesistematiseerde vlak van ideologie en bestaan uit 'n verskeidenheid wêreldopinies wat deel is van die bewussyn van die volk — op hierdie vlak word dan die teenstrydighede in die gemeenskaplike bewussyn gevind (op. cit.:165;323-326; ook saamgevat deur Muller, Tomaselli en Tomaselli, 1985:57).

Gramsci, wat via die politiek (en nie soos ander Marxiste via die ekonomie nie) by ideologie uitkom, beoordeel nie ideologieë volgens 'n kriterium van 'waar' of 'vals' ('reg' of 'verkeerd') nie, maar volgens hulle funksie en hulle doeltreffendheid ten opsigte van die saambind van groepe (of groepfraksies) in posisies van dominansie of ondergeskiktheid (op. cit.:328). Hy beklemtoon dit dat, alhoewel die dominante ideologie (binne historiese verband gesien) gesistematiseerd is en homself aanbied as universeel, dit nie outomaties afkomstig is/ontspring vanuit die dominante groep nie, maar die resultaat is van die verhouding van kragte tussen die verskillende fraksies binne hierdie groep (op. cit.:81). Volgens hom is daar dus gedifferensieerde toe-eiening van die dominante idees deur fraksies van die dominante groep self én deur ondergeskikte groepe.

(d) Hegemonie

Die vraag wat ontstaan, is: hoe kry die dominante groep dit reg om hul regering vir lang tye suksesvol te handhaaf? Volgens Gramsci kan 'dominansie' en 'geweld' alleen dit nie verklaar nie; dit moet geskied deur die instemming van die ondergeskikte groepe. In sy analise van die verskillende stadia van 'n groep se politieke bewussyn (op.cit.: 180-183) onderskei hy tussen die primitiewe ekonomiese fase (waarin uitdrukking gegee word aan die groep se eie professionele belange, maar nog nie hul belange as sosiale groep nie); die politieke-ekonomiese fase (waarin uitdrukking gegee word aan groepsbelange op ekonomiese vlak) en

die fase van hegemonie. 'in which one becomes aware that one's own corporate interests, in their present and future development transcend the corporate limits of the purely economic class, and can and must become the interests of other subordinate groups too' (op.cit.:181). Hierdie fase behels die werklike 'politieke moment' van 'n groep en word gekenmerk deur 'n ideologiese stryd wat uitloop op die bewerkstelling van eenheid tussen ekonomiese, politieke en intellektuele doelwitte, 'placing all the questions around which the struggle rages on a "universal", not a corporate level, thereby creating the hegemony of a fundamental social group over a series of subordinate ones' (ibid.). Om dit te bereik, moet 'n groep dus nie net 'domineer' nie, maar ook 'lei'. En hierdie 'leierskap' is, in tipies Gramsciaanse sin, 'n onlosmaakbare eenheid van politieke leierskap en intellektuele en morele leierskap.

'Hegemonie' word bereik wanneer die dominante ideologie daarin geslaag het om 'n 'natuurlike houding' te skep — byvoorbeeld wanneer die bestaande magstruktuur en gemeenskapsorganisasie nie net aanvaar word nie, maar aanvaar word as 'hoe dinge behoort te wees en sal wees'. Die dominante groep praat dan namens die 'mense', die 'volk', 'landgenote' — die 'mensheid' selfs. Sodra individue die aanvaarde grense van praktyke oortree, word hulle daarvan beskuldig dat hulle 'ideologies' is, of destruktief, en dat hulle geen respek het vir 'tradisie' en 'ewige waarhede' wat algemeen aanvaar word nie. Lede van die gemeenskap wat meen dat hul 'vry is van ideologiese determinasie' en slegs gemotiveer word deur wat gesien word as 'common sense' funksioneer egter juis, paradoksaal, vanuit en deur die dominante ideologie.

Gramsci onderskei twee metodes waardeur 'n groep hegemonies kan word, naamlik transformisme en ekspansiewe hegemonie. Eersgenoemde behels strategieë waardeur ondergeskikte groepe geïntegreer word deur 'n sisteem van opnemings en neutralisasie van hulle belange op só 'n wyse dat hulle verhoed word om die belange van die hegemoniese groep te opponeer. Volgens Gramsci word in hierdie geval 'n bastervorm van hegemonie bereik en die instemming wat bereik word, is slegs 'n passiewe instemming'. Ekspansiewe hegemonie daarenteen berus op aktiewe, direkte in-

stemming en spruit uit die egte opneming/aanneming van die belange van die ander groepe deur die hegemonesiese groep wat aanleiding sal gee tot die skepping van 'n egte 'nasionale-volkswil'. Dit is dus duidelik dat daar twee maniere is waarop 'n hegemonesiese groep die belange van ander groepe kan artikuleer: òf op so 'n wyse dat dit geneutraliseer word (en dus teëgehou word van die ontwikkeling van eie spesifieke belange-eise) òf op so 'n wyse dat dit ten volle ontwikkel en lei tot die finale oplossing van die kontradiksies waaraan hulle uitdrukking gee (Gramsci, 1981:59; vergelyk ook Bennett, 1981:223-224).

Om 'n bestaande hegemonie omver te werp, sou 'n alternatiewe hegemonie geskep moet word. Die hegemonie van die dominante groep kan egter in 'n krisis gebring word deur openlike konflik in ideologieë op gedomineerde vlak. Hierdie konflik word gegeneer deur die teenstelling tussen die idees wat 'geleen' is by die dominante ideologie en dié wat spontaan ontstaan het deur die ervaring van groepsolidariteit (Gramsci, op.cit.: 210-218; 275-276). Dit is juis in hierdie konfliksituasie dat 'n 'gaping' ontstaan waarbinne intellektuele binne die ondergeskikte groep(e) sterk na vore kan tree om groepsbelange te artikuleer.

(e) Intellektuele

Hegemonie kom volgens Gramsci tot stand wanneer die dominante groep daarin kan slaag om 'n wêreldbeskouing/ideologie te skep wat die raamwerk van singewing geword het. Hierdie wêreldbeskouing word geskep deur 'n kultuurstryd op alle fronte — godsdiens, die reg, die kuns — en die leiding in hierdie geval word gegee deur 'organiese intellektuele' (op.cit.:3).

Die begrip intellektueel is 'n kernbegrip in Gramsci se beskouings (op.cit.:3-23). Hy gebruik die term in die sin van persone wie se taak dit is om die bekwaamhede en idees wat geassosieer word met verstandelike in plaas van hande-arbeid te organiseer, dissemineer en te bewaar. Hy onderskei, na aanleiding van hul funksies binne die sisteem, tussen tradisionele intellektuele en organiese intellektuele. Die tradisionele intellektueel (verbonde aan professies soos dié van die wetenskap-

like, teoloog, filosoof, kunstenaar, joernalis) se funksie kan gerig wees op òf intellektuele vorming òf, in die geval van die 'nuwe' intellektueel, tegniese skoling. Hulle tussenposisie in die gemeenskap gee aan hulle 'n soort intergroep-aura, terwyl hulle in der waarheid ontstaan het uit verbygegane én teenswoordige groepsverhoudinge en hul band met verskillende groepe verberg. Hulle verkondig graag dat hulle 'outonoom' en 'onafhanklik' van die dominante sosiale groep is. Die organiese intellektuele is die denkende en organiserende element van 'n bepaalde fundamentele sosiale groep. Hulle word nie soseer gekenmerk deur hulle professies nie as deur hul funksie: die rig van die idees en aspirasies van die groep waaraan hulle organies behoort.

Deur organisasies soos die kerk, die pers en politieke partye en deur die regering speel die intellektuele 'n leidende rol in die stryd om spontane ondersteuning vir een van die fundamentele groepe te wen. Revolusionêre partye/fraksies is daarop ingestel om die ontwikkeling van organiese intellektuele binne ondergeskikte groepe te stimuleer en om tradisionele intellektuele los te maak van die dominante groep.

(f) Implikasies vir die studie

In hierdie studie kon met vrug aangesluit word by insigte van die kultuurstudie. Suid-Afrika is immers 'n land waar die kultuurstryd besonder suksesvol was/is. Sō kon kultuurorganisasies soos die Afrikaner-Broederbond daarin slaag om teen die laat veertigerjare 'n verskeidenheid ervarings onder die oorkoepelende teken van 'Afrikaner-Nasionalisme' te verenig (O'Meara, 1977:157-186). Gedurende die sestiger- en sewentigerjare het 'n kultuurstryd hom op verkramp/verlig-grondslag uitgewoed en kultuurorganisasies soos die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns en die FAK, ondersteun deur 'verligte' Afrikaanse koerante, het daarin geslaag om 'verligtheid' aanvaarbaar en 'common sense' te maak. In diē kultuurstryd sou bepaal word of die Sestigters en die 'betrokke' skrywers van die sewentigerjare se tekste 'toelaatbaar' en/of kanoniek sou word al dan nie.

Die suksesvolle totstandkoming van die Afrikaner-nasionalistiese kultuur en ook die nuwe 'verligte' Afrikanerkultuur hou verband met die soort leierskap en koördinasie wat 'hegemonie' genoem word. Afrikaner-Nasionalisme/apartheid^{*)} word algemeen gesien as die ideologie wat, alhoewel dit op gedifferensieerde wyse toegeëien word deur fraksies daarbinne, die huidige verdeling in dominante en gedomineerde groepe in die Suid-Afrikaanse samelewing bewerkstellig. Die bestaande hegemonie, wat berus op die eenheid tussen ekonomiese, politieke en intellektuele doelwitte van die dominante (wit/bevoorregte) groep, word vir die grootste deel aanvaar op grond van 'tradisie' en 'universele waarhede'. 'n Individue soos Breytenbach wat die grense van algemeen aanvaarde praktyke oorstee, word gebrandmerk as 'n dissident wat 'ideologies' gerig is en hom besig hou met 'ondermynende bedrywighede'.

Die huidige hegemonie is egter grootliks 'n bastervorm, want die 'instemming' wat bereik is, berus op die neutralisering (onder meer deur wetgewing) van die belange van die (veral swart) gedomineerde groepe sodat hulle verhoed word om die belange van die hegemoniese groep effektief te opponeer. Veral sedert die sewentigerjare is die dominante groep se hegemonie egter in 'n krisis gebring (die sogenaamde 'legitimiteitskrisis' onder Afrikaners) deur openlike konflik in ideologieë op gedomineerde vlak. Dié konflik is gegeneer deur die teenstelling tussen die idees wat 'geleen' is by die dominante ideologie en onder meer die 'Black Consciousness'-ideologie wat ontstaan het uit groepsolidariteit. Iemand soos Breytenbach was dan ook besonder bewus van die krag van hierdie opkomende ideologie binne die hegemoniekrisis.

In hierdie studie word veral klem gelê op die funksie van die intellektueel binne die kultuur- en hegemoniestryd. So byvoorbeeld het (organiese?) intellektuele in die veertigerjare sterk na vore getree om

^{*)} Kritici van die heersende literatuuropvatting gedurende die sestiger- en sewentigerjare (die outonomie-benadering) skakel die begrippe, waardes en metodes van dié opvatting dikwels met die beskouings en praktyke van die apartheidspolitiek, die kapitalistiese ekonomiese stelsel, die N.G. Kerk as apartheidskerk, ensovoorts. Johl (1986:132) sien dit as deel van die 'uitgebreide stigmatisering van al die begrippe en feite wat met 'n ideologie geassosieer word'.

Afrikanerbelange te artikuleer wat sedert 1948 amptelik vergestalt is in 'apartheid'; in die vyftiger- en sestigerjare rig intellektuele dominante groepsbelange deur artikulاسie van hul idees oor 'afsonderlike ontwikkeling' en in die sewentigerjare deur 'verligte' strategieë. Onder die gedomineerde groepe rig swart leiers van Luthuli tot Biko op hul beurt die veranderende idees en aspirasies van die groepe waartoe hulle organies behoort. Tradisionele intellektuele onder die Afrikaners (hier veral skrywers — die Sestigers — en joernaliste) verkondig graag dat hulle 'outonoom' en onafhanklik van die dominante sosiale groep is, maar in der waarheid verbreek hulle selde (alle) bande met dié groep — hul 'outonomie' bly h 'lojale verset' of (volgens Breytenbach) konformisme, want hulle het immers hul professionele rol te danke aan die heersende orde en dominante groep.

Aandag word in hierdie ondersoek gegee aan die rol wat 'n kultuurmeganisme soos die pers speel in die stryd om 'spontane' ondersteuning vir die dominante groep te wen. Deurgaans word ook aangedui wat Breytenbach se siening van die rol van die skrywer binne die dominante groep is. Hy stel hom naamlik téén die bestaande hegemonie en spreek hom herhaaldelik uit vir die losmaking van die tradisionele intellektueel van die dominante groep. Die ondersoek is nie gerig op die ideologiese kritiese aard van Breytenbach se tekste nie, maar dit hou daarmee rekening dat die ideologiese norme en houdings waarmee hy hom identifiseer (hy noem dit self 'sosialisme', onder meer in Confessions, 1984:60) en wat radikaal afwyk van dié van die dominante groepsideologie/hegemonie sy politieke uitsprake en optrede rig en grondliggend is aan sy poëtika. Ideologiese norme en houdings (veral 'liberalisme' en 'konserwatisme') speel ook 'n belangrike rol by die reaksie wat Breytenbach ontlok en is medebepalend in die literatuuropvattinge van lesers en die publiek.

Uit die ondersoek word dit inderdaad duidelik dat ideologieë van een of ander aard grondliggend is aan alle literaturopvattinge. Die werkswyse is dus nie om vanuit 'n bepaalde gesigspunt alle ander gesigspunte of lewensbeskouings as 'ideologieë' te brandmerk nie. 'Ideologie' wat in die wye Gramsciaanse sin gebruik word, kan dus 'verlig' of 'verkramp' wees, Marxisties en/of radikaal, nasionalisties of Christelik.

1.6.6 Literatuuropvatting

(a) Literatuur, sisteem en literatuuropvatting

Uit wat vroeër gesê is oor tekens, tekensisteme en die interpretatiewe gemeenskap is dit duidelik dat enige 'definisie' van literatuur verband hou met sowel die eiesoortige strukturering van tekste as die spesifieke funksionering van bepaalde tekste binne 'n sisteem van tekste wat tot 'n gegewe kultuur behoort. Die modelle, norme en waardes van 'n gegewe kultuursisteem speel dus 'n belangrike rol in die bepaling en ontwikkeling van die literatuur.

In 'n veelkantige eietydse kultuursituasie soos wat in Suid-Afrika aangetref word, is daar uiteenlopende kriteria in omloop om literatuur van nie-literatuur te onderskei. Elke (groep) skrywer(s) en leser(s) het 'n bepaalde voorstelling oor die funksie en aard van die literatuur en elke (groep) skrywer(s) en leser(s) onderskei bepaalde strategieë wat hy/hulle, min of meer konsekwent, daaraan verbind. So 'n voorstelling kan implisiet en onuitgesproke wees en dan is daar slegs van 'n 'poëtiese houding' sprake. Soms egter, in skrywerspoëtikas en in literêre essayistiek, word daar tot 'n gedeeltelike eksplisitering gekom — veral oor die denkbeelde omtrent die 'aard' van die literêre objek/die literêre situasie. In hierdie geval praat Oversteegen (1982:66) van 'n 'literatuuropvatting'.

(b) Funksie, aard, strategieë

Literatuur is 'n oop sisteem wat voortdurend verander en waarin die lesende (interpretatiewe) gemeenskap, deels op grond van vroeëre leeservaring (verwagtingshorisonne) en deels op grond van 'buiteliterêre' omstandighede, 'n bepaalde rol aan die literatuur toeken en 'n bepaalde siening oor die aard daarvan handhaaf (soos duidelik blyk uit Brink se opstelbundels Waarom literatuur? en Literatuur in die strydperk, 1985a en 1985b). Vir die doeleindes van hierdie studie word aangesluit by Oversteegen (1982:58-62) se inventaris van die verskillende opvattinge wat daar bestaan oor die funksie en aard van die literatuur asook die strategieë van aanbieding wat daarmee saamhang.

Die rol of funksie van die literatuur kan onder meer wees om nuwe insig in die ervaringswerklikheid te gee, om wysigings aan te bring in die verhouding mens-omgewing of in die sosiale omstandighede (of om laasgenoemde te bevestig), om 'n momentele indruk/emosie of algemene psigiese inhoude uit te druk, om 'n katarsis te bewerkstellig of sintuiglik bevredigende gewaarwordinge te verskaf. Enkele bekende standpunte oor die aard van literatuur is dat dit 'n getroue afbeelding van ons ervaringswerklikheid is, dat dit 'n outonome wêreld-in-woorde is, of 'n komplekse metaforiese uitspraak, dat dit norme bevestig of deurbreek wat deur ander tekste gestel is.

Afhanklik van die funksie wat 'n skrywer en leser aan die literatuur toeken en van wat hulle as onderskeidend ag vir literêre situasies/objekte, word strategieë van aanbieding ingeskakel, byvoorbeeld dokumentasie, ideolek van die personasies, chronologiese omstellings, tipografiese aanbiedingswyses, ensovoorts. Wanneer die konvensie-druk so groot is dat die skrywende en lesende gemeenskap 'n direkte verband lê tussen funksie en aard en bepaalde struktureringsprinsipes (soos in die 'gemoedelik-lokale-realistiese' stroming) leer die strategieë ons min van die literatuuropvatting. Maar as 'n groep skrywers, byvoorbeeld op grond van 'n normafwykingspoëtika, na vore tree met behulp juis van hul uitdruklike vormingsprinsipes (soos in Sestig) dan is 'n opname van 'n beskrywing van die gehanteerde strategieë in die literatuuropvattingkompleks onontbeerlik.

(c) Kritiek, literatuurwetenskap en literatuuropvatting

In hierdie studie word daar (aan die hand van uitgangspunte gestel deur André Lefevere, 1981-1982:942-947) onderskei tussen kritiek (interpretasie) enersyds en die wetenskaplike beskrywing van literatuur andersyds.

Volgens Lefevere word kritiek en interpretasie geproduseer op grond van 'n bepaalde poëtika, 'n bepaalde opvatting van wat literatuur is of behoort te wees. Hierdie poëtikas is tydgebonde en dus van verbygaande aard. Dit ontstaan ook nie in 'n vakuum nie, maar word gepropageer en

gedra deur 'n 'maecenaat' wat 'n persoon kan wees (iemand soos Lodewyk XVI), 'n organisasie (die kerk, politieke partye) of 'n groep sakelui (soos uitgewerye). Die 'maecenaat' gee 'n sekere status en 'n relatiewe bestaanskerheid aan die produsent van literatuur, wat in ruil daarvoor opereer binne die parameters van 'n bepaalde ideologie. In maatskaplike sisteme wat dit toelaat, kan skrywers hulle vernet teen 'n 'amptelike poëtika' en dit aanval in die naam van 'n nuwe opvatting. Hoe dan ook, kritiek fungeer as kontrole-instansie binne die sisteem van die literatuur: dit vereng literatuur tot wat aanvaarbaar is binne die heersende poëtika en die res word as irrelevant of populêr afgemaak. In situasies waarin verskillende poëtikas min of meer vreedsaam naas mekaar bestaan, verdedig elke kritikus sy eie poëtika en handboeke oor die letterkunde (wat voorgee om 'objektief' te wees) propageer in der waarheid bepaalde poëtikas.

Vir Lefevere kan slegs van 'n wetenskaplike studie van literatuur' gepraat word indien daar weggestuur word van hierdie oewerlose interpretasie van individuele tekste na die studie van literatuur as 'n sisteem wat ingebed lê in die maatskaplike sisteem en wat verander in die loop van die tyd. Dit gaan hierby nie om tekste te interpreteer vanuit 'n bepaalde poëtika nie, maar om (en dít lyk in 'n groot mate intersubjektief toetsbaar te wees) die sisteme te analiseer waaronder of waarteen tekste geskryf is, dit wil sê om die poëtikas in hul historiese opeenvolging en in hul verhouding tot 'n wisselende 'maecenaat' te ontleed en te beskryf. In hierdie proses verskuif die fokus van die ondersoek vanaf interpretasie van tekste na die interaksie tussen literêre en maatskaplike sisteme.

(d) Individuele en algemene literatuuropvattinge

'n Beskrywing van (n) literatuuropvatting(s) is nie in die eerste instansie bedoel om 'n beskrywing van afsonderlike gevalle te gee nie, maar is eerder 'n poging om die individuele geval met die ander te verbind. Met die konsep literatuuropvatting kan sowel die historiese verbande, die verhoudings tussen skrywers en 'strominge' (tussen Breytenbach en die Sestigers) as die meer persoonlike aspekte beskryf word.

As mens byvoorbeeld h gedig as gelese teks sien as die uitdrukking van die literatuuropvatting van die skrywer en die leser, moet jy vir 'n beskrywing ('interpretasie') daarvan die literatuuropvatting van skrywer en/of leser in ag neem. Die struktuur van h bepaalde 'stroming', maar ook die posisie van individuele skrywers daarin, sal vir die grootste deel identies wees aan die literaturopvatting, en sy variante, wat deur so h groep vorm kry.

(e) Implikasies vir die studie

Hierdie studie behels nie die interpretasie van tekste vanuit 'n persoonlike poëtika nie, maar is h poging tot analise en beskrywing van verskillende literaturopvattinge (dié van Breytenbach, die Sestigters, (en latere Sewentigers), ingeligte lesers én die (nie-literatuur-lesende) publiek) in hul historiese opeenvolging en in hul verhouding tot h wisselende 'maecenaat'. Wat laasgenoemde betref, het daar veral sedert die sestigerjare h botsing plaasgevind tussen h 'amptelike poëtika' (gerugsteun deur die Afrikaanse kerk, kultuurorganisasies en ook die Nasionale Party) en 'nuwe' opvattinge van die literatuur deur h geslag jong skrywers en kritici wat hul eie sienings nagehou het oor die outonomie-benadering. In die sewentigerjare word dié opvatting 'aangepas' vir die 'betrokke' werke van die tyd, maar dit blyk spoedig onversoenbaar te wees daarmee — die 'teksgerigte' opvatting beleef dan h 'krisis'. Hierdie nuwe opvattinge oor die literatuur gaan saam met klemverskuiwings in die heersende ideologie.

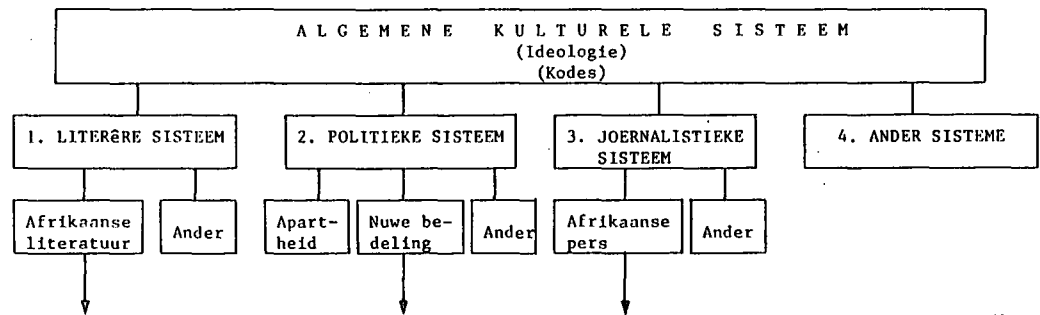
Daar moet egter daarop gelet word dat mededingende literaturopvattinge langs mekaar bly voortbestaan het, selfs in tye dat h bepaalde opvatting oorheers het. Johl (1986:35) onderskei, literêr-histories beskou, drie fases in die dominansie van die 'teksgerigte' opvatting: h oorgangsfase waarin dié opvatting aanvaarding vind, maar waarin die reste van ouer beskouings individuele vertolkings van die nuwe opvatting kleur (min of meer die veertigerjare); h dominante fase waarin aanvaarding van die nuwe beskouing mededingende opvattinge òf op die agtergrond druk òf assimileer (van die vyftigerjare tot middel sewentigerjare); h fase van bevraagtekening, uitdaging en selfs verwerping (sedert ongeveer 1975).

Daar word daarop gewys dat dit in die Sestigerbeweging bepaalde dominante teksstrategieë was wat skrywers met hul uiteenlopende literatuur-opvattings in 'één losse verband saamgebring het. Dit is ook belangrik dat dié skrywers op grond van normafwykingspoëtikas na vore getree het met behulp van hulle uitdruklike kunsgrepe. Die hewige reaksie wat die Sestigters se tekste van lesers ontlok het, word in verband gebring met die uiteenlopende literatuuropvattings van die skrywers en die lesers.

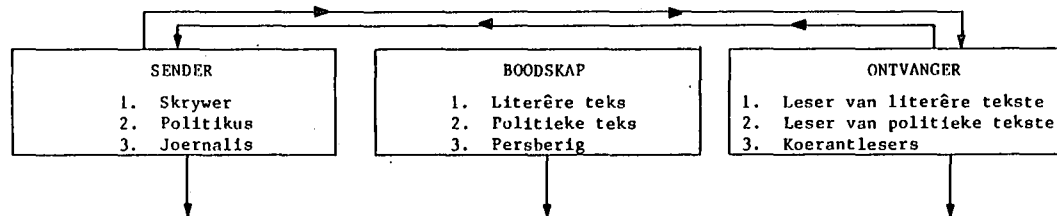
Deurgaans word gelet op Breytenbach se uitsprake oor die aard en funksie van literatuur — dit wil sê op aspekte van sy poëtika. Die reaksie wat sy uitsprake en optrede ontlok, hou implikasies in vir die lesers/publiek se literatuuropvattings.

Hierdie ondersoek word gerig deur die keuse vir die bestudering van die literatuur as sosiale verskynsel. Alle waarnemings wat betrekking het op publieke verskynsels is ter sake. Daarom word daar gepraat van 'die' leser en daarom lê die persoonlike psigologiese eienskappe van die skrywer Breyten Breytenbach buite die ondersoeker se gesigsveld. Wanneer dit hier gaan oor 'die skrywer Breyten Breytenbach' gaan dit oor hom vir sover hy hom by die literêre kommunikasieproses, wat in wisselwerking met die politieke en joernalistieke kommunikasieprosesse is, bepaal en doelwitte stel wat ook vir ander lesers en die publiek relevant is.

I. SISTEMIESE VERHOUDINGS

II. INTRASISTEMIESE KOMMUNIKASIE

III. STUDIETERREIN

1. Breyten Breytenbach
2. Politieke leiers/Breytenbach
3. Joernaliste, veral redakteurs/
Breytenbach

1. Breytenbach se tekste
2. Apartheidswette en -beleid/
politieke uitsprake
3. Berigte, kommentaar,
briewe, ens.

1. Resepsiedokumente
2. Kommentaar op wette en be-
leid/kommentaar op uit-
sprake
3. Briewe van koerantlesers/
die publiek

Literêre, politieke en joernalistieke diskoerse in die gemeenskap
(gerig deur modelle en norme)

Uit die klempasings in die teoretiese uiteensetting het dit reeds geblyk dat literatuur in hierdie studie gesien word as 'n sosiale produk en deel van die groter diskoers; dat dit wel in 'n onderskeibare sisteem georganiseer word, maar nie los van die algemene kulturele sisteem en die talle (sub-)sisteme daarbinne bestaan nie.

Vlak I van die werkskema is 'n voorstelling van die sistemiese verhoudings wat ter sake is in die ondersoek. Die semiotiese sisteme van die (1) letterkunde, (2) politiek en (3) joernalistiek is komponente van die algemene kultuursisteem (op sy beurt beheers deur ideologiese vooronderstellinge), waaraan dit sowel ondergeskik as isomorfies is. Binne die literêre sisteem is die fokus gerig op die sisteem van die Afrikaanse letterkunde, veral die periode van Sestig en die betrokke fase van die jare sewentig. Binne die politieke sisteem val die klem veral op die apartheidsbestel van die Verwoerd- en Vorster-eras, terwyl die 'nuwe bedeling' ter sprake kom by die afdeling oor Breytenbach se vervroegde vrylating. Binne die joernalistieke sisteem is dit die toespitsing op die Afrikaanse dag- en weekbladpers wat die digter as 'nuusmaker' onder die aandag van die wye (Afrikaner)publiek bring.

Vlak II is 'n voorstelling van die intrasistemiese kommunikasieproses. Slegs die komponente wat die meeste aandag in die ondersoek kry, word uitgelig. Binne die sisteme wat in I aangedui is, tree onderskeidelik die volgende senders op: (1) die skrywer, (2) (onder andere) die politikus en (3) (onder andere) die joernalis. Die boodskap het die vorm van (1) die literêre teks, (2) wette en beleid/die politieke teks en (3) die persberig (naas ander mediaboodskappe). Die ontvangers sluit in (1) die lesers van literatuur, (2) die gemeenskap op wie wette van toepassing is/lesers van politieke tekste en (3) die lesers van (onder meer) koerantberigte — dit wil sê die publiek in die wye sin van die woord. Dit is belangrik om in ag te neem dat die kommunikasie 'n tweerigtingverkeer veronderstel. Sô byvoorbeeld is die sender binne die politieke sisteem nie altyd (n) politieke leier(s) nie; soms is dit 'n 'ontvanger' (n lid van die gemeenskap op wie die boodskap van wette en beleid gerig is) wat 'n politieke boodskap versend in die vorm van bepaalde eise of politieke sienings. Ook binne die joernalistieke sisteem is 'n (beperk-

ter) mate van tweerigtingverkeer werksaam en 'n lid van die koerantlesende publiek kan optree as sender wanneer hy 'n brief aan 'n koerant rig waarin hy sy mening oor 'n saak lug.

Vlak III identifiseer die senders, boodskappe en ontvangsdokumente wat binne die verskillende sisteme vir die ondersoek ter sake is. Breytenbach, as skrywer, is die sender binne (1) die literêre sisteem: die boodskap is sy (literêre) tekste waarop ingeligte/nie-akademiese lesers asook die nie-lesende publiek reageer; hulle ontvangs vind neerslag in resepsiedokumente van uiteenlopende aard (byvoorbeeld resensies, artikels, keurdersverslae, briewe aan koerante, ensovoorts). Binne (2) die politieke sisteem met sy tweerigting-kommunikasieverkeer tree sowel politieke leiers as Breytenbach op as senders. Hulle stuur onderskeidelik boodskappe uit in die vorm van apartheidswette/beleid en gepubliseerde politieke uitsprake soos toesprake en onderhoude met 'n politieke strekking. Hierdie boodskap ontlok reaksie van onderskeidelik die gemeenskap (waarvan Breytenbach 'n lid is) en politieke leiers — dit vind neerslag in gepubliseerde kommentaar van Breytenbach op regeringswette en -beleid asook in gepubliseerde kommentaar op (en optrede teen) Breytenbach se politieke uitsprake. Binne (3) die joernalistieke sisteem tree joernaliste, veral koerantredakteurs, maar ook Breytenbach self op as senders. In die eerste geval is die boodskap in die vorm van berigte oor en kommentaar op Breytenbach; in die tweede ontlok Breytenbach se aangehaalde uitlatings of briewe die reaksie uit. Die ontvangers van die onderskeie boodskappe se reaksie vind meestal neerslag in briewe gerig aan die koerant.

Hoewel die skema oënskynlik slegs verhoudinge op 'n sinchroniese vlak weergee, moet 'n diachroniese dimensie daarmee saamgelees word. In die studie word sistemiese verhoudings en veranderings sedert die vroeë sestigerjare tot 1986 trouens deurgaans na historiese faktore herlei. Dit geskied met inagnamie van modelle en norme wat tydens 'n bepaalde tydperk en in gegewe omstandighede domineer, en wat inligting verskaf oor ideologiese ingesteldhede en literatuuropvattinge van die skrywer en lesers/publiek.

So hou die heftige reaksie van die establishment teen die Sestigters se 'uitlandse' en 'onvolkse' vernuwung van die literêre sisteem verband met woelinge en veranderinge in die politieke sisteem. In 'n dekade wat ingelui is deur Sharpeville en waarvan die klimaat bepaal is deur aanhouding sonder verhoor, die Rivonia-verhoor, uitgerekte hoogverraadsake en Nasionaliste se toenemende wantroue in mekaar, word die literêre vernuwung, en die jong skrywers self, teiken van 'n behepthed met 'verraad' en 'volksvreemdheid', sodat Sestig ook politieke implikasies kry.

Ook Breytenbach se politieke uitsprake (in literêre en ander tekste) en sy optrede teen apartheid, asook die reaksie van lesers en die publiek daarop, word in verhouding geplaas tot politiek-historiese faktore wat betrekking het op die toenemende reaksie vanuit swart én wit geleedere op apartheid. Breytenbach het naamlik sy verskyning op die Afrikaanse literêre (en politieke) toneel gemaak op 'n tydstip toe swart reaksie teen apartheid van 'n veldtog van vreedsame protes verander het in een vir revolusionêre, gewelddadige verset; 'n tydstip toe 'Afrikanereenheid' (wat tydelik herstel was ná die 1948-oorwinning van die Nasionale Party) weer begin wankel het. Dié stryd tussen 'verlig' en 'verkramp' groei ná die moord op dr. Verwoerd tot 'n openlike magstryd wat strek oor die hele spektrum van die Afrikaner-samelewing: politiek, godsdiens, ekonomie, sport, kuns en kultuur — dus oor talle sisteme heen. Binne hierdie stryd sou 'n omstrede figuur soos Breytenbach, wat nie net in sy kuns nie, maar ook met sy uitsprake en optrede reëlreg teen die apartheid-sisteem te staan kom, 'n prominente plek inneem.

Teen 1973 was die uiteenlopende reaksies op sy Somerskooltoespraak 'n manifestasie van die polarisasie tussen uiteenlopende ideologieë wat norme binne die sisteme gerig het. In hierdie lig kan ook die verdeelde reaksie op Breytenbach se inhegtenisname en vonnis twee jaar later gesien word. Enersyds is daar die verwerping van hom as 'terroris'; andersyds onderskei 'verligtes' (literatore én lede van die publiek) tussen die kunstenaar en die mens, die kuns en die werklikheid (laasgenoemde houding was in daardie stadium dalk die 'veiligste' vir die Afrikaanse letterkunde en skrywers wat deur die Breytenbach-geval onder verdenking geplaas is). Teen die tyd dat daar gereageer word op Brey-

tenbach se vrylating was daar tekens van groter 'verdraagsaamheid' op politieke vlak (en h toenemende besinning oor die moontlikheid al dan nie vir Afrikaners om te 'oorleef'). Die 'groter verdraagsaamheid' geld ook vir die veranderde houding van sommige ingeligte lesers teenoor die omstrede digter en sy werk. In die tagtigerjare besin al meer ingeligte lesers ook anders as vroeër oor sake soos die 'ek' in die literêre teks en die verhouding kuns/werklikheid.

Die Afrikaanse pers speel h belangrike rol in die skep van h klimaat vir of teen Breytenbach — soos wat dit ook h rol speel in die skep van h klimaat vir of teen 'nuwe' denk- en beleidsrigtings. Die houdings wat die verskillende koerante teenoor Breytenbach inneem, word bepaal deur hul verbintenis met fraksies binne die Nasionale Party en die ideologiese ingesteldhede van die redakteurs en politieke joernaliste. In die sestigerjare volg die Nasionale Perskoerante, veral Die Burger, h meer 'verligte' rigting as dié van die Afrikaanse Pers — dit spreek ook uit die reaksie op h omstrede figuur soos Breytenbach. In die sewentigerjare het die 'verkrampte' politieke fraksies nie meer h duidelike spreekbuis onder die dagblaaië nie en veral die Sondagkoerant Rapport funksioneer as wegbereider vir 'houdingsveranderinge'. Breytenbach se terroriste-verhoor dompel egter die 'verligte' pers in 'n krisis.

Die intersistemiese wisselwerking wat in hierdie studie ondersoek word, laat die lig dus veral val op: (i) die aantoonbare verband tussen Breytenbach se politieke uitsprake/optrede en die reaksie daarop aan die een kant en die ontstaan en ontwikkeling van politieke strominge onder Afrikaners aan die ander kant, en (ii) die implikasies wat hierdie optrede en reaksie inhou vir die skrywer en (ingeligte) lesers/ die publiek se literatuuropvattinge en die rol van ideologiese ingesteldhede by die produksie en ontvangs van tekste.

HOOFSTUK 2

BREYTENBACH EN DIE AFRIKAANSE LITERÊRE, POLITIEKE EN JOERNALISTIEKE SISTEME: 'N ALGEMENE ORIËTERING

2.1 BREYTENBACH EN DIE LITERÊRE SISTEEM

Die datum van Breytenbach se verskyning op die Afrikaanse literêre toneel, naamlik 1964, staan in die hart van 'n periode wat gekenmerk is deur die strewe na 'vernuwing', veral in die prosa, maar ook in die poësie en drama. Teen hierdie tyd het die jong skrywers wat deel gehad het aan die 'vernuwing' reeds in die algemene omgang bekend gestaan as 'Sestig'. Van Breytenbach sou dan ook later gesê word: 'Die poësie van Sestig was die poësie van Breytenbach' (Coetzee, 1973:75). Om Breytenbach se literatuuropvatting en teksstrategieë, asook die reaksie daarop, in perspektief te kan plaas, moet dus eers vlugtig na enkele aspekte van 'Sestig' as 'beweging' gekyk word. (Die strewes van die skrywers van die sewentigerjare kom in hoofstuk 5 ter sprake.)

2.1.1 Was Sestig 'n 'beweging'?

Vroeg in die sestigerjare spreek jong prosaskrywers hulle uit teen die literêre en gemeenskapsituasie van die tyd. Uit skrywerspleidooie vir 'n prosa wat 'geen vrees ken nie' blyk dit dat die aandrag op 'vernuwing' nie net gerig was op tegniese vernuwing nie, maar ook op die deurbreking van sosio-kulturele taboes en uitgediende opvattinge ('n voorbeeld hiervan is die artikel wat André P. Brink in 1960 vir Die Huisgenoot geskryf het, maar wat afgekeur is vir publikasie en opgeneem is in Brink, 1985b:18-19). Dit was egter veral tydgenootlike kritici wat sedert die vyftigerjare 'n aanduiding gee van die stand van die Afrikaanse prosa en wat rigtinggewende voorstelle vir vernuwing maak (soos uiteengesit deur onder andere Anita Lindenberg, 1975:8).

Enkele 'ouer' Afrikaanse prosawerke word deur N.P. van Wyk Louw in sy Vernuwing in die prosa (1961) aangedui as die 'eerste tekens van vernuwing' (Botha, 1980:324-325 en Kannemeyer, 1983:248 sluit by hierdie lysie aan en brei daarop uit). Die 'vernuwing' in dié vroeë werke lê, volgens hierdie en ander ingeligte lesers, veral op die vlak van surrealistiese ingrype, die voorstelling van 'n voortdurend veranderende realiteit, die poging tot uitbeelding van 'n karakter se binnelewe en sy outsiderskap, die gebruik van mitiese grondpatrone, perspektiefverskuiwing en die manipulasie van verteltyd. Daar is dus belofte van 'n breuk met die tradisie wat tot dusver gegeld het en die lesers se verwagtingspatroon vasgelê het, naamlik die 'gemoedelike lokale realisme'. Sedert die vyftigerjare is vernuwing ook, miskien minder opvallend as in die prosa, aangetref in die poësie. Dit is veral bewerkstellig deur tematiese verbreiding — ruimer verwysingsvelde, meer uitgesproke verwoording van liefdeservarings, die verwoording van plaaslike en aktuele aangeleenthede — asook tegniese aspekte soos die beoefening van die vryevers, die gebruik van spreektaal, neologismes en woordspel (vergelyk hieroor Robinson, 1971; Antonissen, 1982: 124-127 en Cloete, 1980:115 en volgende).

Die wêrklik nuwe breek egter eers in 1962 deur met Etienne Leroux se Sewe dae by die Silbersteins en André P. Brink se Lobola vir die lewe en word finaal bevestig deur ander prosa- en dramapublikasies in 1963 en 1964. Die verskyning van Ingrid Jonker se Rook en Oker (1963), Adam Small se Kitaar my kruis (1961) en Sê sjibbolet (1963) en veral Breytenbach se Die ysterkoei moet sweet (1964) voer hierdie vernuwing deur na die poësie. Dwarsdeur die sestigerjare sou Breytenbach die toonaangewende digter bly; die skrywer wat die lesers se verwagtingshorison die radikaalste verskuif het.

Daar bestaan uiteenlopende menings oor die vraag of Sestig 'n 'beweging' was of nie. Aan die een kant is daar ingeligte lesers wat meen dat die Sestigerliteratuur die uitvloeisel van die berekende aksie van 'n groep en dus 'n bewuste strewe was (Grové, 1980:1). Aan die ander kant voel ander ingelighes dat die Sestigers nié 'n literêre groep is in die sin wat die Nederlandse Tagtigers of eksperimentele digters van die vyftigerjare dit was nie (Kannemeyer, 1983:236). Die Sestigers sien hulleself ook nié as 'n skool/beweging nie. Volgens André P. Brink (1967:16) wissel die gehalte van die prosawerk te veel, terwyl die werk self ook

van uiteenlopende aard en soort is; wat die Sestigters saamgebring het, was eerder 'n gemeenskaplike drif om 'n nuwe tydperk met 'n nuwe prosa tegemoet te gaan. Breytenbach voel ook dat daar geen algemene stelreëls was wat deur al die jong skrywers onderskryf is nie — hulle werk, en na 'n tydjie ook hul stellinginnames (= literatuuropvattinge) was uiteenlopend — en dat die periode eerder gekenmerk is deur 'n spontane opbloeit van jong werk vol talent (1974:25).

Benewens hul teksstrategieë wat ooreenkomste toon (asook die verskyning van die versamelbundel Windroos en die samebindende sameroepers- en segmansrol wat individue soos André P. Brink en Bartho Smit vertolk het) het ander faktore binne die Afrikaanse literêre sisteem egter wel daartoe bygedra om die Sestigters losweg saam te groepeer. Hierdie faktore kan verbind word met die hekwagtersfunksies van persone en instansies. Sô dra die uiteenlopende reaksie van kritici by tot saamgroepering. Aan die een kant lê enkeles (in die besonder Van Wyk Louw) 'n verband tussen enkelingskrywers; aan die ander kant dra die feit dat die meeste kritici aan die begin hulle werk met voorbehoude benader of negatief oordeel, daartoe by dat die jong skrywers hulle verbonde voel aan mekaar. Sowel die Afrikaanse as Engelse pers, asook die Afrikaanse radiodiens het besondere publisiteit verleen aan die nuwe geslag skrywers. Veral die prominensie wat gegee is aan die afwysende reaksies van die publiek, dra by om 'n samehorigheidsgevoel onder die skrywers te verhoog. (Die Burger spesifiek bied homself aan as forum vir 'n 'oop gesprek' oor Sestig.) Meningsvormers buite die letterkunde soos voor- aanstaande politieke, kultuur- en gemeenskapsleiers se afkeurende houding teenoor die jonger letterkunde, skaar die geslag van Sestig onder 'n gemeenskaplike noemer. Die opkoms van nuwe uitgewerye versterk die neiging tot saamgroepering omdat hulle baie van die jonger werke publiseer — die belangrikste was Human & Rousseau (met vroeë publikasies van Leroux en Brink) en later Buren in die Suide; in die Noorde publiseer die Afrikaanse Pers Boekhandel die vroeë sestigerwerke van Barnard, Smit, Rabie, Jonker, Small en Breytenbach. Die instelling van die Publikasieraad teen die einde van 1963, en die reële moontlikheid van 'n sensuurverbod op tekste soos Sewe dae of Lobola (op grond van onder meer 'onsedelikheid') verhoog die spanning tussen skrywer en gemeenskap en versterk die

samehorigheidsgevoel verder. Die besluit van die Hertzogprys-keurkomitee in 1964 om Leroux se Sewe dae met dié gesogte prys te bekroon, dra nie net by tot die vroeë kanoniserings van 'n radikaal 'nuwe' soort prosawerk nie, maar dryf ook die spanning om sensuur heen tot 'n hoogtepunt en verstewig die 'groepsgees' onder die jonges. Die totstandkoming van 'n eie tydskrif, Sestiger, waarvan die eerste uitgawe in November 1963 verskyn, bied verder aan die jonges geleentheid om hul kragte saam te span en hul menings sonder voorbehoud te lug.*) Al was die 'Sestigers' nooit deel van 'n bewuste 'beweging' nie, het sowel teksinterne as sogenaamde 'tekseksterne' faktore bygedra tot hul saamgroepering.

2.1.2 Die Sestigers se literatuuropvatting

Al was daar onderlinge nuanseringe en uiteenlopende klempasings, het die romanskrywers van Sestig tog gemeenskaplike trekke vertoon ten opsigte van hulle siening van die skrywerstaak en hul romansbeskouing/literatuuropvatting (soos aangedui deur navorsers wat hul toegelê het op die vernuwende aspekte van die Afrikaanse letterkunde rondom die sestigerjare, byvoorbeeld Brink, 1967 en 1974; Robinson, 1971; Snyman, 1969; Steenberg, 1972; Malan, 1972 en 1978; Coetzee, 1973:50-77; Lindenberg, 1975; Meij, 1983; asook Cloete, 1980 en Kannemeyer, 1983 en andere; Johl (1986) fokus op die oorheersende literatuuropvatting gedurende die sestiger- en sewentigerjare.

Die Sestiger-prosaïste sien naamlik die skrywer as reisiger, soeker en ontdekker wie se taak dit is om diepere verbande met die werklikheid bloot te lê. Vir hulle is die funksie van die roman om nuwe insigte in ons ervaringswerklikheid te gee. Onder invloed van die wysgerige agtergronde van die twintigste-eeuse literatuur, veral die eksistensialisme, gaan die Sestigers (soos aangedui deur veral Bartho Smit, 1964, 1965 en 1974) nie meer uit van die illusionistiese werklikheidsbeeld nie; hulle glo dus nie meer in die spieëlbeeld, die rasonele kenbaarheid en afbeeldbaarheid van mens en wêreld as persoonlikheid en natuur nie. Uitgaande van die nuwe werklikheids siening van die wêreld en mens as Syn en Tyd, dit wil sê as irrasioneel en beeldloos, verloor die roman sy sosiale funksie en word iets meer persoonliks.

*) Voor Sestiger was daar die enkele uitgawe van '60'.

Die nuwe insigte in die ervaringswerklikheid werk deur tot die Sestigters se sienings oor die aard van die roman. Omdat die werklikheid voortdurend verander en dus nie kenbaar en afbeeldbaar is nie, kan die roman nie h 'getroue afbeelding' of 'spieëlbeeld' van h 'realistiese werklikheid' wees nie. Dit is eerder h spesifiek georganiseerde soort taalgebruik wat h outonome 'wêreld in woorde' opbou waarby 'buiteliterêre sake' soos die kunstenaarspersoonlikheid buite rekening gelaat moet word en die kunswerk beoordeel moet word in terme van sy funksie as geheel.

Hierdie siening van die funksie en aard van die literêre werk kom dus neer op die deurbreking van norme wat deur ouer tekste gestel is; hierdie norme sluit in literêre, morele, godsdienstige, seksuele en — by implikasie — politieke konvensies. Sestig word dan h 'rebellie' wat stry vir 'nuwe waardes en nuwe terme, nuwe maniere van dink en sê' (Steenberg, 1972:39).

In aansluiting by die nuwe literatuuropvatting ondergaan die Sestigerprosa (en ook die poësie en drama) radikale verandering ten opsigte van temas en vorm (teksstrategieë). Die veranderde siening van die mens en die realiteit, van die funksie en aard van literatuur, lei onder meer tot h wegkeer van die realistiese uitbeelding van die plaaslike en tipies Suid-Afrikaanse en h aansluiting by die surrealisme of die spel met werklikhede waarby die aksent op h voortdurend veranderende realiteit val. Die aanvaarding van die wesenslike onkenbaarheid van die mens lei tot die wegkeer van eertydse voorstellings en h voorkeur vir die pre-rasionele persoonlikheid, die anti-held, die buitestaanderfiguur. En die nuwe kyk op die werklikheid gaan gepaard met h veel groter uitgesprokenheid oor sake wat vroeër taboe was. Ten opsigte van die vormaspekte van hul werk, val die klem vir die Sestigters op die uitbuiting van die woord en die sintaksis, die gebruik van collage, tipografiese eksperimente, die wisseling van perspektief, die bewussynstroom en terugflitstegnieke, die gebruik van ryk verwysingsvelde en oerpatrone, ensovoorts.

Dit was veral hul ooreenstemmende teksstrategieë wat die Sestigters in die oë van die lesers/publiek saamgevoeg het as 'groep'. Onderling was daar egter in der waarheid heelwat nuanseringe in die opvattinge oor die

funksie en aard van die literatuur. Veral Breytenbach onderskei hom vroeg reeds van sy mede-Sestigters deur andersoortige aksente in sy literatuuropvatting (soos uiteengesit in 2.1.6).

2.1.3 Algemene lesersreaksie op Sestig (met klem op literaturopvatting)

Die heftige reaksie van alle kategorieë lesers op die werk van die Sestigters hou verband met die drastiese verskuiwing in hul verwagtingshorison. Die grondliggende rede waarom besware oor 'n teks geopper is, was dan ook omdat dit sogenaamd 'nuut' of 'anders' was as waaraan die nie-ingeligte leser gewoond was (vergelyk hieroor onder andere Snyman, 1969:160 en Steenberg, 1972:90-91).

Die bekroning van Sewe dae by die Silbersteins met die Hertzogprys in 1964 — die jaar waarin Breytenbach debuteer — voer die twis rondom die vernuwung tot 'n hewige polemiekie, en reaksie op hierdie roman kan geld as barometer van die algemene reaksie op Sestig. Snyman (op.cit.:93-114) kategoriseer, naas die reaksie van nie-lesers en 'isoleerders', die volgende lesersbesware: (i) dat die werk nie vir kinders en leke bedoel is nie; (ii) dat dit suggestief, pornografies en walglik is; (iii) dat dit navolging van oorsese werke, tendense is; (iv) dat dit nie gemoedelik realisties is nie; (v) dat dit volksondermynend is; (vi) dat dit laster bevat en (vii) dat daar kritiek in te bring is teen die mens agter die boek. Lijphart (1983), wat die reaksie van Afrikaanse lesers op literêre tekste ondersoek vir die tydperk 1963-1974, deel die tipes lesersargumente in die volgende hoofkategorieë in: struktureel, emotivisties, realisties, moreel, vernuwung en intensioneel. Die lesersargumente in 'n blad soos Die Kerkbode is meestal moreel van aard, maar 'n groot aantal emotivistiese argumente kom ook voor (op.cit.: 61). By die populêre gesinsblad, Die Huisgenoot, se resensente oorheers tegniese norme gekoppel aan vernuwungseise; lesers van dié blad het egter nie baie geduld met nuwe of moeilike tegnieke nie en by hulle val die nadruk eerder op emotivistiese of op realistiese aspekte (op.cit.: 114).

Heelparty van die navorsers wat hulle toespits op die werk van en die reaksie op die Sestigters bring bogenoemde lesersbesware in verband met

'misvattinge' of 'verkeerde opvattinge' tén opsigte van die 'wese van die kuns' (Snyman, 1969 en Steenberg, 1972). S6 h uitgangspunt impli-seer dat daar h 'korrekte' opvatting oor kuns/literatuur bestaan waaraan alle ander getoets kan word — dat daar h vooropgesette en statiese definisie van 'literatuur' is. Wat wél die geval is, is dat die (oorheersend) afwysende reaksie wat die Sestigertekste uitlok, verband hou met uiteenlopende literatuuropvattinge. Die vernuwing van Sestig het naamlik gepaard gegaan met h nuwe kyk op die aard en funksie van literatuur en dít verskil radikaal van gevestigde opvattinge wat op h vroeër tydstip gespruit het uit ander modelle, norme en waardes as dié wat sedert die sestigerjare oorheers.

Beswaarmakende lesers se siening van die taak van die skrywer verskil dan van dié van die Sestigers. Teenoor die siening van die skrywer as soeker na waarheid staan die lesers se uitgangspunt dat die skrywer h sekere waarheid of orde wat van buite op hom opgelê kan word, moet verdedig — ongeag of dit sy oortuiging is of nie. In teenstelling met die Sestigers, vir wie die funksie van die letterkunde die gee van nuwe insigte in die ervaringswerklikheid is, meen lesers dus dat die literatuur h sosiale funksie het wat neerkom op die bevestiging van erkende en beproefde waardes. Die lesers se opvatting van die aard van literatuur, naamlik die teks en sy onderdele as h getroue afbeelding van die vroude, lokale en realistiese ervaringswerklikheid, bots reëlreg met dié van die skrywers self wat die kunswerk as h outonome woordwêreld sien wat nié h spieëlbeeld van die alledaagse werklikheid is nie en wat in sy geheel beoordeel moet word.

Samehangend met die opvatting dat die literatuur werklikheidsgetrou is/ behoort te wees, gaan die lesersvereenselwiging van die kunstenaar en sy werk, van die kunswerk as spieël van die skrywer se lewensbeskouing/ ideologie. S6 h siening verskil natuurlik radikaal van die Sestigers se uitgesproke outonomiebenadering.^{*)} h Ander faset van die lesers se op-

^{*)} Volgens Johl (1986:76, 100 en elders) behels hierdie benadering (i) h basiese veronderstelling, naamlik dat die literêre werk h outonome Gestalt, h selfonderhoudende eenheid is, (ii) h norm waarop hierdie premisse rus, naamlik dat die werk h objektiewe waarde, dit is eenheid en samehang, besit en (iii) h spesifieke metode van kritiek, naamlik interpretasie (waardeur h werk se eenheid voorgestel word) en evaluering (waardeur die relatiewe gehalte van h werk bepaal word).

vatting oor die aard van die kunswerk is dat dit behoudend moet wees ten opsigte van sowel taal, styl en vorm as norme. Kuns moet dus die norme bevestig wat deur ander tekste gestel is. Heftige reaksie teen die 'vuil taal', die 'paragrafe sonder komma of punt', die 'onverstaanbaarheid' en 'walglikheid' van die tekste moet in hierdie lig gesien word.

Uit hierdie noodwendig oorsigtelike blik op die reaksie op Sestig kan dan afgelei word dat die kloof wat in die sestigerjare tussen skrywer en leser ontstaan het, te doen het met uiteenlopende literatuuropvattinge en wisselende norme- en waardesisteme wat implikasies inhou vir veragtingsspatrone.

2.1.4 Breytenbach en die verwagtingshorison

Uit die vroegste resepsies (dit wil sê dié wat ten tye van die verskyning van die bundels plaasgevind het en wat in die Bibliografie opgeneem is)^{*)} blyk dit duidelik dat Breytenbach se tekste ontvang is as tekste wat in die teken staan van 'vernuwing' en van 'Sestig'. Dit geld veral vir sy opspraakwekkende dubbele (en bekroonde) debuut in 1964 wat hom vroeg reeds nuuswaardig maak (soos blyk uit Dirk Richard se redaksionele kommentaar in Db, 21.2.65).

Die kortprosabundel, Katastrofes, beeld volgens tydgenootlike ingeligte lesers (kritici) die nuwe wêreld- en lewensbeskouing van die Sestigers uit (Anna van Zyl) en lewer deur die moderne idioom 'n bydrae tot die 'nou algemene strewe om die Afrikaanse prosa te vernuwe' (J.C. Steyn). Die toekenning van die APB-prys aan dié bundel word gesien in die lig van die verdere ontwikkeling wat dit ná die Sestiger Jan Rabie se 21 bied (D.J. Opperman) en die bydrae wat dit lewer tot die oopboor van nuwe bronne — deur die radikale aksent daarvan staan sy werk immers

^{*)} Omdat daar op die volgende paar bladsye herhaaldelik na dieselfde lesers/resepsieverslae verwys word, is die verwysingsstelsel tydelik opgeskort om die argumentasie nie te veel te onderbreek nie. Daar word dus nie telkens in hakies die koerant/tydskrif waarin die bepaalde resensies verskyn het, aangedui nie. In die Bibliografie is die resensies egter volgens bundels opgeneem en daarom word hier slegs na die resipiënte verwys.

'vol in die teken van die gees wat...in die komende jare die heersende in ons letterkunde gaan wees' (F.I.J. van Rensburg).

Die ysterkoei moet sweet trek veral die aandag omdat dit op die gebied van die poësie 'n revolusionêre of radikale vernuwing bring (T.T. Cloete en Opperman). Sommige lesers vermeld egter wel die band wat dit, veral via die aansluiting by oorsese ontwikkelings, met werk van die Sestigters het — die name van Jan Rabie, Bartho Smit, Pieter Venter, Etienne Leroux en André P. Brink word spesifiek vermeld (byvoorbeeld R. Schutte en Jan Kromhout). W.E.G. Louw stel dit onomwonde dat met Ysterkoei 'Sestig...n voldonge feit (is) waaraan geen kritiek meer iets sal ver-ander nie'.

Alhoewel hierdie vroeë resepsies toon dat ingeligte lesers sekere aansluitings by voorgangers opmerk (naas die Sestigters hierbo genoem, verwys lesers ook na Ingrid Jonker, na Eugène Marais met sy herskepping van 'n sprokieswêreld waar die kinderlike en gruwelike sâambestaan, na Leipoldt met sy eksistensialistiese poësie en Oosterse belangstelling en Peter Blum se woordspel) was dit die 'byna volkome nuwe klank' (Van Wyk Louw) en die 'splinternuwe inset, opvallend los van Afrikaanse invloede' (Opperman) wat die aandag opeis. Ysterkoei het beslis nie 'n Afrikaanse of selfs Suid-Afrikaanse gees geadem nie en die leser was hier ver verwyder van die bekende osse wat aanstap deur die stowwe, die spruitjie met sy mooi geluidjie of die viooltjies wat in die voorhuis pryk (Kromhout).

In onlangse oorsigtelike resepsieverslae (byvoorbeeld Brink, 1982:711-712 en Kannemeyer, 1983:464-465) word die fasette van Breytenbach se 'vernuwing' en sy verskuiwing van die verwagtingshorison saamgevat. As die vroegste resepsies van Ysterkoei nagegaan word, blyk dit egter wie eerste die aandag op bepaalde vernuwende strategieë en kodes in Breytenbach se debuut gevestig het ('n werk waarin sy digterskap hom feitlik onmiddellik in sy volle omvang aanmeld, soos deur verskeie navorsers aangetoon is).

Die heel eerste resensie van Ysterkoei is dié van Ernst van Heerden. Dit verskyn in Desember, 'n goeie bekendstellingstyd vir nuwe publikasies, in die wydgelese destydse Sondagblad van die Afrikaanse Pers,

Dagbreek en Sondagnuus. Van Heerden identifiseer reeds in hierdie vroeë stadium h hele aantal van die kenmerkendste trekke van die bundel (en, by terugskouing, van die oeuvre as sodanig) en speel as tussenganger heelwaarskynlik h rigtinggewende rol by latere lesersreaksies. Hy sonder die speelse fantasie van die bundel uit wat aan baie van die verse h naïewe en kinderlike kwaliteit verleen asof die digter al digtende die ding (en homself) ontdek. Nuut in die Afrikaanse poësiekonteks is volgens hierdie leser die ondersoek na die chaos en sinloosheid van die lewe en die ontmensliking van die atoomew, die siniese ondertoon en die haat-liefde teenoor sy geboorteland wat die wrangheid van ballingskap ondersteep. Wat die vorm betref, vestig Van Heerden nou reeds die aandag op die middele uit die surrealistiese skilderkuns waarmee die digter werk: die (heg geïntegreerde) naasme-kaarstellings, onlogika en ontrafelings- en skokeffekte. Met betrekking tot die besondere woordhantering in die verse sonder die digter-resen-sent die volgende uit: die dramatiese wyse waarop die lig van die poë-sie in die 'gewone woord' gloei; die afbreek van 'klasseverskille' tus-sen woorde en die plastisiteit en suggestiewe rykdom van die taalge-bruik. Verder val die verruklike beeldvondse op en die wisselbaarheid van sintuiglike waarnemings. Taalkundige truuks van die eksperimentele poësie wat in die spel kom, is woordradbraking, sintaktiese desintegra-sie, rym- en interpunksieloosheid, funksiewisseling, neologismes.

Naas verwysing na sommige van hierdie strategieë en kodes wys h ander vroeë resepsie op die 'gees van futiliteit en somberheid' en die onaf-wendbare oorlewering van mens en ding aan verwelking, verwording, ver-rotting en die finaliteit van ontbinding — maar getemper deur humor en ironie en veral deur deernis met die lotgebonde mens (Kromhout). Van Rensburg, Schutte en W.E.G. Louw verwys onderskeidelik na die ek-ge-rigtheid van die bundel en degradering van die skryfdaad; die direkt-heid en uitgesprokenheid; die musikale saamhang van die op die oog af brokkelige en onsamehangende woorde en sinne.

Antonissen sien die debuutbundels as h reisiger en vreemdeling-op-aarde se verslag van h wêreld vol katastrofe en verskrikking wat sintuiglik ervaar word. Hy is die eerste leser wat pertinent die aandag vestig op

die sentrale plek wat die dood/lewe opposisie in die tekste inneem en die feit dat dit hier gaan om die uitspraak van persoonlike nood en oor 'n nog nooit in Afrikaans sō beangstigend verwoorde doodsbenoudheid. Rigtinggewend vir latere sienings oor die sãambestaan van dood en lewe in Breytenbach se werk asook die Oosterse konnotasies daaraan verbonde, is Antonissen se insig ten opsigte van die 'osmose-proses' wat verge-stalt word: alles groei gestadig deur die mens heen, takel hom af, ont-bind hom. Sō word bestaan osmose; en dããrop behoort die mens homself in te stel — die dood word nie sy angel ontnem deur geloof in 'n (Christelike) metafisiese 'verlossing' nie, maar deur aanvaarding van 'n oplossing in nirwana.

Brink se belangrikste bydrae tot die vroeë ontsluiting van die 'nuwe' by Breytenbach lê in sy insig dat die tekste ooreenkomste toon met poë-tiese vorme van die Taoïsme en verskillende uitinge van die (Zen-)Boed-dhisme. Hy sou in latere artikels en sy Blokboek oor die digter se werk voortbou op die raakpunte wat hy reeds in hierdie eerste resensie aan-toon (en ontwikkel tot een van die belangrikste 'Breytenbach-kenners'): die oplos van die verhoudinge binne-buite en subjek-objek; metamorfose; die opgaan in die groter geheel; die 'tathata' of sō-heid van dinge; die oomblik van satori waarin alles akuut en konkreet is; die weergawe van die 'opeet van die ek', ensovoorts. Brink wys vroeg reeds basiese opposisies uit wat in hierdie poësie 'paradoksaal sãambestaan': dood/lewe; ontbinding/groei; ewige/momentele; werklike/verbeelde; gewone/magiese; skrikwekkende/deerniswekkende; gruwelike/tere; onmenslike/menslike; stilstand en verstarring/beweging en verandering.

Cloete se resensie verskyn in Die Huisgenoot, 'n gesinsblad met 'n hoë sirkulasiesyfer. Sō 'n resepsieverslag het dan ook 'n groter kans om in-vloed te hê op die houding van die publiek teenoor 'n 'vreemde' digter soos Breytenbach. Cloete bemoei hom veral met die digter se literatuur-opvatting en tipeer die gedigte as 'anti-poësie' en 'poësie van ontbin-ding'. Hy vestig die aandag op die (vir die Afrikaanse poësie onbeken-de) organiese en biologiese pre-okkupasie van die digter en die rol van die oog wat aanleiding gee tot 'n skerp gekleurde wêreld wat ooreen-komste toon met Van Gogh se komplementêre landskappe. In latere bespre-

kings van Breytenbach se werk sou Cloete hom veral toelê op die woord- en taalspel daarin.

Uit hierdie vroeë resepsies van Ysterkoei blyk dit dat Breytenbach se digterskap reeds in sy volle omvang gemanifesteer is in sy debuut. Ná hierdie opspraakwekkende eerstelingbundel en die debakel om die visumweiering wat die digter h openbare figuur gemaak het (kyk hoofstuk 3), is met meer as die gewone belangstelling uitgesien na sy tweede bundel verse. Dié verskyn, na h breuk met die APB wat deur Breytenbach gebla- meer word vir die onwelkome publisiteit oor sy huwelik met Yolande, in 1967 by Human en Rousseau. Tydgenootlike resipiënte (kyk Bibliografie) is dit eens dat die 'wêreld' van Die huis van die dowe in hoë mate dieselfde is as dié van Ysterkoei. Lesers voel egter dat die verse hegter gestruktureer is (André P. Brink), deurgekomposeer (Ernst Lindenberg) en met blyke van h groter vermoë tot vormgewing (Edith Raidt). Nuwe fasette van Breytenbach se digterskap, of fasette wat nou vir die eerste keer belig word, sluit in: die kruisverwysings, spiraal- of sikliese bewegings tussen verse (Brink, Raidt); die digter se siening van die gedig en die geliefde as (tydelike, brose) vesting/skulling teen die dood (Brink, Joubert); die vereenselwiging van die gedig en die (ge)liefde en van taalspel en liefdespel (Raidt); die heel persoonlike aanwending van Bybelse verwysings, volkse uitdrukkings, tipiese taalgebruik en die ontginning van spreekwoorde (Lindenberg); die aansluiting by die Suid- Afrikaanse aktualiteit in verlangeverse of verse oor landsprobleme (Brink) en selfs verset teen aspekte van die Afrikaanse wêreld (Lindenberg).

Die verskyning van Kouevuur by Buren in 1969 (Breytenbach verbreek ná die 1968-'ope-brief' van Human & Rousseau in Die Burger en die publi- kasieprobleme rondom Om te vlieg bande met sy vorige uitgewer) is op sigself h verrassing vir sommige lesers wat verwag het dat hy, na 'n tweede visumweiering aan Yolande, nie weer in Afrikaans sou publiseer nie. Tydgenootlike resepsies (kyk Bibliografie) dui aansluiting by vo- rige bundels aan, maar beklemtoon as 'nuut' die reis- en ballingskaps- motiewe en die sin vir die aktuele (veral Rob Antonissen en T.T. Cloete). In 1970 verskyn Oorblyfsels — gedigte wat om pre-sensuurredes

uitgelaat is uit Kouevuur — en Lotus, albei by Buren. Vroeë resepsies van Lotus (kyk Bibliografie) beklemtoon die oorheersing van liefdesverse (Verster) en die religieuse aard van die bundel (Van Rensburg, Cloete, Brink). Eers nā 1972, met die verskyning van Skryt by Meulenhoff sou Breytenbach weer 'n radikale verskuiwing van die leserswagtingshorison bewerkstellig. Die versetverse daarin sou naamlik aanleiding gee tot heftige reaksies: tot in daardie stadium is sy 'betrokke verse' in ander bundels immers 'verskans' deur die meer opvallende liefdes-, verlange- en religieuse verse. (Die reaksie op Oorblyfsels, Om te vlieg, Skryt, Met ander woorde, Voetskrif en n Seisoen in die Paradys hou verband met sogenaamde 'buitetekstuele' sake en kom elders in die ondersoek ter sprake.)

2.1.5 Lesersreaksies op 'Ysterkoei' (met klem op literatuuropvatting)

Uit werklike reaksies (soos dié van W.E.G. Louw en lede van die publiek) asook geprojekteerde lesersreaksies (byvoorbeeld deur Van Rensburg, Schutte, Cloete en Van Heerden) kan die effek van Breytenbach se 'vreemdsoortige' poësie debuut op die Afrikaanse leserspubliek afgelei word.

'n Ingeligte leser soos Louw erken dat hy selde 'n digbundel teensinniger begin lees het. As moontlike redes voer hy sekere artefak-eienskappe van Ysterkoei aan: die 'afsigtelike' stofomslag-tekening, die opsetlike gebruik van kleinletters, die eksentrieke tipografie. Van Rensburg voorspel dat sommige lesers gaan lag oor die bundel en dat ander hulle gaan vererg oor die ekshibisionisme, die afbraak van tematiese hiërargieë wat tot dusver gegeld het en die volgehoue neiging om te skok. Schutte meen die nuwe skrywersnaam, die sonderlinge bundeltitel en die meer as vreemde stofomslag sal menige leser se belangstelling prikkel, maar dat dit twyfelagtig is of veel Afrikaanse lesers en liefhebbers van poësie hulle sal wil verdiep in hierdie gedigte wat maar net 'n modeprodukt is. (Twee jaar later beskou ook A.P. Grové, 1967:12 Breytenbach se nuttheid as 'mode' en daarom 'in essensiële sin juis nie sodanig nuut nie'.)

Die voorspellings oor die reaksie van bloot belangstellende lesers en die publiek gee aanduidings van aspekte van hierdie lesers se literatuuropvatting. Kuns is naamlik gerig op die skoonheid en die orde; dit is 'n getroue afbeelding van 'n vertroude werklikheid en dit bevestig norme wat deur ander tekste gestel is (hierdie opvatting is uiteengesit in 2.1.3). 'n Klompie briewe wat in 1965 in Die Huisgenoot verskyn, bevestig hierdie uitgangspunte. Slegs twee lesers spreek hul waardering uit vir Breytenbach se debute (G.W.P. Geysler, DHG., 15.10.65 en Danie Botha, DHG., 26.11.65); laasgenoemde leser distansieer hom van wat hy noem die tradisionele konvensionele opvatting dat die skrywer se werk die lewe en toestande rondom hom weerspieël en dat hy skrywe vir mense wat hom moet verstaan. Die meeste briëfskrywers beskou egter Breytenbach se tekste as 'anagramme vir snobs' (J.A. Jordaan, DHG., 4.6.65); as pogings wat hoogstens geparodieer kan word (soos gedoen word deur 'Ste-faans', DHG., 24.9.65); as 'louter snert' en 'walglike gemors' wat nie bedoel is vir 'doodgewone mense' nie ('Anti-Ysterkoei', DHG., 24.9.65); as probeersels wat beslis nie 'opbouend en verheffend' is nie en ook nie 'letterkundig skoon en groot' nie. Die publiek het duidelik min geduld met Breytenbach se nuwe en moeilike tegnieke en hul argumente is grootliks emotivisties en realisties van aard.

Onder ingeligte lesers is daar diegene wie se literaturopvatting ooreenkomste toon met dié van die publiek en wat gevolglik nie beïndruk is deur Breytenbach se tematiek en werkswyse nie (vergelyk veral R. Schutte). Ander ingelighes se lesersweerstand word egter oorbrug. W.E.G. Louw ontdek oral verse wat hy nie kan vergeet nie en besluit dat as die verse nie goeie en selfs gróót poësie is nie, hy nooit weer 'n gedig lees nie. Van Rensburg erken ook dat die verfrissende en die nuutheid van Breytenbach se debuut oppermagtig en suiwer wins is. In 'n brief aan 'n vriend sê Chris Barnard dat Breytenbach se werk die leser aanvanklik mag afsit, maar dat dit na 'n tyd in jou groei soos voëlent en deel word van jou bloed — 'n mens moet net onbevooroordeeld lees en in gedagte hou dat alle nuwe dinge aanvanklik skrikwekkend lyk.*)

Die toonaangewende skrywers en kritici reageer meestal positief op die vernuwende aspekte van Breytenbach se debute. By hierdie ingeligte le-

*) Hierdie brief is in SENSAL se besit.

sers oorheers tegniese norme gekoppel aan vernuwingsargumente. In sy vroeë en rigtinggewende resensie beklemtoon Van Heerden die 'oorstel-
pende indruk' wat Ysterkoei op hom gemaak het: 'Hierdie nuwe stem in
ons digkuns sê sy eie lewenservaring op 'n heel besondere en individuele
wyse uit, waardeur hy nie alleen ons poësie nie, maar ook die geestes-
belewenis van elke reagerende leser verryk.' Sowel Van Wyk Louw as Op-
perman het hoë waardering vir die eie klank en nuwe inset van die jong
digter se werk. Antonissen meen dat Breytenbach die sterkste nuwe dig-
terskap ná Opperman is — 'n stelling waarby hy bly (Okt. 1965:64) ná Van
Rensburg (Aug. 1965:70) hom gevra het om dit te motiveer ten opsigte van
Blum. Brink beskou die debute as die 'briljantste' in baie jare en
Cloete twyfel nie daaraan dat die 'mees revolusionêre debuutbundel' wat
tot op datum in Afrikaans verskyn het, 'n belangrike bundel met merk-
waardige poësie is nie.

Dit is belangrik om te onthou dat hierdie vroeë reaksies op Breytenbach
dateer uit 'n tydperk vóór hy 'n omstrede politieke figuur geword het;
slegs Cloete se resepsieverslag (Julie 1965) dateer uit die tyd ná die
bohaai oor die visumweiering (Mei 1965), maar dit is moontlik dat die
resensie reeds vroeër geskryf is. Uit hierdie aanvanklike reaksies blyk
dit dat ingeligte lesers uiteenlopende literatuuropvattinge huldig teen
die middel van die sestigerjare. Aan die een kant is daar ingeligte
lesers wie se negatiewe reaksie teenoor die 'vernuwing' dui op 'n lite-
ratuuropvatting wat nader lê aan dié van die beswaarmakers teen Sesti-
gertekste in die algemeen. Aan die ander kant is daar dié wie se lite-
ratuuropvatting ooreenkom met dié van die Sestigerprosaïste (kyk 2.1.2)
en vir wie die 'nuttigheid' van Breytenbach se bydrae wins is.

Hierdie laasgenoemde lesers voel (of het simpatie met die idee) dat die
funksie van die literatuur is om nuwe insigte te gee in ons ervarings-
werklikheid. Dit is nie net die Sestiger, Brink, wat waardering het vir
Breytenbach se herskepping van 'n sprokieswêreld waar die kinderlike en
gruwelike saambestaan nie. Die 'ouer' digter Van Heerden toon aan dat
Breytenbach die chaos en sinloosheid van die atoomeu-werklikheid uit-
druk aan die hand van die surrealisme en bisarre; Antonissen vind die
Breytenbach-wêreld waarin 'alle skyn sy grynsende werklikheid' wys en

die mēns verantwoordelik is vir korrupsie en katastrofe, aangrypend; Cloete het nie beswaar daarteen dat hierdie poësie nie 'n werklikheid bo of buite of behalwe ons tyd-ruimtelike werklikheid veronderstel nie, maar dat dit praat van 'n werklikheid wat pols agter hierdie een; W.E.G. Louw is positief ingestel oor die feit dat die verse 'n 'persoonlike' instrument tot ondersoek van die 'eie gemoed' (en werklikheid) is. Wat betref die aard van die kunswerk verwag hierdie lesers nie dat dit 'n gemoedelik-realistiese afbeelding van 'n vertroude en tradisionele werklikheid moet wees nie, maar 'n outonome 'woordwêreld'. Dat hulle nie wesenlik teen die deurbreking van bekende teksnorme is nie, blyk uit hulle oorwegend positiewe reaksie teenoor Breytenbach se tematiese én tegniese vernuwing.

Die feit dat toonaangewende skrywers en kritici oorwegend positief reageer op die vernuwendende aspekte in Breytenbach se poësie is van tweërlei betekenis: naas hul rol as tussenganger-resipiënte dra hul oordeel (saam met die bekroning met die APB-prys) by tot sy vroeë 'kanonisering' binne die Afrikaanse literêre sisteem. Dit het egter nié beteken dat daar in die sestiger- en sewentigerjare in so 'n mate konsensus onder letterkundiges sou wees dat Breytenbach met die groot ere-prys, die Hertzogprys, bekroon sou word en sodoende 'trotse besitting van die Afrikaner' word nie (Coetzee, 1984:18). (Eers in 1984 word hy deur die Suid-Afrikaanse Akademie bekroonbaar bevind — 'n eer wat hy van die hand wys.)

2.1.6 Breytenbach se literatuuropvatting

Lesers reageer vanuit hulle (tradisionele) literaturopvattinge op Breytenbach as 'Sestiger' omdat sy teksstrategieë (byvoorbeeld taalontginning, gebroke sintaksis, leestekenloosheid) ooreenkom met dié van 'n bepaalde 'groep' skrywers. Dit is egter belangrik om in gedagte te hou dat die digter se opvattinge oor die funksie en aard van literatuur uit die staanspoor in bepaalde opsigte verskil van dié van sy mede-Sestigers.

Brink stel dit, terugskouend, dat die Sestigerprosaïste se literêre benadering bepaal is deur die Formalisme (1985a:9), deur die 'verbal icon' en die 'well-wrought urn', deur 'close-reading' en die 'New Criticism' — dit wil sê deur 'n instelling op die ivoortoring (1985b: 10). Sels in die sewentigerjare toe aspekte van betrokke literatuur en die sosiale funksie daarvan sommige van hulle begin boei het, is nie afgesien van 'n geloof in 'literatuur as literatuur' nie (1985a:9). Breytenbach, daarenteen, het egter in geen stadium uitgegaan van 'n ivoortoringbenadering nie; sy poësie was altyd gemoeid met 'verhoudings' (Voetskrif, 1976:55). En hierdie verhoudings het ook die verhoudings kunstenaar/mens en kuns/werklikheid ingesluit.

Aanvanklik het Breytenbach hom in die openbaar vereenselwig met die vernuwingsstrewers van die Sestigters wie se werk hy beskou as 'die begin van ons Afrikaanse romankuns'. In 'n brief onder die opskrif 'SA behoort aan die Sestigters' (Va., 23.6.67) reageer hy op uitsprake van kultuur- en kerkleiers (by name P.C. Schoonees, P.F.D. Weiss en J.D. Vorster) oor die Sestigters. Hy sien homself as een van die jong skrywers wat 'deur die bank alle bekrompe waardetjies' verwerp; Suid-Afrika behoort 'aan ons jongeres en ons gaan die land bewoonbaar maak'. Later sou Breytenbach homself en sy mede-Sestigters egter ook kasty. In die gedig 'Sestiger' (Kouevuur, 91-93) noem hy hulle 'veeltongige gatlekkers van die burgery' wat die 'vrugte van die kapitalisme/(of die revolusie)' eet met 'vroomheid, piëteit/voorbeeldigheid, matigheid, kritiese oë en binneperke'. Die gedig '(La Neige d'antan)' in Lewendood (77-79) moet saam met die Kouevuur-gedig gelees word. Met nostalgie herinner die digter, wat nou die prys moet betaal vir sy eie bûite-perke-optrede, hom: 'toe ons jonk was wou ons die wêreld aanvuur/aan vuur ryg' onder die 'suurknolle', 'die beterseters die beoordelaars die afslaers/die sensors die sedeprekers die afgunstiges'. Maar dít was 'voordat die ordentlikheid aan ons begin hang het/.../ons jare 'n meer gewigtige skoenblik stap/ ons ambisies en ons vrees/ons verknogtheid en ons vergelyke 'n verknegte kruiperigheid/of 'n lojale binnekamerverset/ons skietgee 'n wysheid/en ons penne langsamerhand/h gegeurde uitgekeurde hoogsaanvaarbare/stront/sonder noemenswaardige klank of ruimte of rykheid of ruik'.

Die doel van hierdie ondersoek is nie om na te gaan hoe Breytenbach se ars poëtika 'toegepas' word in sy literêre tekste nie. Dít word onder meer (en uitgaande van hulle persoonlike literatuuroppvatting oor die literatuur wat 'in eie reg' op grond van sy 'poëtiese middele' moet kan bestaan) gedoen deur Brink (in die Blokboek, sy 1980-artikel en elders) en Coetzee (1973, 1976 en veral die inleiding tot Blomskryf, 1977). In die hieropvolgende hoofstukke word eerder nagegaan watter uitsprake Breytenbach buite sy literêre tekste om gemaak het wat implikasies vir sy poëtika inhou. Om dit in perspektief te plaas, word hier slegs oorsigtelik gewys op enkele algemene aspekte van sy oppvatting oor die taak van die kunstenaar en die funksie en aard van literatuur, soos waargeneem deur ingeligte lesers.

Feitlik al die vroeë resepsies van Ysterkoei en Katastrofes maak melding van die feit dat Breytenbach se werk wortels het in die Surrealisme, en sy Simbolistiese voorlopers, en die Nuwe Realisme. Dit hou implikasies in vir Breytenbach se literatuuroppvatting. Vir die Simboliste is die funksie van die literatuur die blootlegging of ervaarbaarmaking van dieperliggende verbande in die werklikheid; die abstrahering van gewone werklikheidservaring (die funksie is nié om wysigings aan te bring in die verhouding mens-omgewing of in sosiale omstandighede nie). Volgens hierdie oppvatting is die aard van die kunswerk dat dit 'n outonome wêreld en komplekse metaforiese uitspraak is met 'n spesifiek georganiseerde taalgebruik (gedetailleerde beskrywings van objekte staan in diens van 'n 'dieper realiteit'). Kenmerkende strategieë is suggestief oningevulde elemente en onkonvensionele beelde en metafore (Oversteegen, 1982:69). Vir die Surrealiste is die sentrale funksie van die literatuur die uitdrukking van algemeen-menslike en persoonlike onderbewuste inhoude wat gerig is op 'n katarsis by skrywer en leser en hulle glo ook, soos die Nuwe Realiste, dat die literatuur nuwe insigte in die ervaringswerklikheid kan bring en die werklikheidservaring intensiveer. Die Surrealiste meen die aard van die kunswerk is: 'n outonome wêreld (eksakte werklikheidsafbeelding is hoogstens 'n strategie); komplekse metaforiek en normdeurbreking. Strategieë sluit in assosiasie in plaas van vergelyking; vervreemding en simboolgebruik (Oversteegen, 1982:70-71). Die Nuwe Realisme, wat die aandag toespits op die 'gewone werklikheid'

waarvan deur subtiele verskuiwings die 'ongewone' aangedui word, het as strategieë 'n direkte en eenvoudige (selfs 'banale') taalgebruik en die eksakte afbeelding van die werklikheid wat in diens staan van 'n bespotting van ons sin vir waardes en van die dinge self (Van Gorp, 1984:212 en Breytenbach, 1964:6-13).

Breytenbach se literatuuropvatting het inderdaad, soos deur verskillende lesers aangetoon, belangrike raakpunte met dié van die Simboliste, Surrealiste en Nuwe Realiste. In ander opsigte verskil sy opvatting egter van hulle s'n. Hy glo ook soos hulle dat die funksie van die literatuur is om nuwe insigte in die ervaringswerklikheid te bied, mää reeds vroeg in sy skrywersloopbaan knoop hy hierdie opvatting aan 'n sosiale funksie. In die mondstuk van die jong geslag skrywers, Sestiger, (1964:72), vra hy hom reeds af (vóór die literêre establishment erkenning as 'skrywer' aan hom verleen deur resensies van sy debuutwerk) wat die nut/doel/roeping van die skrywer in die gemeenskap is. Volgens hom is die kunstenaar ook 'n navorser en 'n pionier wat altyd dieper moet dring en nuwe terreine van die sensitiwiteit moet blootlê, maar wat ook die gewete van sy gemeenskap beliggaam — wat vooruit moet kyk en waarsku as hy dink ons raak die weg kwyt. Soos die Simboliste, Surrealiste en Nuwe Realiste meen hy dat die literatuur uit sy aard 'n komplekse metaforiese uitspraak en normdeurbrekend is; in teenstelling met hulle sien hy egter nié die literêre kunswerk as 'n outonome wêreld nie, maar as skepping wat in 'n (dialektiese) verhouding tot die werklikheid staan. Sy aansluiting by bogenoemde strominge lê veral op die vlak van strategieë — onkonvensionele beeld- en metafoorgebruik, assosiasietegniek en die 'plat' wordeskat.

Enkele fasette van Breytenbach se literaturopvatting word hier uitgelig omdat dit saamgelees moet word met sy openbare uitsprake wat in die volgende hoofstukke aan die bod kom.

• Geen 'ivoren toren'

Reeds in vroeë resensies van Ysterkoei word melding gemaak van Breytenbach se sogenaamde minagting en ontheiliging van die digkuns (Schutte, Van Rensburg, Van Wyk Louw). Sy houding staan in teenstelling met die

konvensionele opvatting dat die poësie alleen vir 'ingewydes' toeganklik is (Robinson, 1971:23-52) en lei tot 'n vir die Afrikaanse letterkunde onge- woon-nugtere siening van die digter as 'maker', 'ambagsman' wat afreken met die beeld van die digter as goddelik-geïnspireerde en profeet wat op magiese deursuiwering wag (Du Randt, 1975:13-33).

Breytenbach vertoon 'n diepe afkeer van die begrip 'digter' en stel hom selfs teenoër die digters. Annari van der Merwe (1975:17-27) toon aan dat hy dit, soos die Franse Surrealiste, het teen die opvatting dat die digter 'n 'begenadigde' is wat hom in 'n ivoortoring terugtrek om daar sy 'Kuns' te beoefen. Hy sien die digter as mens-onder-die-mense (daar is dus geen verskil tussen menswees en digterwees nie) en stel die kuns oëp, nie net vir die skone nie, maar vir die völle werklikheid. Hierdie opvatting van die digter en sy arbeid het implikasies vir Breytenbach se sienings oor die funksie en aard van die literatuur.

• Ek en 'ek'

Reeds vir die vroegste lesers van Ysterkoei val Breytenbach se gebruik van die persoonlike 'ek' op en hulle lewer — afwysend of verduidelikend — kommentaar daarop (Van Wyk Louw, Opperman, Antonissen, Brink, Van Rensburg en Schutte). A.P. Grové (1967:19-23), die sterkste beswaarmaker, bring die 'ekkerigheid' van Breytenbach se poësie pertinent in verband met 'n veranderde opvatting ten opsigte van die gedig. In dié proses laat hy duidelik sy eie ideologiese instelling en aansluiting by die 'tekserigte' literatuuropvatting wat in daardie stadium aan die orde was, blyk.*) Teenoor die 'gestalteskepping' van Eybers, Louw

*) Grové (1957/1978:9-25) verskil wel van die destydste Stilistici op Linguistiese Grondslag wat betref hul siening van die absolute isolasie of uniekheid van die kunswerk (op grond van die feit dat die teks spore vertoon van die groter kontekste waarvan dit deel uitmaak en op grond van die feit dat die leser as aanvuller/voltooiër optree by die lees van 'n teks). Die feit dat Grové nie 'n teks as 'volkome' selfstandig of 'absoluut' uniek sien nie, lei egter nie tot sy ontkenning van die 'outonomieit' daarvan nie en sy poësiebeskouing gee telkens blyke dat hy wel die selfstandigheid van die 'teks' aanvaar — asook die opvatting handhaaf dat die 'teks' die aktualiteit moet oorstyg en dat die verganklike, tydelike materiaal in die skeppingsproses getransformeer moet word tot 'n botydlike gestalte of struktuur (kyk Johl, 1986:84-88 oor Grové se literatuuropvatting; sy besluit dat hy wel 'n outonome is en in sy opvatting dat 'n teks nie oor probleme 'handel' nie, nie waarhede verkondig en geen ander funksie as die estetiese kán hê nie, selfs 'n formalis; sy opvatting laat immers teoreties geen ruimte vir die kommunikasie van 'n werk binne 'n gemeenskap nie).

en Opperman wat 'vorm en duursaamheid en universele betekenis' aan persoonlike stemminge 'binne die struktuur van die vers' gegee het, staan Breytenbach as 'prater, kletser' wat nie sy 'gevoelens en drifte...weg-objektiveer in 'n taalkonstruksie wat sy eie sê kan sê' nie. Hierdie 'opdring van die ek' aan die leser bring volgens Grové die gevaar mee dat die gedig as 'afsonderlike struktuur' aangetas word en dat die 'geslote, afgeronde, heel struktuur van weleer' by Breytenbach plekmaak vir die 'stukkende gedig' wat geen beskutting meer bied nie.

Grové se siening lok wye reaksie uit. Brink (1967:49), Abraham H. de Vries (1968:51-52), John Miles (1968:20-22) en Pirow Bekker (1969:36-40) neem wel stelling in teen Grové se standpuntinname oor die 'ekkerigheid' van Breytenbach se poësie, maar het basies nie probleme met sy siening van die gedig as outcome struktuur nie. Brink maak selfs, uit Zen-Boeddhistiese hoek, 'n saak uit vir die 'volkome afsterwe van die ek'. H.L. Stander (1974:82-87) sluit hierby aan en lê veral klem op die integrasie van die ek in die kosmos; P.H. Roodt, wat die 'biografiese metode as literêre benadering' as 'verkeerd' beskou (1977:13) en die ontiese status van die gedig voorop stel (op.cit.:19), maak 'n saak daarvoor uit dat Breytenbach verskillende objektiverende gestaltes vir die 'ek' skep.

A.J. Coetzee, daarenteen, bring (in 1968:20-22, Polley, 1973: 53-64; 1976 en 1977) Breytenbach se gebruik van die persoonlike ek in verband met 'n nuwe literatuuropvatting. In die eerste twee artikels voer Coetzee aan dat die gedig vir Breytenbach 'maaksel' en 'versinsel' is wat geen terugkeer na 'n verlore vaderland deur die 'uiteindelike (Oppermanianse) reis met die klein skip' inhou nie. In hierdie verse is die digter en gedig één. Daar hoef dus nie meer angsvallig weggeskram te word van die mens-agter-die-boek nie, want die digter sit nou binne sy gedig, maar 'geobjektiveer saam met die vers' (hieruit blyk Coetzee se destydse eie geloof in die 'soewereiniteit' van die gedig). In Poësie en politiek (1976:3) gaan Coetzee so ver om te sê dat ons by Breytenbach 'die mees openlike verbreking van die soewereiniteit van die digter as gedistansieerde skepper kry' en 'n drastiese verbreking van 'n 'geëerde en geheiligde literêre tradisie' in Afrikaans. Coetzee motiveer Breyten-

bach se 'bewuste en blatante betrokkenheid by sy werk' (ibid.) as 'n tegniek om die kloof tussen skepper en skepping te verbreek sodat hy die gedig as spreekbuis vir die mens Breytenbach gebruik. Hy wil 'in die gedig as mens met ander mense praat oor die mens... omdat dit vir (hom) primêr oor die mens gaan' (Coetzee se eie literatuuropvatting in daardie stadium blyk egter uit dié toets dat so 'n ek-tekst nog steeds 'in eie reg' op grond van sy 'poëtiese middele' moet kan bestaan — op. cit.: 102.)

Twee ander navorsers wat ruimte laat vir die feit dat Breytenbach (soms) namens homself praat is Annari van der Merwe (1975:18-24), wat dit verbind aan sy gelykstelling van mens en digter, en G.H. Weideman (1981) wat die 'ek' naas identifisering met 'n lydende ook sien as voorstander van sosio-politieke verandering.

• Oop vir die volle lewe

Lesers ten tye van die verskyning van Ysterkoei en Katastrofes besef reeds dat dit vir Breytenbach nêe daarom gaan om sintuiglik bevredigende gewaarwordings te verskaf wat gerig is op 'n estetiese ervaring waarby skoonheid vooropstaan nêe. T.T. Cloete voer vroeg reeds Breytenbach se strategieë terug na 'n credo van Hans Sleutenaar dat die poësie gebore word uit die anti-poëtiese en die werklikheid (niê uit die wensdrome van estete nêe). (Vergelyk A.P. Grové, 1967:16, se verwerping van hierdie 'miskenning van die gedig as gedig' deur Breytenbach.)

Breytenbach is nêe daarop uit om 'mooi' dinge weer te gee nêe. Dit gaan vir hom eerder om die wek van 'n nuwe vitaliteit. Sy poësie streef na 'n onversierde direktheid, staan oop vir alle sintuie (Verster, 1968:22-32) en ervaar die werklikheid nêe as streng geskeide vlakke van teenstellings nêe — die negatiewe is 'n element van die positiewe en andersom (Robinson, 1971:48-49). Breytenbach haal poësieskryf uit die 'hoë sfeer' van estetiese beginsels en idees en stel dit gelyk aan ander liggaamsuitinge (Van der Merwe, 1975:24-26).

Hierdie poësie is nêe net normdeurbrekend omdat dit konvensionele hiërargieë afbreek nêe, maar ook omdat dit die burgerlike waardesistêem (wat

dikwels deur die tradisionele digter beskryf en onderskryf word) verwerp. Die digter stel hom oop aan die vólle lewe en verkies 'n 'vol lewe' bo die 'vervuilde bestaan' van die digters en die bourgeoisie. Dit hang saam met die oopstelling aan pyn en dood. Die lewe van gelykmatigheid is die bourgeois-ideaal en word gekenmerk deur die mens se drang om hom van pyn te vrywaar. Die bourgeois-mens probeer dus die omstandighede waarin hy hom bevind, bewaar — hy is dus 'n voorstander van die status quo en is gekant teen verandering. Vir die mens wat die volle lewe kies, is verandering egter 'n kenmerk van groei. En verandering beteken ten opsigte van die digter se rol in die samelewing dat hy vernietigingsagent moet wees: hy moet aanvaarde begrippe en waardes (ook in ideologiese en politieke sin) bevraagteken en omverwerp (Van der Merwe, op.cit.:194-196).

Uit waarnemings soos hierdie blyk dit dat Breytenbach se siening oor die funksie en aard van die literatuur uit die staanspoor verskil van sowel dié van sy mede-Sestigers en kritici wat positief staan teenoor hul werk, as die (destyds) oorheersende opvatting onder die publiek. Dit sou, soos in die volgende hoofstukke aangedui word, 'n belangrike rol speel by álle lesers se reaksie op die omstrede digter se (politieke) verse en sy openbare politieke optrede. Breytenbach skei immers ní mens en digter nie en ken 'n sosiale funksie toe aan die kuns — soos die deursnee leser, — terwyl sy mede-Sestigers en toonaangewende kritici die outonomie van die teks voorop stel en ontken dat dit die skrywer se lewensbeskouing/ideologie reflekteer. Anders as die deursnee-leser egter — en in ooreenstemming met sy mede-Sestigers en positief ingestelde kritici — meen hy dat literatuur nuwe insigte in die ervaringswerklikheid gee en normdeurbrekend is. Die heftige reaksie wat Breytenbach van sowel mede-skrywers as van die publiek uitlok, hou dan verband met hul uiteenlopende literatuuropvattinge.

2.2 BREYTENBACH EN DIE POLITIEKE SISTEEM

Die heftige en teenstrydige reaksies wat Sestig in die algemeen en Breytenbach spesifiek uitgelok het, kan eers in perspektief geplaas word as dit in samehang met die politieke konteks van die tydperk onder be-

spreking gesien word. Die klimaat van die sestigerjare is naamlik bepaal deur die sistematisering van Nasionalisme in die Verwoerd-era en die feit dat vir die eerste keer sedert die Tweede Wêreldoorlog die ganse buitewêreld as vyandiggesind beskou is. Dit was juis op h tydstip dat h geslag jong skrywers hulle óópgestel het aan 'vreemde invloede':

Vandaar die uitermate heftigheid van die establishment se veldtog teen die Sestigers; en ook die merkwaardige geesdrif waarmee 'n jonger generasie lesers hul werk ontvang het... Politieke gesindhede kon gemeet word aan die manier waarop mense die Sestigers aanvaar of verwerp het. Wat in sy wese...h gebeurtenis in die literatuur wou wees, is in die strydperk ingevoer... En een van die heel boeiendste paradokse van die Sestigersituasie kom uit dié gegewe voor: terwyl die 'literatuurbeskouing' van die Sestigers self bepaal is deur...h instelling op die ivoortoring, het daardie einste werk h hele kompleks van andersoortige (sogenaamde 'buiteliterêre') effekte ontketen wat dit deel gemaak het van h omvattende sosiale woeling. (Brink, 1985b:10-11)

Breytenbach word egter nie net as lid van h 'groep' skrywers betrek by hierdie 'omvattende sosiale woeling' nie, maar bowenal as individu, wat hom, veral sedert die laat sestigerjare, in die openbaar verbind met die militante swart weerstandsbeweging teen die apartheidsideologie (en hegemonie) van die Nasionale Party-regering. Hierdie afdeling is eensins h poging om h omvattende, of selfs oorsigtelike, historiese oorsig te gee van die apartheidsstelsel as sodanig en (swart) weerstand daarteen nie; dit is ook nie h rekonstruksie óf motivering van Breytenbach se 'politieke loopbaan' nie. (Vir laasgenoemde bestaan daar immers sy eie verklaring tydens die 1975-verhoor en sy latere 'terroris-belydenisse' wat eersgenoemde verklaring in h ander lig plaas; daar is ook die bespiegelende oorsigte van André P. Brink (1976), Peter Dreyer (1980), Jack Cope (1982) en andere). Die doel van hierdie afdeling is bloot om Breytenbach binne h bepaalde politieke en historiese konteks te plaas, om aan te toon waar sy politieke simpatieë inpas binne die historiese ontwikkeling van swart protes teen apartheid en om die rol van Afrikaner-intellektuele binne die veranderende patroon van Afrikaner-ideologieë te belig.

2.2.1 Die ontplooiing van Afrikanermag en apartheid

Teen 1948, toe die Nasionale Party met behulp van sy verkiesingsbeleid van 'apartheid' (Tv., 29 en 30.3.48) aan die bewind gekom het, oorheers die vraagstuk van die verhouding tussen wit en swart die politieke toneel in Suid-Afrika. Generaal Smuts se verwerping van segregasie as oplossing vir die volkervraagstuk en J.H. Hofmeyr se 'liberale' denkwysie het meegewerk om 'n gevoel by vele wittes te laat ontstaan dat integrasie dreig en dat die toekoms van die 'wit beskawing' in gevaar is. Hierdie gevoel is verskerp deur die politieke ontwaking van die swartman en die aandrang op volkome gelykheid tussen wit en swart deur internasionale moondhede.

Die implementering van 'apartheid' as amptelike regeringsbeleid was 'n strategie om rasse-integrasie te voorkom, om die witman se politieke oppergesag en identiteit te beskerm en sy voortbestaan te verseker (Van Jaarsveld, 1971:374; Steyn, 1980:259-261). Al was 'apartheid' in sekere opsigte 'n voortsetting van die ou segregasie-era wat in 1913 tot die 'Land Act' lei, markeer dit op ideologiese vlak 'n nuwe fase. Die belangrikste verskil tussen apartheid en die vroeëre eklektiese maniere van segregasie lê in die aandrang op die konsekwente toepassing van 'n paar basiese beginsels, veral dié van skeiding, wat gerig was op die versekering van wit oorlewing en behoud van Afrikaner-identiteit (Du Toit, 1975:39).

Hierdie duidelik uitgespelde ideologie en program van apartheid word in die eerste jare van die Nasionale Party-bewind, die tydperk van 'baas-skap-apartheid', geïmplementeer deur wetgewing soos dié op rasseklassifikasie, gemengde huwelike en geslagsverkeer oor die kleurskeidslyn, aparte openbare geriewe, groepsgebiede, ensovoorts. Die ideologie het ook gesorg dat skeiding konsekwent toegepas is in georganiseerde sport en ontspanning, kultuurorganisasies, opvoedkundige en kerklike instansies en sosiale verkeer in die algemeen. Bowenal: volgens die ideologie van apartheid, moes die uitgangspunt van skeiding ook in die politieke en ekonomiese sfeer toegepas word tot die punt van totale grondgebiedlike skeiding of partisie.

Gelyktydig met die aandrang op konsekwente skeiding in alle sferes was dit moontlik, op ideologiese vlak, om die tradisionele aannames van 'n inherente wit meerderwaardigheid en die denkbeeld van ewigduurende voorgedyskap en oorheersing te verskuif na 'n grootmoedige erkenning van die gelykheid en reg tot selfbeskikking van die onderskeie/geskeide nasies. Baasskap-apartheid gaan dus oor in die ideaal van 'totale skeiding' wat verwezenlik moes word deur 'n program van 'positiewe afsonderlike ontwikkeling,' wat bestaan uit 'tuislandontwikkeling' vir die swart groepe en 'parallele ontwikkeling' vir die Kleurlinge en Indiërs. Die Afrikaner se eie nasionale stryd lei tot rasionalisasie van hierdie ideologie: die swartmense moet naamlik die voorreg gegun word om óók tot nasionale eenhede/volke te groei met die behoud van hulle afsonderlike kulturele en taalidentiteite. So sou, volgens die historikus Van Jaarsveld, 'n kompromis tussen wit en swart nasionalisme aangegaan word en die swart inwoners van die land na 'groter beskawing gelei word' (1971:397). Die teorie dat ander nasies ook reg het op politieke selfbeskikking, het egter nie afbreek gedoen aan die absolute en ongekwalifiseerde eis vir Afrikaner (of wit) politieke soewereiniteit en beheer in hulle 'eie gebied' nie. Al was die ideologie van apartheid dus bereid om die eventuele regte en onafhanklikheid van swart afsonderlike state te erken, was skeiding volgens Du Toit ook daarop gemik om enige moontlikheid uit te skakel dat swart instemming relevant mag wees vir die legitimiteit van wit oppergesag en bewind in die 'hartland' van Suid-Afrika. Die ideologiese doelwitte van apartheid/totale skeiding dien dus die legitimering van Afrikaner- (wit) beheer van die gemeenskap en die legitimering van dwangmaatreëls wat nodig mag wees om die oogmerke van skeiding te bereik: afsonderlike ontwikkeling is dus 'n gesofistikeerde strategie vir volgehoue wit oorheersing (1975: 40).

In sekere Afrikanerkringe is dr. Verwoerd daarvan beskuldig dat sy aandrang op Engels-Afrikaner-toenadering neerkom op 'n opoffering van Afrikaner-heerskappy — al was dit eerder 'n versterking van wit heerskappy as sodanig. Ná sy dood lei onderlinge verskille, onder meer oor hierdie kwessie, tot 'n skeuring in die Nasionale Party. Die feit dat die nuwe Herstigte Nasionale Party in die algemene verkiesing van 1970 duidelik geklop word deur die Nasionale Party, is simptome van die

geleidelike en steeds-groeiende beweging weg van Afrikaner-eksklusiwiteit in die rigting van 'n 'verligte' houding. 'Verkrampste' parlementariërs het dr. Verwoerd se opvolger, adv. B.J. Vorster, se verkiesing tot Eerste Minister gesteun op grond van sy onwrikbare houding teen kommunisme en sy verbondenheid met 'wet en orde'. Maar Vorster was (soos aangedui deur Moodie, 1975:292) nie gekoester in die etniese tradisie van die ou Nasionale Party nie — sy mentors was nie Malan en Verwoerd nie, maar Oswald Pirow en Hans van Rensburg: sterk anti-kommunisties, republikeins, outoritêr, maar relatief onverbonde aan die ideale van Christelike Nasionale Afrikaner-eksklusiwiteit. Vorster het dus nie beswaar gehad teen betrekkinge met Engelssprekendes wat sy beginsels deel nie. Daarom het hy selfs meer openlik as sy voorganger die beleid gevolg om 'n verenigde 'wit front' teenoor die swart meerderheid te skep. In hierdie lig moet die sterk onderdrukking van dissidensie in die sewentigerjare gesien word. Vorster se voortgesette aandrag op afsonderlike ontwikkeling en sy 'uitwaartse beleid' ten opsigte van sport en diplomatieke betrekkinge kan gesien word as pragmatiese antwoorde op tydgenootlike politieke behoeftes — veral buitelandse druk en toenemende isolasie — en die krisissituasie wat sedert 1972/73 ontstaan het ten opsigte van die Afrikaner-(wit) magsbasis. Volgens Moodie (op.cit.:293) is 'verligtheid' egter net so verfoelik vir die Vorster-regime as 'verkramptheid' — alhoewel minder van 'n bedreiging — en was Suid-Afrika onder Vorster meer van 'n outoritêre staat as ooit tevore.

Die klaarblyklike politieke rustigheid en die ekonomiese opswaai van die jare 1963-1973 (as gevolg van die effektiewe onderdrukking van swart verzet soos uiteengesit in 2.2.4) was die uitvloeisel van die magsoorwig van die dominante (wit) groep wat die inisiatief geneem het en die onderdrukte massas op die verdediging geplaas het (soos uiteengesit deur Davies, O'Meara en ander 1984a:32-33). Die feit dat Suid-Afrika in hierdie periode omring was deur goedgesinde bufferstate, het ook die magsposisie van die dominante groep verstewig. Hierdie interne en streeks-magsbasis het egter, volgens hierdie waarnemers, dramatiese begin verander in die daaropvolgende dekade as gevolg van die gesamentlike effek van massa-optrede op verskillende fronte: vanaf swart vakbonde tot die 'Black Consciousness'-organisasies. Die vroegste be-

dreiging vir die bestaande magsbasis, was die vlaag stakings wat in 1972-1973 in Durban begin het, dwarsdeur die land versprei en gelei het tot versterking van swart vakbonde wat sedertdien al meer h mag geword het om mee rekening te hou. Die invloed van die Swart Bewussyn-beweging werk deur op verskillende vlakke en kulmineer in die Soweto-opstande van 1976 wat ingrypende effek gehad het op die toekomsrigting van sowel die swart versetbeweging as die reaksie van die dominante groep. In die jare ná 1972/1973 het die interne magsbalans tussen die dominante en gedomineerde groepe dus dramaties verander.

Die Nasionale Regering is nog aan die bewind, apartheid is nog die amptelike beleid en meer staatsonderdrukking is gemobiliseer as vroeër, maar die situasie verskil van dié van die vroeë sewentigerjare. Die inisiatief lê nie meer eksklusief by die dominante groep nie en die massas is nie meer bloot op die verdediging nie. Dit hang saam met die fundamentele verandering in die streeksituasie — veral die verdwyning van heelparty van die 'bufferstate' as gevolg van die vordering van die swart bevrydingstryd elders in Afrika (Davies, 1984a:36). Hierdie verskuiwing in die magsbalans (tesame met h ekonomiese resessie) lei tot h diepgaande krisis vir die dominante groep. Hierdie krisis het aanleiding gegee tot belangrike strategiese keuses: om op die krisis te reageer deur die intensifering van onderdrukking en verdedigingsaksies alleen, of om dit ook die hoof te probeer bied deur die skepping van 'n nuwe magsbalans (op.cit.:37). Hierdie strydvraag verdeel die dominante groep en sy historiese bondgenote. Aan die een kant is daar die fraksies wat meen dat toenemende onderdrukking (en die gepaardgaande belangriker rol van die militêre diens) moet saamgaan met pogings om sommige van die apartheidsinstellings te 'hervorm'; aan die ander kant is daar teenstand teen alle pogings om 'tradisionele apartheid' te matig omdat dit 'n eerste stap sou wees in die proses van die prysgee van voorregte.

Na die 'Inligtingskandaal' word die Minister van Verdediging, mnr. P.W. Botha, verkies as Eerste Minister. Die Botha-era van apartheid word gekenmerk deur die opkoms van 'n reeks nuwe inisiatiewe en 'n staatsbeleid wat in die ideologie van die regering beskryf word as sy 'totale strategie'. Die nuwe 'ideologie van oorlewing' doen 'n beroep op 'n verbond tussen wit en 'matige swartes' teen 'militante, radikale Marxiste' (Adam en Giliomee, 1979:136). 'Politieke magsdeling' word die mikpunt, maar die groep-gedagte bly grondliggend aan die beleid. Regeringsegsmanne beklemtoon herhaaldelik dat sekere fundamentele sake onlosmaaklik verbonde is aan groepsekuriteit: elke groep moet sy eie woongebiede, skole, instellings en stelsels hê — ook sy eie magsbasis, van waar hy saam met ander oor gemeenskaplike sake kan besluit (soos aangehaal deur Anne-Marie Mischke in Rap., 23.2.86). By baie (gekleurde) mense is daar egter 'n sterk weerstand teen enige toekomstige staatkundige bedeling wat op 'n groepsbasis gegrond is en wat gemik is op die beskerming van wit belange en voorregte (ibid.).

2.2.2 Die rol van Afrikaner-intellektuele

Binne die verskuiwings in die dominante ideologiese klimaat van die sestiger- en sewentigerjare (van 'baasskap-apartheid' na die 'positiewe apartheid' van afsonderlike ontwikkeling na die latere opkoms van 'verligte' Afrikaner-Nasionalisme en 'pragmatiese apartheid' na die huidige 'totale strategie' en 'Nuwe Bedeling') verteenwoordig die sienings van Afrikaner-intellektuele (tradisionele en organiese intellektuele) 'n stroming wat nie losstaan van ander faktore soos die rol en invloed van die media, die veranderde houding van die kiesers, die uitwerking van swart aansprake/opstand, internasionale druk, ensovoorts, nie.

Die oorwinning van die Nasionale Party in 1948 het die verskillende en mededingende Afrikaner elite-groepe binne 'n gemeenskaplike politieke raamwerk verenig. Sedert die vyftigerjare is die lotgevalle van Afrikaner-intellektuele nóg nouer verbonde aan die saak van Afrikaner-Nasionalisme. Die politieke ondergang van die Verenigde Party en die verbreking van bande met Brittanje en die Gemenebes het immers die einde

van 'n betekenisvolle alternatiewe politieke establishment beteken. Afrikaners wat hulle nou geassosieer het met gematigde of liberale sienings moes voortaan die keuse maak om in oneffektiewe en Engelsgeoriënteerde 'opposisie' te gaan of om binne die 'laer' te bly.

Met 'n Afrikaner-regering aan bewind, het Afrikaner-intellektuele ruim geleentheid gehad om regeringsbeleid te beïnvloed. Dit gebeur veral in die vyftigerjare toe intellektuele soos G.D. Scholtz, W. Eiselen, die SABRA-groep, leidende figure in die Afrikaanse kerke en prominente Broederbonders ywerig hul sienings oor 'afsonderlike ontwikkeling' uitgespel en hul deel bygedra het tot die ideologiese klemverskuiwing na 'positiewe apartheid' (soos uiteengesit deur Du Toit, 1975: 41-43).

Andersdenkende (tradisionele) Afrikaner-intellektuele wat hulle teen die amptelike beleid uitgespreek en dus teen die 'volkswil' verset het, is van 'volksverraad' beskuldig en gedoem tot die 'wrede lot (van) ekskommunikasie uit die kring van regte Afrikaners' (Willem de Klerk, 1984: 22). Dit sluit gerespekteerde geleerdes in, soos die NG Kerk-teoloog, prof. B.B. Keet, die oud-Broederbonder, prof. L.J. du Plessis, die 13 Pretoriase akademici wat in 1955 protesteer teen die verwydering van die bruin kiesers van die gemeenskaplike kieserslys. Selfs afwykende idees oor afsonderlike ontwikkeling vanuit die SABRA-groep is in die kiem gesmoor en dr. Verwoerd self het ingegryp om die NG Kerk daartoe te bring om die besluite van die Cottesloe-beraad te repudieer. Die 'liberale' geestelikes wat tydens die beraad na vore getree het, verdwyn mettertyd op die agtergrond — die opvallende uitsondering is dr. Beyers Naudé wat bedank uit sy amp as Moderator van die NG Kerk in Suid-Transvaal en die ekumeniese vereniging, die Christelike Instituut (wat apartheid verwerp as valse evangelie), stig. Die prys wat hy, veral in die Vorster-era, moes betaal vir sy andersdenkendheid was naas die verbod op die Instituut en dié se mondstuk, 'the wrath of powerful forces in the Afrikaner community' (Randall, 1982:29) wat lei tot jarelange inperkings. 'n Ander Afrikaner-intellektueel uit stoere Boer-voorgeslagte, adv. Bram Fischer, se idees oor die rol van die Afrikaner ten opsigte van die blootlegging en beëindiging van die 'monsteragtige implikasies van 'n beleid wat op rassediskriminasie gebou is' (Ludi en Grobbelaar, 1966:76-77) en sy betrokkenheid by 'n 'sameswering teen die staat' bring mee dat hy totaal uit die Afrikanerlaer gestoot en as verraaier gevonnissen word.

Du Toit (1983: 15) voer in die lig van sodanige onderdrukking van dissidensie aan dat die 'etniese inkapselering' van Afrikaanse intellektuele ironieserwys sy hoogtepunt bereik het nadat die leierskap van die Nasionale Party in die hande van 'n uitgesproke intellektueel, dr. H.F. Verwoerd, gekom het; dit het, saam met die groter rol van die veiligheidsmagte ná Sharpeville, voorlopig die einde van onafhanklike invloed deur Afrikaner-intellektuele beteken sodat die Afrikanerdom in dié tyd 'n 'rotsvaste eenheid, 'n strakke ideologiese konsensus' was wat 'geen afwyking of kritiese vraagstelling kon duld nie' (ibid.).

Tog, nog vóór die einde van die Verwoerd-era het die eerste botsings tussen 'verkrampes' en 'verligtes' al na vore begin kom. Dié terme is geskep deur Willem de Klerk (in 'n toespraak wat op 6.10.66 in Tv. gepubliseer is) en maak 'n onderskeid tussen, aan die een kant, Afrikaners wat 'verkleefd is aan ou idees en gebruike' en wat die volk tot 'verstarring en koppige selfhandhawing' wil lei en, aan die ander kant, dié wat nie toegee aan 'oordrewe nasionalisme' nie en gevoelig is vir 'openheid' en 'progressie'. Botsings tussen die verligtes en verkrampes oor kwessies rakende Afrikaans-Engelse-toenadering, Vorster se 'uitwaartse' beleid en kultuursake (soos gemanifesteer in die reaksie op jong skrywers en die stryd om die beheer oor die FAK en die SA Akademie) was eintlik 'n hervatting van vroeëre onderlinge struwelinge, maar ná die kort tydperk van Verwoerdiaanse hegemonie is die versigtige artikulering van 'verligte' idees deur kunstenaars, joernaliste, akademici, kerkleiers en besigheidslui (die tradisionele intellektuele) beskou as 'n potensiele breuk met die hele Afrikaner-geskiedenis (ibid.).

Moodie (1975:289) noem die Sestigters (wat hulle beroep op N.P. van Wyk Louw as geestelike voorganger) die 'egte' verligtes en meen dat hulle invloed baie wyer gestrek het as hul eie groep, maar dat dit aansienlik gedemp is deur die nie-verligte outoritêre regime van adv. Vorster. Afrikaner-verligtheid was in elk geval nooit 'n bewuste 'beweging' nie. Die andersdenkende Afrikaner-intellektueel Van Zyl Slabbert sien 'n 'verligte' as 'n enkeling 'who experiences a conflict between the parochial demands of the particular organization within which he finds himself and the more universal demands of his occupation'. Volgens hom was verskillende Afrikaners 'verlig' oor verskillende sake; die impak

wat 'n verligte maak, was dus eerder dié van 'nuisance value to the establishment within the institutional boundaries of the Afrikaner organization in which he finds himself' (1975:13-14). Anders as vroeër kon 'verligte' Afrikaner-intellektuele nou 'afwykende' beskouings binne die Nasionalistiese establishment lug sonder om hul bande met die binnekring te verbreek. Sô het hulle gehoop om 'hervormings' aan te bring, sonder om soos (radikaal) andersdenkende Afrikaners 'hulle tyd te mors in opposisie-kringe wat tog geen mag het nie, of by futiele protesgebare te bly' (Du Toit, 1983:16). Van die 'verligtes' se langtermyn-reformistiese strategie het egter selfs teen die laat sewentigerjare, volgens 'n kommentator soos Slabbert, nog maar min tereggekom. Die beweging weg van kulturele eksklusiwiteit wat deur die 'verligtes' bewerkstellig is, het selfs die Nasionale Party se appêl op die kieserskorps versterk omdat die handhawing van wit (in teenstelling met Afrikaner-) voorregte en vooruitgang die strydpunt geword het wat die tradisionele taalverdelings in wit verkiesingspolitiek oorbrug het (Slabbert, 1975:16).

2.2.3 Breytenbach, politieke houdings en die rol van die intellektueel

Breytenbach, wat stam uit 'n konserwatiewe plattelandse Afrikanerfamilie, het in 1958 aan die Universiteit van Kaapstad se Michaelis-Kunsskool ingeskryf vir 'n kursus in die beeldende kunste. Aan hierdie 'oop' en 'liberale' universiteit het hy bevriend geraak met jong Afrikaners soos Marius Schoon wat, soos Breytenbach dit self stel, 'aan die enge beperkinge van ons stamkraal' ontsnap het (brief in Bu, 2.6.65) en met wie hy jare later weer 'n 'woonstel deel' in Pretoria Sentraal Gevangenis (Viviers, 1978:126). Peter Dreyer (1980:25-27), wie se pad in die jare 1959-60 met dié van Breytenbach gekruis het, vertel dat die jong student in Kaapstad ook kennis gemaak het met gevestigde skrywers soos Jan Rabie, Jack Cope, Uys Krige en moontlik Ingrid Jonker; sy kennisse het ook 'uitlanders' ingesluit soos Rabie se Skotsgebore skildervrou, Marjorie Wallace, en die Hollander Cees de Jong. Breytenbach het egter veral sterk onder die invloed gekom van jongmense wat hy self later spottend 'die ou Kaap se spul liberaliste' (Barnard, Hg, 5.8.77) genoem het — onder andere Michael Tapscott, Jobst Grapow en Heleen Raath met

wie hy in 'n stadium 'n huis gedeel het. Saam het hulle veelrassige partytjies gereël waarby, volgens Breytenbach self, enkele 'token' swartes betrek is wat moes help om hulle 'gewetes te sus' en hulle het in 1959 met plakkate in 'n optog geloop om te protesteer teen die wetgewing ten opsigte van aparte universiteite (1974:12).

Chris Barnard, wat Breytenbach in 1964 in Parys 'ontdek' het, meen dit is waarskynlik dat Marius Schoon (wat later gevonnissen is weens sabotasie) aan Breytenbach die adresse van 'politieke kontakte' in Europa gegee het toe hy vroeg in 1959 op sy wêreldreis vertrek het. Breytenbach het in die Paryse 1964 nie na sulke vriende verwys nie, alhoewel hy toe reeds bevriend was met swart uitgewekenes soos Ezekiel Mphahlele (Hg., 5.8.77; ook Bu., 19.11.68 en Viviers, 1978:41). Volgens Barnard het Breytenbach se huwelik met Yolande sy 'teoretiese belangstelling' in Suid-Afrikaanse politiek 'oornag verander' na 'n obsessie; Barnard voel selfs dat sy 'n rol gespeel het om die digter 'in die politiek in te sleep' (Hg., 12.8.77) — iets wat Breytenbach ten sterkste ontken (Confessions, 1984:54).

Hoe ook al, Barnard meen Breytenbach se politieke idees in 1964 het ooreenkomste getoon met dié van die Progressiewe Party. Die digter self sou hom egter by herhaling uitspreek téén sowel die (Kaapse) liberalisme as die (rol van die) Progressiewe Party. Hy beskou die liberalisme naamlik as die 'manifestasie van 'n opportunisme' wat net 'die vyand se posisie versterk' omdat dit eintlik net 'n ander manier van saamwerk' is (1972:17; ook 1974:26 en Confessions, 1984: 60). Breytenbach dink dit is misleidend van die Progressiewe Party om voor te gee dat die land se probleme besleg kan word deur 'verantwoordelike toegewings' en 'dialog'; dit gaan vir dié Party om die 'versekering van kapitalisme' omdat hy 'daarvan oortuig is dat met genoeg welwillendheid, christelike waardes en waardigheid, die gepaste leiding, opvoeding en geleidelike inlywing van die minderbevoorregtes in die "maatskappy van verbruikers" die beleggings in die rykdom en toekoms van Suid-Afrika veilig sal wees' (1972a:18). Net so minagtend as wat Breytenbach staan teenoor die moontlikheid dat 'n 'liberale' of 'progressiewe' houding rasse-onregte in Suid-Afrika sal uitskakel, so minagtend staan hy teenoor 'verligt-

heid'. Hy meen dit is, soos 'oop gesprek', 'n onbegrip; dit is hoogstens 'n 'vorm van egoïsme, 'n selfbevrediging, 'n ontworteling, 'n luukse. 'n Manier om nie die ware oorsake van ware probleme raak te sien nie. Salf vir kankerlyers. A lilac flag on a mudbarge' (1973:13). Vir hom is die strategieë van die huidige pragmatiste of 'nuwe realiste' van die 'nuwe bedeling' slegs kosmetiese veranderings — hulle is bereid om die voorkoms van apartheid oorboord te gooi ten einde die wit minderheidsmagsmonopolie te behou en daarom kan hul ideologiese vertrekpunte hoogstens as 'pragmaties regs', in teenstelling met 'ver regs', beskryf word (1985b:135).

In teenstelling met liberale, progressiewe of verligte houdings het Breytenbach self reeds in die vroeë sestigerjare uitgegaan van die radikale standpunt dat die bestaande politieke situasie in Suid-Afrika nie meer aangepas kan word nie, maar omvergewerp moet word; hy was tóé reeds 'committed to the black liberation struggle' (Cope, 1982:166). Jare later, ná sy vrylating uit die tronk, sou Breytenbach egter skerp krities staan teenoor sy 'dear, ineffective, fat institutionalized friends in the liberation movement — the Grand Game players, those living off the suffering of our people back home', wie se betrokkenheid slegs 'n politieke spel is (ST., 8.4.84). Dit beteken egter nie dat hy deur die bevrydingstryd as sodanig ontnugter is nie; dit bly vir hom 'n jammerte dat geen Afrikaanse skrywer van wie hy weet, hom identifiseer daarmee nie (TCT, 12.4.83).

In die swart bevrydingstryd waaraan hy hom sou wy, het juis die Afrikaner-intellektueel volgens Breytenbach 'n belangrike rol om te speel. In 'n brief wat hy in 1963 aan André P. Brink skryf (aangehaal in Brink, 1976:5) vra Breytenbach waarom Afrikaner-intellektuele nie 'n meer positiewe, selfs militante, politieke houding inneem nie. Is dit omdat daar gewag word op 'n grootmoedige houdingsverandering by die Afrikaner in plaas daarvan om aan te dring op geregtigheid en erkenning van die menswaardigheid van almal in Suid-Afrika? Volgens hierdie brief het Breytenbach gevoel dat hy eers respek vir die Afrikaner (en vir homself) sal hê as Afrikaners onder huisarres geplaas word, deur die veiligheidspolisie 'ondervra' word en tel onder die beskuldigdes soos dié in die Rivonia-verhoor. Hierdie uitlating dateer uit die tydperk vóór Breyten-

bach se verskyning op die literêre en politieke toneel in Suid-Afrika, maar dit reflekteer h houding wat ten grondslag lê van sy latere stellings ten opsigte van die funksie en aard van die literatuur en die rol van die wit Afrikaanse skrywer as intellektueel binne die Suid-Afrikaanse gemeenskap. Omdat dit aspekte is wat in die hieropvolgende hoofstukke ondersoek word, word daar nie hier verder daarop ingegaan nie, maar eerder gewys op Breytenbach se betrokkenheid by die 'swart bevrydingstryd'.

2.2.4 Die swart bevrydingstryd

Binne die verskuiwings in die ideologiese klimaat van die sestiger- en sewentigerjare verteenwoordig die rol en invloed van swart aansprake h belangrike stroming. In hierdie tyd het h oorgang van vreedsame, nie-gewelddadige protes na georganiseerde, militante verset plaasgevind en het die swart bevrydingstryd verskuif van gewettigde optrede na ondergrondse en bannelingstrategieë. Hierdie stryd was egter nooit eksklusief 'swart' nie omdat wittes hulle in verskillende stadia en vanuit verskillende ideologiese vertrekpunte daarmee vereenselwig en/of daaraan meegedoen het.

Die vyftigerjare word gekenmerk deur nie-gewelddadige protes teen apartheid — veral in die vorm van stakings, boikotte en wetsverontagsaming. Wit ondersteuning kom in hierdie tyd van radikaal liberale individue (byvoorbeeld van Patrick Duncan) en die hergegroepeerde 'white left' in die South African Congress of Democrats en die Suid-Afrikaanse Liberale Party. Die doel van die swart veldtog in hierdie tyd was tweërlei: eerstens was daar die hoop dat dit die wit gesag sou disorganiseer deur die voltoop van tronke en houe en tweedens dat dit h effektiewe massa-aanhang vir die swart nasionale beweging sou mobiliseer. In hierdie tydperk wen die idee van h nasionale konvensie veld en in 1955 vind 'n 'Congress of the People' plaas by Kliptown, bygewoon deur 3 000 afgevaardigdes van die African National Congress, Indian Congress, Coloured People's Organization asook die wit Congress of Democrats. Volgens die 'Freedom Charter', wat hier aanvaar word, sou gestrewe word na volkome gelykheid vir alle nasionale groepe.

Intellektuele wat in hierdie vóór-Sharpeville-era die grootste invloed uitoefen, is Albert Luthuli van die ANC en Mahatma Gandhi van die Indian Congress. Albei hierdie figure lok bewondering uit van andersdenkende Afrikaner-intellektuele. André P. Brink sien Gandhi (saam met Boeddha, Christus, Mohammed, Paul Kruger en Bram Fischer) as 'n 'ware rebel' by wie rebellie neerkom op 'n 'campaign of love...a war of peace' (1983a:54-70). Breytenbach op sy beurt noem Luthuli 'die groot Suid-Afrikaanse patriot' (1974:12).

Ideologiese verskille tussen ANC-lede lei in 1959 tot die wegbreek van die Afrikaniste-aanhangers en die stigting van die Pan Africanist Congress (PAC) onder leiding van Robert Sobukwe. Die PAC beklemtoon 'Afrika'-nasionalisme sterker as die ANC wat nog steeds 'n voorstaander van 'n veelrassige staat is. Die PAC was verder gekant teen (wit) Marxistiese invloed in die ANC en het gevoel dat die protesveldtog meer daadwerklik deurgevoer moet word. Sowel die ANC as die PAC beywer hul lede teen 1960 vir 'n paswetveldtog. Die PAC se werwingsveldtog in die digbevolkte Vereeniginggebied kulmineer in die groot opmars na die Sharpeville-polisiekantoor op 21 Maart 1960 in 'n poging om grootskaalse inhegtenisname op grond van paswetoortredings uit te lok. Die optog loop uit op 'n skietery waartydens 69 mense dood en 180 gewond is — 'n voorval wat aan die wêreld toon dat apartheid nie gebaseer is op ideologiese instemming van die onderdrukte massas nie (Davies, 1984a:26). Onluste breek ook in 1960 uit onder trekarbeiders in Langa en Nyanga wat sterk onder die indruk van die PAC se werwingsveldtog kom. 'n Klein radikale wit groepie (gesentreer om die koerant Contact, onder die redakteurskap van Patrick Duncan) speel 'n belangrike rol in hierdie post-Sharpeville-opstande — veral as skakel tussen die PAC en die owerhede. Die Regering se ad hoc-opheffing van die paswette — die eerste toegewing wat gedoen is aan swart politieke inisiatief — lei in 'n vlaag van politieke selfversekerdheid tot uitgebreide stakings en 'n opmars na Kaapstad.

Sharpeville en wat daarop volg, maak 'n diep indruk op lede van die geslag jong skrywers wat spoedig bekend sou staan as die Sestigters. Brink hoor die nuus in Parys en sy eerste reaksie was dié van 'as my mense ondergaan, wil ek saam met hulle ondergaan'; die 'vreeslike insig' waartoe hy egter kom, is: 'if this was really the apocalypse, if "my people" were really sinking — then it was their own fault, the inevitable retribution for what they themselves had done and had allowed to be done...'. Hierdie ervaring dra by Brink by tot die afbreek van vroeër gekoesterde sekerhede en oortuigings en die groei van twyfel in tot nou toe aanvaarde gemeenskapstrukture (1983a:32-33). Tydens 'n onderhoud met Willem Roggeman verwys Breytenbach na sy reaksie op die nuus van die 'massamoord' by Sharpeville. Ook hy was destyds in Parys — waar hy pas aangekom het na hy via Valencia en Barcelona na Frankryk geryloop het. Hy was naamlik daarvan oortuig dat die gebeure by Sharpeville sou lei tot die 'verwagte algemene losbarsting tuis' en het met sy laaste bietjie geld die Kanaal oorgesteek na Engeland waar hy die nuus sou kon volg (1974:10). (In 1971 maak Breytenbach in 'n brief aan sy uitgewer, Koos Human, melding van 'n toespraak wat hy aan hom gestuur het wat bedoel was vir moontlike persvrystelling ná die oorhandigings-funksie vir die CNA-prys vir 1967. Volgens hierdie brief (wat in Stet, Jun. 1985 gepubliseer is) bevat die geskrif, wat toe nooit vrygestel is nie, verwysings na Sharpeville.)

Die verwagte algemene losbarsting vind toe egter nie plaas nie. Die Regering kondig 'n noodtoestand af en herstel die orde deur die mobilisering van burgermagenhede, inhegtenisname van vermeende opstokers, die verbod op die ANC en PAC onder die nuwe Wet op Onwettige Organisasies en die bekamping van ondermynende aktiwiteite deur die Wet op Terrorisme. Oor die verbod op die 'belangrikste Suid-Afrikaanse politieke bewegings', veral die ANC, laat Breytenbach hom só uit: 'Dit was natuurlik 'n belaglike ding om te doen, asof die verbod op die bestaan van die verteenwoordigende organisasies die geregverdigde belange wat hulle verteenwoordig ook uit die weg sou ruim. Nou, as 'n mens terugkyk op daardie tydperk is dit duidelik dat dit 'n keerpunt in ons geskiedenis was. Die blanke het toe die laaste kans om die mag op 'n vreedsame wyse aan die meerderheid oor te gee, verspeel' (1974:12).

In die nasleep van Sharpeville is Robert Sobukwe aangekla en tot drie jaar tronkstraf gevonnies; daarna is hy vir jare in voorkomende aanhouding. Ná sy vrylating word hy ingeperk op Kimberley. Tydens sy 1973-verblyf in Suid-Afrika besoek Breytenbach dié eertydse PAC-leier (vergeelyk berigte op 16/17.3.73 in Bu., Vo., Tv., Star, RDM. en andere waarin bespiegel word of Sobukwe dalk in die moeilikheid kan beland oor die besoek). In Stet (1985:7-8) vul Truida Lijphart na aanleiding van die Nederlandse uitgawe die ontbrekende fragment in die Afrikaanse uitgawe van Seisoen in die paradys (1976:164) aan waarin Breytenbach sy besoek aan Sobukwe beskryf. Hiervolgens beskou die skrywer die swart leier as 'een van die heel weiniges' van al die 'historiese en nog lewende leiers van die Suid-Afrikaanse volk' wat nie in die gevangenis sit of in ballingskap is nie: 'Vir so 'n man is die regime bang en wanneer mens die man ontmoet is dit duidelik waarom. Die krotwyk waar hy gedwing word om te woon...kan nie afbreuk doen aan sy outoriteit nie. Die mense respekteer hom en sien na hom op vir leiding. Selfs die voltydse toesig waaronder hy gehou word deur die politieke polisie is 'n aweregse soort kompliment...'

Sharpeville en die gevolge daarvan verteenwoordig 'a turning point in the history of African nationalism, when protest finally hardened into resistance, and when African politicians were forced to begin thinking in terms of revolutionary strategy' (Lodge, 1983:225). In die sestigerjare vind daar dan ook 'n oorgang plaas van 'n 'loosely structured mass organization to a clandestine insurgent revolutionary elite' (op.cit.: viii). Omdat elke wettige en vreedsame poging om toegewings te bewerkstellig tot dusver misluk het, begin swart leiers al meer voel dat geweld die enigste alternatiewe bedingingsmag geword het. Die twee vertakkings van die nou verbode nasionale organisasies (die ANC se nie-rassige militêre vleuel, Umkonto we Siswe, en die PAC-georiënteerde Pogo-beweging) beywer hulle voortaan vir revolusionêre verandering en is albei bereid om geweld te gebruik om dit te bewerkstellig (soos uiteengesit deur Davies, 1984b:288-290). Die Suid-Afrikaanse Kommunistiese Party (SAKP) speel 'n leidende rol in Umkonto se program van ekonomiese sabotasie wat moes oorgaan in guerilla-oorlog. Later sou aangevoer word

dat die Afrikaanse advokaat, Bram Fischer, gemoeid was met die opstel van dokumente soos Operation Mayibuye waarin die 'weg na oorwinning deur geweld' uiteengesit is (Ludi en Grobbelaar, 1966:122- 131; vergelyk ook Davies, op.cit.:290-294).

Tentatiewe voorbereidings vir 'n guerilla-oorlog word gefnuik deur wetgewing teen sabotasie, aanhouding sonder verhoor, huisarres, die infiltrasie van spioene en die arrestasie van leiers van die versetbeweging in Junie 1963 by die Rivonia-hoofkwartiere. Dit, tesame met die voortgesette toepassing van Staatsgeweld teen enige teken van volksofstand in die daaropvolgende jare het massa-optrede vir byna 'n dekade aansienlik gedemp (Davies, 1984a:28).

Tydens die Rivonia-verhoor word Nelson Mandela en ander gevonnissen tot lewenslange tronkstraf. Uit weggelate fragmente uit Seisoen, aangevul deur Lijphart (1985:7) blyk Breytenbach se gevoel oor Rivonia, 'n naam wat nog steeds (in 1973) soos 'n vloek weerklink' en oor die 'regmatige leiers' se afsondering op Robbeneiland, die 'skandvlek'. Die 'rustige stem...van die wyse man' wat oor die water (vanaf die eiland waar Mandela aangehou word) kom, bring 'n boodskap:

Om onderdrukking omver te gooi, dit is goedgekeur deur die mensdom en dis die hoogste strewe van iedere vry mens...Julle kan sien dat daar nêrens 'n maklike weg is na vryheid toe nie, en meer as een van ons sal deur die dal van doodskaduwee moet loop, weer eens en weer eens, voordat ons die bergtoppe van ons verlangens bereik...Ek sal aan julle sy hierdie Regering beveg, duim vir duim en myl vir myl totdat oorwinning behaal is... Wat my betref, ek het die keuse gemaak. Ek sal Suid-Afrika nie verlaat nie; ek sal nie oorgee nie... Dis net deur lyding, met opoffering en militante aksie dat vryheid verower kan word. Die stryd is my lewe. Ek sal aanhou veg vir vryheid tot aan die einde van my dae... (weggelaat uit Seisoen, 1976:52).

Ná Rivonia en die verbanning van Mandela en ander na Robbeneiland is daar 'n verskuiwing in die swart nasionale beweging na 'exile politics'. Die verantwoordelikheid vir militêre besluite verskuif na die buitelandse vleuel van die ANC onder leiding van Oliver Tambo. Die periode 1963-1969 word gekenmerk deur pogings om Suid-Afrika deur Rhodesië te infiltrêre, die vorming van 'n verbond met die Zimbabwe African People's Union (ZAPU) en die aanvoering van gesamentlike optrede teen die Rhodesiese leër en die Suid-Afrikaanse polisie in die Wankiegebied. Uit dié tydperk dateer Breytenbach se aktiewe ondersteuning van die ANC — al het hy nooit self lid geword van die organisasie nie (vergelyk Confessions, 1984:49) — en sy vereenselwiging met die doelwitte van die 'vryheidsvegters' (sy sogenaamde 'terroris'-uitsprake en die reaksie daarop word in hoofstuk 4 bespreek).

In 1970 kom daar 'n einde aan ANC/ZAPU-samewerking en tussen 1970 en 1975 neem pogings om Suid-Afrika te infiltrêre die vorm aan van koeriers wat met vals paspoorte/identiteitsdokumente oor amptelike kontrolepunte kom. Die opspraakwekkendste voorbeeld hiervan was juis Breytenbach. Sy politieke bedrywighede het naamlik momentum gekry toe hy in 1972, op versoek van John Makhatini, die leier van die ANC vir Noord-Afrika en Europa, lid geword het van die anti-Suid-Afrikaanse organisasie Atlas. Die doel van die organisasie was om met hulp van blanke uitgewekenes en met die samewerking van swart vryheidsbewegings die Regering van Suid-Afrika tot 'n val te bring. In Parys word Breytenbach op indirekte wyse, deur die Franse beweging Solidarité, iets wys van geheimhoudingsprosedures. Tydens sy 1973-besoek aan Suid-Afrika kon hy tentatief begin met die stigting van die geheime organisasie Atlas/Okhela (laasgenoemde deur hom en 'n groepie vriende geïnisiêre). Dié organisasie kom na sy terugkeer in Parys behoorlik op dreef, onder meer met die aansluiting van Barend Schuitema (sekretaris van die Anti-apartheidsbeweging in Nederland), Donald Moerdijk, Don Morton en sy eertydse Kaapse vriend Jobst Grapow. Einde Julie 1975 vertrek Breytenbach met 'n vals paspoort na Suid-Afrika om twee verteenwoordigers vanuit die vakbonde vir Okhela te werf. Ná twintig dae waarin hy steun en lede vir die organisasie probeer werf, word hy op 19 Augustus 1975 in hegtenis geneem (vir 'n oorsig van Breytenbach se betrokkenheid by die ANC vergelyk onder andere Viviers, 1978:20-25, en Confessions, 1984:59-65).

Al is interne swart weerstand teen die regeringsbeleid in die sestigerjare voorlopig gestuit deur verskillende onderdrukkende maatreëls 'sodat die klem verskuif het na 'exile politics', waarby Breytenbach betrek is, kom daar teen die einde van die dekade weer tekens van opstand in die land self — die dominante ideologie wat hierdie opstand gerig het, was dié van 'Black Consciousness'. (W.A. de Klerk, 1976:321 sien dit as 'n ironiese ontwikkeling binne die geskiedenis van die Afrikanerdom wat self so nou verweef is met die konsep van nasionale-bewustheid.) Hierdie keer is dit veral van 'n groep 'bevoorregtes' — die studente van die swart universiteite. Die eerste organisasie wat vir die 'Black Consciousness'-beweging (soos uiteengesit deur Lodge, 1983:323-325; Fredman, 1983:79 en Davies, 1984b:302-308) voorspraak gedoen het, was die South African Students' Organization (SASO), onder leiding van Steve Biko (wat Breytenbach op sy 1975-besoek aan Suid-Afrika probeer werf het vir Okhela — vergelyk Confessions, 1984:83), wat in 1968 gestig is en hom daarop toegespits het om die swartman se gevoel van minderwaardigheid as gevolg van onderdrukking en paternalisme te oorkom en om sy selfvertroue te herstel. Die nuwe groep organiese intellektuele besef spoedig dat hulle hul na die onderdrukte gemeenskappe moet wend om 'n breër basis vir die beweging te verseker. Die konsep word dan doelbewus van die universiteite na skole, die kerk en ander groepe uitgedra. In 1972 is die Black People's Convention gestig, die eerste openlike politieke organisasie onder swartmense sedert 1960. In dieselfde jaar is die Black Community Programme in die lewe geroep. Teen 1976, met die uitbreek van die Soweto-onrus, was die Swart Bewussyn-filosofie die oorheersende invloed op die politieke sienings van jong, stedelike, middelklas swartes en een van die belangrikste motiverende kragte vir opstand (vergelyk hieroor Davies, 1984a:33). Die retorika van Swart Bewussyn sou selfs op die swartman se kultuur 'n invloed hê — soos gesien kon word in die 'township'-literêre oplewing van die vroeë sewentigerjare. (In 'n gesmokkelde brief aan Marius Schoon verwys Breytenbach na die aande van 'versetpoësie' in Holland waar hy kennis gemaak het met swart (uitgeweke) digters soos Denis Brutus, Mazisi Kunene, Lewis Nkosi, Kgotsitsile en Serowe — vergelyk Viviers, 1978:127.)

Breytenbach was deeglik bewus van die invloed van Swart Bewussyn: sy besinning oor 'Suid-Afrikanerskap' het raakpunte met bewegings soos 'Black is Beautiful' en 'Black Consciousness'. Volgens hom is Swart Bewussyn nie slegs vir gekleurdes nie, maar ook vir politiekbewuste blankes wat hulself sien as Afrikane en nie meer as Europeërs nie (De Volkskrant, 20.6.72). Breytenbach voer Swart Bewussyn aan as een van die redes waarom hy en sy vriende kritiek-van-links teen die veelrassige Suid-Afrikaanse Kommunistiese Party se rol in die buitelandse vleuel van die ANC gehad het in die vroeë sewentigerjare: '...we thought that the SACP was papering over the real problems of cultural awareness (after all, we've had Black Consciousness in the meantime!); and we thought that by grouping Black and White — in this way, at this level — in the same organisation, one was diminishing the effectiveness of the militants by confusing the feedback and making it difficult for people (with their daily experience of harsh Apartheid...) to identify with the Party' (Confessions, 1984:61-62). Die stigting van Okhela was dus 'n poging om aan wit militantes wat as gevolg van die Swart Bewussyn-beweging 'uitgestoot' kon word, die geleentheid te gee om effektief op te tree teen apartheid. (Vergelyk ook Breytenbach se brief aan Schoon in Viviers, 1978:137.)

Soos wat vroeër met ander swart politieke bewegings gebeur het, het die Suid-Afrikaanse Regering egter ook in die sewentigerjare teen die Swart Bewussyn-beweging opgetree. Leiers soos Steve Biko van SASO en Bennie Khoapa, direkteur van BCP, is ingeperk en aangehou — eersgenoemde sterf tydens aanhouding (vergelyk Breytenbach se 'Brief uit vreemde aan slagter' in Skryt wat sinspeel op die dood van die aangehoudene Timol; die daaropvolgende teks wat bestaan uit 'n naamlys van gevangenes wat 'onder behandeling van die veiligheidspolisie, geboorte aan hul dood (ge) gee' het, asook Lijphart se aanvulling van Seisoen, 1976:152 in Feb. 1985:7 oor die geval Iman Abdullah Haroen). Op 19 Oktober 1977 word 'n verbod geplaas op die sestiende belangrikste Swart Bewussyn-organisasies, op die swart koerant The World en die veelrassige Christelike Instituut. Van die leiers word gevonnissen tot gevangenisstraf op Robbeneiland; enkeles verlaat die land en die ou patroon word herhaal deur die totstandkoming van 'n 'Black-Consciousness-movement-in-exile' in Londen.

2.3 BREYTENBACH EN DIE JOERNALISTIEKE SISTEEM

Die befaamde koerantman Schalk Pienaar voer aan dat die Afrikaanse joernalistiek saam met geskrewe Afrikaans gebore is as 'n aspek van die Afrikaanse politiek: die eerste werklike stuk Afrikaans was immers politieke joernalistiek — Meurant se tweespraak tussen Klaas Waarzegger en Jan Twifelaar wat gegaan het oor die destydse kwessie of Oos-Kaapland van die Kaap moet afskei of nie. En tot vandag toe is die Afrikaanse joernalistiek 'n aspek van die Afrikanerpolitiek — net soos wat die Afrikanerpolitiek en -kultuur hand aan hand loop (1979:126).

Die woelinge rondom 'n omstrede skrywer, politieke en openbare figuur soos Breytenbach (uiteengesit in die hieropvolgende hoofstukke) is manifestasie van die noue verband tussen Afrikanerkultuur, -politiek en -joernalistiek. Om die reaksie wat Breytenbach se andersoortige literêre tekste asook sy politieke uitsprake/optrede in die Afrikaanse pers uitlok in perspektief te kan plaas, word vervolgens na enkele algemene sake gekyk.

2.3.1 Afrikaanse persgroepe

Die Nasionale Pers is in 1915 in die Kaapprovinsie gestig. Dié persgroep publiseer in hierdie vroeër stadium Die Burger (1915), Die Volksblad (1917) en Die Oosterlig (1937). In die Transvaal gee die Noordelike Drukkersmaatskappy, ook sedert 1915, die halfweeklikse (Ons /Die) Vaderland uit wat in 1931 oorgeneem word deur die nuutgestigte Afrikaanse Pers Beperk (APB). Nasionale Pers, wat sy invloed in die Transvaal wil laat geld, insiseer in 1936 die stigting van Voortrekkerpers en op 10 Oktober 1937 verskyn die eerste uitgawe van Die Transvaler; in 1939 onttrek Nasionale Pers hom van dié Transvaalse groep. In 1947 neem Dagbreekpers Sondagnuus oor wat slegs ses maande vroeër deur Afrikaanse Pers van stapel gestuur is — dit staan voortaan bekend as Dagbreek en Sondagnuus.

In 1962 amalgameer Afrikaanse Pers en Dagbreekpers (onder effektiewe Dagbreek-beheer) tot die Afrikaanse Pers (1962) Beperk wat Die Vaderland, Dagbreek en Sondagnuus en sedert 1968 ook Hoofstad uitgee. In 1965 loods Nasionale Pers 'n nuwe Sondagblad, Die Beeld, in die Transvaal — in direkte kompetisie met die noordelike Sondagblad. Teen die laat sestigerjare versmelt die Afrikaanse Pers (1962) en Voortrekkerpers tot Perskor — dit was 'n poging om die groeiende kompetisie van die kant van Nasionale Pers teen te staan. Die leidende krag binne Perskor was egter die Dagbreek-Trust (tot in 1982 gedomineer deur Marius Jooste). Die sukses van Die Beeld in Transvaal het Perskor gedwing om 'n ooreenkoms met Nasionale Pers aan te gaan waarvolgens Die Beeld en Dagbreek en Sondagnuus in 1970 saamgesmelt het tot Rapport, wat gesamentlik besit word deur die huidige twee dominante persgroepe. Teen die middel sewentigerjare loods Nasionale Pers weer 'n dagblad in die Transvaal — die oggendblad Beeld. 'n Hewige sirkulasiestryd ontstaan tussen Beeld en Die Transvaler totdat laasgenoemde koerant hom in 1982 aan die oggendmark onttrek.

2.3.2 Die Afrikaanse pers en die Nasionale Party

Albei die groot Afrikaanse persgroepe was uit die staanspoor nou verbonde met fraksies binne die Nasionale Party. Die Nasionale Pers is gestig met die doel om 'n koerant te loods wat die politieke stryd van die nasionale Afrikaner in die nuutgestigte Nasionale Party sou bevorder. Met die verskyning van Die Burger is 'n patroon daargestel wat alle Afrikaanse koerante moes volg: dit moes 'n definitiewe politieke beleid (die Nasionale) steun (Potter, 1975:44-45; Willem de Klerk, 1983:340).

Die koerante van Nasionale Pers het egter die ideologiese voorkeure van die Kaapse tak van die Nasionale Party onderskryf en bevorder, terwyl die Afrikaanse Pers (wat in 1931 deur die destydse Eerste Minister en Vrystaatse leier van die Nasionale Party, genl. J.B.M. Hertzog, gestig is) dié funksie ten opsigte van die Transvaalse tak vervul (het).

Die politieke funksie van die pers word duidelik gedemonstreer in die vulling van hekwagtersrolle: veral die keuse van redakteurs asook die samestelling van direksies uit leidende politieke figure. Volgens Hachter en Giffard (1984:179-180) is senior Afrikaanse persmanne nie gekies vanweë hul joernalistieke ervaring of -onderskeidingsvermoë nie, maar op grond van hulle vermoë om effektiewe politieke leierskap te voorsien — hulle loopbane demonstreer ook telkens die intieme band tussen (kerk,) joernalistiek en politiek. Weinig van hierdie persmanne het ooit die intensie gehad om 'n joernalistieke loopbaan te volg: dit was eenvoudig 'n springplank tot politieke vooruitgang.

Die Afrikaanse koerante se verbondenheid aan die Nasionale Party is, in die sestigerjare, verstewig op bestuursvlak. Hulle is aanvanklik besit deur partylede en hulle direksies was topswaar met politici. Vanaf 1948 tot 1967 het elke Eerste Minister nou verbintnisse gehad met een of albei die hoofpersgroepe. Ofskoon empiriese bewys van regstreekse hekwagterskap deur hierdie politieke figure moeilik te bekom is, bestaan daar by kommentators min twyfel dat hul teenwoordigheid in die onderskeie direksies invloed gehad het op die aanbieding van nuus.

Tot in die sestigerjare het die Afrikaanse koerante gewoonlik die partyleiding lojaal gevolg en selde botsende menings uitgespreek. Veral onder Engelssprekendes bestaan die geloof dat die redakteurs van die Afrikaanse koerante onder beheer van die Nasionale Party en die Broederbond staan en daarom beperk is tot die ideologiese parameters van Afrikaner-Nasionalisme (Giliomee, 1982:88). Sedert die sestigerjare het sake egter verander en, hoewel die Afrikaanse koerante nog die Nasionale Party steun, is die dae van slaafse navolging verby.

Sedert die laat vyftigerjare, toe adv. Strijdom Eerste Minister geword het en die middelpunt van die Nasionale Party en die Regering van die Kaap na die Noorde verskuif het, het Die Burger 'n unieke funksie in die Afrikanerdom begin vertolk: 'a role which is autonomous yet at one with the Nationalist Party — a role of mild rebelliousness conjoined with loyalty' (Otto Krause, News/Check, 13.3.64). Schalk Pienaar noem Die Burger 'die draer van 'n hoë joernalistieke tradisie...dié van onafhank-

likheid-in-gebondenheid, onafhanklik in die handhawing van sy joernalistieke taak, gebonde...aan die Afrikaans-nasionale beweging' (1979:128). Die skaal het egter al meer ten gunste van onafhanklikheid begin swaai, en die koerant het dit sowel sy reg as sy plig begin beskou om 'nuwe denkrigtings' te verkondig en die publiek te beïnvloed en te lei.*)

Dat die dae van slaafse navolging van die Party ook vir die ander Afrikaanse koerante iets van die verlede was, blyk uit die hantering van partywoelinge in die laat sestigerjare wat uitloop op die stigting van die HNP. Nasionale Pers se koerante, veral die Sondagblad Die Beeld, asook Die Burger en Die Volksblad het nie net die Afrikanertwis gereflekteer nie, maar h veldtog teen die Hertzoggroep gevoer — iets wat skerp in teenstelling was met die tradisie dat sulke geskille uit die Afrikaanse pers gehou word. Dit gee aanleiding tot groot bitterheid onder die behoudendes oor 'liberale' Afrikaanse koerante wat 'bitsige aanvalle' op 'leidende nasionaalgesinde Afrikaners' doen (Scholtz in Dreyer, 1977:68; Van Jaarsveld, 1971:465). Die koerante van APB (veral Die Vaderland en Hoofstad) het in hierdie tyd van woelinge h forum vir 'verkrampes' geword en gereeld briewe gepubliseer waarin die 'verligtes' en aspekte van adv. Vorster se beleid aangeval is. Dagbreek en Sondagnuus (later Dagbreek en Landstem), in sy sirkulasiestryd met Die Beeld, het h dubbelslagtige rol in die verkramp/verlig-stryd gespeel. Die Transvaler se rol was gedurig dié van h onsuksesvolle 'vredemaker'. (Die politieke rol van die onderskeie koerante in die sestigerjare word uiteengesit deur onder andere Potter, 1975; Serfontein, 1970; Hachter en Giffard, 1984; Davies, 1984b; Richard, 1985).

*) Willem de Klerk (1983:334-337) toon aan dat daar twee gesigspunte bestaan ten opsigte van koerantbeïnvloeding: (i) dat koerante rigtinggewend en beïnvloedend is ten opsigte van hul lesers se houdings en (ii) dat koerante hoogstens hul lesers se houdings versterk deur bestaande houdings te reflekteer. De Klerk self meen dat daar in Suid-Afrika wel gepraat kan word van h pers wat sterk invloed het op die openbare mening; dit moet egter ook onthou word dat die koerante ook uitdrukking gee aan die wense en verwagtinge van die publiek.

Die ideologiese voorkeure van die redakteurs en die politieke joernaliste speel 'n bepalende rol in die verskille tussen die twee groot persgroepe in die sestigerjare (soos duidelik blyk uit bogenoemde bronne); hierdie verskille tree sterk na vore in hul reaksie op Breytenbach, soos uiteengesit word in die hieropvolgende hoofstukke. Piet Cillié (vanaf 1954 tot 1977 redakteur van Die Burger) en Schalk Pienaar (vanaf 1965 tot 1970 redakteur van Die Beeld en 1974-1975 redakteur van Beeld) was die hoof-propageerders van 'n 'verligte' rigting. Daarenteen was Die Vaderland se redakteur, A.M. van Schoor (1962-1972) lid van die Hertzoggroep. Hoofstad se redakteur, A.P. Treurnicht (1968-1971), beweeg ook in die binnekringe van hierdie groep en stuur die koerant in 'n verkrampde rigting. Dagbreek se redakteur, Dirk Richard (1967-1970) was wel verlig, maar speel 'n dubbelrol in die verkramp/verligstryd uit lojaliteit teenoor sy kollegas in dieselfde persgroep en onder druk van sy direksie en pershoofde. Die Transvaler se hoofredakteur, G.D. Scholtz (1960-1968), se politiek en joernalistiek was konserwatief en eksklusief Afrikaans.

Sedert 1972 het die Afrikaanse koerante, teen die grein van baie persone in die Nasionale Party in, 'verligte' denkrigtings geïnisiëer, ondersteun en uitgebou — al het dit teen die koers van totale geïntegreerde politiek gebly. Die tweede breuk in die Nasionale Party — dié onder leiding van dr. A.P. Treurnicht in 1982 — is deur die Afrikaanse koerante help voorberei deur 'n skerp kritiek op die regse pogings om die hervormingspolitiek te fnuik en die Nasionale Party te kaap' (Willem de Klerk, 1984:74). Tans beskik regse groepe (lede van die Konserwatiewe Party en die Herstigte Nasionale Party) nie oor 'n dagblad wat as spreekbuis vir hulle kan dien nie.

Die Afrikaanse koerante het in die sewentigerjare 'n groot aandeel gehad in die vorming van die openbare mening en die skep van 'n klimaat om pragmatiese afwykings van apartheid te aanvaar. Die aksente wat in dié tyd baie sterk gelê is, was onder meer die noodsaaklikheid van beraad met swart en bruin; die afskaffing van 'klein apartheid'; die aanvaarding van stedelike swartmense as permanent en die selfseggenskap oor hul eie sake; die wegbeweg van diskriminasie en die hersiening van diskriminerende wetgewing; afskaffing van werkreservering; 'normalisering'

van sport deur opheffing van baie van die begrensinge; die gevare van internasionale isolasie en die noodsaaklikheid van Afrika-diensbaarheid (Hachter en Giffard, 1984:186 en Willem de Klerk, 1984:73). Afrikaanse koerante het dan 'n klimaat van 'verandering' geskep en meegewerk in die rigting van die politieke beleid van die P.W. Botha-era (vergelyk hieroor W.J. Wepener, Rap., 14.10.79). Die Afrikaanse pers projekteer in hierdie tyd 'verligtheid' as beeld van die 'verantwoordelike Afrikaner' en 'verkramptheid' as die afwykende en selfs twyfelagtige (Willem de Klerk, 1983:342 en 1984:75).

Ook in die sewentigerjare het die ideologiese voorkeure van redakteurs 'n bepalande rol in die beleidsrigtings van die verskillende koerante gespeel (soos uiteengesit in die reeds genoemde bronne). In die Noorde het At de Beer (1971-1975) en Arthur Lake (1975-1979) Hoofstad probeer weglei van die eng politieke basis wat dit onder A.P. Treurnicht gehad het, maar selfs onder die redakteurskap van die akademikus en dramaturg, P.G. du Plessis (1979-1983), kon die koerant nie heeltemal vry word van die gees van sy eerste redakteur nie. Dirk Richard (1972-1979) lei egter Die Vaderland uit die Van Schoor-era uit en plaas die koerant op die pad na groter selfstandigheid; hy word opgevolg deur Harald Pakendorff (1980-1986), wat allerweë beskou is as een van die knapste jong Afrikaanse redakteurs. Die emansipering van die Afrikaanse koerant in die Noorde kry veral vaste beslag met Die Transvaler van Willem de Klerk (1973-1982) wat dié koerant uit sy knegskapverbintenis met die Nasionale Party ruk — in so 'n mate dat dit tot botsings met adv. Vorster lei. Onder die Nasionale Pers-koerante is dit veral die nuwe dagblad Beeld wat in Die Burger se verligte voetspore volg en telkens skawende kleurdiskriminasie aan die kaak stel. Die 'kritiese gees' van die Afrikaanse koerant in die sewentigerjare kom veral tot uiting in die Sondagblad Rapport, onder 'verligte' redakteurs soos Willem Wepener (1970-1978) en veral Willem de Klerk (1982-hede) wat 'n invloedryke meningsvormer is.

In die vroeë tagtigerjare steun al die belangrikste Afrikaanse koerante die P.W. Botha-administrasie. Dié koerante se geloofwaardigheid word betwyfel deur verskillende lesersgroepe: aan die een kant deur konserwatiewe Afrikaners wat dit te 'liberaal' vind en aan die ander kant deur

'radikales' en fundamenteel andersdenkendes wat voel dat veral die Nasionale Pers se partydigheid vir P.W. Botha 'n koerant soos Die Burger 'n eensydige nuusbron maak. Die grootste probleem — vir die h le pers — is die stryd om geloofwaardig te bly in die lig van die groeiende neiging van die Regering om in reaksie op die sekuriteitskrisis die dekking van sensitiewe nuus te beheer deur wetgewing (Giliomee, 1981: 212-217; Willem de Klerk, 1983:338).

2.3.3 Ideologie/hegemonie en die Afrikaanse pers

Ten spyte daarvan dat die Afrikaanse pers nie meer die Nasionale Party slaafs volg nie, bly dit steeds verkondiger van 'n bepaalde politieke boodskap (Potter, 1975:161; Hachter en Giffard, 1984:198). Volgens Schalk Pienaar (1979:131) is dit die geval omdat die Afrikaanse pers nie 'n totale breuk met die Afrikaanse establishment kan bekostig nie, want dan sou hy homself magteloos maak.

G en koerant in Suid-Afrika ('verkrampste'  f 'verligte' Afrikaanse, 'liberale' Engelse  f 'radikale' swart koerante) gee 'n 'objektiewe' weerspieëling van die situasie in die land nie. Willem de Klerk sê dat elke ware koerant 'n 'argumenterende koerant' is 'which supports specific points of view in regard to actualities'; daar is dus geen koerant nie 'which is objective in politics' (1983:335 en 337).

Ander kommentators stem saam dat die pers nie 'objektief' is nie. Die wit pers in Suid-Afrika (Afrikaans  n Engels) word immers besit deur mense wat behoort tot die dominante (wit, bevoorregte) groep en daarom gee dié koerante slegs uitdrukking aan die status quo-gesigspunt (Louw, 1984:32). Die joernaliste ('verkramp', 'verlig'  n 'liberaal') verbonde aan die wit pers rapporteer oor die 'werklikheid' vanuit die beperkinge van hulle ideologie — alle waarnemings van die 'werklikheid' is immers ideologies bepaald, want daar bestaan nie so iets soos 'n ongestileerde of enkelduidige 'werklikheid' nie (Tomaselli en Tomaselli, 1981:10-11).

Die joernalis sien verder die 'werklikheid' as 'n stel ongelyksoortige en onafhanklike gebeure wat elkeen op sy eie 'nuut' is en daarom as nuus gerapporteer word. 'Nuuswaardigheid' is in die laaste instansie 'n ideologiese konsep wat op so 'n wyse funksioneer dat dit die kriteria vir wat nuus is en wat nie, bepaal. Die feit dat daar uitgegaan word van 'gebeure' as nuus gee, volgens Tomaselli en Tomaselli (op.cit.: 11-17), aanleiding daartoe dat (i) belangrike verskynsels wat nie gebeure is nie (soos situasies en toestande) net in uitsonderlike gevalle gerapporteer word en dat (ii) die konteks wat dikwels 'n gebeurtenis betekenisvol maak, glad nie of ontoereikend gerapporteer word (soos dikwels die geval was as Breytenbach vir 'nuus' gesorg het). Hierdie fragmentasie en inkorting van inligting word verder versterk deur die aanbieding van nuus onder afsonderlike opskrifte (politieke kommentaar, sport, misdaad, ekonomie) waardeur gebeure verder vervreem word uit hul wyer sosiale konteks. Die joernalis is dus self 'n hekwagter wat, of hy dit besef of nie, selekteer, verwerp, beklemtoon of onderbeklemtoon sodat 'nuus' in sy finale vorm 'n hoogs subjektiewe produk is (vergelyk hieroor ook Roelofse, 1985).

Dat die (verligte) wit Afrikaanse pers in groot mate nog die dominante ideologie onderskryf, blyk uit uitsprake van die 'verligte' segsman, Willem de Klerk. Hy plaas besondere klem op 'perspatriotisme' en onafhanklike politieke joernalisme 'without violating (the) relationship with the Afrikaans political philosophy' (1983:338 en 340). Die Afrikaanse pers was in die Vorster-era getuie van 'n skuif na 'n verligte politieke beleid, maar 'dit is mnr. P.W. Botha wat die oes vir die Afrikaanse pers simboliseer' (1984:73). De Klerk verwoord die politieke uitgangspunte van die Afrikaanse pers binne die huidige tydsgewrig sô: 'Die politieke koers van die huidige bewind geniet ongetwyfeld die algemene steun van die prominente Afrikaanse koerante... Nie dat die Afrikaanse koerante onkrities is nie... Daar is... 'n tendens om die Regering te maan om nie terug te deins en te veel oor sy regterskouer te kyk nie. Die Afrikaanse koerante is egter teen die koers van totale geïntegreerde politiek. Die konsep van afsonderlike ontwikkeling as 'n leitmotiv vir ons politiek bly steeds prominente beleid van die Afrikaanse pers. Dit blyk in die swaar aksent op selfbeskikking, 'n eie

leefwêreld vir elke groep en eie onderwys... Die Afrikaanse koerante sal alleen hulle invloed as veranderingsagente behou as hulle hulself kan projekteer as onbetwyfelbaar in hulle geworteldheid in die Afrikaanse gemeenskap en in diens van die Afrikaner se behoud van sy selfbeskikking' (op.cit.:74 en 77).

Só'n standpuntinname (in 1984) mag vir waarnemers soos Tomaselli en Tomaselli 'n siening bevestig wat hulle reeds in 1981 huldig oor die funksie van die Afrikaanse pers, naamlik dat dit hom beywer vir die bewaring van die huidige status quo. Volgens hulle het die 'verligte' Afrikaanse pers in die sewentigerjare nie soseer die Afrikanerpubliek opgevoed en rassistiese praktyke beveg nie, maar eerder Afrikaners probeer aanpas by nuwe sosiale en ekonomiese rolle. Dieselfde geld vir die pers se rol ten opsigte van die huidige 'ideologie van oorlewing'. Afrikaanse koerante artikuleer naamlik, volgens kommentators soos hierdie, in 'n tyd van hegemoniekrisis 'n nuwe stel sosiale verhoudings om aan te pas by veranderde omstandighede — rassevooroordeel word in só'n rigting gelei dat dit die nuwe groepsbondgenootskappe (wit en gematigde swartes) steun en só wit belange beskerm (kyk ook die slotparagraaf van 2.2.1).

Op 30 April 1984 doen minister Chris Heunis in die Pretoria News 'n beroep op 'konsensus-joernalistiek': 'A media style that will emphasize common matters and consensus opportunities, rather than one which concentrates exclusively on problems causing conflict and leaves it there without pointing out the potential for concensus and co-operation'. Volgens P. Eric Louw (1985:60) vra Heunis vir 'n joernalistiek wat sal help om die huidige status quo te handhaaf. Só'n uitgangspunt is onaanvaarbaar in terme van die dialektiese paradigma wat die status quo verwerp as 'n tipe menslike 'dood' omdat dit alternatiewe uitsluit en homself aanbied as 'gegee' ('given'). Louw sinspeel op Gramsci as hy uiteensit wat die bedoelde effek van 'konsensus-joernalistiek' is, naamlik: '(i) by preventing the ruled from articulating their position it would serve to disrupt their organising of a counter-hegemony; and (ii) it would help maintain the ruling hegemony by propagating a world view that helps the ruling oligarchy's internal cohesion' (op.cit.:61).

2.3.4 Breytenbach en die Afrikaanse pers

Breytenbach het in sy skrywers- en openbare lewe telkens gesorg vir 'nuus' in die sin van opspraakwekkende of belangwekkende 'gebeure'. As skrywer word hy 'nuuswaardig' as gevolg van die publikasie van tekste wat die lesersverwagtingshorison drasties verskuif, van omstrede prys-toekennings of -weeroordings, van dreigende én werklike sensuuroptredes teen hom, ensovoorts. As politieke figuur sorg hy vir 'nuus' as gevolg van sy huwelik, die visumweiering en latere -toekenning aan sy vrou, sy omstrede politieke uitsprake, inhegtenisname en vonnis. 'Nuuswaardig' was hy dus wel deeglik in die oë van joernaliste — alhoewel hulle selde die gebeure om hom in verband met die wyer sosiale en politieke konteks gebring het.

Breytenbach ontlok uiteenlopende reaksies van die verskillende Afrikaanse koerante, en van hulle lesers. Teenoor dié wat versigtige voorstanders van 'verdraagsaamheid' is en h'nsie breek vir die toelaat van 'uitsonderings op die reël' ter wille van 'menslikheid', staan dié koerante wat Breytenbach etiketteer as 'volksduiwel' — as bedreiger van die 'tradisionele' en 'algemeen' aanvaarde. In dié proses help die pers mee om hom te verhef tot h' held' in die oë van dié wat buite die hegemoniese groep staan. (Die konsepte volksduiwel en -held word uiteengesit deur Cohen, 1972).

Die uiteenlopende reaksie van die verskillende koerante op Breytenbach word in die hoofstukke wat hierop volg voortdurend gesien teen h' wyer agtergrond: die stryd tussen die persgroepe, die bepalende rol wat die onderskeie redakteurs se ideologiese instellings speel, en die geleidelike klemverskuiwings in die dominante ideologiese klimaat (soos uiteengesit in 2.2.2).

In die sestigerjare is die reaksie op Breytenbach h' barometer van die verkrampt/verlig-stryd as sodanig. In daardie stadium was die oorwig na die 'verkrampte' kant — daarom is die enkele uitsonderings (veral Die Burger wat nie kommentaar lewer op sake rakende die digter nie en wat h' forum bied vir h' 'oop gesprek' oor hom in sy briewekolomme) des te

opvallender. In die sewentigerjare word 'verligtheid' egter ál meer 'aanvaarbaar' en voorgehou as die 'verantwoordelike' houding. Breytenbach word dus in 1973 met ope arms deur die Afrikaanse pers in sy geboorteland verwelkom. Met sy fundamenteel alternatiewe menings/optrede raak hy egter al meer h verleentheid vir die 'verligte' pers wat steeds Afrikanerbelange en 'wet en orde' vooropstel (kyk 2.3.3. en hoofstuk 6). Die reaksie op Breytenbach se vervoegde vrylating is weer eens h refleksie van die Afrikaanse pers se ideologiese rol: as 'nuwe pragmatiste' sien die redakteurs dit as h 'wyse stap' op die vooraand van h 'nuwe bedeling' (kyk hoofstuk 7).

HOOFSTUK 3

BREYTENBACH SE HUWELIK EN DIE VISUMVOORVALLE

3.1 DIE VISUMWEIERING VAN 1965

In Februarie 1965 kom Breytenbach vir die eerste keer in die nuus toe dit bekend raak dat hy die APB-prys van R2 000 gewen het vir sy dubbele debuut. Dagbreek en Sondagnuus (14.2.65) van die Afrikaanse Persgroep, was eerste met dié nuus. Dit is ironies dat Breytenbach se eerste bekroning juis gekom het van die APB en dat die koerante van hierdie groep soveel publisiteit daaraan verleen het. In hierdie stadium het APB immers nog onder voorsitterskap van dr. Verwoerd gestaan (die man wat in die daaropvolgende jaar sou pleit vir skrywers wat 'die prestasies van die volk sal besing') en was dr. Albert Hertzog nog lid van dié direksie waarin hy 'n leidende rol gespeel het (veral 'n rol van 'onplezierige inmenging en geknoei in die koerantwese' — volgens Richard, 1985:28). Die verkrampt/verlig-stryd was reeds — alhoewel op bedekte wyse — aan die gang en die koerante van APB se loyaliteit het na 'regs' gelê, na die 'verkrampte' fraksie binne die Nasionale Party (wat ook sterk finansiële bande met die persgroep gehad het).

Die drie beoordelaars vir die prys was hoogaangeskrewe in literêre kringe: N.P. van Wyk Louw, D.J. Opperman en F.I.J. van Rensburg. Hulle aanbevelings en die toekenning van die prys dra onteenseglik daartoe by dat Breytenbach se werk vroeg reeds gereken word tot die 'hoë', gekanoniseerde Afrikaanse letterkunde — 'n feit wat later verstewig sou word deur Louw se uitlatings oor die jong skrywer (in 'n brief in Db., 30.5.65).

Dagbreek en Sondagnuus is ook die eerste koerant wat 'n romantiese prentjie skilder van die swerwersbestaan van die 'seun van Bonnievale wat sy ouers en sy vaderland vyf jaar laas gesien het' en wat nou sy prysgeld wil aanwend om sy geboorteland aan sy 'koninklike lotus', sy vrou van Oosterse afkoms — maar nou 'n Franse burgeres — te kom wys (14.2.65). Aan Dagbreek se korrespondent in Parys sou Breytenbach gesê

het: 'Ek het (Yolande) lief en sal haar nooit prysgee nie. Deur haar het ek toegang gekry tot 'n nuwe wêreld en 'n nuwe leefwyse wat my eie lewenswaardes verryk het. Ek het agting gekry vir die geestesdrag, agtergrond en verfyndheid van die Oosterling. Maar bo alles het ek met haar getrou omdat ek op haar as persoon verlief geraak het' (*ibid.*). Volgens dié berig besef Breytenbach dat sy huwelik groot vraagstukke geskep het:*) 'Ek hoop dat my vrou deur my mede-Suid-Afrikaners aanvaar sal word; dat ons in staat sal wees om ons in Suid-Afrika te vestig.' Breytenbach wil hom graag permanent in Suid-Afrika vestig, maar beplan voorlopig 'n vakansie in sy geboorteland. Voordat dit gebeur, wil hy egter die versekering hê dat sy daar welkom sal wees: 'Ek wil niks doen wat haar in die verleentheid kan bring nie en daarom gaan ek vasstel of daar van ampsweë beswaar sal wees dat ons Suid-Afrika as normale Suid-Afrikaners kan besoek of ons daar as sulks kan vestig' (*ibid.*).

Op Sondag 2 Mei 1965 is daar 'n opvallende berig in Dagbreek: 'Breyten Breytenbach bring sy vrou na Suid-Afrika. Visum gekry, sê hy. Weet niks daarvan, sê minister.' In hierdie berig word verwys na 'n brief wat die skrywer Chris Barnard van Breytenbach ontvang het waarin gemeld word dat 'n visum aan Yolande toegestaan is. Die koerant berig verder dat die Minister van Binnelandse Sake, Senator Jan de Klerk, geen kennis dra van so 'n visum nie. Daar word bespiegel of dit wel toegestaan sal word in die lig daarvan dat sy 'nie as Blanke in Suid-Afrika beskou word nie'.

In Die Huisgenoot (12.8.77) vertel Chris Barnard jare later van hierdie 'ongelukkige ding' wat gebeur het. Volgens hom het hy 'n maand ná hy uit Europa na Suid-Afrika teruggekeer het (waar hy ook op 28 Februarie die oorhandiging van die APB-prys aan Breytenbach bygewoon het) 'n brief van Breytenbach ontvang waarin hy gesê het dat 'n visum vir Yolande aangevra is en dat hulle hoop om binnekort 'n draai in die 'paradys' te kom maak. Op 'n middag het Barnard met 'n oud-kollega van hom, wat in daardie stadium by Dagbreek as subredakteur gewerk het, gesels oor die moontlikheid dat die Breytenbachs binnekort na Suid-Afrika sou kom. Die

*) Dreyer (1980:28) voer egter aan dat Breytenbach tot met die visumweiering nie die implikasies van sy huwelik met Yolande besef het nie; volgens Dreyer is hierdie 'naïewe' onkunde ten opsigte van klaarblyklike politieke realiteite 'n onderskeidende kenmerk van die digter se intellektuele samestelling.

joernalis was nie seker dat dit wel moontlik sou wees vir die Viëtnamese Yolande nie, maar Barnard het dit nie as 'n struikelblok gesien nie omdat hy geweet het dat Breytenbach tegemoetkomend behandel is toe hy navraag daarvoor gedoen het by die ambassade in Parys. Wat Barnard as 'vertroulike inligting' beskou het, het die volgende Sondag gesorg vir hoofopskrifte in die Sondagblad van die APB.

Teen 26 Mei 1965 raak dit bekend dat 'n visum aan Yolande afgekeur is. Volgens Barnard het sy medeskrywers almal gevoel dat die skuld daarvoor syne was: hy het die nuus 'koerante toe gedra' en die publisiteit wat daaruit voortgevloei het, het dit vir die Regering onmoontlik gemaak om die visum toe te staan (vergelyk berig in Bu., 26.5.65). N.P. van Wyk Louw kon egter nie glo dat dit 'n 'Regeringsbesluit' kan wees nie, eerder 'n 'amptenarebesluit': 'Ek kan nie glo dat 'n Regering van ons sō sy beslissings laat bepaal deur koerante se kontralawaai nie — dat hy homself so deur sy teenstanders in die verleentheid laat inmaneuveer nie. Dit glo ek nog nie op 26 Mei 1965 nie. Ons het op waardige wyse nog nooit boikotte met boikotte beantwoord nie, of dreigemente met terugdreig nie, of uitskel met terugskel nie. Sal ons dan roekelose "publisiteit" van een kant af met sō 'n teenset antwoord — wat erger publisiteit uitlok?' (Db. 30.5.65).

Wat ook al die rede vir die verbod was (kyk ook 4.1), Barnard is deur medeskrywers uitgewys as 'n sondebok wat 'n vriend 'uitverkoop' het. Volgens Barnard was die briewe wat aan hom gerig is, 'gallerig' en sommige daarvan in 'onbeheerste woede' geskryf. Die gerugte wat hy uit die kweperlaning gehoor het dat die visum om 'ander oorwegings' geweier is, was weinig troos vir Barnard wat 'vir Breyten meer omgee het as vir enige ander vriend ... voor of nā hom'. Breytenbach het in 'n brief gesê dat hy Barnard nie blameer nie, tog het die vriendskap 'n knou gekry (Hg., 12.8.77).

Die aankondiging van die visumweiering in Dagbreek en ander koerante gee aanleiding tot hewige openbare reaksie en meestal is dit politieke/ideologiese houdings en aannames wat ter sprake kom. Vervolgens word ingegaan op die reaksie van die pers, algemene publiek en ingeligte lesers.

3.2 REAKSIE OP DIE VISUMWEIERING

3.2.1 Persreaksie

Uit die berigte, redaksionele kommentaar en selfs die aard van briewe wat gepubliseer is, blyk die koerante se ideologiese instelling. Daar is reeds daarop gewys dat dit die koerante van die APB was wat Breytenbach eerste in die kollig geplaas het. 'n Anonieme briëfskrywer (Va., 8.6.65) sou later die APB-blaaie s6 hieroor verwyf: 'Voordat mnr. Breytenbach se prystoekening aangekondig is, was daar verskeie stukke oor hom in die Afrikaanse pers. Nêrens was daar melding dat hy in 1962 met 'n Viëtnamese getroud is nie. Op dié manier is vooraf (bra opsetlik?) aan hom 'n soort aansien as 'n "Afrikaanse intellektueel" gegee. Toe word die prystoekening aangekondig en skielik wemel die liberalistiese Sondagblaai van foto's van Breytenbach en sy vrou... En toe is sy skryfwerk skielik van minder belang. Toe is almal bewus van sy vrou. Nou vra ek: waarom is die feit van sy vrou so stewig verswyg deur APB se blaai voor die toekening?' André P. Brink (Va., 3.6.65), wat sekerlik nie hierdie koerantleser se afkeer van 'liberalisme' deel nie, beskuldig die koerante van die APB daarvan dat dit hulle was 'wat met die toekening van die R2 000-prys aan Breyten Breytenbach begin het met spekulasie en ongure publisiteit wat nou daartoe gelei het dat ons Blanke stamhoofde 'n visum aan mev. Breytenbach weerhou'*) .

Dagbreek, wat voorloper was met die nuus oor Breytenbach, was destyds onder redaksie van Dirk Richard wat dikwels onder druk geplaas is deur

*) André P. Brink was in hierdie stadium, net na die verskyning van sy roman Orgie, nie baie vriendelik gesind teenoor die Afrikaanse Pers nie. Hy het Orgie aan APB voorgelê, wat dit na 'n positiewe keurdersverslag deur Rob Antonissen vir publikasie aanvaar en gedruk het; die manuskrip en proewe is egter in 'n laat stadium aan hom teruggestuur. Daarna lê hy dit voor aan Human & Rousseau, waar dit deur D.J. Opperman op 'literêre gronde' afgekeur is. Uiteindelik verskyn die roman by die firma John Malherbe. Intussen is die boekerubriek in Dagbreek en Sondagnuus ook van Brink weggeneem en aan Merwe Scholtz vir redigering oorhandig (Kannemeyer, 1983:397). In 'n brief aan my, gedateer 27.5.85, skryf Brink s6 oor hierdie verbintenis met Dagbreek: 'Dirk Richard het my destyds, skaars 'n maand of wat nadat hy my aangestel het, sommer net laat weet hulle het besluit om 'n ander formaat daaraan te gee. Telefonies ook; wou niks op sy lêer hê nie...'

verkrampste lede van sy direksie (veral dr. Albert Hertzog) en verkrampste redakteurs van sy persgroep. Tog beroep Richard (1985:123) hom later daarop dat Dagbreek 'n 'beskeie deel' gehad het aan die 'strêwe na hervorming', onder meer op grond daarvan dat dié koerant 'in die dae toe sulke joernalistieke astrantheid nog na party-dislojaliteit gelyk het...dit gelaak het dat...(h) visum aan Yolande Breytenbach...geweier is'. Hierdie 'laking' vind egter nie neerslag in die politieke korrespondent se verslag oor 'Hoekom Breytenbach-visum nie toegeken is nie'. In hierdie opvallende berig (met banieropskrif op die linkerhandse bladsy 8 van Db., 6.6.65) som hy die redes vir die Regering se optrede (soos hy dit uit 'n gesprek met 'n 'gesaghebbende bron' verkry het) soos volg op, sonder enige blyke dat hy nié akkoord gaan met die konsekwensies van die apartheidsideologie en die handhawing van 'wet en orde' ten alle koste nie:

- (i) Laat die Staat mnr. Breytenbach en sy vrou hier toe, sal die Parlement geminag word, want die Parlement het in sy soewereiniteit 'n wet, die Ontugwet, aangeneem. Daardie wet sou op Breytenbach en sy vrou van toepassing wees.
- (ii) Sou die skrywer en sy vrou in sy ouerhuis of elders in die land in een vertrek slaap en iemand kla daaroor by die polisie, sal hulle verplig wees om op te tree. Dink aan die gevolge, die internasionale bohaai.
- (iii) Die belangrikste oorweging was miskien dat 'n presedent dan geskep sou gewees het vir alle mans in Suid-Afrika wat met nie-Blankes wil trou. Hulle kon dan oor die grens na een van die protektorate of buurstade glip, daar trou en dan, in navolging van mnr. Breytenbach, aansoek doen om toelating vir hul vroue. Of hulle kan soos mnr. Breytenbach in die buiteland trou met 'n burgeres van 'n nie-Blanke nasie terwyl hulle byvoorbeeld in die Ooste studeer of reis en dan aansoek doen om 'n visum vir die nie-Blanke vrou.

In sy rubriek 'Die week in die politiek' (Db., 20.6.65) lewer W. van Heerden hoogstens versigtige kommentaar op die Breytenbach-voorval binne die wyer Suid-Afrikaanse politieke konteks. Hy beskou die visum-

weiering as 'n 'administratiewe oordeelsfout', maar waarsku dat dit nie vir 'partyvoordeel' uitgebuit moet word nie:

Ons mag ons verskille hê, en sommige onder ons mag selfs baie sterk voel oor dingetjies soos 'n visum vir mev. Yolande Breytenbach of simfoniekonserte in die Kaapstadse stadsaal of 'n permit vir Bantowerknemers van die Universiteit Rhodes om te gaan kyk na studentevoetbal. Maar hierdie dinge, hoewel hulle gebruik mag word, en ook wel word, om gevoel in die buiteland teen ons te verskerp, het niks uit te staan met die werklike twisvraag tussen ons en dié gedeelte van opinie in die buiteland wat ons veroordeel nie. Dié gaan oor Blanke politieke seggenskap in Suid-Afrika (en nie oor die apartheidsbeleid as sodanig nie) ...

Richard se aanspraak dat sy koerant die visumweiering 'gelaak' het, word hoogstens gereflekteer in die publikasie van N.P. van Wyk Louw se brief oor die voorval (kyk 3.2.3). Met die uitsondering van slegs twee briewe is die ander 'Briewe van ons lesers' wat in daardie stadium in die koerant gepubliseer is, ondersteunend van die politieke status quo.^{*})

Die Vaderland bly aanvanklik neutraal oor die visumweiering. In sy brief wat op 3 Junie 1965 in dié dagblad gepubliseer word, daag André P. Brink hierdie koerant van die Afrikaanse Pers uit om standpunt in te neem oor die visumweiering: 'Is u koerant bereid om te protesteer teen 'n voorval wat noodwendig moet meebring dat een van die belangrikste digters wat Afrikaans nog opgelewer het, voortaan van sy eie land vervreem moet word — en dit omdat sy vrou...nie presies die "regte" kleurskakering vir ons goddelike suiderson vertoon nie...? As u dit met u gewete kan rym dan het u 'n keuse gedoen tussen die eng en meermale

^{*}) In Oktober 1970 verskyn daar wel berigte deur Dirk Richard en Willem van Heerden waarin gevra word dat Breytenbach se saak in heroorweging geneem word. In 'n onderhoud met die Sunday Tribune (11.10.70) sê Breytenbach dat hy 'n bietjie moed put uit die feit dat prominente Nasionaliste die implikasies van die regeringsbeleid in menslike terme beskou, maar hy voel dat dit nie moet gaan om uitsonderings nie, maar oor die ideologie van apartheid in sy geheel.

diaboliese grense van die politiek en die groter menslike ruimte van kultuur en beskawing.' Die redakteur van Die Vaderland, A.M. van Schoor, aanvaar die uitdaging in die hoofartikel van dieselfde uitgawe van die koerant. Al vind hy dit 'pynlik' omdat sy koerant 'die onbetreembare heiligdom van enige mens se persoonlike lewe eerbiedig' noop Breytenbach se 'striemende aanklagte sowel as die emosionaliteit van enkele Afrikaanse skrywers wat Afrikanerskap...op sleeptou sestiger' die koerant om standpunt in te neem: 'Breytenbach het...uit eie vrye sin en wil besluit om nie aan die lewensnorme of wetlike verordeninge van sy gemeenskap te formeer nie... (Hy) het duidelik genoeg intelligensie en begaafdheid om te weet dat hy met sy versoek om 'n visum die gemeenskap buite wie se lewensreëls hy homself uit eie vrye keuse gestel het, sal uitdaag en uittart. Hy begaan 'n groot oordeelsfout, bewus of onbewus: ONS het hom nie sy Afrikanerskap ontnem nie. Dis HY wat vir homself eerlik moet rekenskap gee wat "Afrikanerskap" van die draers daarvan verg en of hy dit nie lankal self, met voorbedagte rade, prysgegee het nie.' (Laasgenoemde verwys na Breytenbach se 'Afrikanerskap'-uitspraak in Bu., 2.6.65, bespreek in 4.1.) Reaksie soos hierdie brandmerk die digter as 'buitestaander' omdat hy nie konformeer aan die norme van die hegemonesiese groep nie.

Abraham H. de Vries, wat in daardie stadium kunsredakteur van Die Vaderland was, reageer op hierdie hoofartikel en wys sy hoofredakteur (in Va., 4.6.65) daarop dat die definisie van Breytenbach se huwelik as 'uitdaging van geskrewe en ongeskrewe lewensreëls van die gemeenskap' van swak smaak getuig en dat die verheffing van 'lewensnorme en wetlike verordeninge' tot onbuigbare ideologie nadelig is vir die voortbestaan en ontwikkeling van Afrikaans. De Vries wonder vir en namens watter 'vreemde soort Afrikaner' hierdie hoofartikel geskryf is. Hy voel dat die meeste Afrikaners nie s6 eng gebonde is aan wetlike verordeninge dat hulle nie die waarde van hul geestesprodukte voorop sal stel nie. In 'n volgende brief (Va., 15.6.65) beskuldig De Vries die koerant daarvan dat hy die visumvoerval as 'politieke wisselgeld' gebruik. Na aanleiding van die parodiërende woordspel in ander hoofartikels in dié koerant (8.6.65 en 10.6.65) asook die lesersbriewe beweer hy dat 'as

Die Vaderland h' bietjie sy skuilnaambriewe agterweë hou en die briewe plaas van mense wat bereid is om hul name te teken by wat hulle sê en daarvoor in te staan, sal u uitvind: die meeste lesers se perspektief is veel, veel ruimer'. (Uit die reaksie van die publiek bespreek in 3.2.2, blyk egter meer simpatie met sienings soos dié van Van Schoor.)

Die visumvoerval kry minder aandag in Voortrekkerpers se Die Transvaler. Redakteur G.D. Scholtz se konserwatiewe en eksklusief Afrikaner-instelling blyk egter ondubbelsinning uit sy hoofartikel van 8 Junie 1965. Hy beskou hierin genetiese suiwerheid as dié aspek van die Afrikaner se lewensbeskouing wat tot sy behoud gelei het. Hy verdedig maatreëls om rassevermenging teen te gaan op grond van 'wetenskaplike argumente' asook op grond van 'die goddelike roeping' van die Afrikanervolk. Hy voer aan dat 'hierdie aspek van sy lewensbeskouing die Afrikaner in direkte botsing met die liberalisme bring wat van geen rasseverskille wil weet nie'. Volgens hom kom Breytenbach se huwelik en die houding van Afrikaners wat hul aan sy kant skaar, daarop neer dat die wetgewing van die land 'wat die lewenshouding van die Afrikaanse volk weerspieël' verontagsaam en aan flarde geskeur word: 'Afrikaners wat een van die belangrikste beginsels van hul volk se lewensbeskouing verwerp en wat hulle ook vir hul mense skaam, kan nou h' besondere stap doen. Dit is om hul voet ook te plaas op die weg wat na Parys lei.' Ook Neels Natte meen dat die voortbestaan van die 'blankedom' op die apartheidsbeleid gebou is; hy voel dit was h' 'politieke oordeelsfout' om h' prys toe te ken in omstandighede 'waarvan voorsien moes gewees het dat dit sou lei tot die ongere gevolge vir ons vaderland waartoe dit gelei het' (4.6.65).

In teenstelling met die koerante van APB het Nasionale Pers se koerant, Die Burger, geen standpunt oor die visumvoerval in hoofartikels ingeneem nie. Enkele berigte oor die prystoekening, Breytenbach se omswerwinge en h' aankondiging van die visumweiering verskyn sonder kommentaar (16.2.65; 18.2.65; 26.5.65). Breytenbach se omstrede brief teen apartheid verskyn egter in dié koerant (2.6.65). Op 4 Junie 1965 word in die rubriek 'Gister in die Parlement' berig dat die visumweiering in die begrotingspos Inligting in die Volksraad ter spra-

ke gekom het. Mnr. R.B. Durrant (Verenigde Party, Turffontein) het gesê dat die Regering met sy dade al die goeie werk van die Departement van Inligting saboteer; die Breytenbach-voorval het meer ruimte in die wêreldpers gekry as wat die departement met sy hele begroting kon koop.

Op 9 Junie 1965 verskyn daar in Die Burger 'n voorbladberig met die banieropskrif: 'Breyten moes wys hy is blank'. Hiervolgens sou Breytenbach se moeder gesê het dat haar seun met geboorte- en doopsertifikate, geslagsregister en bloedtoets moes bewys het dat hý wit is voor hy met die adellike Yolande kon trou. (Breytenbach ontken hierdie bewering in Bu., 14.6.65.) Onderaan die berig word verwys na 'n lesersbrief wat ook in die koerant opgeneem is. In hierdie brief pleit Jurie van As dat ons wette plek moet hê vir menslikheid: 'As ons doen wat binne die grense van ons gedwonge lewensbeskouinge op suiwer Afrikanermenslikheid geregverdig kan word, sal ons die pad na gesonde nasieskap nie byster raak nie. As ons te bang is om dit te doen, verloor ons die stryd, ook sover dit ons bruin Afrikaners betref.' Volgens Marthinus van Schoor (1984)^{*} is Die Burger deur die Regering kwalik geneem daaroor dat dit briewe gepubliseer het wat simpatiek teenoor Breytenbach was. Van Schoor haal aan uit 'n brief wat Piet Cillié op 10 Junie 1965 aan dr. T.E. Dönges (n direksielid van Nasionale Pers) rig, en waarin hy verwys na 'n gesprek tussen hulle. Met verwysing na genoemde voorbladberig en pro-Breytenbach brief het Dönges vir Cillié gevra om 'n redaksionele standpunt oor die hele episode in te neem; hy het dit ook duidelik gemaak watter standpunt hy graag in Die Burger gestel wil sien. Cillié se reaksie hierop kom daarop neer dat die Regering self nog nie standpunt ingeneem het nie: as dit gebeur, sal Die Burger daarop reageer.

André P. Brink verwyf Die Burger ook oor sy hantering van die saak, maar vanuit 'n ander hoek. Hy wys daarop dat Afrikaanse koerante, gesteun deur predikante en huisvrouens, tereg protesteer het teen die ouderdomsbepanking op die rolprent Debbie van Jamie Uys. Teen die gevaar dat Afrikaans een van sy sterkste en verrykendste nuwe kragte

^{*}) Hierdie inligting is verkry tydens 'n gesprek met professor Van Schoor van die Departement Kommunikasiekunde aan UNISA wat besig is met 'n biografie oor Piet Cillié.

verloor, protesteer mense soos N.P. van Wyk Louw, wie se woorde swaarder weeg as die 'effe menigte'. Maar na dié protes word nie geluister nie. 'Die noordelike koerante gaan op kenmerkend historiese manier tekere teen die protesteerders. Die Burger verkies om te swyg. Het u koerant, wat nog nooit geskroom het om die saak van die Afrikaanse kultuur te verdedig nie, nie ook hier 'n gewetenstaak nie?... Watter kant toe gaan hier gekies word? Die volk wat brood en botter en fliék wil hê? Of die suiwerste hart van die volk, die kultuur, waarsonder die liggaam sou verskrimpel?' (Bu., 11.6.65).

Die feit dat Die Burger nié redaksionele kommentaar op die omstrede visumsaak gelewer het nie, was deel van sy 'verligte' strategie (soos meegedeel deur Marthinus van Schoor). Dit het immers 'n forum vir openbare debat geskep: nie net Breytenbach self (2.6.65) en sy familie (9.6.65; 14.6.65; 21.6.65) stel hier hulle saak nie, maar verreweg die meeste lesersbriewe oor die visumvoorval verskyn hierin — sowel heftige anti-Breytenbach as pro-Breytenbach briewe. Dit is egter belangrik om te beseef dat Die Burger nie 'n werklik alternatiewe standpunt ingeneem het nie — en daarom steeds nie die status quo fundamenteel bevraagteken het nie.

3.2.2 Reaksies van die publiek

Berigte oor die bekroning van Breytenbach se werk en oor sy persoonlike lewe stel die digter bekend aan 'n publiek vir wie hy andersins net 'n skrywer' sou bly. Die weiering van 'n visum aan Yolande, die reaksie daarop van die koerante, skrywers soos Van Wyk Louw en Brink asook Breytenbach se eie brief (veral sy 'As ek my Afrikanerskap vandag kon opsê, sou ek dit doen...', Bu., 2.6.65) ontlok kommentaar van die algemene publiek in die vorm van briewe in koerante.

Met die uitsondering van enkele briewe (waarvan die meeste in Die Burger gepubliseer is) is briëfskrywers gekant téén Breytenbach se huwelik en skryfwerk. Die anti-Breytenbach-reaksies kon ruweg verdeel word in twee groepe: (i) reaksies op Breytenbach se oortreding van 'n landswet en die 'nie-blankheid' van sy vrou; en (ii) reaksie op Breytenbach as kunstenaar, sy 'liberaalheid' as skrywer, sy verbintenis met die Sestigers, ensovoorts (hierdie reaksies verskaf inligting oor die publiek se literatuuropvatting).

Briefskrywers in kategorie (i) voer feitlik deurgaans aan dat Breytenbach met 'voorkennis en voorbedagte rade' h huwelik aangegaan het wat onwettig in Suid-Afrika is. Die mening word uitgespreek dat 'mense wat die huwelik tussen h Blanke Afrikaner en h Nie-Blanke vrou goedpraat, nie in Suid-Afrika hoort nie' en verdien om in die 'buitenste duisternis' gewerp te word (A.P. du Plessis, Bu., 2.6.65). Die volk word gewaarsku om nie die 'beginsels van sy voorouers' prys te gee nie (Deon Kotzé, Bu., 4.6.65) en om sy 'identiteit te bewaar', want dit is 'elke trotse en beskaafde volk se waardevolste kleinood' (Loubser, Bu., 7.6.65). Hierdie voorval het 'Suid-Afrikaners laat wakkerskrik vir die afskuwelike werklikheid van wat sal gebeur as die Ontugwet nie streng toegepas word nie' ('English Speaking Realist', Db., 20.6.65). Daar kan beslis nie toegelaat word dat die Breytenbachs h presedent skep wat 'onberekenbare skade aan ons tradisionele leefwyse en landsbeleid' sal berokken nie, want 'bloedvermenging was nog nooit goed te praat nie... ondertrouery sal nie deug nie' (Vincent van der Westhuizen, Db., 20.6.65). Deur ondertrouery 'sal die mensdom mos later uitbaster totdat almal dieselfde kleur het, en dit is seer sekerlik nie wat die Here bedoel het nie, want om watter rede sou Hy dan mense van verskillende kleure 'gemaak het?' (Lisbie Dreyer, Bu., 14.6.65). Die 'godsdiensstige en rasse-ondersheid maak hierdie huwelik iets vreemds aan die norm', want daar bestaan tog so iets as h soort-eksklusiwiteit of soort-ondersheid (dr. C.W. Louw, Bu., 18.6.65). Die besluit van die Regering om nié h visum toe te staan nie word ondersteun deur briefskrywers (byvoorbeeld R. Nel namens Die Konserwatiewe Studiegroep van Pretoria, Db., 13.6.65 en A.G.V. le Roux, Tv., 23.6.65). G.I. Moelich (Bu., 14.6.65) verklaar selfs: 'As hierdie huidige Regering besig is om sy eie graf te graawe, sal ek graag saam met my Regering daarin begrawe wil wees, want dit sal die laaste suiwer graf in die skoot van ons lieflike land wees.'

Die argumente wat aangevoer word deur hierdie briefskrywers, naamlik gehoorsaamheid aan wetlike verordeninge wat gerig is op die bewaring van die 'volk' se identiteit/eksklusiwiteit/tradisies en h geloof in rassesuiverheid en -meerderwaardigheid (gekoppel aan 'beskawing'), belig duidelik hulle onkritiese aanvaarding van die dominante ideologie.

Briefskrywers in kategorie (ii) gee ook duidelike aanduidings van hul ideologiese voorkeure, maar bring dit in verband met hulle sienings oor die kuns en die rol van die skrywer/intellektueel. Hierdie briefskrywers vermeng gewoonlik die kategorieë: individuele skrywer, 'n sekere groep skrywers (die Sestigers) en die moderne letterkunde in die algemeen. Die besware berus nie op 'suiwer' literêre/strukturele argumente nie (iets waarvoor die Sestigers gepleit het), maar op morele argumente (veral ten opsigte van politiek en seks/sedes) en is dikwels emotivisties van aard. Daaruit blyk telkens die publiek se siening dat kuns en die (politieke) werklikheid nie geskei kan word nie: dat dit die funksie van die kuns is om die politieke status quo te onderskryf en dat die skrywer 'volkskrywer' moet wees.

Jan Pretorius (Bu., 24.6.65) beskuldig APB daarvan dat 'al die onwelkome publisiteit vir ons land nie sou plaasgevind het nie' as hulle nie die prys 'vir 'n man in die dekadente buiteland' gaan aanbied het nie: 'In die vervolg moet alle instellinge wat pryse vir letterkunde of iets anders uitloof, dit verpligtend maak dat deelnemers hulle en hul gades se persoonskaarte aan die bundel poësie of prosa aanheg wat hulle vir beoordeling voorlê. Deur hierdie reël streng toe te pas en eers die persoonskaarte te bestudeer, sal dit soms nie eens nodig wees om lang manuskripte vol onverstaanbare onsinnig deur te lees nie en sal baie onaangenaamheid uitgeskakel word. Op dié wyse hou ons ons letterkunde ook ras-eg en suiwer.' Ook ander briefskrywers is van mening dat die kunstenaar nie 'verhewe is bo die landswet en die sedewet' nie (byvoorbeeld A.H. de Wet, A.L. van Heerden en C. Grey, Db., 10.6.65; 'Kaspaas', Va., 7.6.65; G.J. Pienaar, Bu., 10.6.65).

Dit is veral Breytenbach se 'verblindheid deur die kuns en kultuur van oorsese lande' (G. Terblanche, Bu., 8.6.65) en sy verbintenis met die Sestigers wat beklemtoon word. Hierdie groep skrywers word onder andere 'n klompie 'windbroek-protesteerders' genoem wie se pogings tot dusver bestaan uit 'n paar boekies wat al klaar op die rakke lê en stof vergader, klatspraatjies oor hoe onbeskaafd die Afrikaner is, baie briewe aan die pers, 'n onophoudelike onderlinge gerugkrappery en 'n yslike grootbekkigheid oor die algemeen. Dus niks om oor te roem nie'

(Gert Pretorius, Bu., 14.6.65). Sekere letterkundiges word 'altemaklik op sleeptou geneem deur elke agitاسie van baard- en plakkaatdraende "intellektueles"', terwyl die volk 'deur 'n soort literêre orde van sersantmajore beveel word om te klink en te drink. (Alles natuurlik ter wille van die vryheid van spraak en pers en van hernieuing)' ('Ysterkoei', Va., 8.6.65). Die versugting gaan op dat ons bewaar mag word van die dag dat die Sestigters die leiding oorneem (A.P. du Plessis, Bu., 2.6.65); 'mag die Vader ons land en volk daarvan bewaar dat ons geregeer word volgens die norme en denkbeelde van die huidige geslag van "kunstenaars", baie van wie, hoewel in 'n bepaalde rigting begaaf, van die mees emosionele, oorgevoelige en soms kwalik toerekeningsvatbare mense in die land is. Die Sestigters is die eerste wat wild tekere gaan as kerk of staat oor hul "kuns" frons. Moet die mense tog nie maar liever binne hulle "kuns"-kring bly en die Regering van die land en die reëling van normale menslike verhoudinge aan langkoppe met meer ervaring en ewewig in hierdie rigting oorlaat nie?' (G.J. Pienaar, Bu., 10.6.65).

Met verwysing na medeskrywers se kommer dat Breytenbach verlore mag gaan vir die Afrikaanse letterkunde, neem een briefskrywer die volgende standpunt in: N.P. van Wyk Louw is verniet 'so bevange geskrik hieroor... Breytenbach sal aanhou om in Afrikaans te skryf as hy enigsins publisiteit wil hê. In die Vastelandse letterkunde is die idioom waarin hy skryf reeds jare lank snuif getrap en deur groter geeste as hy' ('Een wat nie die beste in ons literatuur is nie, Kroonstad', Db., 20.6.65). Die gevoel is oor die algemeen die volgende: 'Sal ons Afrikaners regtig iets verloor as ons nie Breytenbach met sy liberalistiese idees by ons het nie? Is sy werke nou waarlik so perfek en verhewe dat alle beskaafdes dit moet lees? Ek glo ons is sonder Breytenbach se werke nog beter daaraan toe. Laat ons dan maar liever in onkunde en "geestelike onbeskaafdheid" verkeer eerder as om trots en beginsels prys te gee ter wille van liberalisme' (Nellis van Rensburg, Db., 20.6.65). Pleidooie gaan op vir 'n 'egte volksdigter wat deur skade en skande by sy volk staan' (A. de Wet, Db., 13.6.65; H.C. Joubert, Bu., 17.6.65).

Die pro-Breytenbach briewe is in die minderheid. Nie een van hierdie briefskrywers verwerp apartheid of wette soos dié op Gemengde Huwelike en Ontug volledig nie. Daar word wel beroepe gedoen op die Regering om met realistiese buigsaamheid te werk te gaan (P. Lourens, Db., 27.6.65), met redelikheid en menslikheid (Jurie van As, Bu., 9.6.65), met tegemoetkomendheid (Ronald Cloete, Bu., 11.6.65) teenoor uitsonderlike omstandighede en uitsonderlike mense (Dirk Hertzog, Bu., 25.6.65; F.B. Swanepoel, Db., 20.6.65). Deurgaans is die gevoel dat die maatstaf/norm nie 'velkleur' moet wees nie, maar opvoeding, beskawing, kulturele ontwikkeling (byvoorbeeld Pieter Venter, Va., 17.6.65). Prof. Wouter de Vos (Bu., 15.6.65) waarsku dat optrede soos hierdie niks te make het met die 'lofwaardige beginsels van die selfbeskikkingsreg van volkere en afsonderlike vryhede nie', maar tekens begin toon van 'fanatieke rassisme'.

3.2.3 Reaksies van ingeligte lesers

Openbare reaksie van die kant van skrywers wat gesiene en/of omstrede openbare figure is, trek die aandag van die koerantlesende publiek. Die reaksies van sulke ingeligte lesers betrek die verhouding kuns/(politieke) werklikheid (dit wil sê aspekte van literatuuropvatting) en Breytenbach se posisie in die Afrikaanse literêre sisteem. Die skrywers spreek hulle almal uit téén 'n verstarde nasionalistiese/apartheidsideologie en sien die letterkunde as 'verhewe' bo die politieke werklikheid. Dit sluit aan by die opvatting wat die meeste (pro-Sestiger) ingeligte lesers destyds oor die aard van die letterkunde nagehou het naamlik, dat die kuns outonoom is en die skrywer en mens aparte entiteite (n opvatting waarmee die publiek meestal nie saamgestem het nie — en Breytenbach self ook nie, maar nie om dieselfde redes nie).

N.P. van Wyk Louw se toetrede tot die debat is van belang omdat hy (wat allerweë beskou word as die belangrikste Afrikaanse skrywer) in die openbaar standpunt ingeneem het ten opsigte van die jong Breytenbach se posisie binne die gekanoniseerde Afrikaanse letterkunde. Louw skryf in sy brief aan Dagbreek (30.5.65) dat hy met 'pyn en skaamte' verneem het

van die visumweiering aan mev. Breytenbach wat 'vermoedelik meebring dat haar man ook nie sal kom nie: nōū nie, miskien nōōit nie; dat hy as balling sal moet werk en leef, afgesny van sy land en sy taal — die ergste wat 'n jong skrywer kan oorkom'. Louw praat as Afrikaner, maar ook namens die literatuur wat 'sal voortleef wanneer die grootste gedeelte van ons tyd se politiek en die groot massa van ons politici begrawe en vergeet sal wees'. Hy vra of die Afrikaanse nasionalisme (wat vir hom die grootste beweging binne ons geskiedenis en 'n teken van uitgroei, van steeds voller lewe was) nie nou 'n 'verstarde ideologie' word wat 'deur amptenare met duimstokke afgemeet' word nie. Dit gaan egter ook oor die Afrikaanse letterkunde wat dit nie kan bekostig om 'werklike kragte' te verloor nie: 'ons kan 'n talent soos Breytenbach net nie wegklap, uittrap nie. Wat vir die amptenaar 'n pennestreek is, is vir die skrywer 'n totale ingryp in sy hele lewe, en vir ons letterkunde 'n vuishou in die gesig. Om van Breytenbach 'n ewige balling te maak? Ons kan nie. Ons durf nie.' Louw verseker dan die Breytenbachs dat 'baie, baie en van die bēstes in ons literatuur, in hierdie oomblik by hulle staan'. (In 4.2 word verwys na 'n briefwisseling tussen Louw en Breytenbach.)

As voorste segsman van die Sestigters bevestig André P. Brink die vroeë kanonisering van die jong Breytenbach as hy hom in 'n brief aan Die Burger (31.5.65) nie net 'n 'toonaangewende digter' noem nie, maar 'een van die belangrikste digters wat Afrikaans nog opgelewer het'. Brink spreek hom ook duidelik uit teen enige determinante vir die kuns wat uitgaan van die apartheidsideologie: 'In hierdie benouende broederskappie van witterige eksklusiwiteit sal daar weldra baie, baie min kunstenaars oorbly wat dit met hul gewete sal kan rym om tot die "kultuur" 'n bydrae te lewer. Blanke selfbeveiliging beteken vandag dan: beveiliging teen alles wat die naam kultuur, kuns en beskawing waardig is.'

In 'n brief in Die Burger (1.6.65) vereenselwig De Vries hom met kritici wat sê dat Breytenbach 'die sterkste stem is sedert D.J. Opperman'. Sy groot probleem met voorvalle soos die visumweiering aan Yolande Breytenbach is of 'parallele ontwikkeling' 'n 'ernstige strewe' vir die

Regering is of slegs 'n partypolitieke truuk wat as rookskerm vir diskriminasie moet dien (De Vries self blyk positief ingestel te wees teenoor parallelle ontwikkeling as politieke uitgangspunt). Volgens 'n skrywe in Die Vaderland (4.6.65) voel hy dat die Afrikaanse letterkunde vir die Regering swaarder moes gewees het as wetlike verordeninge wat, as dit verhef word tot 'n onbuigbare en versterkte ideologie, 'nadelig is vir die voortbestaan en ontwikkeling van...Afrikaans'.

Vir 'n ander ingeligte leser, Humphrey du Randt (Db., 13.6.65), val die klem by die verhouding kuns/politiek ietwat anders — vir hom staan die 'morele kode' van die 'volk' voorop en mag die 'volkstrewe' nooit aan die kuns diensbaar gestel word nie. Du Randt sien Breytenbach en sy protagoniste se oortuigings dus as 'n bedreiging vir die voortbestaan van die Afrikaner. Hy meen Van Wyk Louw betree met sy pleidooi vir Breytenbach die 'gevaarlike' gebied van die politiek en verloën daarmee die beginsel 'skoemmaker hou jou by jou lees'. Eintlik gaan dit vir Du Randt hier om 'n beginsel wat bo die politiek verhewe is, die reg van 'n volk om te 'veg vir die aristokratiese ideaal, die onwankelbare voorname om die geestelike erfenisse ongeskonde deur die massa te dra... Daarom kan die volkstrewe nooit aan die kuns diensbaar gestel word nie en die kuns self kan nooit die dwalinge van sy makers regverdig nie... Dit gaan (hier) nie om Breytenbach se kuns nie. Die kunstenaar mag sy kuns nooit aan kontensieuse filosofieë ondergeskik stel nie. Die kuns styg altyd bo die politieke oortuigings van sy maker uit.' Breytenbach se huwelik en aansoek om 'n besoekersvisum vir sy vrou is daarom nie soseer met sy kuns nie, maar met die 'morele kode van 'n volk' gemoeid. Hoewel Du Randt meen dat ons Breytenbach se oortuiginge eerbiedig en as mede-Afrikaners diep met hom saamvoel, mag hy en sy protagoniste nooit 'ons grootste erfenis, ons voortbestaan as volk', bedreig nie: 'Ons veg nie vir ons "vel" nie, maar vir ons geloof in die waardes wat nie deel van ons is nie, maar waarvan ons deel is. Enige poging om die nie-blanke sosiaal of politiek te integreer, veroorsaak die kettingreaksie wat uiteindelik tot die val van 'n klein maar kosbare beskawing moet lei.'

3.3 DIE 1966-VISUMWEIERING

In 1966 word weer eens 'n visum aan Yolande geweier. J. du P. Scholtz wat in 1966 vir Breytenbach in Parys ontmoet het, vertel later dat hy bereid was om vir die Breytenbachs voorspraak te doen hieroor. By sy terugkeer in Suid-Afrika het hy 'n brief van die digter ontvang waarin hy onder meer skryf dat sy vader al met die Minister van Binnelandse Sake in verbinding was oor die moontlikheid van 'n visum vir Yolande; hy herinner Scholtz daaraan dat hy belowe het dat hy by die Minister voorspraak sal doen. Kort daarna, of tegelyk met die brief, wat hom via Cloete Breytenbach bereik het, het Scholtz ook 'n boodskap gekry dat hy niks in die saak moet onderneem nie, omdat 'n visum weer geweier was (Bu., 18.10.73). Chris Barnard onthou jare later dat hy êrens in 1966 'n ongedateerde en taamlik swartgallige brief van Breytenbach ontvang het na aanleiding van sy manuskrip Om te vlieg wat afgekeur is deur 'n Kaapse uitgewer en die onttrekking van sy skilderye uit 'n groeputstalling wat deur Hollandse kunsmuseums getoer het. Die brief bevat die volgende kriptiese sin: 'Ek het vir julle ook 'n verrassing...en ek hoop aangenaam — maar gebruik nog 'n bietjie geduld. As dit kan, voor Kersfees.' 'n Paar maande later bel Breytenbach uit Mbabane: Hul aansoek om 'n visum vir Yolande is weer afgekeur, toe besluit hulle om Swaziland toe te gaan. In 'n brief wat Barnard 'n dag of wat later ontvang, vra hy Barnard om die nuus stil te hou. Die nuus het wel uitgelek — aan die Sunday Times — maar dié keer is Barnard nie aangewys as sondebok nie (Hg., 19.8.77).

Ná 'n verblyf van byna drie maande in Mosambiek en Swaziland, waar Yolande Breytenbach haar skoonouers ontmoet, kom die Breytenbachs op 14 Februarie 1967 in Tafelbaai aan as passasiers op die Portugese skip Império. Hulle word toegelaat om die skip te verlaat, in Kaapstad rond te ry en by sy broer te oornag (berigte in Bu., 15 en 16.2.67; Vo., 16.2.67).

3.4 'N VISUM WORD TOEGESTAAN

Teen die einde 1972 word 'n visum toegestaan aan Yolande Breytenbach. Met hul aankoms in Suid-Afrika word Breytenbach deur die grootste deel

van die Afrikaanse pers met ope arms terug ontvang as 'die verlore seun wat huis toe gekom het'. Hierdie koerante se houding koel egter merkwaardig af ná sy toespraak by die Kaapstadse Somerskool (die reaksie op die visumtoekenning asook die toespraak word in 5.5 bespreek).

3.5 DIE ALGEMENE POLITIEKE KONTEKS

In 'n ongedateerde brief aan Breytenbach (waarvan 'n handgeskrewe rofwerkkopie opgeneem is in die Louw-versameling van die Carnegie-biblioteek) plaas N.P. van Wyk Louw die 1965-visumweiering binne die algemene politieke konteks. Hy sien Breytenbach en sy vrou as 'slagoffers van die dag vir dag se politieke spel — set en teenset — méér as van ons "wette"'. Louw meen daar is baie nasionaliste wat simpatie het met die Breytenbachs; hy glo selfs dat die Regering graag 'n ongedaan-maak van die beslissing met die nodige gesigsredding sal verwelkom'. Dat die visum wel geweier is, is volgens Louw 'n simptoom van die 'stemming' wat in 1965 in Suid-Afrika heers: 'n stemming wat na uiterstes toe neig eerder as tot die soepel hantering van situasies. Hy verwys na die rol van die pers (veral die Rand Daily Mail, maar ook Die Transvaler en die twee Afrikaanse Sondagblaaië) wat in 'absolute roekelose opsweping' hierdie stemming aanblaas. Louw self glo dat 'n staatsman bokant 'stemmings' (die verkramp/verlig-stryd) behoort te staan en hom nie deur propaganda laat maneuvreer nie, maar dit is moeilik om staatsmanne uit gewone politici te sif.

Die tyd waarin Breyten Breytenbach 'n openbare figuur geword het (as gevolg van die publisiteit verleen aan sy bekroning met die APB-prys en die daarmee gepaardgaande visumweiering aan sy vrou) was in 'n stadium toe die Nasionale Party die wit dominante groepe reeds veilig deur die Sharpeville-krisis geloods het en bedreiging van links afgeweer het deur die Rivonia-ingrype. Teen hierdie tyd het wette soos dié wat sekere organisasies onwettig verklaar het (veral die ANC en PAC), wat effektief gesorg het vir die 'Onderdrukking van Kommunisme' en wat die staat die reg gee om mense vir negentig dae sonder verhoor aan te hou

omdat hulle moontlik 'staatsveiligheid' bedreig^{*)}, gesorg vir die effektiewe onderdrukking van dissidensie en die totstandkoming van die tweede fase van apartheid wat eintlik die 'goue tydperk' was voor die 'krisis van apartheid' sedert 1973 (Davies, 1984a:27-30).

3.5.1 Afsonderlike ontwikkeling en klein apartheid

Die jaar 1965 was die jaar waarin dr. H.F. Verwoerd as premier op die toppunt van sy mag was: 'The government was more firmly entrenched than any other in the history of South Africa. The economy of the country was set for a boom. The threat from the militant left was almost eliminated. There was no sign of slackening in the drive towards the ideal of a radical, rationally reconstructed society, or the faith in the ultimate validity of the apartheidsgedagte' (W.A. de Klerk, 1976:275).

In twee belangrike beleidsverklarings wat dr. Verwoerd in 1965 in die Volksraad maak (uiteengesit deur Horrel, 1966:1-3) herhaal hy sy siening dat vrede in Suid-Afrika slegs verseker kan word deur die skeiding van wit en swart — hy glo in die oppermag van die witman oor sy eie mense in sy eie gebied en is bereid om dit af te dwing. Met 'skeiding' bedoel die Eerste Minister grondgebiedelike, fisiese en veral politieke skeiding. Grondgebiedelike skeiding kom neer op die ontwikkeling van 'tuislande' vir swartes; terwyl hulle egter nog in die wit areas is, sal fisiese skeiding afgedwing word deur wetlike verhinderings van 'gemengde huwelike' en 'geslagsgemeenskap oor die kleurgrens heen', deur aparte skole en woongebiede en deur sosiale skeiding in die algemeen. Maar bowenal sal wit en swart h aparte politieke toekoms hê met die wittes in die bestaande Parlement. As die

*) In 1963 is 2 618 mense gearrester of aangehou onder bepalings wat te doen het met staatsveiligheid (2 519 daarvan swartes) en in 1964 was die getal 987 (831 swartes); uit hierdie groottotaal van 3 605 is teen 2 Februarie 1965 1 604 skuldig bevind terwyl 199 nog verhoorafwagting was. Tot 17 November 1965 is 62 swartes tot h totaal van 247 jaar gevonniss vir ANC en Poqo-aktiwiteite (uiteengesit in Horrell, 1966:61 en 69). Die opspraakwekkendste verhoor in 1965 was die hervatte verhoor waarin Bram Fisher en 13 ander tereggestaan het op aanklag dat hulle lede van die verbode Kommunistiese Party is (kyk ook 4.5.1).

swartman geëlimineer is uit die politieke lewe in Suid-Afrika, sal daar 'n wit meerderheid aan bewind wees. Die twee minderheidsgroepe, die Kleurlinge en Indiërs, gaan slegs beperkte magte gegee word oor sake wat van spesifieke belang is vir hulle (opvoeding, welsyn, plaaslike bestuur, bruin woongebiede, ontspanning) terwyl hulle in sake soos buitelandse aangeleenthede, belasting, ensovoorts onderworpe sal wees aan die gesag van die staat wat in die hande van die wit meerderheid sal wees.

In hierdie tyd pleit organiese intellektuele (soos dr. Piet Koornhof en leidende joernaliste van Die Burger en Die Transvaler) vurig dat wittes in Suid-Afrika die sosiale en politieke implikasies van hul afhanklikheid van swart arbeid moet beseef en die noodsaaklikheid van opofferings moet aanvaar om grondgebiedelike skeiding te bewerkstellig. Regsgesinde fraksies binne die Nasionale Party opponeer egter die konsep van onafhanklikheid vir swart 'tuislande' omdat hulle verkies dat die witman sy 'baasskap' oor die hele Suid-Afrika moet behou. Die 'verligte' houding is dié wat 'parallele ontwikkeling' voorstaan. Na aanleiding van die visumweiering aan Yolande Breytenbach vra 'n verligte Sestiger soos Abraham H. de Vries dan die Eerste Minister': Is dit 'ons erns' met 'parallele ontwikkeling' of is dit maar net 'n partypolitieke rookskerm vir rassediskriminasie? (Bu., 1.6.65).

Saam met die klemverskuiwing onder die dominante fraksie van die Party van 'baasskap-apartheid' na 'positiewe' 'afsonderlike ontwikkeling' (wat sou sorg dat die mag in wit hande bly daar waar dit werklik saak maak) gaan die doelbewuste bevordering van 'klein apartheid'. Die 'Suid-Afrikaanse manier van lewe' moet immers gerespekteer word en daar durf geen 'klein toegewings' gemaak word nie, want gee jy die pinkle word die hele hand netnou gegryp (soos benadruk deur dr. Verwoerd in Horrell, 1966:97).

In die praktyk lei 'klein apartheid' in die sestigerjare daartoe dat kabinetsministers weier om diplomatieke funksies of onthale by te woon as daar swart of bruin gaste teenwoordig is en 'nie-blankes' word verbied om lede van wit wetenskaplike verenigings te word. Die weie-

ring van 'n besoekersvisum aan die ('nie-blanke') Yolande Breytenbach is nie 'n geïsoleerde voorval nie. In 1965 word die immigrant George Paissis by sy aankoms in Durban meegedeel dat hy te bruin is en nie welkom in Suid-Afrika nie. Die besoek van die Amerikaanse oorlogskip Independence word gekanselleer omdat daar Negers onder die bemanning sou wees. 'n Permit word geweier vir swart werknemers van die Universiteit Rhodes wat na studentevoetbal wou gaan kyk. Bruinmense wat simfoniekonserte in Kaapstad se stadsaal wil bywoon, moet aparte ingange, kaartjieskantore en toilette gebruik en hulle sitplekke agter in die saal word met tou afgeskort. Die Eerste Minister kondig af dat besoekende sportmanne nie toegelaat sal word om 'nie-blankes' op 'n toer na Suid-Afrika te bring nie — geen Maori's dus in die Nieu-Seelandse All Black-rugbyspan nie. 'n Wit taxibestuurder weier uit vrees dat hy die wet oortree om 'n blinde wit meisie en haar bruin oppaster saam in sy motor te laat ry. Wit en bruin kinders word nie toegelaat om saam deel te neem aan 'n Rooikruis-kermis by Maynardville nie. In die stadsbiblioteek van Kaapstad word voorsiening gemaak vir aparte lees-tafels, al gebruik 'blank' en 'nie-blank' dieselfde boeke. (Briefskrywers wat reageer op die visumweiering aan Yolande Breytenbach verwys na hierdie 'apartheidsvoorvalle', vergelyk briewe in Tv., 8.6.65; Bu., 31.5.65, 1.6.65 en 24.6.65; ook W. van Heerden se rubriek in Db., 20.6.65 en W.A. de Klerk, 1975, 273-276).*)

3.5.2 Die Wette op Gemengde Huwelike en Ontug

Die visumdebakel binne die wyer Suid-Afrikaanse politieke konteks hou veral verband met twee wetlike maatreëls van die apartheidsbeleid: die

*) In Rapport (21.3.73) sou W.A. de Klerk later vir Breytenbach daarvan beskuldig dat hy slegs besig is met 'n ongenuanseerde aanklag in sy politiek en letterkunde. Hy verwyf die Sestigers, en Breytenbach by name, daarvan dat hulle in die sestigerjare nooit die spesifieke, konkrete gevalle van onreg beveg het nie: Distrik Ses; Nico Malanteater; onteiene strande; onteiene historiese gemeentes van die NG Sendingkerk; Dimbaza; loongapings; vervreemding van grondgebodenes; trekarbeid. Ook Breytenbach sou tot die spesifieke protes kon bygedra het, maar hy 'het die gróót visie verkies' wat toe die 'klein visie geword het'.

Wet op Verbod van Gemengde Huwelike (1949, uitgebrei in 1968) en Artikel 16 van die Ontugwet (1957). In sy brief aan Die Burger (2.6.65) noem Breytenbach laasgenoemde wet by die naam. Al verstrek die Regering geen amptelike rede vir die visumweiering nie, knoop koerantberigte en lesersbriewe dit uitdruklik aan dié wette. In die anti-Breytenbach briewe en berigte word klem gelê op die feit dat Breytenbach uit eie keuse die wetlike verordeninge oortree het wat daargestel is om die Afrikaner te beveilig; die pro-Breytenbach briewe bepleit nou wel nie die opheffing van die betrokke wette nie ('al sou ons dit in 'n ander verband moontlik graag doen' — André P. Brink, Bu., 11.6.65), maar pleit daarvoor dat 'ons wette meer plek moet hê vir menslikheid', sekere gevalle verg immers 'toegewing'.

Die sleutelbepaling in die Wet op Verbod van Gemengde Huwelike is die Artikel 1(1), waarvolgens enige huwelik wat binne die grense van Suid-Afrika tussen 'n blanke en 'n nie-blanke gesluit word, verbode en ongeldig is. In Artikel 1(2) word die verbod ook uitgebrei na 'gemengde' huwelike wat in die buiteland deur mans met 'n Suid-Afrikaanse verbintenis gesluit word. Aanvanklik was sulke buitelandse huwelike net volgens die Suid-Afrikaanse reg ontoelaatbaar indien die betrokke man nog 'n Suid-Afrikaanse domicilium (permanente verblyfplek) het, maar in 1968 is dit gewysig, na aanleiding van die geval Breyten Breytenbach (De Villiers en Kinghorn, 1984:80-81), om ook mans met Suid-Afrikaanse burgerskap te omvat (Breytenbach het ten tye van sy huwelik in Frankryk nog Suid-Afrikaanse burgerskap gehad, maar nie meer 'n Suid-Afrikaanse domicilium nie). Artikel 16 van die Ontugwet is net van toepassing op geslagsomgang tussen persone wat nie wettiglik met mekaar getroud is nie; persone wat in die buiteland 'n 'gemengde' huwelik sluit wat in die oë van die Suid-Afrikaanse reg ongeldig is, kan dus van 'n misdaad aangekla word (ibid.).

Politiese opvattinge en sosiaal-ekonomiese faktore het 'n rol gespeel in die ontstaan van dié wette kort na die NP aan die bewind gekom het. Die opkoms, sedert die dertigerjare, van 'n mistieke volksnasionalisme het volgens laasgenoemde ondersoekers onder meer behels dat daar geen vermenging tussen volke mag wees nie, maar elke volk apart moes bly om

sy goddelike taak te volbring. Die enorme wantoestande onder arm-blankes in dié tydperk, asook die feit dat hulle in die stede tussen gekleurde mense geleef het, was ook 'n motief vir die instelling van die wette omdat daar gevrees is dat te noue aanraking tussen dié groepe tot vermenging kon lei, waardeur die blankes hulle klasse- én rassemeerderwaardigheid kon prysgee. Onderliggend aan hierdie faktore was die bloedsuiwerheidsmotief: ten diepste het dit gegaan om die behoud van die Afrikaner en die blanke se identiteit, wat ten nouste met 'rasse-suiwerheid' verbind is (op.cit.:11-28).

Veranderende omstandighede lei egter daartoe dat daar reeds sedert die vyftigerjare 'n debat gevoer word oor die noodsaaklikheid van hierdie wette (Joubert, 1974:84-85). Gedurende die sestigerjare neem die bedenkinge toe. In 1962 het mev. Helen Suzman, die enigste verteenwoordiger van die Progressiewe Party, 'n wetsontwerp by die Volksraad ingedien ten einde Artikel 16 van die Ontugwet opgehef te probeer kry. Sy grond haar argumente op die persoonlike ontwrigting wat die Wet meebring en die benadeling van Suid-Afrika se internasionale aansien as gevolg van die publisiteit wat aan sake gegee word. In dieselfde jaar praat Die Burger, 'verligte' lyfblad van die Nasionale Party in Kaapland, van 'n 'harde wet' met onvoorsiene neweprodukte wat die openbare lewe en Suid-Afrika se naam geen eer aandoen nie. Veral in dié koerant se meningskolomme het al hoe meer mense hul bedenkinge oor die wette en die toepassing daarvan begin uitspreek. (Dat die publiek uiteenlopende menings hieroor huldig, blyk duidelik uit die lesersbriewe wat in 1965 oor die visumweiering aan Yolande Breytenbach in die pers verskyn.) Ook van die kant van die Engelse kerke neem kritiek teen die wette toe. Ten spyte van kritiek, bly die wette op die wetboek — en word daar selfs in 1968, na aanleiding van die Breytenbach-geval, strenger bepalinge bygevoeg tot die Wet op die Verbod van Gemengde Huwelike (vergelyk hieroor die uitspraak van 'n Volksraadslid en die reaksie van 'n Afrikaanse letterkundige van die Rand' (pseud.) in Db., 3.8.68).

Tot 1971 is gepoog om Artikel 16 van die Ontugwet streng toe te pas en daar is jaarliks soms meer as duisend vervolgings ingestel. Die vervolging in 1970 van 'n groep vooraanstaande mans van die Vrystaatse

dorp Excelsior en die openbare opskudding wat dit veroorsaak het toe een van die mans selfmoord pleeg en die vroue later weier om teen die mans te getuig, het 'n nuwe beleid tot gevolg gehad. In 1971 is in die Parlement aangekondig dat vervolgings nie meer by die diskresie van die plaaslike staatsaanklaer sal berus nie, maar by die Prokureur-Generaal. Minder mense is hierna vervolgd, maar daar was 'n hoër persentasie skuldigbevindings. In 1973 (die jaar waarin die Breytenbachs, moontlik vanweë die 'verslapping' in die wetstoepassing, toegelaat word om as man en vrou die land te besoek) tot 1974 word 344 vervolgd en 89 % skuldig bevind (A.H. van Wyk in De Villiers en Kinghorn, 1984: 85-86).

In 1971 het mev. Helen Suzman weer om 'n herroeping van die wette gevra, maar die Regering het dit regverdig op grond van die openbare mening, konsekwente politieke beleid en die histories opgeboude norme en orde van die samelewing (Joubert, 1974:88-92 en 102-103). Mev. Suzman beskuldig die Volksraad daarvan dat hy ver agtergeraak het by die openbare mening soos verwoord in die Engelse én die Afrikaanse pers (byvoorbeeld Bu., 27.2.71 en Rap., 31.1.71 en 7.2.71). 'n Groot gedeelte van die publiek het ook al 'n toenemende afkeer van die wette ontwikkel — al is daar nog steeds dié wat vas glo aan die noodsaaklikheid daarvan (veral lede van die HNP wat in 1969 afgestig het). Sedert die vroeë sewentigerjare spreek ook die bruin gemeenskap hul al sterker uit teen die wette — iets wat saamhang met die politieke bewuswording van dié groep en wat selfs die NG Sendingkerk beïnvloed.

Die bewind van mnr. John Vorster het in 1978 ten einde geloop met 'n toenemende gevoel dat die wette nie onveranderd kon bly nie, maar in die praktyk het nie veel gebeur nie. 'n Nuwe wending is egter aan die debat gegee deur die nuwe Eerste Minister, mnr. P.W. Botha, wat reeds in 1979 verklaar dat hy nie ongeneë is om die wette te 'verbeter' nie — veral die wet teen gemengde huwelike moet 'met deernis' toegepas word. Hy kry egter sterk teenstand van die HNP wat in 1981 duisende stemme weglok van die NP. Samesprekings in April 1982 met die kerke lei ook nie tot 'n eenvormige standpunt nie. Die NG Sendingkerk en die meeste Engelse kerke was teenstanders van die wette — in so 'n mate

dat hulle die weg van burgerlike ongehoorsaamheid betree het en gemengde pare deur kerklike seremonies 'in die huwelik bevestig' het; die Nederduits Hervormde Kerk en Algemene Sinode van die NG Kerk was voorstanders van die wette (n jaar hierna besluit die Sinode van Wes-Kaapland egter dat die wette strydig is met die Bybel). Teen die tyd dat Breytenbach vrygelaat word uit die tronk, is die wette nog onveranderd.

n Skakeloffisier van die SA Gevangenisdiens het in 'n verklaring na die vrylating Breytenbach se posisie verduidelik: 'Uit die aard van die saak het dit hom vry gestaan om in die Republiek te wees vir solank as wat hy wou. Hy het egter verkies om in dié stadium na die buiteland te gaan. Dit staan hom natuurlik vry om na Suid-Afrika terug te keer soos en wanneer hy verkies' (Rap., 5.12.82). Vir die pers is dit egter nie duidelik of Breytenbach en sy vrou werklik toegelaat sal word om as wettig getroude paar saam te lewe in Suid-Afrika nie. Die Eastern Province Herald (7.12.82) meen: 'Another healthy aspect of the poet's release is that the authorities say he will be able to return to South Africa as and when he pleases. But that largesse carries a certain irony. Undoubtedly, much of Breytenbach's bitterness against the system stemmed from the fact that, in the first instance, he was forced into exile to live freely with his Vietnamese wife.' Die Pretoria News (6.12.82) is egter nie so seker oor hierdie 'versekering' nie: 'Will this Afrikaner cultural celebrity continue to have to live in exile because of the existence of the Immorality Act? In a time of political reform, the Government should waste no time in clearing up this issue. The Minister of Internal Affairs, Mr F.W. de Klerk, has been unwilling to commit the Government on what it would do if Breytenbach wished to settle in South Africa with his wife.' Ook dié Afrikaanse pers voel dat Breytenbach se terugkeer na Parys dalk meer as 'n persoonlike keuse is: 'Dit bly per slot van rekening 'n jammerlike refleksie op Suid-Afrika dat 'n Suid-Afrikaner moet uitwyk na die vreemde omdat hy met 'n Viëtnamese vrou getroud is' (Oost., 6.12.82); 'Dat Breytenbach 'n soort banneling in Frankryk moet bly, al is dit uit vrye keuse, is nie 'n ding wat so hoort nie. Pollux hoop dat hy en die mooie Yolande hul nessie mettertyd hier kom skop en dat Suid-Afrika nie klippe in die pad sal rol nie' (Rap., 12.12.82).

Teen 1982 het daar al in die wit gemeenskap duidelike veranderings ingetree in die houdings teenoor die Ontugwet en Wet op Gemengde Huwelike, hoofsaaklik omdat hulle nie meer gesien word as noodsaaklik vir die witman se voortbestaan of vir orde en stabiliteit in die samelewing nie. Volgens 'n meningspeiling was daar 'n duidelike toename in die stemme ten gunste van die afskaffing van die Ontugwet — teenoor 36,2 % in Oktober 1976 tot 50,4 % in Oktober 1981 (hiervan was 36,4 % Afrikaanstalig en 70,7 % Engelstalig; die ondersteuners van die onderskeie politieke partye omvat NP:40,9 %, PFP:83,4 %, NRP:57,2 % en HNP:12,6 %). In 1976 was die gedagte aan die afskaffing van die Wet op Gemengde Huwelike vir 57 % wit Suid-Afrikaners onaanvaarbaar: in 1981 was daar 'n gelykopverdeling van stemme ten gunste van en teen afskaffing (hiervan was 31 % Afrikaanstalig en 77 % Engelstalig; NP:35 %, PFP:77 %, NRP:58 % en HNP:10 % — statistiek aangehaal in De Villiers en Kinghorn, 1984:95-96). Teen 1983 bestaan daar ook reeds sewe wetlike gemengde huwelike in die land waarteen geen vervolgings ingestel is nie (vergelyk byvoorbeeld berig in PN., 17.4.85).

In 1983 gaan Suid-Afrika 'n 'nuwe politieke bedeling' in. Die eerste apartheidswette wat hieronder herroep word, is die sogenaamde 'kwetswette' op Ontug en Gemengde Huwelike. Naas die verregse reaksie hierteen van die kant van die HNP en KP, en die reaksie van 'links' (dat die herroeping maar 'n 'geringe poging' is in die soeke na rasseharmonie), is die reaksie in die 'verligte' Afrikaanse pers positief. Die Burger (16.4.85) beskou die herroeping as 'meer as 'n simboliese daad wat die nuwe bedeling...kenmerk' en die rubriekskrywer Dawie (17.4.85) voel dat min dade mense so tot die besef gebring het dat daar in Suid-Afrika nie meer plek is nie vir die opvatting van 'n verbygaande tydperk. Beeld loof die regeerders wat met 'soveel volwasseheid omstrede sake kan hanteer' en die 'burgery wat verstandig reageer' en meen dit is juis goed dat 'dié politieke geslag wat Excelsior geskep het, dit vervang het met 'n ander soort politieke, maatskaplike en morele excelsior' (18.4.85). Die Vaderland (16.4.85) sien die herroeping as bewys van die Regering se 'opregte bedoelings met hervorming'.

Dit is die Engelse pers wat berig oor die reaksie van Breytenbach op die herroeping van die wette (TDN, 19.4.85 Star, 20.4.85) — die Afrikaanse pers, wat in 1966 en 1973 so ywerig berig het oor hoe die wette die digter raak, verwys nêrens na die 'Breytenbach-geval' nie. Volgens die Engelse pers verskil Brink en Breytenbach oor die herroeping: In onderhoude met die Paryse oggendblad Liberation, sê Brink die verandering is minimaal, maar tog belangrik. Breytenbach voel: 'This is a ruse, not a concession. It is a tactic aimed at improving South Africa's image abroad.'

Tussen Breytenbach se versugting dat sy geval meer Afrikaners mag laat besef wat die Ontugwet beteken in terme van die mees elementêre mense-regte en die herroeping van die wette het twintig jaar verloop. Twintig jaar gelede het 'n brieffskrywer sô gereageer op Breytenbach se versugting: 'Ten spyte van (Breytenbach se) pogings om andersdenkendes te oorreed, sal die Ontugwet behoue bly, want die huidige Regering is hier gestel, nie deur toeval nie, maar deur 'n Hoër Hand wat oor die lotgevalle van volkere en nasies beskik' (Bu., 7.6.65). Oor die presiese implikasie van dié wette vir Breytenbach kan, volgens J.B. du Toit, maar net bespiegel word (De Villiers en Kinghorn, 1984:93).

SAMEVATTING

Breytenbach se posisie ten opsigte van sekere sistemiese verskynsels word vervolgens samevattend bekyk vanuit 'n kritiese benadering tot die (dikwels verskuilde) ideologiese beweegredes agter sisteemgedrag. Lefevere (1986) toon aan hoe 'n politieke en estetiese ideologie doelbewus vir sisteemanipulasie en veral kanonisering gebruik kan word deur die sogenaamde 'herskrywers'.

Min gevalle in die Suid-Afrikaanse geskiedenis het so dramaties die lig gewerp op die ingewikkelde verhouding tussen individu en die hele sosiopolitieke stelsel waarin hy hom bevind as die visumweiering aan Yolande Breytenbach wat neergekom het op die 'verbanning' van haar man. Die ontdekking van sy 'verbanning' was vir Breytenbach 'n ontugterende én radikaliserende gebeurtenis.

Terwyl duisende mense se lewens deur apartheidswette geraak is, is hulle nooit as individue vir openbare aandag uitgesonder nie. Breytenbach se sleutelrol in heftige openbare polemieke (eers rondom die visumvoerval en later rondom sy uitsprake en optrede) kan waarskynlik toegeskryf word aan, enersyds, sy gekanoniseerde rol as skrywer en intellektueel en, andersyds, sy bedreiging as 'afwykende' omdat hy op 'n welsprekende wyse die hart van die apartheidsideologie kon aanval en die hegemonie 'uitgetart' het.

Volgens die algemene sisteemteorie is daar 'n natuurlike neiging by enige gevestigde sisteem om homself te verskans; daar is 'n strewe na ewewig met omringende sisteme en dus homeostase. Die strategie wat die bewakers van die gevestigde sisteem (in hierdie geval, die apartheidsisisteem) in werking stel om die bestaande strukture te stabiliseer, behels sowel maatreëls wat gerig is op die uitskakeling van versteurende elemente, as pogings tot koöptering en 'verdrukkende verdraagsaamheid'. Uit die konteksbeskrywing in hierdie en in hieropvolgende hoofstukke word dit duidelik hoe wetgewing ten opsigte van huwelike, groepsgebiede, sensuur, ongewenste organisasies en individue, landsveiligheid, ensovoorts, ingespan word om die vervaging van sisteemgrense teen te werk en ewewig te herstel. In die geval Breytenbach span die maghebbers sowel oënskynlike verdraagsaamheid (soos tydens sy 1973-besoek) en koöptering (veral tydens die eerste verhoor) as wetlike maatreëls in om sy versteurende invloed op gevestigde sisteme te probeer neutraliseer. Indien pogings tot stabilisering volkome suksesvol is, dit wil sê alle moontlike nuwe invoere in die sisteem uitskakel, lei dit tot stagnasie en selfs algehele verstarring.

Uit die ondersoek word dit duidelik dat nuwe invoere in die gevestigde sisteme, veral as gevolg van druk van die kant van die swart bevrydingstryd, nie volledig afgeweer kon word nie. Daarbenewens het interne polariserings ontwikkel wat weer tot die ontstaan van subsysteme lei. Die Sestigers, met wie Breytenbach op grond van ooreenkomstige teksstrategieë saamgegroeper is deur herskrywers, het met die modelle van hul werke en die norme soos in hul literatuuropvatting verwoord, vir soveel polariserings in die bestaande Afrikaanse literêre sisteem gesorg dat 'n nuwe subsisteem — die Sestiger'skool' — ontstaan het. Omdat dit in die vroeë sestigerjare as bedreiging vir die religieuse, sosiale en politieke sisteme gesien is, het die aanvanklik gelei tot ongekende teenkan-

ting uit dié sisteme. Teen die einde van die dekadé, toe 'verligtheid' die rigtende norm geword het, het die Sestigters egter opgeneem geraak in die 'soepeler' sisteem. Vir die voorste segsmanne van die bestaande sisteme was Breytenbach (wie se radikale sienings oor die funksie van die kunswerk en skrywer selfs sy mede-Sestigters ongemaklik gelaat het) nie slegs verteenwoordigend van die 'liberale skrywers' nie, maar van die linkses wat apartheid, blankedom, wet en orde tot in die hart aangetas het.

Breytenbach speel ook 'n belangrike rol om polariserings in die joernalistieke sisteem na vore te bring. Aanvanklik is die Afrikaanse pers deur die 'verkrampste' ideologie agter die apartheidstelsel gerig — selfs die meer 'verligte' Burger neem in die tyd om die visumweiering nie standpunt in in verband met Breytenbach nie. Sy gekanoniseerde posisie en veral steun van Van Wyk Louw noop die pers hoogstens tot versigtige kritiek. Sedert die laat sestigerjare sou daar egter, in samehang met die klemverskuiwing na 'pragmatiese apartheid', 'n verskuiwing na aanvaarbare verligtheid kom sodat Breytenbach tydens sy 1973-besoek entoesiasties ontvang is deur die meeste Afrikaanse koerante.

Behalwe vir enkele uitsonderings verteenwoordig die reaksie van die wye publiek op die visumweiering die konserwatiewe pool; die klem val op tradisionele waardes soos volksidentiteit en rassesuiverheid. Dit kom selfs voor onder ingeligte lesers (byvoorbeeld die reaksie van Du Randt). Soos by die pers, sou daar egter toenemend 'n verskuiwing wees in die rigting van aanvaarbare verligtheid (vergelyk die reaksie op die Somerskooltoespraak in hoofstuk 5) wat voorsiening maak vir 'n nuwe menslikheid' en 'uitsonderings op die reël'.

Binne die Nasionale Party self was daar ook polariseringe wat later uitgeloop het op 'n breuk tussen die 'verligtes' en 'verkramptes'. Besluitneming oor norme van aanvaarbaarheid gaan oor in die hande van 'verligtes' wat dit vaslê in wette. Ten opsigte van die Wet op Gemengde Huwelike en Ontgou sou Breytenbach bydra tot 'aanpassings'; hy speel selfs 'n sleutelrol by die herroeping daarvan, omdat sy geval deur herskrywers as eksemplaries voorgelê word.

HOOFSTUK 4

OOR AFRIKANERSKAP, VRYHEIDSVEGTERS EN GEWELD

I N L E I D E N D

Chris Barnard (in sy Huisgenoot-reeks van 1977) voer aan dat Breytenbach reeds in 1964, vóór sy verskyning op die Afrikaanse literêre toneel, heftig geraak het oor die Suid-Afrikaanse politiek: 'As ek Breyten se politieke beskouinge van daardie tyd moes tipeer, sou ek sê hy het in 1964 so ongeveer bepleit wat die PFP vandag voorstaan. Met baie van sy kritiek het ek saamgestem, en sommige van die dinge wat hy destyds gepropageer het, is vandag regeringsbeleid' (Hg., 12.8.77).

Barnard noem dat dit aan hom gesuggereer is dat nie die publisiteit oor die visum nie, maar sekere 'ander oorwegings' die oorsaak was dat die visumaansoek van die hand gewys is. Daar was naamlik 'n storie dat Breytenbach in Holland in 'n radio-onderhoud sekere stellings gemaak het wat sy saak by die Suid-Afrikaanse Regering nie goed gedoen het nie. In 'n brief in 1965 aan Barnard skryf Breytenbach hieroor: 'Ek hét deelgeneem aan daardie radiopraatjies waarna jy verwys, maar dit was tog nooit 'n geheim nie ... Ieder geval dit was nog altyd die geliefkoosde grappie tussen die ambassade-mense en my. Boonop glo ek nie ek kan ooit doekies omdraai oor hoe ek oor ons amptelike beleid voel nie ...' (ibid.). Hierdie uitgesprokendheid geld ook vir Breytenbach se siening van (sy) Afrikanerskap asook vir sy vereenselwiging met die doelwitte van die vryheidsbeweging.

Dit is nodig om kennis te neem van hierdie uitsprake, die reaksie daarop en die konteks waarbinne dit plaasvind omdat (i) dit bygedra het tot die politieke kode wat meespreek in die resepsie van Breytenbach se tekste en (ii) omdat dit aanduidend is van die ideologiese gronde waarop sowel Breytenbach se poëtika as die publiek/lesers se literatuuropvattinge berus. In hierdie en die volgende

hoofstukke' sal dit duidelik word dat literatuuropvattings verwant is aan, 'n funksie is van, of gekondisioneer word deur, 'n breë ideologiese beskouing (vergelyk hieroor Jakes Gerwel, Bu., 18.6.83).

4.1 UITSPRAKE OOR AFRIKANERSKAP

Die eerste dokument waarin Breytenbach sy politieke sienings/ideologie in die openbaar verwoord, is die brief wat in Die Burger van 2 Junie 1965 verskyn en waarin hy sy eie reaksie op die visumweiering aan sy vrou weergee. Hieruit word dit duidelik dat hy reeds in die laat vyftigerjare 'aan die enge beperkinge van ons stamkraal' kon ontsnap en 'apartheid met al sy implikasies haat'. Breytenbach voel dat as apartheid verteenwoordigend is van die Afrikanerdom, as die twee nie geskei kan word nie, hy geen toekoms vir die Afrikaner in Suid-Afrika sien nie. Hy self is sō diep teleurgestel in die destydse apartheidsideologie dat hy sê: 'As ek my Afrikanerskap vandag sou kon opsê, sou ek dit doen. Ek skaam my vir my mense'.

In 'n brief aan Chris Barnard gedurende 1965 meen Breytenbach dat hy 'verkeerd' was om te sê hy is skaam om 'n Afrikaner te wees: 'Ek is 'n Afrikaner en ek sal dit bly, dis tog nie 'n keuse nie en ek glo dat ek veg juis om die voortbestaan van my eie mense — liever óók my eie mense — maar ek glo dat dit in Suid-Afrika alleen kan geskied as die beleid en die bewind bepaal word deur die meerderheid van Suid-Afrikaners' (aangehaal in Hg. 12.8.77).

In 'n gesprek met 'n joernalis, vroeg in 1967 tydens 'n besoek aan Swaziland, sê Breytenbach dat hy homself 'nog as 'n Suid-Afrikaner' beskou — maar dat daar vir hom 'n verskil is tussen 'n Afrikaner en 'n Suid-Afrikaner. Hy is egter van plan om binnekort sy Suid-Afrikaanse burgerskap prys te gee en 'n Franse burger te word omdat hy dan 'makliker oorsee sal kan werk'.*) Tog sê die digter: 'Ek is trots dat ek in Suid-Afrika

*) Volgens sy broer Cloete doen Breytenbach eers ná 1972 aansoek om Franse burgerskap, maar die aansoek is nie toegestaan nie. Die Suid-Afrikaanse Regering het toe sy paspoort hernu (Viviers, 1978:11).

gebore is en dié gevoel sal ek behou. Al word ook wat teen my gesê, sal daar altyd my innerlike manifestasie wees, en dit is tog die belangrikste?' (knipsel sonder verwysings).

Gedurende November 1968 voer Breytenbach omstrede onderhoude met Nederlandse koerante terwyl hy in Amsterdam is om die Reina Geerlingsprys te ontvang wat aan hom toegeken is vir Die huis van die dowe. Tydens hierdie onderhoude (wat weer ter sprake kom in 4.3) stel hy dit dat wittes in Suid-Afrika nog glo in die 'mite van die Europese afstamming'; volgens hom kom h witte wat in Europa vertoef dit egter agter dat hy 'geen Europeër meer is nie, maar h Afrikaan'. Wittes in Suid-Afrika is inderdaad ook nie werklik 'wit' nie. Hy voorsien dat die tyd binnekort sal aanbreek dat wittes sal moet bewys dat hulle bruin is; hyself oorweeg dit om 'kleurlingskap' aan te vra (Vrij Nederland, 9.11.68, asook Bu, 15.11.68 en 19.11.68).

Met die ontvangs van die Van der Hoogt-prys vir Lotus in 1972 (nié vir Skryt nie, soos dikwels aangevoer word — vergelyk Galloway, 1985:82) sê Breytenbach aan Lidy van Marissing (De Volkskrant, 20.6.72) dat die wittes in Suid-Afrika dit nog nie besef nie, maar dat daar h kulturele rewolusie aan die ontwikkel is in die land. Op h heel pynlike wyse is die mense van die land besig om Suid-Afrikaners te word: nie slegs wit of swart of bruin of Zoeloe nie. Die swart bewussynsbeweging is nie net relevant vir gekleurdes nie, maar ook vir politiekbewuste wittes wat hulself as Afrikane en nie as Europeërs nie, sien. Vir Breytenbach is dit die enigste realistiese uitgangspunt: dat jy jouself as Afrikaan beskou, dat jy leef in h land met sewentig persent gekleurde mense. Die bemoeienis met 'h Suid-Afrikaanse identiteit' sou hierna telkens terugkeer in sy uitlatings (kyk ook 5.2).

In h artikel in die progressiewe blad, Deurbraak (1972a:17-18), verduidelik hy dat hy met 'Suid-Afrikaners' die 20 miljoen inwoners van die land bedoel, nie net dié wat as Suid-Afrikaners gedefinieer word in die 1965-uitgawe van (Kritzinger en ander se) Verklarende Afrikaanse Woordboek nie: 'Algemene naam vir h Blanke wat in Suid-Afrika gebore is; benaming van h Blanke wat nie hier gebore is nie, maar hom met die (blanke) inwoners vereenselwig het.' (Die kwalifikasie 'blank' val eers in die 1980-uitgawe weg.)

Tydens sy omstrede Somerskooltoespraak in 1973 erken Breytenbach dat hy homself nie ten volle kan distansieer van die Afrikanervolk nie, want 'wat bestaan in hierdie land is gepleeg in ons — in my — naam, in ons — in my taal' (vir sy houding teenoor Afrikaans kyk 5.1). Hy het egter 'n keuse gemaak vir 'n omvattender Suid-Afrikanerskap teenoor Afrikanerskap soos dit 'gedefinieer word deur hulle wat aan bewind is en hulle wat die stam se taboes bewaar'. Sy lojaliteit, die inhoud van sy Suid-Afrikanerskap omsluit 'die bevegting van daardie instansies en strukture en selfvernietigingsdrifte en common onnosselheid' wat 'n samelewing waarin almal hul regmatige aandeel kan hê, waarbinne almal op gelyke voet verantwoordelikheid vir mekaar kan aanvaar, onmoontlik maak (h Blik van buite, 1973: 2, 3, 4). Sy wens dat 'ons mag uitbreek beide in ons gewaarwording en handelswyses na 'n groter Suid-Afrikaanse identiteit' is soos 'n leitmotiv verweef in die reisverslag van sy 1973-besoek (onder andere Seisoen, 1976: 146).

Na sy besoek verklaar hy in Deurbraak (1973d:1) dat 'n mens, soos 'n boom, uit verskillende ringe bestaan: 'Eerstens seker die naaste familiekring, dan waarskynlik die streek-aanhörigheid, dan jou ouderdomsgroep, dan dalk die taalgroep en so voort tot by die bas, dit wat alles vorm en sin gee — my Suid-Afrikanerskap.... Ek sien myself, Afrikaan, as één van 'n verskeidenheid Suid-Afrikaners'.

In 'n onderhoud met Willem M. Roggeman van De Vlaamse Gids (1974a:10-31), beskryf Breytenbach Suid-Afrika as 'n 'skisofrene' land. Ten opsigte van die wittes in die land verduidelik hy dit sō: Ons behoort aan Afrika en noem onself 'Afrikaners', maar ons aanvaar Afrika nie en word ook nie deur Afrika aanvaar nie; ons word groot in die waan van Europeërskap. Die skisofrenie van die wittes word ook gemanifesteer op die vlakke van imperialisme/kolonialisme, christelikheid/barbaarsheid, demokrasie/totalitarisme (polisiestaat) wanneer die wittes die een voorgee, maar die ander toepas en daarom geen duidelike selfbeeld het nie. Op die keper beskou, kan die definisie van 'Afrikaner' slegs 'n taaldefinisie wees, maar allengs het politieke, geestelike en kulturele konnotasies bygekom. Al het die 'Afrikaner' oorspronklik ontstaan uit 'n verbastering (van amptenare en soldate van die Oos-Indiese Kompanjie, latere koloniste

soos die Hugenote asook die Maleise en Khoi slawe) beteken 'Afrikaner' vandag amptelik die ongeveer 60% van die 'wit' bevolkingsgroep wat as inheems beskou kan word, wat aan die bewind is en wat Afrikaans as huistaal gebruik. 'Niet-offisieel beteken dit dat je iemand bent die door je koppigheid, je kortzichtigheid, je vrees — je onvolwassenheid en eenzaamheid? — in de positie van de wrede onderdrukker is geplaatst, de zelfmoordenaar de in zijn uiteindelijke zelfvernietiging vuur en haat brengt in de lusthof de zijn land is' (1974a:19-20). Breytenbach sien homself nie as 'Afrikaner' in hierdie amptelike en nie-amptelike sin nie, maar as 'Afrikaan in hart en niere' vir wie Afrika sy natuurlike, onbewuste tuiste is. Solank hy nog jonk genoeg is, solank hy nog kan vlieg, in 'n bootjie kan roei, kan kruip of op 'n koei ry, sal hy elke dag gereed wees om terug te gaan, terug na die land van sy voorvaders (op. cit.: 31).

In sy 1975-verklaring in die hof (opgeneem in Viviers, 1978:54-60), wat sowel die persone wat pro-Breytenbach as dié wat anti-Breytenbach was, onkant gevang het (maar wat volgens latere getuienis onder druk gelewer is — op.cit.:75), getuig die digter oor sy tweeslagtige (haatliefdede) verhouding met sy geboorteland. 'Suid-Afrika' is vir hom nie 'n abstrakte begrip nie, maar 'n land met berge en seisoene en seë en woestyne, van herinneringe en van drome en van my jeug. Maar veral van mense. My eie familie, my vriende en kennise, en verder al die mense van hierdie land ...' (my kursivering — FG). Volgens Breytenbach was die motivering vir sy handelwyse altyd die liefde vir sy land. Paradoksaal, het dit vir hom gegaan 'om die voortbestaan van ons volk, 'n voortbestaan met regverdigheid soos Van Wyk Louw dit uitgedruk het, oor die inhoud en gehalte van ons beskawing'. Hy het geglo dat sy optrede nie teen Suid-Afrika gerig was nie, maar teen wat hy beskou het as onregverdig-hede.

Uit briewe wat uit die gevangenis gesmokkel is, blyk egter duidelik dat die 'volk' vir wie se 'voortbestaan' Breytenbach hom beywer het, nie die

'Afrikaners-aan-bewind' is nie. In 'n brief aan André P. Brink skryf hy: 'Mag Soweto...Treurnicht se Afrikaans en Afrikaners des moers brand. Hoeveel skande moet ons nog sien?' (op. cit.:105). Gedurende die tydperk van eensame opsluiting, skryf Breytenbach aan 'n essay oor die groei van 'n Suid-Afrikaanse identiteit' — 'n rasseprobleem wat hy meen nie intern in 'n party (soos die Kommunistiese Party) opgelos of opgehef kan word nie, maar slegs in die stryd self (briewe aan Marius Schoon in op. cit.:126, 137).

Tydens die tweede verhoor beklemtoon hy, soos hy dit reeds vroeër gedoen het, dat die begrip 'Afrikaner' eintlik bloot net 'n aanduiding behoort te wees van iemand wat Afrikaans as huistaal gebruik, maar dat dit politieke konnotasies bygekry het sodat ons in Suid-Afrika op die oomblik voor die moment staan waar nie-Afrikaners en veral die swartmense twee dinge identifiseer: die witman is 'n Afrikaner, die Afrikaner is onderdrukker. Breytenbach sien dit as sy plig om dit aan die kaak te stel dat Suid-Afrika geregeer word deur 'n minderheid van die bevolking (die Afrikaners); terselfdertyd egter kan hy nie sê dat hy nie meer 'n Afrikaner is nie — dit is nie iets wat hy kon kies nie, dit is iets wat hy gebore is (op. cit.:173).

In 'n onderhoud met Stet (1983a:7-9) kort na sy vrylating, stel Breytenbach dit dat hy weer vir hom 'n identiteit sal moet skep, want in 'n Europese konteks is hy nou 'n man sonder papiere', dit wil sê sonder burgerskap van 'n spesifieke land. Daarom bestaán hy nie — nie in die hedendaagse omlýning van 'mens' nie.

Tydens 'n besoek aan die Hollandse tak van PEN distansieer Breytenbach homself weer eens van 'n siening van 'Afrikanerskap' wat méér as 'n blote taalaanduiding is. Vir die eerste keer ontken hy in die openbaar ook sy Suid-Afrikanerskap: 'I do not regard myself as an Afrikaner. The definition has taken on a political meaning with which I cannot identify. Even culturally I am not an Afrikaner. I am not even a South African. I am just a bandiet'. Hy beskryf homself in hierdie stadium

as h 'non-black African exile' (CT, 12.4.83).*) Na hy in Desember 1983 h Franse burger geword het, stel Breytenbach dit weer in h onderhoud met Philip Oakes van die Sunday Times dat hy homself nie meer as h Suid-Afrikaner beskou nie: 'A Parisian maybe, or perhaps an African Parisian. But it's difficult to lose every scrap of your past. I have come to terms with the reality that South Africa will always be a sore area living somewhere inside myself for ever. I can't argue it away. I can't write it to death. I accept that it will always be there. I can do nothing about it' (ST, 8.7.84). Sels nou ontken Breytenbach nie die liefde vir sy land en dié se mense nie (kyk Va. 5.4.84 en NM, 6.4.84).

Breytenbach se afkeer van die ideologiese konnotasies verbonde aan die term 'Afrikaner' word onomwonde bevestig in Confessions: 'To be an Afrikaner is a political definition. It is a blight and a provocation to humanity' (1984:322) — en dáárom distansieer hy hom daarvan. Tydens promosietoesprake vir Confessions word dit duidelik dat sy gevangenisstraf enige skuld wat hy as wit Suid-Afrikaan gehad het, weggebrand het en dat hy homself ook nie langer as h banneling sien nie: 'I consider myself an African of South-African origin, using Afrikaans as my first language and continuing my life elsewhere in Europe, accepting that that peculiar South African experience will always be there in my mind, colouring my way of life, colouring my perceptions, (Star, 25.4.85; PN, 25.4.85). Al bly sy veroordeling van die land kras, bring hy sy gehore (volgens die bronne hierbo genoem) telkens onder die indruk van sy gevoel van medelyde/erbarwing met Suid-Afrikaners van alle rasse en sy erkenning van die menslikheid van 'die ander een', selfs die verdrukker. Hy stel dan ook telkens liefde vir 'sy mense' en sy taal gelyk: 'Love is like language ... you love some people no matter how horrible they may be, the way you love a language, however much it's been misused' (Star, 25.4.85). In h onderhoud met Van Zyl Slabbert erken hy dat daar h agtergrond, wortels, lewe en h geskiedenis is wat hy nie met h penneveeg ongedaan kan maak nie. Hy leef wel sy lewe ten volle uit in

*) Sedert Breytenbach se vrylating is dit opvallend dat die Engelse Suid-Afrikaanse pers meer publisiteit verleen aan sy doen en late as die Afrikaanse pers.

Parys, as Franse burger, maar daar is tog 'n dimensie wat vir hom onmiddellik aanwesig bly: die hele Afrika-dimensie, nie net Suid-Afrika nie. Die 'objektiewe' rede waarom hy betrokke wil bly by wat in die land aangaan, is omdat hy glo dat die problematiek van Suid-Afrika 'n impak en omvang het wat wyer as die land self strek: 'Die soort van oplossing, die gehalte van ons stryd, die gehalte van ons voortbeweeg na daardie oplossing toe, gaan maak dat ons 'n bydrae kan lewer tot die geskiedenis van die hele mensdom (1985a:48).

Het sy sewe jaar verblyf in 'Niemandland' hom dan heeltemal skoongeband van alle verbondenheid met die grond van sy voorouers? Hy self sê 'ja én nee'. Hy voel wel 'n diep weersin, gemeng met medelye, as hy aan die Afrikaners dink en Afrikaans hoor. En tog glo hy dat sy verbondenheid met Afrika kompleksier geword het, sy afkoms pynliker, sy betrokkenheid dieper, sy engagement intenser (uitspraak tydens menseregte-konferensie wat op 30 en 31 Mei 1985 in Parys plaasvind; opgeneem in De andere kant van de vrijheid, 1986:245).*) As fasette van hierdie verskerpte verbintenis sonder hy uit (i) sy herinnering aan die landskap wat die grondstof van sy wese vorm; (ii) die verbondenheid met ál die mense van die land, maar veral met dié wat vir beter omstandighede veg en die rewolusie voorberei; (iii) die identifikasie met die goeie en potensieel goeie wat in 'n sekere mate in elke Suid-Afrikaan aanwesig is (edelmoedigheid, solidariteit, teerheid, bereidheid tot verset, die respek vir ander) — al weet hy dat die bederf (korrupsie, kollaborasie, haat, wanhoop, gevoelloosheid, apatie) in alle mense die oorhand het; (iv) en, oor die grense van die gruwelike heen, die éénwees met Afrika en met die volke van Afrika (op.cit.:245-246).

*) Ten tye van die afronding van hierdie tesis, verskyn dié bundel essays, briewe, onderhoude, geloofsartikels en werkboek aantekeninge van Breytenbach by sy Amsterdamse uitgewer Van Gennep. Die meeste van die stukke (wat uit sowel die vóór-tronkfase as die tydperk daarná dateer) het nie ten tye van hul ontstaan onder die aandag van die Suid-Afrikaanse publiek gekom nie ('n uitsondering is dié wat in 1983 in Rapport verskyn het in 'n rubriek 'Stroom-op'). Tog word waar toepaslik verwys na menings hierin uitgespreek omdat dit bydra tot die geheelbeeld van Breytenbach as openbare figuur en van sy literatuuropvatting soos verwoord in metatekste.

Sy terugkeer na Suid-Afrika in 1986 (ten spyte van uitsprake waarin hy stel dat hy dit nooit weer sal doen nie) om die Rapportprys in ontvangste kom neem, moet in die lig van sy onbreekbare verbondenheid aan Afrika gesien word. In sy toespraak tydens die oorhandigingseremonie beweer hy dat die woorde 'Afrikaner' en 'Boer' in die buitewêreld én in die land 'sinoniem geword het met geestelike agterlikheid, etiese verval, wreedheid, mens-ontering, gewapende bobbejaanbendes, die brandmerk van brutale geweld'. Hy self kan hom egter nie volkome losmaak van die Afrikaner in hom nie, en sleep hom soos 'n donker boetie' oral met hom saam. Hy formuleer die rede waarom hy teruggekom het in terme van sy verbondenheid met 'n kontinent en 'n land: 'Ek het gekom omdat ek my onherroepelik verbind het tot Afrika, omdat ek my vereenselwig met die stryd om bevryding van die Suid-Afrikanners' (Rap., 13.4.86).

In Breytenbach se dialektiese worsteling met sy identiteit distansieer hy hom deurlopend (en met toenemende klem) van die politieke konnotasies wat kleef aan die begrip 'Afrikaner' en sien homself in die eerste instansie as Afrikaan (dit wil sê afkomstig van en gebonde aan Afrika en nie Europa nie) en dan spesifiek as iemand wie se oorsprong lê in die suidelike deel van die vasteland van Afrika (Suid-Afrikaner in die wydste sin van die woord, nie wit Suid-Afrikaner nie). Samevattend word die volgende gestel:

- (i) Breytenbach identifiseer hom op radikale wyse met Afrika.*)
- (ii) Hy ontken nooit sy liefde vir 'die land onder die suidersterre' nie — vir die landskap én mense.
- (iii) Hy maak 'n onderskeid tussen Afrikaans en Afrikanerskap.
- (iv) Hy erken sy bloedverbondenheid aan 'n groep mense met wie hy geen ideologiese bande het nie (die 'Afrikaners' in hegemoneiese sin), maar wat soos 'n seer/besmetting deel van sy menswees is sodat hy nooit sy hande in onskuld kan was nie: onreg wat hulle aan ander gedoen het, is ook in sy naam gedoen. En al is sy 'skuld' gepuur deur sy gevangenisstraf,

*) 'n Herskrywer soos Lazarus (1986:169 en 170), wat nie twyfel aan die ware radikale aard van Breytenbach se tekste nie, meen egter daar is ook by hom tekens van 'n collapse into idealism' en 'n neglect of the material and historical aspects of reality' wat aanleiding gee tot 'self-indulgent, ... privileged ruminations' en 'a romantic idealization of the land and its peoples'.

bly hy in 'n sekere sin verbonde aan dié groep al is dit net in sy wil om hulle (deur en in sy kuns) te bevry van 'n onderdrukende stelsel wat hulle ook gevangene hou (vergelyk hieroor Va., 5.4.84).

Breytenbach se verwerping van sy Afrikanerskap op grond van die politieke konnotasies wat aan die begrip kleef en sy pleidooi vir die totstandkoming van 'n omvattender Suid-Afrikaanse identiteit wat net in die stryd self besleg kan word (kyk 4.3), kom neer op 'n werklike oorskryding van aanvaarde norme soos gemanifesteer binne die dominante orde. Peter John Massyn meen dat Breytenbach se tekste tekens dra van 'both a propositional and procedural disruption, a transgression of established systems of truth' (1986:21). Dieselfde kan egter nie, volgens hierdie waarnemer, gesê word van byvoorbeeld André P. Brink se politieke geskrifte nie (kyk 6.2.3).

4.2 REAKSIES OP AFRIKANERSKAP-UTSPRAKE IN DIE SESTIGERJARE

In hierdie afdeling word slegs aandag gegee aan die reaksie op Breytenbach se vroeë Afrikanerskap-uitsprake, veral tydens die visumvoorval van 1965. In 5.5 kom die reaksie op sy uitsprake tydens die Somerskool ter sprake en in 6.2 die reaksie op sy verhore. *)

4.2.1 Persreaksie

Reeds in 3.2.1 is daar gewys op Die Vaderland en Die Transvaler se reaksie op Breytenbach se uitspraak in Die Burger (2.6.65) dat hy hom skaam vir sy mense en graag sy Afrikanerskap sou wou opgee as dit kon.

Die Vaderland se redakteur, A.M. van Schoor, konsentreer in sy kommentaar op die visumweiering op hierdie uitspraak van Breytenbach. Hy plaas klem op die heersende norme en vorme, die 'lewensnorme of wetlike verordeninge' van die Afrikanergemeenskap en die onseikebaarheid van

*) Hierdie werkswyse word gevolg sodat die reaksie telkens binne 'n wyer politieke konteks geplaas kan word; in hierdie hoofstuk, soos in hoofstuk 3, val die klem op die sestigerjare en in hoofstuk 5 en 6 op die sewentigerjare.)

Afrikanerdom en apartheid. Breytenbach se 'rebellering teen die Suid-Afrikaanse lewensorde' (hier in die enger sin van 'wit Afrikaner'-lewensorde) sedert sy studentedae en veral as gevolg van sy huwelik met 'n Viëtnamees word deur Van Schoor gesien as uitdaging en uittarting van die gemeenskap buite wie se lewensreëls hy homself uit eie vrye keuse gestel het. Dit is dus nie die Afrikaners wat Breytenbach sy Afrika-nerskap ontnem het nie; as hy homself eerlik rekenskap sou gee van wat 'Afrikanerskap' van die draers daarvan verg, sal hy moet beseef dat hy lankal self, met voorbedagte rade, sy Afrika-nerskap prysgegee het (Va., 3.6.65).

Die visumweiering en Breytenbach se skaamwees-uitspraak bied G.D. Scholtz, redakteur van Die Transvaler, die geleentheid om in sy kommentaar van 8 Junie 1965 sy eie eksklusiewe siening van Afrika-nerskap uit te spel — 'n Verwoerdiaanse siening wat in dié tyd nog grootliks onbe- vraagtekende instemming geniet het onder die grootste deel van die dominante groep, die Afrikaners, en wat in opposisie staan met Breyten- bach se pleidooi vir 'n Suid-Afrikaanse identiteit'. Volgens Scholtz het daar aan die suidpunt van Afrika 'n groep mense tot 'n volk ('n geestelike eenheid') gegroei deurdat hulle 'n bepaalde lewensbeskouing aanvaar het wat op sekere beginsels rus. Hierdie lewensbeskouing het gedeeltelik ontstaan uit die omstandighede waarin die volk verkeer het: 'Hy moes naamlik die gebied waarop hy woonagtig was, met onbeskaafde nie-blankes deel. Ten opsigte van een besondere saak het die voorges- lagte sodanig opgetree dat die mense wat vandag die volk uitmaak, daar nie genoeg dankbaar voor kan wees nie. Dit was om die genetiese same- stelling van die volk suiwer te bewaar ... Dit is asof alle lede van die volk in die verlede instinkmatig geweet het dat, indien daar tot verbas- tering oorgegaan word, dit die einde van alles sou wees'. Omdat gene- tiese vermenging byna steeds die gevolg is van maatskaplike vermenging, word die Afrikaner, volgens Scholtz se siening, uit selfbehoud gedwing om ook laasgenoemde nie te duld nie. Dit is ook deel van die Afrikaner se lewensbeskouing dat sy volk 'n bepaalde roeping' het (soos in 1949 geformuleer deur die Raad van Kerke van die Nederduitse Gereformeerde Kerk) en dit was dan ook in aansienlike mate op aandrang van die Afri- kaanse kerke dat die owerheid daartoe oorgegaan het om deur middel van

maatreëls soos die Ontugwet en die Wet op Gemengde huwelike rassevermenging teen te gaan.

Volgens Scholtz bring hierdie aspek van sy lewensbeskouing die Afrikaner direk in botsing met die 'liberalisme wat van geen rasseverskille wil weet nie en wat...gemengde skole, gemengde woonbuurte en gemengde huwelike nie as 'n ewel beskou nie'. Dit lê dus vir Scholtz voor die hand dat die Afrikaner 'verplig is om die liberalisme as een van sy grootste bedreigings te sien'. Breytenbach en sy protagoniste word gesien as 'Afrikaners wat nie teen die verwoestende invloed van die liberalisme bestand was nie'.*) Die feit bly egter staan dat die Regering in sy pogings om die genetiese suiwerheid van die volk te verseker, die steun van die oorgrote meerderheid van die Afrikaners en van 'n aansienlike persentasie van die Engelssprekendes geniet. Om 'n ander houding aan te neem 'is om die wetgewing van die land wat die lewensbeskouing van die Afrikaanse volk weerspieël, te verontagsaam en aan flarde te skeur' (ibid.).

Uit die redakteurs van Die Transvaler en Die Vaderland se siening van Afrikanerskap blyk dit duidelik dat die begrip 'Afrikaner' in 1965 in die algemene omgang nie 'n taalaanduiding is nie, maar 'n politieke begrip met konnotasies van rassesuiverheid ten alle koste, rassediskriminasie en oorheersing van ander groepe, geregverdig op grond van 'n 'goddelike roeping'. Dit is teen só 'n opvatting van 'Afrikanerskap' wat Breytenbach hom rig en dit is teen die agtergrond van só 'n Afrikanerskapsiening dat die afwysende reaksie wat Breytenbach se uitsprake (oor Afrikanerskap, oor die rol van die Afrikaanse skrywer en die rol van die kuns) uitlok, gesien moet word.

4.2.2 Die reaksie van die publiek

Die meeste briëfskrywers voel dat Breytenbach geen reg het om homself 'n Afrikaner te noem nie. Só word daar byvoorbeeld aangevoer dat Breytenbach se 1965-uitspraak ietwat van 'n verdraagde aksie is, want hy het hom

*) Breytenbach word hier saam met 'verligtes' — maar nie fundamenteel andersdenkendes soos hy self nie — 'n etiket van 'liberalisme' omgehang terwyl hy self 'n afsku in liberalisme het.

al geruime tyd 'losgemaak van sy volk' — nie net deur die veelrassige geselskap wat hy verkies nie, maar ook deur sy skryfwerk wat 'n politieke sentiment openbaar wat met volksvervreemding saamhang (hier word spesifiek verwys na 'Maar hou die pyn ver van my ...' en 'Soos 'n vis in 'n mandjie' in Ysterkoei). Die Regering is dus reg om nie Breytenbach se 'Afrikanerskap' en digterskap te probeer koop nie — 'die Afrikanervolk was nog nooit verleë oor sulke mense nie' ('Ysterkoei', Va., 8.6.65). Velde Breytenbach (Tv., 15.6.65) is ook skaam — nie omdat hy 'n Afrikaner is nie, maar omdat 'n Breytenbach 'wie se voorouers in ons land alles — ja, selfs hul lewe — opgeoffer het om ons land en volk blank te hou, die paadjie van die liberalisme gekies het'. H.B. Duvenhage meen dat dit nie eers vir Breytenbach nodig is om hom te skaam om Afrikaner te wees nie — 'dat hy in Suid-Afrika gebore is, gee hom nie die reg om hom as 'n Afrikaner te beskou nie' (Db., 27.6.65); H.J. Strauss meen daar is niks wat Breytenbach in die weg staan om sy Viëtnamese vrou na Viëtnam te neem en 'desnoods self 'n Viëtnamese te word nie' (Tv., 30.6.65). 'Waar jy ook al woon en jouself 'n Afrikaner noem, moet jy te alle tye bereid wees om jou beginsels uit te leef. Die Afrikaner wat nie bereid is om dit te doen nie, volg die pad van mnr. Breytenbach en hy word in die buitenste duisternis uitgewerp' (A.P. du Plessis, Bu., 2.6.65). Volgens Loubser moes Breytenbach nooit 'n Afrikaner gewees het nie en sy bede is dat hy die vóórreg so spoedig moontlik prysgee (Bu., 7.6.65), want 'wie dubbel skaam daaroor voel dat...Breytenbach...Afrikaner is, is die derduisende Afrikaners wat hulle op die Pad van Suid-Afrika bevind' ('Ag sies tog', Bu., 15.6.65). Hierdie 'ware Afrikaners' word opgeroep om 'die vreemdeling en die renegaat' te verwerp en ons tradisies na te volg 'soos hulle deur ons leiers aan ons voorgestel word', want ons mag 'geen haarbreedte van ons beginsels afwyk nie' (Jan Pretorius, Bu., 24.6.65).

4.2.3 Reaksie van ingeligte lesers

Abraham de Vries is die enigste skrywer en mede-Sestiger wat hom in 'n koerantbrief direk uitlaat oor Breytenbach se skaamweesuitspraak: 'Nee, Breyten, jou skaamheid (of skaamte?) oor jou Afrikanerskap deel ek nie met jou nie. Die rebelse (bruin?) Hugenoteseun, Hendrik Bibault, het

onder ewe moeilike omstandighede as joune in 1707 al in die ou meul op Stellenbosch gesê: "Ek ben een Africaander" en as ek goed onthou het hy glo bygevoeg dat hy dit is al slaan hulle hom, al haal hy ook die kromme note. As jy skaam is vir wat mede-Afrikaners doen, dan plaas jy elkeen van ons (egter) in die posisie waar selfondersoek begin, en moet ek na jou luister' (Va., 15.6.65).

De Vries betrek hierdie 'doen' op die amptelike verdeling wat Afrikaners maak tussen 'blank' en 'nie-blank'. Dit lyk nie of hy meen selfondersoek oor die verdeling as sodanig is noodsaaklik nie, maar wel oor die feit dat 'maatstawwe vir nie-blankheid' op Yolande Breytenbach, 'n vrou van Viëtnamese afkoms, van toepassing gemaak word. Sy is immers nie 'swart' of 'bruin' nie, sy is nie ongeletterd en 'agter' by die blankes nie, sy behoort nie tot 'n volksgroep wat ons hoef te vrees of sou wil 'ophef' nie; sy is geen kommunis nie. De Vries se pleidooi bly steeds vir buigzaamheid en ruimte vir uitsondering: Breytenbach is 'n Afrikaner wat nie geweet het hy oortree met sy huwelik 'n landswet wat net rekening hou met Chinese en Japanners nie. Hy is nog steeds 'een van ons' en hy is immers vir ons meer as net iets werd: 'Ons kan niks verloor deur hom en sy vrou die land te laat binnekom nie; intendeel ons kan baie wen (vir Afrikaans).' Volgens De Vries is die Afrikaanse letterkunde immers 'outonoom' en verhewe bo die politiek.

André P. Brink daarenteen loop selfs Breytenbach se 'skaam' gevoel (met kwalifisering) vooruit in die brief wat op 31 Mei 1965 in Die Burger verskyn. Die feit dat 'een van die mees beskaafde, intelligente en sjarmante mense' wat hy ken op grond van haar kleur (wat verhef word tot kenteken van beskawing, Christelikheid en menslike waardigheid) 'n visum geweier is, noop Brink om te vra: 'Kan 'n mens anders as om te dink: Vandag is ek voor God skaam om te sê dat ek Afrikaner is, dat ek in Afrikaans skrywe, dat ek 'n volk en 'n taal moet dien wat al verder wegdryf van alle norme van Christelike beskawing?' Hy waarsku: 'In hierdie benouende broederskappie van witterige eksklusiwiteit sal daar weldra baie, baie min kunstenaars oorbly wat dit met hulle gewete sal kan rym om tot dié "kultuur" 'n bydrae te lewer.' In 'n ander brief wat in Die Burger van 11 Junie 1965 verskyn, vra Brink na aanleiding van ander briëfskrywers se voorstel dat Breytenbach uit die Afrikanerdom 'in die buitenste duisternis' uitgestoot moet word omdat hy as gevolg van sy huwelik nie 'Afrikaans' sou wees nie: 'Word 'n mens se Afrikaansheid of nie dan só maklik getoets?'

N.P. van Wyk Louw se brief in Dagbreek van 30 Mei 1965 verskyn vóór Breytenbach se gewraakte skaamwees-uitspraak, maar daaruit blyk Louw se eie siening van Afrikanerskap. Hy praat nie net namens die Afrikaanse literatuur as hy hom uitspreek teen die visumweiering nie, maar ook as 'Afrikaner'. Hy distansieer hom in 'pyn en skaamte' van Afrikanerskap in die vorm van 'h verstarde ideologie' en spreek hom uit vir h Afrikaner-Nasionalisme wat teken is van 'uitgroei, van steeds voller lewe'.

In h brief wat Breytenbach op 1 Julie 1965 aan N.P. van Wyk Louw skryf, bedank hy die gevierde digter-denker vir die 'mooi betuiging' in Dagbreek (J. du P. Scholtz verwys in h artikel in Bu., 17.10.73 na hierdie 'bitter' brief wat in die Louw-versameling van die Carnegiebiblioteek opgeneem is). Breytenbach maak verskoning vir die moontlike verleentheid wat sy 'oorhaastige' skaamwees-uitspraak vir Louw kon ingehou het, maar bevestig weer sy afkeer van Afrikanerskap wat h refleksie is van h absolute ideologie:

Ons nasionalisme lyk vir my na h absolute ideologie wat hoe langer hoe minder teenstand kan duld. En hierdie inkorting van die mees elementêre vryhede — en dit het lankal begin — kan nié geregverdig word nie, selfs al gaan dit hier om ons lyflike voortbestaan. Intendeel, ek glo ons bewerk juis sō ons eie ondergang. Ons was te geneig om die behandeling van ons teenstanders (gewaand of eg) te verskoon. En nou word selfs die Afrikaner verstrik in die labirint van wette. Nou is ons nasionalisme verwing tot h negatiewe krag deur die mense wat die hef in hande het. Beperkende wette en verdrukking — want objektief gesien word baie mense in ons land vandag verdruk al glo ons nou ook dis vir die uiteindelijke heil van die geheel — lei tog net tot meer beperkings.

In die antwoord op Breytenbach se brief verseker N.P. van Wyk Louw die jong digter dat hy hom nie met sy koerantverklaring in verleentheid geplaas het nie: 'Ek is nou maar iemand wat my nie aan aanvalle steur nie — so min, waarskynlik, as wat die Regering hom aan my steur! Ek begryp dat u nou die gevoel het van h oorhaastige optrede; maar ek het destyds vir meer as een gesê: "Hoe kan ons by h man ryp oorweging en h

filosofiese onpartydigheid na só 'n klap verwag?" Dit sou 'n onmenslike koudheid openbaar.' Louw laat hom nie uit oor Breytenbach se siening van Afrikaner-Nasionalisme as 'n absolute ideologie nie (behalwe as sy sin vir onpartydigheid ook op hierdie uitspraak betrek kan word). Hy plaas eerder die visumweiering binne die algemene konteks van 'n 'stemming wat na uiterstes toe neig' (kyk 3.4). (Hierdie ongedateerde handgeskrewe rofwerk vir 'n brief, soos geneem uit 'n notaboek, is opgeneem in die Louw-versameling).

Ander ingeligte en invloedryke lesers sou Breytenbach se skaamwees- en ander Afrikanerskap-uitsprake nog lank teen hom hou. Hierdie lesers is openlik gekant teen Breytenbach se 'linkse ideologie' en betrag die Afrikaanse letterkunde vanuit ideologiese vertrekpunte op die ander end van die skaal; Jakes Gerwel (Bu., 18.6.83) noem dit 'akademiese konserwatisme'. Literatore wat hul openlik distansieer van Breytenbach se siening is onder andere A.P. Grové en T.T. Cloete (wie se reaksie in 4.4 uiteengesit word).

A.P. Grové het reeds in 1967 in 'n artikel oor tendense in die jonger poësie (1967:12-23) en tydens die jaarberaad van die Suid-Afrikaanse Akademie (berig in Va., 29.6.67 en Grové, 1978:141-149) Breytenbach se verklaring in die pers dat hy skaam is om 'n Afrikaner te wees, voorgehou as voorbeeld van 'n 'koue wind wat aan die opsteek is in ons literatuur': 'n verset wat nie 'lojaal' is nie, maar wat hom rig teen die identiteit van die Afrikaner. Breytenbach se persverklarings maak van hom 'n 'prater', 'n 'kletsers wat uitflap', 'belanghebbende betoger' en hy kan hom nie langer beroep op die sogenaamde profetiese insig van die skrywer nie: hy moet hom dus nie verbaas as hy weerspreek word nie. Sestigterskrywers kan nie volgens Grové op die een oomblik daarvoor pleit dat die mens agter die boek geïgnoreer moet word, maar dan hulself as mense opdring aan die leser deur middel van allerlei verklarings in die openbaar nie.

Dertien jaar later staan Grové (1980:1-26) nog vas by sy eertydse literatuuropvatting: die kunswerk is outonoom ('n opvatting wat die Sestigters met hom deel) en word dus in sy wese aangetas as sy maker dit as 'n soort spreekrompet gebruik wat aanvullend vir sy 'uitflapper' in

die openbaar is. Grové verwys in sy inleiding tot Die Afrikaanse literatuur sedert Sestig (1980:1-26) na skrywers wat hul openlik van hul Afrikanerskap distansieer, soos Breytenbach in die onderhoud met Vrij Nederland (berig daaroor in Bu., 19.11.68), en skryf dit afkeurend toe aan die feit dat die Sestigerskrywers nie kon ontsnap aan die 'slagkrete, skynheiligheid en skuldgevoel, die half-sagte humanisme, dubbele standaarde en omverwerping van ou waardes' van hul tyd nie. Dit word dan vergestalt in 'n 'kritiese en selfs afbrekende houding...teen 'n bestel wat mede deur die woord en inspirasie van vroeëre skrywersgenerasies tot stand gekom het' en in 'n gejaag na die 'nuwe' wat nié 'n dieper kyk op die (ou) werklikheid gebring het nie, maar slegs uitgeloopt het op 'n 'vertoon van kunsgrepe en die gebruik van die "gewaagde" woord' (op.cit., 3, 4, 5).

Grové se 1980-evaluering van die 'uitflappers' van Sestig (gebaseer op sy eie ideologiese vertrekpunte) lok afwysende reaksie uit van lesers wie se opvattinge op ander ideologiese gronde berus. Gerrit Olivier (Va., 26.6.80) voel dat Grové se siening oor die literatuur van dié periode 'n skewe voorstelling' van sake gee. Walt Botha (Tv., 21.4.80) wys op 'eensydige beklemtoning wat die leser se gemoed bepaald nie ontvanklik stem vir die skrywer van Sestig nie'. André P. Brink, die sterkste beswaarmaker (1980:33-42), lig veral die 'verbysterende selektiwiteit met betrekking tot uitsprake en aanhalings' uit. In 'n onderhoud met Die Transvaler (24.10.80) beskou Brink Grové se inleiding as 'simptomaties van 'n patetiese magspeletjie wat Afrikaanse letterkundiges vir jare reeds in twee kampe verdeel' en dit is radikale politieke meningsverskille wat aan die wortel van hierdie stryd lê. D.J. Hugo (1983:15-17) hou in 'n artikel oor die stand van die Afrikaanse literêre kritiek Grové se inleiding voor as voorbeeld van die 'gevaar' wat die 'toenemende ideologisering van die kritiek' vir die letterkunde inhou. Hierdie reaksies is self ook nie 'ideologievry' en 'objektief' nie, maar word gerig deur 'n 'verligte' kyk op sake.

4.3 UITSPRAKE OOR VRYHEIDSVEGTERS, GEWELD EN SOSIALISME

Op 4 Januarie 1968 verskyn daar 'n berig (onder die opskrif 'Sestiger se gruwelike aanval op SA') in Die Vaderland, waarin gestel word dat Brey-

tenbach 'lid van die Franse Anti-Apartheidskomitee' is. Die berig handel oor reaksie vanuit dié komitee op die hartoorplanting op dr. Blaiberg wat in hierdie stadium wêreldnuus was. Volgens hierdie berig het die komitee 'n beroep gedoen vir internasionale wetgewing om die hartoorplantings te verbied van mense wat van hul vryheid ontnem is. 'n Persverklaring van die komitee word soos volg aangehaal: 'Daar is duisende politieke gevangenes in Suid-Afrika. Verdagtes word in hegtenis geneem en sonder verhoor onbepaald in die geheim aangehou, die regte van verdediging word nie gewaarborg nie en teregstelling vind dikwels plaas.' Breytenbach sou volgens dieselfde berig gesê het dat dit uiters jammer is dat so baie publisiteit gegee is aan die hartoperasie wanneer die vordering van die mediese beroep in Suid-Afrika nie geëwenaar word deur die vordering in politieke sfere nie (n soortgelyke berig verskyn in Tv., 4.1.68).

Dagbreek (31.3.68) stel dit in 'n opvallende berig dat 'Breyten lid is van die gevaarlike AAM (Anti-Apartheid Movement)', dat hy al vergaderings van die Franse tak van dié beweging toegesprek het en as tolk vir swart sprekers opgetree het terwyl rolprente soos Sabotage in South Africa vertoon is; hy sou ook in Mei 1967 'n internasionale konferensie oor apartheid in Parys bygewoon het waartydens beroepe op alle Europese regerings gedoen is om geen wapens aan Suid-Afrika te verkoop nie — hierdie konferensie sou in noue samewerking gehou gewees het met die Kommunisteparty, Christian Action en die Defence and Aid Fund.

Breytenbach ontken in 'n berig in Sunday Times (7.4.68) dat hy lid is van die AAM en dat hy aktief betrokke is by die politiek, al is hy uitgesproke oor sy siening van apartheid. Volgens hom bestaan daar nie 'n tak van die AAM in Frankryk nie — 'the only committee I know about is a liaison committee which...deals with matters on Africa. This consists of six pastors and six lawyers, and I am certainly not one of them.' Hy ontken ook dat hy iets te doen gehad het met die film Sabotage in South Africa en dat hy sy CNA-prysgeld aan 'n politieke organisasie gaan skenk.

Breytenbach ontlok in 1968 nie slegs reaksie uit oor sy moontlike lidmaatskap van 'n 'kommunisties beheerde' organisasie soos die AAM nie, maar ook oor die 'bevordering van terrorisme' teen sy geboorteland. In

Oktober verskyn daar artikels in die koerante van die Afrikaanse Pers oor Breytenbach se aandeel aan 'n Belgiese tydskrif, Yang Kahier, se uitgawe getiteld 'Antwoord aan Zuid-Afrika' wat gepubliseer is as reaksie op 'n vorige uitgawe waarin Suid-Afrika sý perspektief op landsprobleme kon gee. Breytenbach bepleit in sy artikel aktiewe en geldelike steun vir die 'vryheidsfronte'. Volgens hom is Suid-Afrika 'n polisiestaat en verteenwoordig organisasies soos die ANC en PAC die meerderheid; hulle het nou oorgegaan tot 'n 'gewelddadige vryheidsoorlog' nadat hulle vyftig jaar vergeefs probeer het om die onregte te herstel by wyse van 'petisies, afvaardigings, stakings, optogte en al die ander politieke handelwyses waarvan gebruik gemaak kan word in 'n land van Westerse, Christelike kultuur'. Hy beweer, volgens hierdie berigte, dat die 'maksimale politieke eise' van organisasie soos die ANC, ZAPU en SWAPO is 'om 'n vry en onafhanklike staat, sosialisties van inslag, op te rig: 'n staat waar elke burger — afgesien van sy ras of geloof — vir stemreg kan kwalifiseer. Niemand dreig om die wittes in die see te jaag nie. Die land het ook sy vier miljoen tegnisi, boere, sakemanne en intellektueles nodig' (berigte in Tv., 7.10.68 en Db., 8.10.68).

Dit is veral Breytenbach se onderhoude met Nederlandse koerante in November 1968 wat hom die argwaan van die pers en publiek in Suid-Afrika op die hals haal. Hierdie onderhoude verskyn terwyl Breytenbach in Amsterdam is om die Reina Geerling-prys te ontvang wat aan hom toegeken is vir Die huis van die dowe. 'n Onderhoud op 6.11.68 met De Volkskrant onder die opskrif: 'Breyten Breytenbach — digter, essayis, skilder, vegter teen apartheid' word gerapporteer in die Afrikaanse pers (onder meer in Vo., 12.11.68 en Bu., 14.11.68). Volgens hierdie berigte meen Breytenbach dat die Regering 'n gewelddadige beleid op Suid-Afrika afdwing wat slegs met 'n gewelddadige opstand beantwoord kan word. Hy self beywer hom vir die gelykheid van alle Suid-Afrikaners en sy bedrywighede sluit onder meer in die hou van lesings en die insameling van geld vir die ANC om hulp aan gesinne van politieke gevangenes te verleen.

Sy onderhoud in November 1968 met die blad Vrij Nederland vind ook neerslag in berigte in die Suid-Afrikaanse pers (byvoorbeeld in Bu., 15.11.68 en 19.11.68). Hy roer onder meer die volgende aan in hierdie onderhoud: die lot van sy Suid-Afrikaanse vriende wat 'in tronke sit of in ballingskap is'; statistieke oor kindersterftes en teregstellings wat bewys dat die swartman se lewe in Suid-Afrika 'goedkoop' is; adv. Vorster se Staatshoofskap; wit Europa wat bevoordeel word deur apartheid en daarom nie ingryp nie. Breytenbach vereenselwig hom in hierdie onderhoud in s6 h mate met die onderdrukte swartes dat hy s6 hy oorweeg dit om Kleurlingskap aan te vra (hy voel hom immers meer Afrikaan as Europeër) en dat hy hom sien as een van die 'vryheidsvegters':

By ons duur die besetting al drie eeue. Maar ek is optimisties. Dit is onmoontlik om apartheid in stand te hou. Oor tien, vyftien jaar is dit klaar daarmee. Daárvan is ek oortuig, omdat ons h jaar gelede vir die eerste maal tot h militêre konfrontasie oorgegaan het. Ons vryheidsvegters in Zambië en Tanzanië begin daarvandaan die infiltrasie van Suidwes-Afrika. Dit sal twee of drie keer misluk, maar dit kan nooit stopgesit word nie, dit kan alleen uitbrei. Ons is deur die Regering daartoe gedwing. Niks anders as die wapen het vir ons oorgebly nie. Maar omdat die Suid-Afrikaanse leër enorm sterk is, moet ook aangestuur word op ekonomiese ont-wrigting deur onwettige stakings. Die buitelandse beleggers moet hulle vertrouwe in Suid-Afrika verloor. En die witvel moet afgetakel word en verdwyn. Nie omdat ons iets teen die blanke het nie, maar vanweë wat die blankes doen... (ibid.).

Breytenbach vervreem homself nog verder van h groot deel van die publiek deur artikels soos dié in Sechaba (Apr. 1970), amptelike mondstuk van die ANC, waarin hy weer openlik rewolusie bepleit. Hy glo dat die 'bevrydingsbeweging' onder leiding van die ANC, wat hom vir h rewolusie gereed maak, net tydelik in toom gehou kan word, maar nie meer gekeer kan word nie. Die Afrikaner kan net gered word deur die rewolusionêre vernietiging van sy eie kapitalistiese, totalitêre en wreedaardige magstruktuur; hierdie rewolusie kan slegs van die proletariaat kom en sosialisties wees (h opsomming van die artikel verskyn in Bu., 22.4.70). In hierdie tyd skenk Breytenbach die opbrengs van h tentoonstelling van sy skilderye in Amsterdam aan die ANC (Bu., 22.4.70).

In 'n artikel in die nuut geloodsde progressiewe blad, Deurbraak (1972a), beskryf Breytenbach Suid-Afrika as 'n 'polisiestaat' en skaar hy hom by die onderdrukte wat die kapitalisme met sy 'uitbuiting en sy vraatsigheid, sy uitbreiding en sy dominansie' omver wil werp: 'Wanneer ons sê "alle mag vir die volk" en "ons soek 'n herwonne waardigheid waarmee selfs die witman aanvaar sal word" (as lid van 'n minderheidsgroep) dan bedoel ons allereers die omverwerping van die kapitalisme met sy gepaardgaande verdierliking en rassisme.' (Persberigte oor die artikel verskyn in Hoofst., 5.2.72, Rap., 13.2.72.)

Breytenbach gaan van die standpunt uit dat die einddoel van die bevrydingstryd 'n sosialistiese Suid-Afrika moet wees. 'n Gemeenskap wat uitbuiting en diskriminasie sal afskaf, kan egter alleen opgebou word na 'n magsoorname deur die massa. Hierdie magsoorname is egter slegs één moment in die ontstaansproses van die nuwe gemeenskap wat hy self nie as 'n soort paradys of skitterende toekomsdroom voorstel nie ('n sosialistiese gemeenskap ken immers ook stryd en verandering en 'n kleurlose gemeenskap sal nie binne afsienbare tyd verwesenlik word nie) — maar dit is 'n noodsaaklike voorwaarde vir 'n herverdeling van ekonomiese en politieke mag. Die gewapende stryd moet egter gekoppel word aan ander strydvorme en beskou word as onderdeel van 'n langdurige volksoorlog, as 'n uitdrukking van legitieme rewolusionêre geweld teen die geweld van onderdrukkers en rassiste. 'Gewapende stryd op zich en sonder meer werkt contraproductief. Het volk moet zichzelf herkennen in de gewapende strijd — een van de vormen die onze strijd zal aannemen... Wij vechten voor die vrijheid van heel Zuid-Afrika en alle Zuid-Afrikanen. De bevrijdingsbeweging moet leiding geven aan de alliantie van zwarte arbeiders, aan exponenten van de zwarte bewustzijns beweging, aan de kerkelijke leiders en de blanke radicalen, en de strijd reflecteren op elk niveau waarop hij zich manifesteert' (hierdie sienings dateer uit 1972 en is opgeneem in De andere kant, 1986:77-81).

In sy 'n Blik van buite'-toespraak tydens die Kaapse Somerskool van 1973 verwys Breytenbach nie direk na sy betrokkenheid by die bevrydingstryd nie, maar hy laat min twyfel oor wat sy eie keuse sal wees wanneer daar finaal gekies moet word tussen die 'ons' en die 'hulle':

En in hierdie nag wat ons nou betree sal die vure van nasionalismes aangeblaas word, nog helderder en meer verwoestend opvlam. Daar sal gesê word dat dit "ons" of "hulle" is — sonder dat ons weet wie ons is, sonder dat ons hulle ken. Daardie kant wat ons sal moet kies, gaan dit 'n wetende keuse wees, of 'n desperate stamkeuse? Sal ons selfs 'n keuse hê? Daar gaan verwag word dat iets verdedig word. Wat? 'n Westerse beskawing? Watter Westerse beskawing, en wie s'n? Die alleenreg tot magsbesluite van die witman? Die wit vel? Net die dood se vel is vlekkeloos wit. Afrikaans? Wie se Afrikaans? (Blik, 1973:8).

Uit die konfrontasie met Panus ná hierdie toespraak (Seisoen, 1976: 131-141) kan afgelei word dat Breytenbach se doelstelling vir Suid-Afrika nie aanpassing of reformasie is nie en dat hy hom verplig voel om hom te beywer vir transformasie 'en daarom, om dit te kan vermag, die oorname ook van die kulturele hefbome deur mense wat nie die huidige bourgeoisie aan bewind verteenwoordig nie' (op. cit.: 138).

Ander Seisoen-uitsprake waaruit Breytenbach se simpatie vir, en daadwerklike steun aan, die vryheidsvegters/terroriste blyk, is deur die uitgewer, Bartho Smit, uitgehaal uit die Suid-Afrikaanse weergawe van die reisverslag wat eers in 1976 verskyn het omdat dit die skrywer se 'posisie (in die tronk) kan bemoeilik' (vergelyk brief in Beeld, 19.7.77). Hierdie uitgelate dele (wat aangevul is deur Lijphart, 1985:4-9) sluit onder andere die volgende (onderstreepte dele) in: Tydens 'n besoek aan Hermanus en Die Kelders (die grotte wat 'n duisend jaar gelede woon- en skuilplekke vir die Strandlopers, die Khoimense, was) reminiseer Breytenbach oor hierdie mense in wie se wêreld ons leef — 'sagte en soepel mense moes hulle gewees het, en hulle wêreld was 'n paradys. Totdat die barbare gekom het met hulle gelate soos maskers van die dood en die stokke van verwoesting in hulle hande. Die stokke wat eendag in die hande van afstammelinge, stokke van bevryding sal wees...' (onderstreepte deel uitgelaat uit Seisoen, 1976:34). Wanneer hulle terug op Onrus na die radio sit en luister is daar sprake van 'terroriste' — 'daardie sogenaamde terroriste wat oor enkele jare die bewind gaan oorneem om dan as "politici" onthaal te word' (uitgelaat uit op.cit.: 44). Breytenbach se eie keuse vir die rewolusionêre bevry-

dingstryd word geëggo in die 'rustige stem van 'n wyse man' wat oor die waters vanaf 'die eiland vir politieke melaatses gesweef kom': 'Dis net deur lyding, met opoffering en militante aksie dat vryheid verower kan word. Die stryd is my lewe. Ek sal aanhou veg vir vryheid tot aan die einde van my dae...' (op.cit.: 51; kyk ook 2.2.4).

Tydens 'n opvoering van Siswe Banzi is dead in die 'veelrassige' Space Teater in Kaapstad besluit Breytenbach dat die pyn wat hierin gerealiseer word sy 'uitloper in die maatskappy (het) — want dis 'n bestaanspyn wat verskerp en gekontroleer word deur die Witman se wette. Die enigste manier om weg te breek uit hierdie hel is om die witman se magsgreep te breek' (uitgelaat in op.cit.:106). In 'n brief aan sy suster Rachel stel Breytenbach dat tegniese vermoë op sigself niks beteken nie — selfs mag beteken nie veel nie: 'Nou is die Witman nog haantjie op die mishoop in Suider-Afrika, in Gondwanaland. Tien jaar gelede sou mens jouself in kon beeld dat dit só voort sal duur. En nou weet ons reeds, nou sien ons klaar dat die Witman se baasskap (of selfs voorgdyskap) nie eers die einde van ons 20ste eeu gaan haal nie. En oor vyftig jaar sal dit ou geskiedenis wees...en hierdie tydperk wat ons nou met so baie pyn deurleef sal saamgetrek word in swart lettertjies op 'n bladsy of twee van 'n geskiedenisboek. Die witman se tydelike heerserskap sal dan nog net onthou word omdat dit een van die obstakels was in die swartman — oftewel die meerderheid van die land se bewoners — se stryd om bevryding en verteenwoordigende Regering' (uitgelaat uit op.cit.: 178).

Ná sy 1973-besoek aan Suid-Afrika en terug in Frankryk deel Breytenbach Roggeman van De Vlaamse Gids (1974a:29-31) mee dat rewolusie in Suid-Afrika onvermydelik is in die lig van die land se geskiedenis en omstandighede: Die politieke bewussyn groei stadig, maar wanneer dit werklik deel van die volk is, sal geen tydelike welwillendheid, geen jakkalsdraai, valse beloftes of noodmaatreëls dit meer kan vernietig nie. 'Rewolusie' bestaan egter nie net uit magsoorname en dus 'n verandering van Regering nie, maar is die onwrikbare begin van die transformasie van strukture — en dit gebeur nie vanself of in 'n vlag van wraak en gees-

drif nie; om dit te realiseer het jy 'n party nodig, 'n strategie wat onder andere sal poog om te keer dat die party of nuwe bewind 'n burokrasie word. Breytenbach voorsien dat, ten spyte van pogings om deur die toestaan van 'onafhanklikheid' aan tuislande die Afrikastate en Europese moondhede te paai asook verskerpte strategieë om in die naam van stabiliteit en 'veiligheid' alle ware teenstand teen wit oorheersing te smoor, apartheid nie gaan slaag nie en dat die land op die vooraand van 'n rewolusie staan wat die transformasie van strukture gaan behels.

In die loop van die tien jaar sedert Breytenbach die eerste keer in die publieke oog gekom het, het sy openbare uitsprake volgens waarnemers 'dogmatieser en marxistieser geword en ook militanter' (Nuus, De Volkskrant, 21.3.86).*) Die behoefte om self fisies aan die stryd deel te neem, het al sterker geword. 'n Vooruitwysing hierna is ook sy vroeëre uitspraak (byvoorbeeld in De Volkskrant van 6.11.68) oor die 'obseniteit' van 'intellektuele uitdaging' in die vorm van versetpoësie en die gevoel dat provokasie 'veel dieper' moet gaan ('n moontlikheid waaroor hy hom in daardie stadium nie verder wou uitlaat nie). Reeds teen die laat sestigerjare het Breytenbach tot die gevolgtrekking gekom dat daar 'n tyd kom dat 'n skrywer se woorde nié ingang vind en vlees en wapen word nie (soos dié van Edward tydens die Résistance); dan is dit vir hom tyd om 'die geweer op te neem'. In 1972 gaan Breytenbach só ver om te sê: 'Ik kan mijn vrienden hier niet alleen met woorden overtuigen. Er moet sprake zijn van een breuk, een beslissing, een vertrekpunt. Ik moet met de strijd verbonden worden door mijn eigen concrete participatie. Al lopende leer ik lopen' ('n 1972-uitspraak opgeneem in De andere kant, 1986:297).

Breytenbach se bemoeienis met die swart bevrydingstryd het nie net gebly by openbare vereenselwiging met die doelwitte van die bevrydingstryd en 'vryheidsvegters' asook finansiële steun aan die ANC nie. Sedert 1972 het hy (soos uiteengesit in 2.2.1) lid geword van die anti-Suid-Afrikaanse organisasie Atlas wie se doel dit was om die Regering tot 'n val

*) Aad Nuus se resensie oor De andere kant is die enigste wat tot in hierdie stadium verskyn het en word daarom hier gebruik alhoewel die buitelandse resensie van Breytenbach nie in die studie ondersoek word nie.

te bring (vergelyk sy aantekeninge uit h 'politieke diskussienota' in De andere kant, 1986:77-81). Tydens sy 1973-besoek aan die land het hy tentatief begin met die stigting van Atlas en Okhela, laasgenoemde deur hom en h paar vriende geïnisieer. Einde Julie 1975 kom Breytenbach met h vals paspoort na Suid-Afrika om verteenwoordigers uit die vakbonde vir Okhela te werf, maar in Augustus word hy in hegtenis geneem. Tydens die verhoor word getuïenis aangevoer dat hy hom, naas aktiewe steun aan die ANC en Atlas/ Okhela, aan elf terroristiese daade ter bevordering van h anti-Suid-Afrikaanse-sameswering skuldig gemaak het (vergelyk Viviers, 1978: 43-48, die Okhela-manifes is opgeneem in Confessions, 1984:329-336). Breytenbach het skuld beken op die klagstaat waaruit die verwydings na wapengeweld, plofstowwe, die optrede van ander mense en die Kommunistiese Party gehaal is. In sy verklaring in die hof (wat uit sommige oorde gesien is as h halfhartige terugkrabbeling, maar wat later blyk deels te gespruit het uit h ooreenkoms met die Staat, vergelyk 6) maak Breytenbach verskoning vir die 'manier en die metodes' waarop hy wou werk vir die 'groei van ons beskawing en ons toekoms' en vir die 'onreg en verdriet' wat hy daardeur sy mense aangedoen het — al het hy geglo dat sy optrede nie teen Suid-Afrika gerig was nie, maar teen wat hy beskou het as onregverdighede (Viviers, 1978:58 en 59). Hy besef nou hy is nie h politikus nie, nie h man van aksie en h rewolusionêr nie (op. cit.:53); sy bydrae kan nie op die gebied van die politiek wees nie en hy sal hom dus 'nooit weer daarin begeef en vergiftig nie' (op.cit.:59).

Stellings wat Breytenbach maak in briewe wat hy aan vriende skryf gedurende sy tydperk van eensame opsluiting (en wat na hulle 'gesmokkel' word deur die bewaarder Lucky Groenewald) bevestig egter sy geloof in die bevrydingstryd, en hy verbind hom, behalwe in die fantasieë wat hy vir Groenewald gewef het, ook aan aktiewe deelname.*⁾ In hierdie briewe gee hy vollediger as in ander uitsprake tot nou toe sy siening

*⁾ Ena Jansen meen dat alhoewel die tweede regspraak teen Breytenbach 'absurd' was dit die doel gedien het dat dit sy gesmokkelde briewe aan die lig gebring het wat aangetoon het dat Breytenbach nie sy politieke ideale en literêre engagement verloor het nie (De Volkskrant, 6.12.82).

van die Suid-Afrikaanse Kommunistiese Party weer. In 'n brief aan André P. Brink stel hy dit dat sy verklaring in die hof maar 'net een klein gedeelte van die waarheid' was, want 'hoewel krom en skeef, glo ek nog dat ek die regte ding probeer doen het, gesien aan die omstandighede met die ANC' (Viviers, 1978: 102).

Uit briewe aan Gerry Maré, vir wie hy as lid van Okhela probeer werf het en aan Marius Schoon (op.cit.:118-120; 134-139; 194-195) blyk dit dat Breytenbach nog geloof het in die tipe benadering wat die organisasie voorgestaan het — 'dit dui in 'n rigting van optrede wat kan meehelp tot die bevryding van hierdie land — en daarom — die transformasie van die gemeenskap'.*) Hy voel dat die wittes 'n weg móét hê waarlangs hulle, met inagneming van die voordele én nadele van hul klasse-agtergrond, rewolusionêr 'n bydrae kan lewer tot die bevrydingstryd en dat daardie stryd, waarin 'n 'Suid-Afrikaanse identiteit' gesmee kan word, onder leiding moet staan van die outentieke verteenwoordigers van die meerderheid van die bevolking. Alhoewel hy nie anti-SAKP is nie en glo dat daar met hulle saamgewerk moet word, is hy daarvan oortuig dat dié Party ideologies en analities nog nie werklik die komplekse Suid-Afrikaanse werklikheid baasgeraak het nie, dat dit 'n Moskou-instrument is en sekere onaanvaarbare 'Stalinistiese' eienskappe vertoon en nie rewolusionêr genoeg is nie (vergeelyk ook 2.1 en De andere kant, 1986:228). Desnieteenstaande kan met die Party saamgewerk word in 'n Front wat 'al die magte vir bevryding en transformasie sal kan artikuleer'. As gevolg van die genoemde voorbehoude moet daar egter ook voortgebou word aan Okhela omdat dié organisasie 'n spesifieke bydrae kan lewer; die doelstelling moet van nou af wees die 'ontplooiing tot 'n rewolusionêre en demokratiese party' wat wel klandestien sal moet opereer, maar so demokraties moontlik is en nie beperk deur etniese groeperings nie (op.cit.:120).

*) Teen die einde van Breytenbach se kruisverhoor tydens die tweede hofsak, word 'n brief voorgelees (opgeneem in Viviers, 1978: 198-204) waarin die digter 'n aanbod maak aan die destydse hoof van die Veiligheidspolisie om (as hy vrygelaat word) 'linkse organisasies' te infiltrer en aan die veiligheidsmagte te verklap. Breytenbach beskryf die brief as 'n 'bedrogspul' en iets wat hy nooit werklik van plan was om deur te voer nie. Hy voer verskillende redes aan waarom hy dit geskryf het. Hierdie brief en sy verklaring teen die einde van die eerste hofsak lei waarskynlik tot verlies aan eertydse vriende en 'n agterdog wat lank oor hom sou hang.

Ná sy jare in die tronk is Breytenbach nog sterker as ooit daarvan oortuig dat daar 'n meerderheidsregering in Suid-Afrika sál kom. In 'A note to Azania'*) (Confessions, 1984:326-328) skryf hy dat die land onder die ANC 'n ewe totalitêre staat sal hê, wat miskien net so onverdraagsaam gaan wees, maar wat nie 'n rassistiese inslag sal hê nie. Daar is geen ander manier nie, want 'ons kan nie vooruitgaan sonder die vernietiging van rassisme nie'. Ná sy eie ondervinding sou hy graag wou sien dat die verandering sonder geweld moet plaasvind: 'No cause can justify the destruction of life' (op.cit.:328).

Tog beseef hy dat die realiteit van Suid-Afrika onder die 'Nuwe Bedeling' egter dié van eskalerende geweld is. Breytenbach voel, soos sommige ander waarnemers, dat die 'middeweg' waar met wedersydse goedwilligheid die toekomst nog reggepraát kon word, ineengestort het: In 'n artikel in SA Leadership stel hy dit soos volg:

The black man no longer pleads for participation. In fact, the white state, as authority and promotor of change is massively rejected. The strategy of reform, although modifying some elements of the data, has ultimately no grip on the future. And although there is not yet a majority strategy for revolution, there is a depth to the despair and the bitterness and the resolution of the people...that expresses itself in the willingness to die for the cause, in the burning of corpses, in the attempts to create autonomous power centres and germinae people's armies. The mourning, the strikes, the marching, the acrid smoke, the breakdown of white-imposed civic structures, the refusal to accept white 'peace' — these flash one clear signal: the point of no return has been reached. The civil war has already started. (1985b:136; kyk ook De andere kant, 1986:215-228)

*) Hierdie stuk word deur Fanie Olivier in Rapport (8.4.84) beskryf as een wat 'beweeg tussen sinisme en wanhoop enersyds, en liefde en toewyding andersyds'. Jeremy Cronin (die Engelse Suid-Afrikaanse digter wat ook etlike jare in die tronk deurgebring het onder die veiligheidswetgewing) verwerp hierdie stelreëls van Breytenbach as skeptiese selfbelang. Vir hom is Breytenbach se geskifte 'full of contradictions, of positive enabling indications, and of many cul de sacs. The new generation of progressive white Afrikaans writers...is going to have to come to terms with the Breytenbach legacy. It is going to have to sort out the positive from the negative, the self-indulgent, self-exculpatory, the mystificatory' (1985:17; kyk ook 5.2).

Tydens sy toespraak met die ontvangs van die Rapport-prys som hy sy tesis weer eens op: die Suid-Afrikaanse Staat is onwettig omdat dit volkome totalitêr is en gegrond op diskriminasie. Hierdie politieke monopolie van die Afrikaners moet afgetakel word en vervang word deur 'n unitêre staat met 'n meerderheidsregering. Volgens hom het die wit Suid-Afrikaners nog 'n keuse: ons kan òf saamwerk aan die nodige transformasie na 'n demokratiese staat, òf voortgaan met die afbreek van alle norme en die saai van draketande. Daar is 'n uitdaging van verandering, van die heldhaftige voorbeeld van 'n Suid-Afrikaanse volk wat deur sy eie toedoen, net op homself aangewys, ontslae kan raak van rassisme en eksploitasie. 'Dis dáár waar ons hoort. Moenie maak dat apartheid net nog in bloed gesmoor kan word nie'. Hy sluit sy toespraak af op 'n toon van 'geduldige maar rewolusionêre optimisme' met verwysing na die swart en bruin strydery by wie daar 'n dieper denke, 'n breër bewussyn, 'n fyner gewete en die ontplooiing van 'n weerstandsetos kom (Rap., 13.4.86).

Uit die aangehaalde uitsprake blyk dit dat Breytenbach 'n voorstander van 'n rewolusionêre (dit wil sê fundamentele) omverwerping van die status quo in Suid-Afrika is. Na sy jare in die tronk is hy nie minder radikaal as vroeër in sy verzet teen apartheid nie. Hy is egter wel bewus van sy eie teenstrydighede (soos uiteengesit in De andere kant, 1986: 36-40) en het 'minder naïef en hoopvol' oor die bevrydingstryd geword (volgens Nuus, De Volkskrant, 21.3.86) — hy onderskat nie die mag van die sisteem nie en erken die Stalinistiese neigings van die ANC sonder om dit goed te praat. Breytenbach glo dat die Suid-Afrikaanse staat — afgesien van aanpassings by veranderende omstandighede en 'n verfyning van die teoretiese grondslag waarop die apartheidspraktyk steun — geen werklike ewolusie deurgemaak het nie; hy besef dat die stryd teen die staat, wat in wese die stryd tussen die wit minderheid en swart meerderheid is (met die minimale eis van 'n eenheidstaat deur laasgenoemde) 'n stryd is wat 'n groter verskeidenheid gaan vertoon en steeds kompleksier gaan word (De andere kant, 1986:225). Hierdie komplekse aard is deels die gevolg van twee hoofstrome van verzet — aan die een kant die voorstanders van die 'Freedom Charter' wat 'n nie-rassige sosialistiese gemeenskap bepleit (die ANC en UDF) en aan die ander kant die swart bewussynsbeweging wat 'n eksklusiewe swart nasionalisme voorstaan (PAC en

AZAPO) — en deels as gevolg van pragmatiese aanpassings aan die kant van die staat self wat gerig is op die versterking van sy eie mag (op.cit.:207-210).

Die feit dat Breytenbach se verset teen die status quo nie geweld uitsluit nie, is 'n verdere manifestasie van die werklike oorskryding van aanvaarde waarhede wat ons by hom aantref (kyk ook 4.1). Ook op hierdie vlak onderskei Breytenbach hom dus van ander dissidente Afrikanerskrywers (vir André P. Brink se siening, wat deur iemand soos Massyn gesien word as bevestiging van die status quo, kyk 6.2.3). Breytenbach is egter nie net gepreokkuepeer met die toekomstige apokalips omdat hy dit as onkeerbaar en selfs noodsaaklik sien nie, maar ook, soos Lazarus (1986:172) dit stel 'on account of what it threatens to destroy (namely Afrikaans). There is rejoicing in Breytenbach's voice at the contemplation of mass mobilization and intensifying protest, but there is lamenting too.' (Hieroor meer in 4.1).

4.4 REAKSIE OP 'TERRORIS'- EN 'KOMMUNIS'-UITSPRAKE

Soos reeds in 4.2 verduidelik, word hier veral aandag gegee aan reaksie op Breytenbach se vroeë uitsprake oor bogenoemde sake vir sover dit 'n fundamentele oorskryding van publiek-aanvaarde norme is.

4.4.1 Reaksie van die pers en die publiek

Koerante wat berigte plaas oor Breytenbach se assosiasie met en uitsprake oor anti-apartheidsbewegings en die bedrywighede van 'vryheidsvegters' doen dit òf sonder kommentaar (by Die Burger is dit deel van 'n 'verligte' benadering en die 'oop gesprek', vergelyk 3.2.1), òf op só 'n wyse dat daar min twyfel by die leser gelaat word oor wat die betrokke koerant (redakteur) se siening daaroor is (dit geld veral die koerante van die noordelike APB).

'n Voorbeeld hiervan is 'n berig in Dagbreek oor die Anti Apartheid Movement waarvan Breytenbach dan 'n lid sou wees, waaruit duidelik blyk dat dié koerant die veiligheidspolisie se mening oor die beweging onderskryf. Volgens die berig het die AAM, wat sy ontstaan in die vroeë sestigerjare in Brittanje gehad het, in 1963 'n tak gestig in Frankryk onder leiding van die Suid-Afrikaanse Kommunist, Harold Wolpe, wat saam

met Arthur Goldreich uit Suid-Afrika gevlug het tydens die Rivonia-saak. Bekende 'kommuniste' is lede van die Franse tak: Jean-Paul Sartre, Jean Jacques de Felice, Monique Antoine en Kantia D. Kaupp. In die Republiek word die AAM 'deur die veiligheidspolisie beskou as blanke Suid-Afrika se grootste vyand' (Db. 31.3.68). Reeds in 1964 het die 'vertegenwoordigers van die volk' op 'n Volkskongres oor Kommunisme die AAM en sy 'affiliale' (onder andere die Colonial Freedom Campaign, die Africa Bureau, die Anti-Apartheid League en Christian Action) uitgesonder as 'kommunisties geïnspireerde' organisasies wat bedrywig is 'met 'n veldtog om die Suid-Afrikaanse Regering in onguns te bring en omver te werp, en om algemene stemreg in 'n enkele veelrassige staat in Suid-Afrika in te stel' (1964:95). Teen 1968 was 'n organisasie soos die AAM dus lank reeds onder verdenking.

Breytenbach se moontlike verbintenis met só 'n 'kommunisties beheerde' organisasie ('ontbloot' deur berigte in Va., 4.1.68, Tv., 4.1.68 en Db., 31.3.68) sou 'n nasleep hê in die toekenning van die CNA-prys wat in 1968 toegeken is en in die woelinge om die toekenning van die 1968-Hertzog-prys toe 'n smeerkampanje teen Breytenbach gevoer is, onder andere na aanleiding van bogenoemde berigte (kyk 8.2.3a).

Breytenbach se 'terroris'-uitsprake lok ook reaksie uit van die pers en die publiek. Reeds teen die middel van 1968 word van die kant van koerantlesers beswaar gemaak teen sekere Afrikaanse koerante se vergoeliking van Breytenbach, 'n skrywer wat goed bevriend sou wees met iemand wat terrorisme teen sy geboorteland probeer bevorder' (M. Kok in Va., 9.7.68, na aanleiding van 'n berig in die Sondagpers oor André P. Brink, Etienne Leroux en Breytenbach waarin ook verwys word na Lewis Nkosi). Breytenbach se broer Cloete en sy ouers distansieer hulle in November 1968 van Breytenbach se uitsprake in die Nederlandse pers omdat hy, as dit waar is, 'alles wat eers vir hom heilig en dierbaar was, verloën' omdat hy 'met verkeerde invloede verstrengel geraak het' (berigte in Bu., 21.11.68; Va., 21.11.68 en Db., 24.11.68).

Koerante van die APB lewer ook afwysende kommentaar op uitsprake wat Breytenbach veral in Oktober en November 1968 in Nederland maak oor 'vryheidsvegters'. In berigte in Die Transvaler (7.10.68) en Dagbreek (8.10.68) byvoorbeeld, word sy bydrae tot die Belgiese tydskrif, Yang Kahier, afkeurend gegroep saam met 'leerstellinge deur mense soos

Nelson Mandela, Albert Luthuli en biskop Ambrose Reeves'; dit word beskou as 'alles behalwe 'n waardige antwoord aan Suid-Afrika' en afge- maak as hoofsaaklik 'gruwelike wanvoorstelling'. Koerante van Nasio- nale Pers daarenteen, plaas uittreksels uit Breytenbach se onderhoude met De Volkskrant en Vrij Nederland sonder kommentaar — byvoorbeeld Die Volksblad (12.11.68) en Die Burger (14, 15 en 19.11.68). Briewe van ingeligte lesers wat afkeurend reageer op Breytenbach se uitlatings word egter prominensie verleen in Die Burger waarin dit die eerste keer verskyn voordat dit ook persdekking in ander koerante kry.

Berigte in Die Burger (22.4.70) en Die Volksblad (23.4.70) oor Breyten- bach se artikel in die April 1970-uitgawe van Sechaba, amptelike mond- stuk van die ANC, is ook nie heeltemal sonder kommentaar nie: sy uitsprake word naamlik getipeer as die 'bekende cliches van die inter- nasionale kommunisme' en as 'n 'tirade' teen die Regering.

In dr. Treurnicht se dagblad, Hoofstad (15.2.72), reageer die politieke korrespondent heftig op Breytenbach se artikel in die Februarie 1972- uitgawe van Deurbraak. Hy noem dit 'n 'bitsige galbraking' wat sterk steun op aanhalings uit Mao Tse-Tung.

4.4.2 Reaksie van ingeligte lesers

In hierdie tyd toe die Suiderkruisfonds gestig is vir Portugese soldate wat teen die bevrydings-/terrorisbewegings in Mosambiek en Angola geveg het, was dit veral die reaksie van ingeligte lesers op Breytenbach se gewraakte uitsprake wat prominensie verkry het in die pers.

Reaksie kom van jong digters (byvoorbeeld Lina Spies met 'n gedig in Kol 1:7, later opgeneem in Digby Vergenoeg) en daar is gerugte van 'n 'breuk' tussen Breytenbach en Brink; dit was egter die briewe van Abraham de Vries en die direkteure van Human & Rousseau wat wye persdekking gekry het — laasgenoemde brief laat tot in die middel tagtigerjare naklanke.

In 'n ope brief aan Breytenbach (gepubliseer in Bu., 20.11.68) herinner Abraham H. de Vries sy mede-Sestiger aan die stemme wat opgegaan het om

hom en sy werk te verdedig (byvoorbeeld tydens die visumvoorval en die woelinge in 1968 om die Hertzogprys). Nou vra De Vries hom egter pertinent: 'Steun jy inderdaad, op watter manier ook, hierdie, wat jy noem "vryheidsvegters"' en verder: 'Wat, indien enige, is jou simpatieë en/of verbintenisse met die Kommunisme?' De Vries beskou Breytenbach se bewerings dat hy in al sy werk stelling inneem teenoor apartheid as 'n leuen. Hy verwyt hom dat hy net 'pseudo-antirig' is en in Nederland die rol van die 'groot vryheidsbeyweraar speel' met uitsprake wat inderwaarheid net 'strooipoppraatjies' is omdat dit nié in sy werk gereflekteer word nie.

Die ope brief van Koos Human, Leon Rousseau en D.J. Opperman verskyn op 18 November 1968 in Die Burger, maar daar word volledig daaroor berig in ander koerante. Hierin distansieer Breytenbach se uitgewers hulle in die openbaar van sy politieke standpunte en stel dit dat die wêreld nou, na sy uitlatings in Nederlandse koerante, sal weet dat dit nie — in die eerste instansie — Yolande se ras was wat hulle verhinder het om na Suid-Afrika te kom nie, maar die feit dat Breytenbach hom 'al lank op verskillende maniere vir 'n bloedige inval in sy eie vaderland beywer'. Die briëfskrywers stel dit dat hulle, in teenstelling met Breytenbach, Suider-Afrika se 'eie vryheidsvegters' steun en bydra tot die 'fondse teen terrorisme'. Hulle voel hulle behoort eintlik verder te gaan en vir elke rand wat hulle in die vorm van outeursaandeel aan hom uitbetaal, 'n rand tot die anti-terroristefonds by te dra 'net om die balans te bewaar'. Ten spyte daarvan dat hulle ideologies van hom verskil, wil hulle egter hul literêre 'integriteit' handhaaf en sal dit hulle strewe bly om 'alle goeie Afrikaanse letterkunde uit te gee', al sou dit afkomstig wees van 'n skrywer wat bekend is vir sy 'drastiese politiek' — dit is ook in ooreenstemming met die 'gulle ontvangs' wat Breytenbach se werk, ten spyte van sy politiek, gehad het onder Afrikaanse letterkundiges. (Die implikasie hierby is dat 'letterkundiges van integriteit' 'n onderskeid maak tussen kuns en werklikheid, die kunstenaar en die mens, dit wil sê dat hulle literatuur sien as 'n outonome verskynsel.)

In 'n brief wat Breytenbach op 22 Desember 1971 aan Human & Rousseau rig (en wat in die Jun. 1985-uitgawe van Stet verskyn), verwys hy na die onderhoud wat hy aan Vrij Nederland toegestaan het. Volgens dié brief

is dit wat gepubliseer is 'n beknopte weergawe van 'n gesprek wat vyf uur geduur het; hoewel sommige dinge daardeur uit verband geruk is, staan Breytenbach egter by die weergawe in die koerant. Die digter beskou die ope brief van sy uitgewers na hierdie onderhoud as: 'ongevraag, oneerlik en tot die dag van vandag toe vir my heeltemal onverstaanbaar. U het besluit om 'n brief aan my te rig — sonder die mees elementêre ordentlikheid om my daarvan te verwittig of selfs toe te sien dat ek 'n kopie daarvan kry...lank na die publikasie daarvan...moes ek uit die mond van 'n joernalis, wat van my reaksie wou verneem, daarvan hoor. En toe het ek hom nie geglo nie. U brief was kwetsend omdat dit so oneerlik was, omdat dit my onder andere daarvan beskuldig het dat ek dan agter die kwessie van my vrou se visumaansoek skuil sou hou terwyl ek al die jare al 'n bloedige aanslag op my mense voorberei. En dit terwyl u volkome op hoogte was van my opinies!... Met daardie brief het u my as skrywer gerepudieer.' (Breytenbach self maak nie 'n onderskeid tussen homself as 'mens' en as 'skrywer' nie.) Na hierdie 'ope brief' was enige verdere samewerking tussen hom en Human & Rousseau, soos hy dit self stel, 'buite die kwessie'. Breytenbach verbreek sy verbintenis met die uitgewery en gee daarna by Buren uit (vergeelyk ook Cloete Breytenbach oor dié voorval in Viviers, 1978:12).

Op 21 Januarie 1972 reageer Koos Human namens die uitgewery op Breytenbach se Desember-brief ('n afskrif daarvan is opgeneem in die Opperman-versameling in die Carnegie-biblioteek).*) Die trant van die brief is dié van die 'bloot formele verhouding' waarop Breytenbach aandring. In verband met die onderhoud met die Nederlandse blad, die direkteure van Human & Rousseau se 'ope brief' en Breytenbach se reaksie dáárop, maak Human die volgende stellings: (i) dat hy en Leon Rousseau wel bewus was van Breytenbach se oortuigings, maar dat hy nooit aan hulle te kenne gegee het dat hy 'n 'voorstaaender van geweld en terrorisme' is nie en dat sy bewering dat hulle bewus was van sy standpunt dus 'n leuen is en (ii) dat Breytenbach verkies om agter die ou storie van die visumweiering aan sy vrou te skuil al het Human self aan hom die reaksie van die Eerste

*) Human se brief was destyds nie deel van die openbare diskoers nie, maar omdat dit opgeneem is in die Opperman-versameling wat tot die beskikking van navorsers en belangstellende lesers is en ook ter sprake kom in Kannemeyer se Opperman-biografie (1986), word dit wel hier betrek.

Minister meegedeel wat gesê het dat Yolande nie die struikelblok is nie, maar die digter se eie politieke bedrywighede (kyk hieroor 8.2.2a.).*)

Volgens Human is die besware wat hulle in die brief het (wat as gevolg van sy 'oop' aard nie eers vir kommentaar aan die 'ontvanger' daarvan voorgelê hoef te gewees het nie) 'logies en vir elke mens wat nugter kan dink oor feite, heeltemal verstaanbaar is.' Verder beskou hulle dit as 'n leuen dat hulle Breytenbach as skrywer gerepudieer het: 'Soos talle ander mense wat meer of minder heftig verskil van u politieke opvattinge, het ons nogtans 'n groot respek vir u as skrywer. Dit lyk egter nie asof hierdie onderskeid vir u en die kringe waarin u beweeg, begryplik is nie'.

Hierdie uitgangspunt gee blyke van Human se literatuuropvatting, naamlik dat die kunswerk 'outonoom' is en dat die kunstenaarspersoonlikheid geskei moet word van die 'teks' wat 'op sy eie bestaan'.**) Uit die trant van die betrokke paragraaf wil dit voorkom of Human hierdie opvatting as 'beter' as dié van byvoorbeeld Breytenbach (en dié wat in sy 'kringe beweeg') beskou. In 1984 evalueer hy Breytenbach as 'n 'oorskatte skrywer' wat 'n 'klap van die Marxisme' weg het (1984:57 en 60).

*) In 'n onderhoud met Etienne Leroux vir Tydskrif vir Letterkunde (1984:52-62) verwys Human ook na die 'fameuse ope brief' en die relletjie met Breytenbach, waaroor die 'volle waarheid nog nie vertel is nie' en sekere besonderhede eers in sy eventuele outobiografie sal verskyn. (Ek kon self geen verdere inligting oor die gebeure van mnr. Human bekom nie.) Human noem wel tydens die onderhoud dat hy mnr. Vorster se poging tot ingrype in die toekenning van die CNA-prys in 1968 met 'kleur en geur' aan Breytenbach oorvertel het in Parys 'waaruit natuurlik baie duidelik geblyk het hoe Breyten se vriende en ondersteuners eenvoudig geweier het om voor Vorster se aanslae te gaan lê'. Breytenbach het egter omgedraai en 'liegstories' aan die Nederlandse koerante vertel oor hoe die prys oëverblindery en 'n vorm van omkoperij is om hom te oorreed om nie sy sê te sê nie en hy het weer agter sy vrou geskuil vir die diskriminasie teen hóm. Die direkteure van Human & Rousseau was 'woënd' hieroor en het die brief geskryf. (In sy onderhoud met Vrij Nederland (9.11.68) sê Breytenbach egter wel dat sy politieke aktiwiteit verhoed dat hulle in die land toegelaat word.)

**) Hierdie brief is met medewete van Opperman geskryf — 'n afskrif daarvan is immers in sy dokumenteversameling opgeneem. Dit is nie duidelik hoe die opvatting wat in hierdie brief uitgespel word (naamlik dat die kuns 'outonoom' is) te ryme is met Opperman se eie literaturopvatting wat wel voorsiening gemaak het vir genetiese faktore nie (vergelyk hiervoor Johl, 1986:33), 'n opvatting wat nie die 'boosheid' van die kuns ontken het nie en wat dus nie van die kunstenaar verwag het om bestaande norme te bevestig/bewaar nie (soos onder andere uiteengesit in Rap., 17.7.77; kyk ook 6.8.2).

J.C. Kannemeyer hou Human se hooghartige houding daarvoor verantwoordelik dat hy in die Tydskrif vir Letterkunde-onderhoud met 'berekendheid negatiewe, skadelike en onware' uitsprake maak oor onder andere Breytenbach. Human sê byvoorbeeld dat die digter oorskat word, maar 'verswyg dat hy met André Brink as boodskapper en astronomiese aanbiedinge vir voorskotte moeite gedoen het om manuskripte van Breytenbach in die hande te kry'. Die verwysing na die 'klap van die Marxisme' wat Breytenbach en Taurus sou weghê is ook met 'berekende argeloosheid en groot gebaar' gedoen — iets wat hy nie durf doen teenoor skrywers wat by hóm publiseer nie. Kannemeyer vra Human om met 'behoorlike bewyse en die nodige substansie vorendag te kom op grond waarvan hy dié bewering maak', want om iemand op hiêrdie wyse aan Marxisme te verbind, kom in Suid-Afrika so na aan laster as wat daar gekom kan word (Rap., 24.3.85). Breytenbach self is nie meer kwaad vir Human nie: 'Meneer Human-hulle het waarskynlik destyds na die beste van hulle insigte gehandel, maar ons insigte stem nie ooreen nie.' Hy sê dat hy nie om politieke redes by Taurus is, soos Human beweer nie, 'maar ek is wel om politieke redes nie by Human & Rosseau nie'. Hy voel sterk oor die aanval op Taurus wat neerkom op 'n soort McCarthyisme wat die bestaansmoontlikheid van dié uitgewery in gevaar plaas. Of hy self 'n klap van Marx weg het of 'n klap van die windmeul en of dit sommer Boereduiseligheid is, kan ek nie sê nie. Maar ek kan wel sê dis onbetaamlik vir 'n slinkse en jakkals-Nasionalis om hierdie soort draai te gooi' (Rap., 24.3.85).

In teenstelling met die ope brief van Breytenbach se eertydse uitgewers was daar ietwat later — maar met spesifieke verwysing na sy 1968-uitsprake oor geweld en vryheidsvegters — die 'ondergrondse reaksie' van 'n ander ingeligte leser. Dit neem die vorm aan van 'n 'geheime' voorlegging aan die Broederbond, maar die ideologiese geankertheid van hierdie resepsie is inderdaad 'openbaar'. Die bestaan van hierdie dokument kom eers in 1983 aan die lig toe J.C. Kannemeyer in sy tweede band van die Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur (1983: 402) en in verskeie koerantartikels (byvoorbeeld Rap. 18.9.83 en 27.11.83; Va., 1.10.84.; Beeld, 15.9.83 en Bu., 19.9.83) 'onthul' dat die samesteller die bekende literator-skrywer T.T. Cloete is (kyk Galloway, 1986 vir 'n verslag van hierdie polemie*)^{*}.

^{*}) Kannemeyer voer aan dat die studiestuk as manuskrip voorgelê is aan 'n uitgewer, maar dat dié op regsadvies besluit het om dit nie te publiseer nie.

In hierdie stuk ('Versetliteratuur onder die Sestiger- en Sewentiger-skrywers') word aangevoer dat daar lank reeds 'n subtieler stryd (as dié op die sportgebied) teen die huidige Suid-Afrikaanse bewind, teen ons Christelike opvattinge, sedelike norme en die openbare mening gevoer word deur sekere Afrikaanse skrywers. André P. Brink en Breyten Breytenbach word uitgesonder as skrywers wat beoog om die wit minderheidsregering in Suid-Afrika te beëindig en selfs met geweld te vernietig; wat die Christelike godsdiens en moraal verwerp en selfs laster teen God, en wat volslae seksuele vryheid bepleit (vergelyk berig in Rap., 18.9.83 en Bu., 19.9.83).

In die 'versetstuk' word wydlopieg aangehaal uit Breytenbach se 'versetpoësie' wat, hoewel dit (volgens die samesteller) 'n minder wye of populêre appél as Brink se prosa het, veel drastieser en veelvuldiger uitdrukking aan sy rewolusionêre idees gee. Die klem in die stuk val egter op die 'politieke konteks waarbinne Brink en Breytenbach sêlf hulle eie werk plaas'. Aan die hand van aanhalings uit Breytenbach se onderhoude, artikels en toesprake^{*)} maak Cloete 'n saak uit vir die volgende: dat Breytenbach Afrikanerskap en blankheid verwerp en in eenstemming is met 'terroriste' wat die land deur geweld bewoonbaar moet maak; dat hy die literatuur as politieke versetsinstrument beskou; dat dit vir hom nie meer gaan om Afrikaans as sodanig nie, maar om die gebruik daarvan as 'vryheidswaap' en 'vryheidsimbool'.

Kannemeyer voer aan dat die 'geheime' studiestuk in die sewentigerjare wel in die besit van ander letterkundiges gekom het — hy verwys na dosente verbonde aan die Universiteite van Port Elizabeth en die Oranje-Vrystaat en by name na A.P. Grové en 'n invloedryke meningsvormer soos Gerrit Viljoen. Hy voel veral beswaard oor die 'skade' wat A.P. Grové se inleiding tot Die Afrikaanse literatuur sedert Sestig aan die Afrikaanse letterkunde berokken het: 'Jaar na jaar moet baie studente 'n eensydige geskiedenis van Sestig bestudeer in 'n boek waarin Grové op die

^{*)} Omdat al die aanhalings wat Cloete gee, reeds neerslag gevind het in die afdelings oor Breytenbach se uitsprake oor Afrikanerskap en vryheidsvegters asook oor Afrikaans en die rol van die Afrikaanse skrywer, word dit nie hier herhaal nie. Verwysings hierna na Cloete se literatuuropvatting berus op uitsprake in die 'Broederbondstuk' waarin ek insae gehad het.

smeerstuk steun en wat deur Cloete geredigeer is' (Va., 1.10.84). Die stuk het verder 'skade berokken' deurdat h Port Elizabethse hoogleraar gegewens uit die stuk vir skoolleerplanne gebruik en daarmee h lastereis van twee skrywers op die hals gehaal het. 'In watter mate skoolkinders polities deur sulke gegewens geïndoktrineer is in plaas daarvan om h studie van die literatuur te maak, kan h mens seker net na h deeglike opname beraam' (ibid; vergelyk ook Weideman, 1986:12 wat meen dat dit juis die feit is dat h hele korps Afrikaanse onderwysers die inligting in die UPE-stuk verder gaan 'verhandel' het, wat kommer wek). Cloete gee toe dat die stuk wel (beperkte) sirkulasie gehad het. Hy reken egter dit het 'geen hond haar-af gemaak nie' en dat uitlatings van skrywers self groter 'skade' aan die Afrikaner se kultuursaak gedoen het (1984:5-7).

Die Broederbondstuk en die reaksie wat dit uitlok, is vir die huidige ondersoek veral om die volgende redes van belang:

- (i) Die afleidings wat Cloete in die 'studiestuk' maak uit Breytenbach se uitsprake dui op die digter se ideologiese verwerping van Afrikanerskap/Afrikaans in hegemoniese sin, asook sy opvatting van die funksie van die Afrikaanse skrywer/literatuur. Die aanhalings wat ter illustrasie gebruik word, kom uit bronne wat vrylik beskikbaar was (daar het immers gereeld berigte in die (Suid-) Afrikaanse pers oor Breytenbach se onderhoude met Nederlandse koerante en ander oorsese uitsprake verskyn — Die Burger het selfs volledige vertalings van sommige stukke geplaas^{*)}).
- (ii) Cloete se besware in die Broederbondstuk teen Breytenbach se uitsprake én sy evaluering van die digter se 'betrokke' tekste as 'ellendig swak poësie'^{**)}, berus op h andersoortige litera-

^{*)} Kannemeyer meen egter dat daar sterk gesteun is op 'obskure' bronne en hy beweer dat hy weet wie die Nederlandse berigte aan Cloete gestuur het (Va., 1.10.84:).

^{**)} Vergelyk Cloete se evaluering van die gedig 'Brief uit die vreemde aan slagter' met Brink se evaluering daarvan in 1980 (na hy in sy Blokboek van 1973 geswyg het oor dié gedig uit Skryf wat hy toe as h 'minder afgeronde bundel' beskryf het): '(Dit) is h groot gedig — in h bundel wat stellig mettertyd erken sal word as een van die indrukwekkendste in die Afrikaanse poësie' (1980b:27).

tuuropvatting as die digter s'n en word openlik geknoop aan 'n ander ideologiese instelling. Cloete se ideologiese vertrekpunte berus naamlik, in teenstelling met Breytenbach, op 'n eksklusief Afrikaans/ Afrikanerbasis en is gemik op die bewaring van die politieke status quo. En in teenstelling met Breytenbach, wat van meet af 'n kontesterende sosiale funksie aan die letterkunde toeken, sien Cloete in hierdie stuk 'die Afrikaanse literatuur' as 'n outonome gegewe. Hierdie outonomie word 'bedreig' en hy voel dit sy plig om wal te gooi. Volgens hom is die leidende Afrikaanse literatuur van sy tyd deur die skrywers sêlf so verbind aan 'n rewolusionêre anti-Afrikaanse politiek dat die 'eiewaarde' daarvan in gedrang kom. Bowendien het 'n skrywer soos Breytenbach hom in sô 'n mate solidêr verklaar met Engelse versetskrywers en met bruin en swart linkse skrywers dat die Afrikaanse literatuur se 'identiteit' en 'selfstandigheid' in die gedrang gekom het en dit maar net 'n deel van 'n pan-Afrikaanse konteks geword het. Uit die stuk blyk dit egter dat die 'outonomie' en 'selfstandigheid' waarop Cloete aandring vir die Afrikaanse literatuur nie werklik 'ideologieloosheid' behels nie. In die praktyk kom dit neer op die eis dat die literatuur nie moet afwyk van algemeen aanvaarde/heersende ideologiese norme nie, dit wil sê dat dit die status quo moet onderskryf.

- (iii) Die dosent aan UPE na wie Kannemeyer verwys, is W.S.H. du Randt van wie daar reeds in 1965 'n brief oor die visumweiering aan Yolande verskyn waaruit sý literatuuropvatting blyk (kyk 3.2.3). In sy werkboek vir die Afrikaanse literatuurgeskiedenis, Deur grens en tyd, haal Du Randt in die afdeling oor 'betrokkenheid' woordeliks die Sestigters en Sewentigters se 'oogmerke' aan soos geformuleer in die Broederbondstuk (1977: 7). Sy negatiewe evaluering van 'betrokkenheid' hang saam met sy siening van die 'korrekte' literatuuropvatting of metode van literêre verklaring, naamlik dié een wat die 'teks' as 'outonomie' 'struktuur' sien en 'verklaar'. As 'verkeerde' metodes sonder hy uit: die verklaring van die kunswerk deur die biografiese metode, die psigologiese metode en die metode wat die maker van die werk sien as 'n wese wat in 'n bepaalde histo-

riese tydperk leef, daardeur gevorm en beïnvloed is en wat in sy werk die 'gees' van die tyd uitspreek (op. cit.:1).

(iv) Die Broederbondstuk en Grové se inleiding tot Die Afrikaanse literatuur sedert Sestig (wat in 4.2 bespreek is) word dikwels uitgelig as voorbeelde van die 'gevaar van ideologisering'. Kritiek is egter nooit waardevry/ideologievry *) nie en die 'gevaar' word gewoonlik net geheg aan 'n teenoorgestelde ideologie as die eie. Wat wél verskralend kon wees (en in bepaalde omstandighede seker ook 'gevaarlik' en 'skadelik') is die propagering van enige ideologie en literatuuropvatting as die enigste 'korrekte' — dit bring wel elemente soos 'eensydigheid' en 'indoktrinasie' in die spel. En dit kan lei tot die bestaan van ideologies-gemotiveerde drukgroepe wat hul invloed ten opsigte van die letterkunde sou wou laat geld. Weideman (1986:12) meen sodanige drukgroep-invloed kan bydra tot die vestiging en bevestiging van stereotipes en meestersimbole; hy verwys in hierdie verband na J.M. du Preez (1983) se studie oor meestersimbole in Suid-Afrikaanse skoolhandboeke. Volgens Grobler (1986:32) dien sulke drukgroepe ook as uitbreiding op amptelike sensuur.

(v) Die literatuuropvatting wat in die Broederbondstuk voorgestaan word, is dié van die literatuur as outonome entiteit. Die stuk was egter in opdrag van of vór die Broederbond opgestel, 'the central organising body of Afrikaner nationalism' wat probeer om op te tree as "war council" for the entire Afrikaner nationalist movement, (to) co-ordinate and direct the policies and activities of all Afrikaner political, cultural, ideological, economic and religious organisations' (Davies, 1984b:266) **). Binne hierdie konteks kan die stuk gesien word as

*) Breytenbach knoop 'ideologievryheid' aan 'anargisme' as hy praat van die jongste geslag, die 'Tagtigers' se soort nihilisme van 'wat kan ons in elk geval doen? Van: laat dinge maar loop; laat gods water maar oor gods akker loop; laat ons maar skrywe. Dis vir my toetentaal anargisties' (1985a:47).

**) George Weideman (1986:12) verwys na die 'Big Brother'-groep wat ongeveer sedert Breytenbach se 1973-Somerskooltoespraak gemoeid geraak het by die '(georganiseerde) verset teenoor "versetliteratuur"'; Weideman glo daar is genoeg aanduidings dat 'die waghonde van die staat wel — op wie se aanbevelings dan ook al — gaan snuffel het aan die letterkunde'.

deel van 'n wyer strategie wat gemik was op die 'stolling' of 'bevriesing' van sosiale politieke norme en die handhawing van die status quo. Cloete het dan ook, volgens Kannemeyer, gebruik gemaak van gegewens in die Broederbondstuk in sy getuienis téén Kennis van die aand tydens die appélsaak teen die verbod op die roman (kyk Galloway, 1985: 268-274 vir 'n oorsig van die sensuur-geskiedenis van Kennis). Dit is ook moontlik dat die stuk 'n rol gespeel het by die verbod op Skryt. Dus was die studiestuk, wat so téén die 'ideologisering van die letterkunde' was, juis self 'n ideologiese instrument ter bevestiging van Afrikaner-hegemonie en deel van 'n wyer strategie waardeur 'dissidensie' in die sestiger- en sewentigerjare hokgeslaan is.

- (vi) In sy antwoord op Kannemeyer se onthulling voer Cloete — ter verdediging — aan dat die Broederbondstuk in 'n bepaalde 'klimaats' ontstaan het, naamlik die gebeure rondom die verbod op Kennis van die aand. Dit is egter 'roeringe wat nou reeds lankal tot rus gekom het' en 'die meeste mense in hierdie land wat destyds menings oor belangrike sake uitgespreek het, dink vandag anders as tien jaar gelede'. Hy voer as bewyse dat sy eie sienings verander het, die volgende aan: sy bedanking uit die Broederbond en Sensuurraad; sy verkondiging van 'ander gesindhede' in die openbare pers en die positiewe artikels wat hy oor Breytenbach se werk gepubliseer het (1984: 6 en 7). Dit is inderdaad so dat 'verligtheid' sedert die sewentigerjare voorgehou is as die 'verantwoordelike houding' (kyk die rol van die Afrikaanse pers in hierdie verband, soos uiteengesit in 2.3.2 en 2.3.3) en dat al meer Afrikaners in samehang daarmee ander menings oor die letterkunde nahou. Coenie Slabber, destyds kunsredakteur van die toonaangewende verligte Sondagblad, Rapport, meen dit is jammer dat Cloete persoonlik en alleen 'die las moes dra van wat maar net 'n formulering was van 'n betreklik algemene siening binne die kultuur-politieke establishment tot taamlik onlangs'. Volgens hom het daar egter intussen 'n 'mondig-

wording' gekom in die Afrikanersamelewing 'wat nie net uit die houding teenoor skrywers, die letterkunde en Afrikaner-joernalistiek blyk nie, maar ook neerslag vind in 'n nuwe parlementêre bedeling, 'n nuwe sosiale bedeling en 'n nuwe kulturele bedeling' (Rap., 30.9.84).

- (vii) Slabber se uitspraak beklemtoon die ingebedheid van die literatuur as sisteem binne 'n maatskaplike sisteem wat in die loop van die tyd verander. Alle waarnemers sal egter nie met Slabber saamstem met sy optimisme oor die 'mondigwording' van die Afrikanersamelewing nie. Soos aangetoon in 2.2.1 kan daar hoogstens, volgens hulle, gepraat word van 'klemverskuiwings' in die toonaangewende ideologiese klimaat — vanaf Afrikaner'baasskap' na 'verligtheid' na die nuwe 'realisme' van die Botha-era: daar was dus nog geen werklike fundamentele veranderings nie, maar bloot pragmatiese aanpassings om wit bevoorregting en minderheidsbelange te verskans. In die lig hiervan sou die 'positiewe' artikels van Cloete oor Breytenbach gesien kan word as 'n bloot meer 'verligte' (maar nie fundamenteel nuwe nie) kyk op dié omstrede digter se werk. Cloete spits sy aandag in ieder geval (uitgaande van sy onlangs verklaarde opvatting van die literêre werk as 'verrykte kommunikasie' en 'diskursus'; 'n heuristiese metode wat volgens Johl (1986:105) sterk herinner aan die stilistiese metode) toe op struktuuraspekte van 'nie-politieke' tekste (vergelyk sy artikel oor 'Die boenk', 1980). In sy oorsig oor Breytenbach se oeuvre in Die Afrikaanse literatuur sedert Sestig (1980:162-186), wat grotendeels bestaan uit vroëre besprekings van die digter se werk en dus nie fundamenteel nuwe evaluasies is nie, beskou hy nog steeds 'n betrokke bundel soos Skryt as 'n 'insinking in Breytenbach se werk'; hierdie poësie wat 'selfs nie meer poësie wil wees nie...(maar) rewolusionêre aanwending van poëtiese én onpoëtiese middele vir militante en sosiaal-politieke doeleindes...(het)...vir Breytenbach as digter weinig goeds opgelewer en sy eie digterskap eerder skade aangedoen' (op. cit.:179).

Sommige 'verligtes' word egter ook ongemaklik gelaat deur Breytenbach se uitgesproke, openlike oorskryding van die status quo. Hulle konfronteer dit selde direk, maar probeer dit 'verskans' agter hulle eie variant van 'n outonome woordwêreld' wat klem plaas op 'universele waarhede'. In hierdie verband kan gewys word op Lindenberg se minderheidsverslag oor die 1974-Hertzogprys (kyk 8.2.3a). Kannemeyer (1983:463-487) verwys nie na Breytenbach se omstrede openbare uitsprake nie en integreer nie die 'biografiese agtergrond' met teksbesprekings wat struktuurgerig is nie. A.J. Coetzee (1976) gee wel rekenskap van Breytenbach se 'buitetekstuele' uitsprake oor sy literatuuropvatting (byvoorbeeld op.cit.: viii en 67), maar die toets lê vir hom nog daarin dat Breytenbach 'deur die gebruik van aanvaarde en literêr legitieme middele...n politieke versetters skryf wat as gedig in eie reg staan' (op. cit.:102 — my kursivering). Die status quo van die literaturopvatting van Sestig word dus in baie gevalle nog gekontinueer. (Slegs enkele Afrikaanse literatuurondersoekers het konsekwensies van 'paradigmaveranderings', soos dit sedert Sestig ontwikkel het, in hulle werk verreken. Hulle staan binne ander raamwerke en het ander literaturopvattinge.)

(viii) 'Verlig' én 'verkramp' is bekommerd, oor die 'skade' wat die kultuursaak aangedoen kan word deur die ander kamp. 'Verlig' én 'verkramp' lig die letterkunde/kultuur uit bō die (politieke) werklikheid (vergelyk Kannemeyer se vrees dat kinders politieke geïndoktrineer kan raak in plaas daarvan om n studie van die literatuur te maak). In die werklikheid egter maak 'kultuur' reeds van heel vroeg af één been uit van die driehoek Afrikaner-politiek/kultuur/joernalistiek.

4.5 DIE ALGEMENE POLITIEKE KONTEKS

Breytenbach se sienings oor 'Afrikanerskap' en 'vryheidsvegters', asook die afwysende reaksie wat dit van die pers, publiek en ingeligte lesers ontlok (met die implikasies wat dit vir literaturopvattinge en die ideologiese fundering daarvan inhou) moet gesien word in die samehang

daarvan met die algemene politieke konteks. In hierdie afdeling word bepaalde fasette van hierdie wyer politieke (ideologiese) agtergrond ten opsigte van die sestigerjare belig. Dit moet saamgelees word met ander fasette wat reeds in 3.4 uiteengesit is, naamlik die oorgang in hierdie tyd van 'baasskap'-apartheid na 'afsonderlike ontwikkeling' (met die gepaardgaande bevordering van 'klein apartheid') en wetlike maatreëls soos dié op 'gemengde huwelike' en 'ontug'.

4.5.1 Breyten, Bram en Beyers

Breytenbach se uitsprake oor 'Afrikanerskap' ontlok veral in die sestigerjare heftige reaksie. Dit was juis 'n tydperk waarin die establishment baie gevoelig was oor die 'afvallige'/'afdwaler' en die 'verraaier'/'oorloper' (die 'volksduiwel') wat dikwels gebrandmerk is as 'liberalis' of 'kommunis' — etikette waaraan vandag nog 'n stigma kleef.

In die nāgloed van Sharpeville word in die vroeë sestigerjare op alle terreine toegeslaan op 'die bedreiging van links' en die 'Rooi gevaar'. Op politieke terrein lei dit tot die verbod op die ANC en PAC en die veiligheidspolisie se insypeling van die ondergrondse Kommunistiese Party wat uitloop op die arrestasies by Rivonia en die arrestasie van oorblywende lede van dié Party en die kommunisties beheerde Armed Resistance Movement. Ook adv. Bram Fischer word ingevolge die 90-dae-bepaling aangehou en later formeel aangekla.

Die 'eerste' Fischer-saak wat in die tweede helfte van 1964 plaasvind, skok die publiek tot die bewuswording van wittes (onderwysers, 'n sake-man, 'n geneesheer, 'n joernalis en bowenal 'n Afrikaanse advokaat) wat 'met duiwelse lis, gevoelloos en gewetenloos, die land wou ryp maak vir die Kommunisme...' (Ludi en Grobbelaar, 1966:50). In hierdie tyd beroep Bram Fischer hom op sy Afrikanerskap in sy pleidooi om borgtog: 'Ek is 'n Afrikaner. Ek het net een tuiste, en dit is Suid-Afrika. Ek het geen begeerte om die land te verlaat bloot omdat ek 'n ander politieke opvatting as die Regering het nie' (Bu., 25.9.64). Teen baie se verwagtinge in daag hy, na 'n besoek aan Londen, weer op 16 November 1964 by die hofsaal op toe die verhoor hervat.

Nā opsienbare getuienis deur onder andere Piet Beyleveld — 'n self-erkende Kommunist wat Staatsgetuie word — en Gerhard Ludi van die destydse Geheime Afdeling van die SA Polisiemag, asook 'n lang vertraging in die verhoor, daag Bram Fischer op 26 Januarie 1965 nie by die hofsaal op nie. In 'n brief aan sy advokaat wat in die hof voorgelees word, motiveer Fischer sy redes om te onderduik soos volg: Hy doen dit om sy politieke werk voort te kan sit, want hy glo 'dat dit die plig is van elke ware teenstander van hierdie Regering om hierdie monsteragtige beleid van apartheid met alles tot hulle beskikking te bestry'. Volgens Fischer is daar reeds meer as 2 500 politieke gevangenes, wat nie misdadigers is nie, maar teenstanders van apartheid; bitterheid en haat teen die Regering neem elke dag toe, want daar word geen uitlaatklep voor toegelaat nie; politieke regte is weggeeneem, nasionale organisasies verbied, leiers tronk toe gestuur of die swye opgelê. Fischer meen wat wit Suid-Afrikansers nodig het, is 'om hulself uit hul slaap wakker te skud — 'n slaap wat intens geword het weens die huidige ekonomiese opbloei, wat op rassediskriminasie gebou is. Om dit verder te vermy, het die opperste plig van die Afrikaner geword, want dit is grootliks die verteenwoordigers van my mede-Afrikansers wat verantwoordelik is vir die ergste van die diskriminerende wette' (Ludi en Grobbelaar, 1966: 76-77).

In dié tyd dat die eerste resensies oor Breytenbach se debute en die berigte oor die APB-prys in die koerante verskyn, geniet Fischer se verdwyning en sy houding teenoor apartheid wêreldwye publisiteit; terwyl daar bespiegel word of Breytenbach se vrou 'n visum gaan kry, word Fischer se mede-aangeklaagdes skuldig bevind en op 12 April 1965 gevonnissen. Terwyl Fischer deur sekere seksies van die oorsese pers as 'n held voorgelou word en die mening uitgespreek word dat sy land trots behoort te voel op die ekstremisme waarmee hy hom aan sy ideale gewy en die vonkie van opstand teen onderdrukking lewend gehou het (op. cit.:7), word hy in die Afrikaanse pers en deur die algemene publiek beskuldig van verraad. Hy het hom, soos Breytenbach 'n paar maande later sou doen, 'verwyder van die hartklop van die volk waarvan sy voorvaders trotse baanbrekers was' (ibid.).

Dit is egter nie alle Afrikaners wat s6 oor Fischer gevoel het nie. In 1970 eer André P. Brink hom as 'n Afrikaner-dissident wat bewys het dat 'n Afrikaner ook iemand anders as die onderdrukker kan wees: 'His free life was devoted to a broadening of the Afrikaner; and if Afrikaans is eventually to survive as a language, much of it will be due to the fact that men like Bram Fischer have been prepared to prove, risking their all for it, that it is more than the language of one oppressive minority and of one frightening ideology — that it is indeed what many exiles call it today: menstaal, "the language of human beings"' (opgeneem in Brink, 1983:60 — vergelyk ook met Steyn se uitspraak oor Breytenbach in 1.1 en die digter se sienings oor Afrikaans in 5.1).

Ook Breytenbach self bewonder Fischer. In 1968 verwys die digter na Bram Fischer in 'n artikel wat in Kol (1.1) verskyn. In 1975 praat Breytenbach op die Kongres van die VVO se komitee oor apartheid en bring hy hulde aan Bram Fischer as 'n mede-Suid-Afrikaanse patriot' (berig in SW-Afr., 6.5.75). In 'n brief wat hy na Marius Schoon smokkel in die tronk, laat Breytenbach hom 10 jaar ná Fischer in die nuus was met sy ontsnapping en opspraakwekkende getuienis s6 uit oor 'Suid-Afrika se belangrikste Kommunis': 'Die een ding wat ek jou waarlik beny, is dat jy vir Bram geken het. Ek sou wat wou gegee het om daardie wonderlike mens ook te kon ken... Ook ons dag kom, of wat ek vra, is om my deeltjie ook te kan bydra en dan sal die naam van Bram Fischer helder wees, en opofferinge soos joune sal nie vergeet word nie. En ons sal dans, ou vriend, en bly wees met hulle wat dit saam met ons beleef — en baie dink, aan hulle wat nie meer daar is nie maar wat dit vir ons moontlik gemaak het' (Viviers, 1978:138-139).

Die publieke debat wat in die middel van 1965 rondom Breytenbach se Die Burger-uitspraak oor Afrikanerskap ontstaan, kan ook gesien word in die konteks van publieke reaksie op 'n ander bekende Afrikaner-afwykling: dr. Beyers Naudé. Hierdie predikant van die NG Kerk en lid van die Broederbond — en uit 'n streng Calvinistiese en patriotiese Afrikaner-familie — is deur die nagevolge van Sharpeville en die Cottesloe-kerkberaad in 'n rigting gestuur wat sou uitloop op 'n breuk met die Afrikaner-establishment. Sy uitsetting uit die Broederbond (wat volgens Naudé

h ideologiese wurggreep op die kerk uitoefen) en sy aanvaarding van die direkteurskap van die Christelike Instituut het hom die argwaan van die Afrikanergemeenskap op die hals gehaal (Randall, 1982:29). In sy afskeidspraak aan die NG Gemeente van Aasvoëlkop beklemtoon Naudé egter dat hy homself beskou as 'n Afrikaner wat sy mense met dieselfde liefde en lojaliteit wil dien as in die verlede; die kerk mag egter nie stilbly oor onreg nie. Dit is die plig van die kerk om die koningskap van Christus oor alle mense te verkondig en as die NG Kerk nalaat om dit te doen, dan faal hy sy mense en pleeg hy verraad teenoor hulle (die afskeidspraak word aangehaal in International Commission of Jurists, 1975:68-74).

Al het baie die oggend gehuil tydens die diens in Aasvoëlkop se NG Kerk (volgens 'n berig in Bu., 23.9.63), word Naudé in die jare hierna al meer van verraad beskuldig — en selfs gebrandmerk as 'kommunis'. Dit geld veral vir reaksies uit die Afrikaner-establishment op sy Broederbond-openbaringe, sy publikasie Pro Veritate en die werksaamhede van die CI en Spro-cas. Gedurende 1965 — juis in die tyd toe die Breytenbach-vissum 'warm' nuus was — wemel die koerante van berigte oor Naudé (die kabaal oor sy verkiesing as ouderling; die Belgravia-insident; die veiligheidspolisie se deursoeking van die CI; die Instituut se veelras-sige toewydingsdiens) en sy 'linkse', selfs 'kommunistiese' affiliasies. (Naudé self verwerp alle bande met Kommunisme omdat dit die bestaan van God ontken, vergelyk International Commission, 1975:93.)

Dat Breytenbach en Beyers Naudé as dissidente Afrikaners 'n gesamentlike impak gehad het op mede-Afrikaners as gevolg van hulle afwyking van die algemeen aanvaarde norme, blyk uit die volgende brief van dr. C.W. Louw wat op 18 Junie 1965 in Die Burger verskyn:

Oor twee Suid-Afrikaners is daar nou 'n hewige polemie aan die gang, te wete mnre. Beyers Naudé en Breyten Breytenbach. Oor eersgenoemde vind dit plaas omdat hy hom deur sy Christelike oortuiging vereenselwig het met die Christelike Instituut, 'n organisasie wat homself ten doel stel die kerstening van en eenwording van mense op kerklike gebied, hetsy Bantoe, Moor of Indiaan.

Op suiwer Christelike beginsels geoordeel, kan 'n mens met sy optrede geen fout vind nie. Ek het vrede met sy moed van oortuiging; moontlik sal ek dit ook kan waardeer. Tog kan ek as Afrikaanssprekende wat trots is op my NG Kerk, ondanks al sy gebreke, nie anders as om sy benadering te veroordeel nie. Indien die ware liefde in hom was, of nog is, sou mnr. Naudé sy Christelike oortuiging aangaande apartheid in al sy fasette beter binne die NG Kerk kon gepropageer het. Deur sy optrede het hy die sekulêre by die kerklike ingesleep. En die Afrikaner het rede om die anderse 'politieke predikant' met bymotiewe te assosieer.

Het mnr. Naudé nog die NG Kerk lief, of wil hy dalk deur afbrekende optrede hervorming bewerkstellig deur selfs 'n Joost de Blank te probeer oortref?

En Breyten Breytenbach? Hoewel ek geen voorstander van die Ontugwet is nie, besef ek tog terdeë dat huwelike van so 'n aard soos syne deur sy mede-Afrikaner as vreemd beskou word. Daar bestaan tog so iets as 'n soort-eksklusiwiteit of soort-andersheid. In wese is die Viëtnamese Oosters en die Suid-Afrikaners Westers. Die godsdiens-tige en rasseandersheid maak van hierdie huwelik iets vreemds aan die norm wat in Suid-Afrika gehandhaaf word. Of mag die Afrikaner nie praat van sy eie norm nie? Laat Breyten Breytenbach en sy gade liefier Franse burgers word.

4.5.2 Onderdrukking van politieke dissidensie

Teen 1965, toe Breytenbach se eerste opspraakwekkende politieke uitspraak in die pers openbaar gemaak word, heers daar, volgens sommige waarnemers, 'vrede' in die land. W.A. de Klerk vat die politieke klimaat tot 1966 sō saam:

The operation against those who threatened or attempted sabotage or insurrection had entirely succeeded. Vorster, as Minister of Justice, working closely with an efficient force of security police, had seen to this. There had been considerable protest against measures like house arrest, incarceration and so on. The protests had lasted for some time; and had then seemed to die down. There

was no doubt about it: the country was at peace, and Vorster and the security police deserved a great deal of credit for it. (1976: 277-278)

Die moord op dr. Verwoerd op 6 September 1966 beteken egter die einde van 'n tydperk in die Suid-Afrikaanse geskiedenis en die aanbreek van die Vorster-era. As Eerste Minister het Vorster die advokaat geword van 'n beleid van 'opheffing van isolasie', van 'uitwaartse beweging'. Ten spyte van sy 'uitwaartse beleid' het Suid-Afrika se internasionale posisie in die tydperk tot 1973 (die 'goue era van apartheid' volgens Davies, 1985a:27 en 30) nie verbeter nie — inteeendeel, die algemene vyandige houding teenoor die land het toegeneem. Van Jaarsveld (1982: 550) som die situasie soos volg op: Die Verenigde Volke het 'n steeds kritieser houding teenoor die Republiek ingeneem; daar was toenemende druk op Suid-Afrika om hom los te maak van Suidwes-Afrika; druk is ook uitgeoefen op Rhodesië en Portugal onttrek hom eventueel uit Mosambiek en Angola. Die Angelsaksiese Kanada, Australië, Nieu-Seeland en Brittanje word al killer in hul houding teenoor Suid-Afrika — so ook Holland. Die Wêreldraad van Kerke, Nederland (met sy skenking van R20 000 aan die Defence and Aid Fund) en die Skandinawiese lande ondersteun die 'vryheidsbewegings' van Suider-Afrika finansieel (in Suid-Afrika word dit 'terroristebewegings' genoem).*) Die OAE en swart vryheidsbewegings soos die ANC, SAPU, SWAPO, MPLA en FRELIMO neem 'n al dreigender houding teenoor die wit Suide in en grensoorlog word 'n werklikheid. Rusland en China verleen hulp aan Somalië, Uganda, Tanzanië en Zambië wat vyandiggesind is teenoor die Republiek; Russiese vloot-aktiwiteite kom voor in die Indiese Oseaan. Suid-Afrika word al meer geïsoleer op sport- en kultuurgebied en daar is voortdurend druk om handel met en buitelandse beleggings in die land te verhinder. Die Nasionale Party Regering se antwoord hierop is toenemende onderdrukking van politieke dissidensie — sowel binnelands as op die landsgrense.

*) J. du P. Scholtz vertel hoe Breytenbach in Mei 1966 nie 'n afspraak met hom in Parys nagekom het nie. Nico Hagen, 'n Afrikaanse skilder met wie Scholtz bevriend was, het hom vertel dat Breytenbach en sy vrou na Amsterdam is om deel te neem aan die televisieprogram in verband met die kunsveiling van die aksie 'Een ton d'rop': die Nederlandse Regering het kort tevore honderdduisend gulden — 'n ton — geskenk vir 'ondermynende elemente in Suid-Afrika wat in hofsake betrokke raak, en die linksliberale aksie sou nog 'n ton bydra, onder andere deur die veiling van werke wat deur kunstenaars vir die doel geskenk is' (Bu., 18.10.73).

(a) Binnelands

Dissidensie binne die Nasionale Party self kom gedurende 1968 in die ope. Aan die begin van daardie jaar het die Eerste Minister nog in die openbaar ontken dat daar enige werklike onenighede binne die Party is. Vanaf Julie egter val hy openlik die 'verkrampete' teenstanders van sy beleidsrigting aan. Sy veranderde optrede word geaktiveer deur die reeks 'smeerbriewe' en '-pamflette' wat teen die einde Junie deur hierdie andersdenkendes onder Nasionalistiese leiers versprei is. Dat die Eerste Minister geen geduld sou hê met die verkrampete dissidente nie, blyk uit sy openbare verwerping van hulle as 'kwaadwilliges' asook uit sy aandrag op die lojale ondersteuning van al sy volgelinge (hierdie gebeure binne die Party word saamgevat deur Horrell, 1969: 1-3).

Die verskuiwing in hierdie tyd na meer 'verligte' ideologiese klemplasinge, beteken egter nie dat h werklik nûwe era vir rasseverhoudings binne Suid-Afrika aangebreek het nie. Die onderdrukking van dissidensie is immers veral gerig teen andersdenkendheid van 'links' sodat protes teen apartheid (vanuit hierdie hoek) grotendeels oneffektief bly.

Gedurende 1968 word twee nuwe wette voorgestel wat protes van die amptelike opposisie ontlok, maar wat ten spyte daarvan ingestel word (soos uiteengesit in op.cit.:5-10). Wet nr. 50 van 1968 bring h einde aan Kleurlingverteenvoordiging in die Volksraad. Wet nr. 51 plaas h verbod op politieke inmenging (en maak dit dus onwettig om aan h veelrassige party te behoort). Mev. Helen Suzman van die Progressiewe Party sê oor laasgenoemde wet: dit is h inperking van die demokratiese reg van vryheid van assosiasie en h sisteem wat mense kunsmatig in politieke kompartemente gegrond op ras skei. Die Regering verdedig die wet op grond daarvan dat daar magte binne én buite die land is wat

daarop uit is om die Regering te verhinder in sy uitvoering van die beleid van afsonderlike ontwikkeling; dit is egter die Regering se plig, as voog, om seker te maak dat die reg tot selfbeskikking deur alle bevolkingsgroepe uitgeoefen kan word — en dít kan nie binne veelrassige Partye geskied nie. Die Progressiewe Party lê hom 'onder protes en onder dwang' neer by die wet en beperk sy lidmaatskap tot wittes. Die Liberale Party besluit dat sy voortgesette bestaan as 'n eenrassige party onversoenbaar is met sy nie-rassige uitgangspunte en ontbind (die helfte van dié Party se 2500 lede was swart en bowendien was 42 van sy lede oor die vyf jaar ingeperk). Protes teen die twee wette kom ook van die kant van die Black Sash, NUSAS, die Studenteraad van die Universiteit van die Witwatersrand en agt vooraanstaande kerkleiers wat 'n omskrywe aan 1000 kerke rig waarin gevra word dat daar gebid word vir die bruinmense wat van alle ware inspraak in landsake ontnem word én die reg ontsê word om enige effektiewe politieke assosiasie te hê met ander groepe. Die algemene gevoel onder die protesteerders is dat geforseerde politieke impotensie nie vir altyd geduld sal word nie en dat die rasse-situasie nie vir altyd in die dwangbuis van apartheid gehou sal kan word nie.

Gedurende die laat sestigerjare word apartheidsregulasies weer eens verskerp: dit geld veral maatreëls ten opsigte van instromingsbeheer en die kontrole van swart arbeid (vergelyk onder andere op.cit.: 159-169). Op grond daarvan word byvoorbeeld tussen November 1967 en April 1968 gemiddeld 1410 swart mense per maand onder polisiegeleiding — en dikwels met handboeie aan — uit Johannesburg na hulle onderskeie tuislande verskuif (op.cit.:173). Tussen 1 Julie 1965 en 30 Junie 1966 word 479 114 mense vervolg (gemiddeld 1 313 per dag) oor paswetoortredings (Horrell, 1968:71); die syfers vir 1966-1967 en 1967-1968 verskil nie eintlik hiervan nie (Horrell, 1970:51).

Breytenbach se afkeurende houding teenoor die implikasies van die paswette spreek uit sy onderhoud met Vrij Nederland van 9 November 1968 (volledige berig in Bu., 19.11.68): 'Vorster was 'n Nazi in die oorlog. As jy nou weet dat in '66, '67 'n halfmiljoen swartmense weens pasoortredings in hegtenis geneem is, dat 'n halfmiljoen mense

boete of tronkstraf opgelê is, soos misdadigers behandel is, dan is dit tog 'n bewys dat 'n kranksinnige die hef in die hande het. Dan is dit die plig van die internasionale gemeenskap om die (beskuldigende) vinger te wys en te sê: "Jul staatshoof is kranksinnig. Ons gaan nie met julle handel dryf nie. Ons wil nie politieke verkeer met kranksinniges nie. Hy behoort nie die land te regeer nie, maar hoort in 'n gestig." Waarom is Stalin kranksinnig verklaar en Vorster nie? Vorster is anti-Kommunisties. Die seeroete om die Kaap is belangrik vir die anti-Kommunistiese wêreld. Ons verdedig die seeroete, daarom word Vorster aanvaar... Vorster word om dieselfde rede aanvaar as wat Hitler aanvaar is' (Bu., 19.11.68).

Sulke uitsprake van Breytenbach dra moontlik daartoe by dat daar in 1968 strengere bepalings bygevoeg word tot die Wet op Verbod van Gemengde Huwelike om ook mans met Suid-Afrikaanse burgerskap te omvat al woon hulle nie meer permanent in Suid-Afrika nie (De Villiers en Kinghorn, 1984:81; kyk ook 3.4.2) — 'n maatreël wat dit al hoe onwaarskynliker gemaak het dat Breytenbach ooit weer na die land sou kan kom. Hierdie protesterende uitlatings van Breytenbach, soos sy 'terroris-' en 'kommunis'-verbintnisse, haal in ieder geval vir hom die argwaan van die Eerste Minister persoonlik op die hals — in só 'n mate dat meneer Vorster selfs probeer verhoed dat die CNA-prys aan die omstrede skrywer toegeken word (kyk 8.2.2a).

Daar word ook van Regeringskant streng opgetree om ander protesterende stemme teen die apartheidsregulasies stil te maak. Veral protes vanuit kerk- en studentegeleedere lei tot streng waarskuwing en/of optrede van die Regering. Studente-protes word beslis nie geduld in hierdie tyd van studente-onrus in Frankryk nie. Reeds in 1965 word leiers van NUSAS (die studente-organisasie waarvan Breytenbach in 1974 'n ere-president word) gewaarsku dat hulle 'met vuur speel' omdat hulle 'heul en skakel' met studente van Algerië en Tanzanië. Advokaat Vorster, destyds nog minister van Justisie, doen 'n dringende beroep op rektore om ondersoek na dié liggaam in te stel (Va., 4.6.65). Teen Mei van die volgende jaar is Ian Robertson, president van NUSAS, ingeperk onder die Wet op die Onderdrukking van Kommunisme. In 1968

lei woelinge aan vyf wit universiteite (Kaapstad, Stellenbosch, Potchefstroom, Witwatersrand en Natal) tot polisieoptrede en 'n waarskuwing van die Regering dat subsidies ingekort kan word tensy die 'gees van die Suid-Afrikaanse samelewing gerespekteer word' en 'liberale idees' en 'integrasionistiese gedagtes' bekamp word (Va., 12.8.68 en 20.8.68).

Van die effektiëste wapens wat die Regering teen andersdenkendes gebruik het, was aanhouding en vonnis onder die veiligheidswetgewing, inperkings en die terugtrek van paspoorte of weiering van visums. Volgens amptelike statistiek was daar in die periode 30 Junie 1963 — 30 Junie 1966 'nooit meer as 1825 persone gelyktydig' in die tronk vir oortredings onder die veiligheidswetgewing nie (Horrell, 1969:57); teen die einde 1968 was 1019 mense besig om vonnis uit te dien onder hierdie wette (Horrell, 1970:62-63). Volgens die Staatskoerant van 30 Augustus 1968 word in daardie stadium 59 wit- en 431 swartmense ingeperk. Gedurende die eerste tien maande van dié jaar is 24 mense wie se inperkingsperiode verstryk het, wêër ingeperk vir 'n periode van vyf jaar. Robert Sobukwe, die voormalige PAC-leier, se aanhouding word ingevolge die Algemene Wysigingswet nr. 70 van 1968 vir nog 'n jaar verleng om te verhoed dat hy weer sy leiersrol opneem: 'The forces seeking our downfall are mustering their strength to destroy us and are seeking assiduously for a star to lend lustre to their nefarious aims' (die Minister van Justisie, aangehaal in Horrell, 1969:45).

Andersdenkendes word verder hokgeslaan deur die weiering of terugtrekking van paspoorte — in 1968 byvoorbeeld aan die uittredende en nuwe presidente van NUSAS, 'n klompie bruin studente wat hul studies oorsese wou voortsit, die stigter-president van die University Christian Movement en die dramaturg Athol Fugard (op.cit.:47). Jaarliks word verder ook ongeveer 1000 aansoeke om visums vir besoeke aan Suid-Afrika geweier, word talle verblyfpermitte nie hernu nie en heelwat oorsese studente aangesê om die land te verlaat (ibid.).

Onder die wette van apartheid het die Veiligheidspolisie wye magte om enige 'onwenslike' persoon aan te hou vir so lank as wat dit neem vir die persoon om al die polisie se vrae na wense te beantwoord. In 1969 vervang die Buro vir Staatsveiligheid ('BOSS') die Republikeinse Intelligensiediens wat sedert die vroeë sestigerjare 'n onderdeel was van die Veiligheidspolisie en wie se reputasie gevestig was op die infiltrasie van die ondergrondse ANC en SAKP. Onder die premierskap van advokaat B.J. Vorster (1966-1978) word BOSS die 'elite' sekuriteitsapparaat van die staat; die Buro moes net verantwoording doen teenoor die Eerste Minister. Die hoof daarvan, generaal H.J. van den Bergh, word algaande bekend as die tweede magtigste man in die land. Agente se hoofsaak was om anti-apartheidsorganisasies binne en buite Suid-Afrika te probeer infiltrer — iets wat slegs gedeeltelik suksesvol volvoer kon word — en op die spoor van andersdenkendes te bly. Dit word na nuwe wetgewing in 1971 vergemaklik deurdat die veiligheidsmagte nou die reg verkry tot die afluister van telefoon gesprekke en die onderskep van posstukke. Vandag is daar waarnemers wat beweer dat BOSS (wat ná die Inligtingskandaal van 1978 vervang is deur die Nasionale Intelligensiediens) betrokke was by verskeie voorvalle van 'vuilspel' — insluitende die moord deur die sogenaamde Z-squad op politieke opponente binnelands én buitelands, die omkoperij van invloedryke mense, die finansiering van propaganda-kampanjes en die reël van geheime diplomatieke offensiewe tydens die tydperk van 'uitwaartse beweging' (Davies, 1984a:194).

Die dissident Breytenbach se paadjie het vroeg al gekruis met dié van die Veiligheidspolisie en BOSS. In die onderhoud met De Volkskrant (6.11.68) beweer hy dat daar 'spioene' is wat hom dophou. Tydens sy besoek aan Suid-Afrika in 1973 trap 'kolonel Huntingdon of een van sy saaidkicks' heeltyd op sy spoor (verwysings na hulle kom voor in Seisoen, 1978:33,59,113,114,171 en 178 — aangevul deur Truida Lijphart, 1985:5-9). Hy word selfs genooi vir 'n 'geselsie' met 'twee here

van Pretoria' wat min twyfel laat dat hulle alles van hom weet en sy kom en gaan na en van die land beheer — hulle stel selfs voor dat hy 'n bietjie koöpereer' om s6 sy lewe makliker te maak (op.cit.: 171-173). Gedurende sy klandestiene besoek aan die land in 1975 was die veiligheidsmagte voortdurend bewus van sy bewegings (soos blyk uit Confessions, 1984:76-101). Tydens sy ondervraging het dit duidelik geword dat hulle reeds van sy koms geweet het v66r hy uit Rome vertrek het en dat hulle ingelig was oor die hoogs geheime Solidarité (op. cit.:27-28). Op 19 Augustus 1975 verhoed BOSS-agente (een van hulle was 'een van die here van Pretoria' met wie hy in 1973 'n gesprek gehad het) dat Breytenbach, alias Christian Jean-Marc Galaska sy vliegtuig terug na Europa haal. Nā sy bekentenis dat hy wel Breytenbach is, oorhandig hulle hom aan die Veiligheidspolisie vir ondervraging (op.cit.:6-13; 23-33).

Breytenbach is van mening dat BOSS (en die latere DNI) 'n politieke mag binne die land vorm, asook as 'n besluitnemende orgaan wat as 'n mags-werktuig optree en dat hulle diep betrokke is by 'internal mind-control' (op. cit.:9). Hy beweer dat die afbakening van die verskillende veiligheidsmagte se gebiede nie altyd duidelik is nie en dat daar mededinging en jaloesie tussen die groepe is. BOSS (die 'Gryses') was volgens Breytenbach nie baie gelukkig daaroor dat hulle hom aan die Veiligheidspolisie moes oorhandig nie. Een van die BOSS-agente het aan hom gesê dat hulle hom eerder self na 'Die Plaas' sou wou neem sonder dat enigiemand (ooit) daarvan geweet het. "'The Farm", as far as I could make out, is indeed a farm where the BOSS/DNS people prepare their "dirty tricks" in all impunity, and where they can work over their suspects in absolute secrecy — without the intervention of the Prisons Department or the Department of Justice. Had it not been for crossed lines and inter-agency rivalry I might never have been here to whisper to you, dear Investigator ...' (op.cit.:9-10).

Sy 'gesprek' met die twee BOSS-agente het Breytenbach in 1973 reeds laat besluit om 'te praat en te vertel van die afgryse skadufigure' wat voorlopig die deksel op die kookpot van die Suid-Afrikaanse samelewing hou. Vir hom is dié afloeders en af luisteraars agente wat 'die uitbuiters en die afpersers se buit en magspesialisering in stand probeer hou'; hulle is die 'dienders van die wet van die sterkstes, die soldate van die übermensen'; hulle is die mag, die sameswering, die korrupsie, die regters en die beuels wat beskik oor lewe en dood en wat onder geen morele of wetlike verpligting staan nie (uitgelaat uit Seisoen, 1978:171 en aangevul deur Lijphart, 1985:8-9). Tydens sy eie ondervraging in 1975 besluit Breytenbach die geheime dienste, die spioenerende 'broederbonde', is 'the real vermin living amongst us' (Confessions, 1984:29). Hy sien sy ondervraers as 'killers', gevaarlike manne wat 'per ongeluk' doodmaak, wat leef in 'n skyn-wêreld waarin feit en fantasie vermeng sodat hulle altyd hul dade kan regverdig as noodsaaklik in die lig van 'n gewaande kommunistiese komplot teen hul land, wat onbeperkte mag het as regter én beuel, wat in 'n poging om die reste van menslike meegevoel uit te wis, doodmaak in 'n 'paroxysm of unresolved frustrations (or) even ... in an akward expression of love and sympathy for a fellow human being' (op.cit.: 34-37, vergelyk ook die nota oor marteling op.cit.:318-320).

Breytenbach beskryf die agente van die veiligheidsmagte wel as 'monsters' (uitgelate dele uit Seisoen, 1978:171 en 178, aangevul deur Lijphart, 1985:9), maar ontken nie dat hulle ook mense is nie: 'daardie man wat homself en sy prooi en ons almal onteer, hy is familie van ons', net soos wat die gefolterde dit is (*ibid.*). Ook in Confessions (1978:308-309) beklemtoon hy dat hulle 'mense soos ek en jy' is en dat daar selfs 'n vreemde verband bestaan wat die aangehoudene en sy ondervraers in 'n intieme doodstryd verbind (op.cit.: 310-313): 'That is what makes them so horrible and so pitiful. And that is exactly why we must continue condemning and combating their acts. I believe that the torturer is as depraved by his acts as the one who is tortured ... Never before has it become so all-important for all of us — especially for the most "ordinary" citizen — to struggle with all inventiveness at our disposal against the dehumani-

sation of man. The least that we can do is that all of us...should unite to expose all the intelligence services and the spy organs and the security or political police and the secret societies of the world (op.cit.:308-309). In 'n onderhoud met Stet (1983:7) stel Breytenbach dit dat, as hy nog iets van die kruisvaarder in hom oorgehad het, hy 'n veldtog sou wou help loods, wêreldwyd, vir die bestryding en uitwissing van alle geheime dienste, veiligheidspolisie, netwerke, broederbonde en hul eweknieë op kulturele en literêre gebied. Hy voorsien egter dat 'met die Calvinistiese behepthed van die wit bevolking met "veiligheid" en suiwerheid, 'n neurose wat al hoe groter gaan word na gelang dit donkerder word (in die land), gaan hierdie mense ... al hoe magtiger word' (ibid.).

(b) Op die landsgrense

Die Regering onderdruk in die periode tot 1973 nie net met alle moontlike metodes tot hulle beskikking dissidensie binne die land self nie, maar trek ook die net stywer om dissidente buite die landsgrense.

Teen 1968, die jaar waarin Breytenbach vir homself vurige kole op die hoof haal oor sy uitgesproke vereenselwiging met die doelwitte van die 'vryheidsvegters', was die bevrydings-/terroristestryd in die Portugese kolonies, Rhodesië en Suidwes-Afrika reeds in volle gang. Suid-Afrika het toenemend betrokke geraak by gebeure in dié streke wat 'soos 'n beskermende skild om die Republiek lê' en dus as buffer dien teen 'Swart-Afrika' (Van Jaarsveld, 1982:497). In Angola, wat geleë is aan die weskus van Afrika, tussen Suidwes-Afrika en Zambië, was daar in 1961 'n opstand van die Bancongostam wat vanuit die Republiek van die Kongo geïnspireer was; sedertdien het die Portugese onophoudelik teen die vryheidsvegters/terroriste aan sy grens met Zambië geveg. Mosambiek word begrens deur die Republiek, Swaziland, Rhodesië, Zambië, Malawi en Tanzanië en was dus ook blootgestel aan die skokke van vryheidsvegters/terroriste — veral die FRELIMO. Vanaf 1964 was daar indringing vanuit Tanzanië en Zambië. Omdat Angola en Mosambiek in die 'vuurlinie van Suid-Afrika' lê, was hul handhawing as

beheerde Afrikagebiede dus van groot belang vir die Republiek. Suid-Afrika en Portugal het vanaf 1964 op amptelike vlak nader aan mekaar begin beweeg en teen 1969 was daar heelwat bewyse van 'samewerking' op ekonomiese gebied. Amptelike militêre bystand is nie aan die provinsies verleen nie, maar verskeie noodleningsverenigings, veral die Suiderkruisfonds, het duisende rande ingesamel wat gebruik is om die Portugese gevegsmagte in Mosambiek en Angola se 'probleme te versag'. Sedert Rhodesië op 11 November 1965 sy onafhanklikheid eensydig verklaar het, het die VVO sanksies teen die land toegepas omdat dit beskou is as 'n bedreiging vir wêreldvrede. Suid-Afrika het geweier om normale handelsbetrekkings met Rhodesië op te skort. Rhodesië het strategiese waarde vir die Republiek — 'n aanval op Rhodesië was immers 'n bedreiging vir die veiligheid van (wit) Suid-Afrika. Sedert 1967 verleen die Suid-Afrikaanse Polisie dus hulp aan Rhodesië teen die invalle van vryheidsvegters/terroriste vanuit Zambië. Dít bring gespanne verhoudings met Zambië mee en president Kaunda verbreek sy dialoog met die Suid-Afrikaanse premier. Suidwes-Afrika is ook van strategiese belang vir Suid-Afrika, veral omdat 'n vyandiggesinde Regering dár die seeroete na die Weste kan afsny en 'n afspringplek kan verskaf vir die verowering van die Republiek. Suid-Afrika se mandaat oor dié gebied is in 1966 ingetrek; desnie-teenstaande word die Suid-Afrikaanse leër gebruik in die Caprivistroom om guerillavegters van SWAPO wat uit Zambië die grens binneval te bekamp. (Inligting oor die verhouding met die aangrensende lande is verkry uit Van Jaarsveld, 1982:501-512; 528-532.)

Behalwe deur militêre ingrype bestry die Regering ook enige soort 'terrorisme' deur die Wet op Terrorisme wat sedert 1967 ook van toepassing is op buurstate en wat terugwerkende krag het tot 1962 toe die eerste rekrute gewen is vir opleiding buite die land. Dr. Hilgard Muller, destydse Minister van Buitelandse Sake, verseker U Thant, sekretaris-generaal van die VVO wat beswaar aanteken teen dié wet en die groot terroristeverhoor van vroeg 1968 waartydens 30 aangeklaagdes skuldig bevind is, dat dit só sal bly: 'at least until current political and social turmoil in Africa has abated and made way for greater stability' (SAD., 23.2.68). Daar word in Regeringskringe

aangevoer dat terrorisme die voorspel tot oorlog is (vergelyk die Eerste Minister se toespraak op die Nasionale Partyvergadering op Vereeniging en die simposium oor militêre sake op Potchefstroom, Va., 22 en 24.8.68). Rusland en China wil Suid-Afrika infiltrer met die doel om 'n guerilla-oorlog te begin wat sal uitloop op 'n ingrypende magstryd: 'These cunning communist tactics, with' so-called freedom fighters as vanguards, are aimed at violently overthrowing our legal Government and institutions' (SAD., 3.5.68); 'at taking South Africa out of the hands of the White man' (SAD., 24.5.68).

Dit is nie net die Regering^{*)} wat vanaf die middel sestigerjare deur wetgewing en militêre ingrype die land se 'weerbaarheid' probeer verhoog nie; onder die publiek self word 'n soort histerie oor 'terroriste' gevoed deur lesings en 'n 'volkskongres' oor Kommunisme. Afwykende of 'verligte' idees word gesien as teken van liberalisme wat daarop gemik is om mense los te maak van hul ankers en sô die pad te berei vir die Kommunisme en sy werktuig — terrorisme. Op alle vlakke word gewoeker teen 'die pestilensie wat in die donker wandel' — vanaf die stigting van 'n Nasionale Raad teen Kommunisme (sien Volkskongresreferate 1964:8, 11 en 84-85) tot 'n pleidooi dat die semi-militêre aard van die Voortrekkerbeweging uitgebou moet word en die jongmense op 16-jarige leeftyd opgelei word in die hantering van vuurwapens en in die metodes van insypelende terroriste sodat hulle in noodgevalle sou weet wat om te doen (Db., 14.4.68). In 'n atmosfeer soos hierdie het selfs 'verligtes' in die laat sestigerjare Breytenbach se kommunis- en terroris-verbintenisse/simpatieë streng afgewys en hom ôf gerepudieer as skrywer, ôf 'n duidelike onderskeid gemaak tussen digter en mens op grond van die 'outonomie van die kuns'. In 1975 sou Breytenbach se optrede kulmineer in sy skuldigbevinding onder die Wet

^{*)} Die Regering bestaan volgens Breytenbach uit die Nasionale Party én sy beleidmakende vertakkinge soos die Veiligheidsdiens asook sy stutpilare soos 'die Nasionaal-Christelike Kerke, die Afrikaanse Akademie, die Broederbont en ander kulturele en geheime of halfgeheime pressiegroepe. Hulle gesamentlike mag, soos ook sigbaar deur fakulteite, studenteorganisasies, biblioteke en wat nog, is groot en bitter en star' (uitgelaat uit Seisoen, 1978: 144; aangevul deur Lijphart, 1985:7).

op die Onderdrukking van Terrorisme en die reaksie van die publiek en ingeligte lesers moet weer eens gesien word in die lig van die lot van die Portugese kolonies in daardie stadium en die implikasies wat dit vir Suid-Afrika ingehou het (kyk 6.2).

4.5.3 Pogings tot onderdrukking van 'dissidensie' op kultuurfront

Die woeling in Afrikanergeleedere in die sestigerjare het eerste in kultuurkring kop uitgesteek — daar bestaan immers van vroeg af vir die Afrikanervolk 'n noue verband tussen kultuur en politiek. Die Nasionale Party is nie bloot 'n politieke party nie, maar 'n volksbeweging wat ten nouste met die kultuurfront skakel en deur kultuurorganisasies gerugsteun word. Daarom sal dié groep wat beheer oor instellings soos die FAK en veral die SA Akademie vir Wetenskap en Kuns kon verkry, ook heelwat politieke invloed kon uitoefen (Serfontein, 1970:84-117 en Schoeman, 1974:90-115).

Sedert 1963 word afwyking op kultuurfront amptelik onderdruk deur die Wet op Publikasies en Vermaaklikheid wat, alhoewel dit die Afrikaanse skrywer nie onmiddellik direk raak nie, 'n klimaat van vrees en suspensie skep wat inhiberend werk (sensuur word in 8.1 bespreek).

Sedert die moord op dr. Verwoerd het die 'verkramptes' probeer om die Broederbond as hul belangrikste wapen teen die 'verligtes' in te span. Die pro-Vorster groep het egter die Broederbond gedomineer in die tydperk 1970-1976 en dit gebruik as instrument om Vorster se beleid te versterk. (Die 'Broederbondstuk' wat nā 1974 opgestel is, moet dus gesien word as deel van die Vorster-strategie wat gemik was op die totale uitroeïing van dissidensie op alle fronte.) Tydens die Botha-era poog die voorsitter, prof. Carel Boshoff, om die Broederbond weer die belangrikste middel tot verregse opposisie teen die Regering te maak. Druk vanuit 'verligte' oorde lei egter tot sy bedanking.

Die stryd om die beheer oor die Akademie het in 1964 begin met die toekening van die Hertzogprys aan Etienne Leroux vir sy Sewe dae by die Silbersteins. Dit was nie net 'n twis om literêre strategieë wat deur dié toekening ontketen is nie, maar een waarby politieke, godsdienstige en sedelike norme betrek is, en dit was die eerste keer dat 'inwaartse' en 'uitwaartse' Afrikaners (soos V. Hiemstra dit in 1968 stel, soos aangehaal in Serfontein, 1970:85) openlik teenoor mekaar te staan gekom het.*) Vanuit behoudende kringe word in hierdie tyd 'n stryd gevoer teen die 'liberale' elemente in die Afrikaanse kultuurlewe, veral die letterkunde, want 'die liederlikhede wat in hul boeke opgedis word deur Afrikaanse skrywers wat tot die sogenaamde Sestiger-beweging behoort, dien om die weg te baan vir die bevordering van die Kommunisme in Suid-Afrika' (J.D. Vorster, Tv., 18.5.67). As teenvoeter teen die 'liberale' (=dissidente) Akademie wat pryse toeken aan 'ondermynende boeke', word die Christelike Kultuuraksie (CKA) gestig. Dié aksie wou 'die ware Afrikaanse kultuurwaardes' beskerm en 'liberale en Kommunistiese infiltrasie' in die Afrikaanse letterkunde keer (Serfontein, 1970:28). Prof. P.F.D. Weiss was die voorsitter en ander lede sluit in mev. H. Weiss, ds. D.F.B. de Beer, prof. A.B. du Preez; die perskommissie bestaan uit mnr. Beaumont Schoeman (toe assistent-redakteur van Hoofstad, later redakteur van Die Afrikaner), mnr. A.M. van Schoor (toe redakteur van Die Vaderland), dr. A.P. Treurnicht (later redakteur van Hoofstad), mnr. Gert Beetge, Jaap Marais en H.J. Jooste.

In Mei 1966 gee N.P. van Wyk Louw se feesstuk Die pluimsaad waai ver aanleiding tot 'n versugting van Eerste Minister Verwoerd dat 'n geslag van skrywers sal opstaan om 'ook die prestasies van die volk te besing'.

*) Lijphart (1978:42 e.v.) het in 'n ondersoek na die ontvangs van Silbersteins bevind dat die reaksies op 'n konfrontasie van verskillende werklikheidsbeskouings berus, dit wil sê, botsing van ideologieë. Johl (1986:134-140) toon aan dat hoewel die vakkundiges wat die roman op morele gronde verdedig het 'n teenstanders van die werk van dieselfde ideologiese basis uitgegaan het, naamlik dat apartheid goed is, hulle uiteindelik by totaal verskillende interpretasies van die gegewe uitgeken het. Voorstanders van die werk het op grond van hulle interpretasies besluit dat die roman apartheid verdedig, terwyl teenstanders die boek as 'n afkeuring van segregasie vertolk het.

Hierdie uitspraak lei tot 'n polemieë rondom die skrywer se ideologiese uitgangspunte. Teenoor dié wat glo dat die skrywer as 'ware volksletterkundige' slegs die goeie en groot dade van sy volk moet uitbeeld, staan Louw en ander wat die nasionale skrywer sien as iemand wat nie bloot verheerlik nie, maar alles 'oop' sien. Louw onderskei tussen 'nasionaal' (wat ook die 'liberale' insluit, omdat dit nog 'lojaal' is) en 'konserwatief'. Hy beskuldig die 'Weiss squad' daarvan dat hulle, met hulle literatuurbeskouing en ideologiese uitgangspunte, 'n letterkundige staatsgreep wil uitvoer — dit wil sê dat hulle hul literatuuropvatting en die ideologiese gronde waarop dit berus as die onbetwisbaar 'korrekte' opfeil aan die publiek: 'Wat hulle ...doen is... agterdog saai, verdeeldheid in nasionale kringe bring... (en) ons literatuur en literêre beskouings vir alle intelligentes belaglik maak' (Wurm, Des. 1966; Bu., 31.1.67; RDM., 3.2.67 en Db., 11.2.68). (Die implikasie hier is dat 'intelligentes' 'n ander (en 'korrekte') literatuuropvatting het.)

In 1967 probeer die 'verkrampes', die 'Hertzoggroep', beheer verkry oor die Akademie. Die twis draai aanvanklik om botsings tussen die 'verligte' en pro-Vorster Akademieraad (met veral die voorsitter, prof. P.J. Nienaber en raadslid regter V.G. Hiemstra as die leidende verligtes) en sy verkrampde amptenare (veral mnr. Daan Goosen en dr. H.J. Terblanche, die direkteur van die Akademie se Vaktaalburo en voorsitter van die Genootskap vir die Handhawing van Afrikaans). Dit brei egter volgens waarnemers uit tot 'n 'goed georganiseerde anti-Akademie-veldtog' deur die verkrampes, met mnr. A.M. van Schoor van Die Vaderland en dr. A.P. Treurnicht as nie-amptelike beskermhêre. Vir Serfontein was die politieke opset duidelik: as die Akademie aangeval word oor taalhandhawing, oor 'liberalisme', oor 'verwatering' van Afrikanerwaardes, ensovoorts, is die teiken eintlik die Nasionale Party self, wat terselfdertyd met fluisterstories en deur briewe in die pers oor dieselfde sake deur dieselfde mense aangeval is (1970: 99).

Die Hertzoggroep se doel was om die Akademie op die 1967-jaarvergadering te 'kaap', maar die uitslag was vir hulle 'n verpletterende nederlaag. 'n Poging onder leiding van dr. Piet Meyer, die hoof van die Broederbond, om 'n herverkiesing van die Akademierraad af te dwing, loop op niks uit nie. Op 'n vervroegde raadsverkiesing in 1968 word die bestaande Akademierraad herkies en dit bring 'n einde aan die Hertzoggroep se 'aanslag' op die Akademie. (In dieselfde jaar misluk hulle pogings om prof. Weiss in die plek van prof. Thom verkies te kry as voorsitter van die FAK.) Ideologiese faktore en daarmee gepaardgaande uiteenlopende literatuuropvattinge onder Akademielede sou egter steeds invloed uitoefen op byvoorbeeld die toekenning van dié liggaam se belangrikste literêre prys: die Hertzogprys. Telkens sou Breytenbach in die brandpunt van die polemieke staan (kyk 8.2.3).

Sedert die polemieke rondom die bekroning van Sewe dae en die daaruit voortvloeiende verkrampt/verlig-stryd om die Akademie word Sestigers en letterkundiges wat hulle werke verdedig nie meer — deur (nie-)lesers wat oordeel vanuit 'n teenoorgestelde ideologiese gefundeerde literatuuropvatting — gereken tot 'volksgenote en geloofgenote' nie (Snyman, 1969:114) en self tot 'vyand nommer een van volk en kerk' uitgelig (op.cit.:110). Die hewige reaksie en aksie vanuit hierdie geleedere teen die Sestigers was nie beperk tot onbenullige mense en klein groepies nie. Brink sê reeds in September 1967 se New Nation, hieroor: 'These actions appear as the mere symptoms of a much deeper problem, and they are intimately linked with the unprecedented strife and infighting and backbiting rocking Afrikanerdom at the moment — clashing political ambitions, turmoil in the Churches, cultural and industrial conflict, etcetera' (opgeneem in Brink, 1983a:37). Deur hul teenstand teen tradisionele druk vanuit hul puriteinse gemeenskap en hul opstand teen gevestigde norme in letterkunde en etiek verkry die Sestigerskrywers 'n kulturele en sosiale funksie in hul gemeenskap — ironies s6 omdat hulle 'nuwe' literatuuropvatting die kunswerk onthef van 'n sosiale funksie en 'n duidelike onderskeid tussen skrywer en kunswerk bepleit (Breytenbach verskil in hierdie opsig van die Sestigers; vanaf die Kol-debat sou daar egter 'n klemverskuiwing begin intree by sommige Sestigers.)

Verskille neem sulke afmetings aan dat mense soos ds. Dan de Beer, predikant in sinodale diens met opdrag openbare sedelikheid, en ds. Kobus Potgieter, lid van die dagbestuur van die NG Kerk, reeds in 1965 'n 'spitsberaad' tussen verteenwoordigers van die NG Kerk en die jonger skrywers aanvra oor die handhawing van die Christelike norme in die letterkunde. Uit die kommentaar van Van Wyk Louw, F.I.J. van Rensburg en Ernst van Heerden in Dagbreek van 14.2.65 is dit duidelik dat die skrywers nie hiervoor te vinde sal wees nie en dat daar langs hierdie weg geen vordering gemaak sal word nie. (Hulle kommentaar verskyn in dieselfde koerant waarin die nuus bekend gemaak word dat Breytenbach die APB-prys verower het en Breytenbach aangehaal word ten opsigte van die feit dat hy besef dat sy huwelik groot vraagstukke geskep het).

In Junie 1967 hou die CKA 'n Nasionale Kultuurkongres in Pretoria. Uitsprake wat hiertydens gemaak word en die reaksie wat dit van Sestigers en hul (jong) aanhangers ontlok, kan dien as verteenwoordigende steekproef van die uiteenlopende norme, ideologieë en literatuuropvattinge wat destyds aan die orde van die dag was (soos uiteengesit in 2.1.2 en 2.1.3). Dr. P.C. Schoonees, prof. P.F.D. Weiss, dr. J.D. Vorster, prof. F.J.M. Potgieter en ds. M.J. Booyens staan 'n bepaalde siening van die kunstenaarstaak voor en lig bepaalde waardes/norme uit wat die kunswerk behoort te bevestig. Die taak van die kunstenaar is hiervolgens die verdediging van 'n waarheid of orde wat van buite op hom gelê is — ongeag of dit sy oortuiging is of nie: hy moet naamlik 'n Christelike kuns skep vanuit 'n volkome oorgawe aan en erkenning van God as groter dan alle artistieke roem en skoonheid' en hy moet die 'lewenswyse en geestesgoedere van die Afrikaner' eer en uitbou (Schoonees). Die kunswerk (en kunstenaar) het 'n sosiale funksie in dié sin dat dit/hy erkende en beproefde sosiale waardes asook norme wat deur ander tekste gestel is, moet bevestig: die 'waardes en die sedes van ons Christelike erfenis' (Potgieter). Waardes wat nie hieraan konformeer nie word verwerp as 'dekadensie' en 'rioolkonformisme' (Weiss) en die kunstenaars se 'ideaal' om 'rewolusionêr en skokkend te wees' as 'n uiting van 'n tydsgees 'wat hoofsaaklik nihilistiese en Kommunistiese gedagtes uitdruk' (Booyens). Omdat

die Sestigters en hul werk (wat nie van mekaar geskei word nie) nie vertroude waardes bevestig en 'n vertroude volkswerklikheid afbeeld nie, bepleit J.D. Vorster 'n boikot: 'As 'n volk se morele standaard afgetakel is en sy kuisheidsgevoel afgestomp is, as hy nie meer tussen goed en kwaad kan onderskei nie, is hy ryp vir oorname deur die donker magte van rewolusie' (berigte in Tv., en Va., 9 en 10.6.67)

Uit die reaksie van Breytenbach (Va., 23.6.67), Brink (Tv., 30.6.67) en (in mindere mate) Stephan Bouwer (Tv., 30.6.67) blyk die nuwe siening(s) van die rol van die kunstenaar en die funksie en aard van die literatuur. Brink se siening van die kunstenaar is dat hy reisiger en soeker is wat uitdrukking gee aan 'n persoonlike visie: die kunstenaar interpreteer wat hy belewe en sien en probeer nie sy lesers beïnvloed op 'n wyse van 'gaan en doen net so' nie. Die roman het dus nie 'n sosiale funksie in die sin dat dit bestaande norme moet bevestig nie; dit deurbréék eerder norme omdat dit nuwe insigte gee in die 'lewe wat verandering en beweging is' — daarom ook is dit nie 'maklike leesstof bedoel vir kinders nie'. (Vergelyk ook Steenberg, 1972:163-178 oor die ontwikkeling van Brink se romanbeskouing in die sestigerjare. Hy beklemtoon dit dat Brink in hierdie tyd die roman nie beskou as engagé nie.)

Uit Breytenbach se brief blyk sowel sy aansluiting by Sestigerprosaïste soos Brink se literatuuropvatting, as sy verskille. Hy sien ook die aard van die literatuur as normdeurbrekend, maar verbind dit spesifiek met politieke waardes: 'Ons jong skrywers verwerp deur die bank alle bekrompe waardetjies wat ons gaan verhinder om 'n Suid-Afrika te skep waar almal sal kan leef.' Hy glo dat die Afrikaanse taal en kultuur alleen in hierdie land sal bly voortbestaan as dit 'deur kan dring tot waardes wat (ons) aanvaarbaar vir (ons) mede-burgers sal maak, nie net vir 'n ingroeiende aparte minderheid nie; 'n land waar (ons) ewe trots sal kan wees op (ons) blanke en bruin voorouers.' Breytenbach het dit teen verstarde en verstokte norme waardeur 'n bepaalde soort ontwikkeling geregverdig en geïnstitueer word asof die mens nou volmaak/volgroei is en die republiek van 'n duisend jaar aangebreek het. Vir hom is dit juis die kunstenaarstaak om 'ons omge-

wing te omskep en te verander' — dus om nuwe insigte in die ervaringswerklikheid te gee, maar met 'n duidelike sosiale (en nie bloot persoonlike) funksie voor oë. Hy verduidelik hierdie sosiale funksie van die skrywer/kunswerk deur verwysing na die sienings van Alexander Solzhenitchin. Die skrywer het naamlik die reg om sy veronderstellinge betreffende die moraliteit en die gemeenskap te lug, om sy siening van sosiale probleme te gee of van die geskiedkundige ontdekkings wat sy land ondergaan het. Sulke geskryfte sou 'n 'aktuele en heilsame invloed kan uitoeven op die gebied van die intellek of die ontwikkeling van die sosiale gewete'. Daar mag dus nie (morele) beperkinge op die literatuur gelê word nie (byvoorbeeld 'dit sal of sal nie deug nie' of 'jy mag hiëroor skryf, maar nie daãroor nie'): 'Literatuur wat nie uiting aan die moderne gemeenskap gee of wat dit nie durf waag om vir die gemeenskap te vertel van sy pyn en besorgdheid en wat nie betyds kan waarsku teen dreigende morele en sosiale gevare nie, verdien dit nie om bekend te staan as letterkunde nie, maar slegs as skoonheidsmiddels. So 'n letterkunde verbeur die respek van die volk.' Vir Breytenbach is die literatuur uit sy aard normdeurbrekend, maar nie 'n outonome woordwêreld nie — eerder 'n skepping wat in 'n dialektiese verhouding tot die werklikheid staan. Hierdie opvatting word in die volgende hoofstuk aan die hand van uitsprake deur Breytenbach verder uitgespel.

SAMEVATTING

Uit hierdie hoofstuk blyk onder meer dat die ideologiese begrensde kode 'Afrikanerskap' in die tydperk onder bespreking ingespan word om die bestaande (politieke en literêre) sisteme te 'bevries', of ten minste die dinamiese aard daarvan teen te werk en te kontroleer. 'Afrikanerskap' word dus gebruik vir hegte, ideologiese bepaalde, sistemiese verskansing. Breytenbach se fundamentele (radikale) bevraagtekening van 'Afrikanerskap' en ander gevestigde en nuwe kodes, soos 'verligtheid' en 'terroriste', versteur die ewewig van die gevestigde sisteme.

'n Groot deel van die Afrikaner-publiek, wat deur die nasionale Afrikanerpers 'op hoogte' gehou word van Breytenbach se sienings, brandmerk hom as 'volksduiwel' en verenig teen hom in hul pogings om sisteemstabiliteit te herstel. Pogings van regeringskant om literêre pryse van Breytenbach te weerhou en verskerpte

wetlike maatreëls wat dit onwaarskynlik gemaak het dat hy ooit weer na Suid-Afrika sou terugkeer, maak deel uit van die Afrikaner-regering se oorkoepelende strategie om politieke en kulturele 'dissidensie' te onderdruk en sodoende sisteemstabiliteit (dit wil sê, die status quo) te bewaar.

Binne die literêre sisteem gebruik invloedryke ingeligte lesers 'herskrywings' (in die vorm van interpretasie en kommentaar), veral van Breytenbach se 'politieke tekste', as instrumente om sisteemstabiliteit te probeer behou. Die opvallendste voorbeelde hiervan is A.P. Grové se toespraak voor die Akademiebeeraad van 1967 (en sy daaropvolgende Standpunte-artikel) en T.T. Cloete se 'Broederbondstuk'. Die aard van hierdie herskrywings is bepaal deur die lesers se organiese verbondenheid aan geïstitutionaliseerde instansies wat gerig is op die beskerming van bepaalde belange: die Suid-Afrikaanse Akademie, die Senсуurraad, die Broederbond, ensovoorts. Die genoemde twee invloedryke literatoure het in die sestigerjare bande met verskeie van hierdie instansies gehad. Deur die 'Afrikaner-saak' voorop te stel, kom die herskrywingsaktiwiteite van hierdie establishment-verteenwoordigers neer op doelbewuste manipulasie van die literêre sisteem en op die beskerming van bepaalde sisteemhiërargieë.

Hierdie herskrywers se strategieë word gerig deur behoudende of 'verkrampte' ideologiese vooronderstellings wat daarop ingestel is om norme en vorme wat voortdurend in oop sisteme (behoort te) verander te 'stol' of te 'bevries' ter wille van en ter bewaring van die status quo. Die 'verkrampte' herskrywers beroep hulle op 'n outonومistiese literatuuropvatting (net soos die 'verligte' herskrywers). Die norme wat deur hierdie benadering voorgestaan word (isolasie van die omringende werklikheid, outonomie en eenheid) is inderdaad dieselfde norme (eenheid, afsonderlikheid, uniekheid) waarvolgens die apartheidsisteem op kulturele, politieke en kerklike gebiede groeperinge bewerkstellig het. Die 'objektiwiteit', 'selfstandigheid' en 'selfgenoegsaamheid' wat hierdie variant van die outonomiebenadering bepleit, is inderwaarheid 'n pleidooi vir die bevestiging van bestaande algemeen aanvaarde (dit wil sê hegemonese) norme en vorme.

Hierdie 'verkrampte' herskrywings kon Breytenbach egter nie uit die Afrikaanse literêre sisteem weer nie. Hy was reeds 'gekanoniseer' teen die tyd dat hy die sisteem-ewewig so radikaal versteur het met sy 'politieke tekste'. Reeds vroeg in sy skrywersloopbaan is Breytenbach se tekste, deur die positiewe herskrywings van lesers wie se bona fides nie binne die literêre sisteem te betwyfel is nie,

tot die Afrikaanse literêre kanon verhef. Dit was immers 'die grootste Afrikaanse digters', N.P. van Wyk Louw en D.J. Opperman, wat hom met die APB-prys bekroon het en die toonaangewende literatuurhistorikus, Rob Antonissen, wat hom uitgeroep het tot 'die sterkste nuwe digterskap wat na Opperman by ons sy verskyning gemaak het'. Herskrywingstekste deur lesers van hierdie kaliber het, soos aangedui in Hoofstuk 2, inderwaarheid Breytenbach se oorspronklike tekste gevries in terme van die waardes wat in daardie stadium as dominant voorgehou is binne die literêre sisteem: die oopboor van nuwe bronne, woordontginning, eksperimentering met poëtiese vorme, ensovoorts. Vanaf sy dubbele debuut is Breytenbach se tekste dus verhef tot die 'hoë' letterkunde en hy self tot toonaangewer/segman van 'n belangrike literêre subsisteem, die 'nuwe' Afrikaanse poësie. (Herskrywers, veral André P. Brink, sou in die sewentigerjare telkens op sy invloed wys en die term 'Breytenesk' by herhaling gebruik.)

'Verkrampde' herskrywers het verskillende uitweë probeer kry uit hierdie kanoniseringsdilemma. Grové se herskrywing dat 'Breytenbach se nuutheid in hoë mate 'n modeverskynsel is, en daarom in essensiële sin juis nie so danig nuut nie' (1967:12) was daarop gemik om Breytenbach 'af te skuif' in die sisteemhiërargie. Cloete plaas Breytenbach se 'politieke strydverse' op 'n laer vlak en voer aan dat dit sy 'digterskap eerder skade aangedoen het' (1980:179), dit wil sê hom 'afgetrek' het in die sisteemhiërargie.

Breytenbach se eie dilemma is dié van identifisering met 'n groep/sisteem. Hy kan nie sy bloedverbondenheid aan die groep waartoe hy struktureel/organies behoort, ontken nie, maar hy deel geen ideologiese bande met hierdie 'Afrikaners' (in hegemoniese sin nie. Hy kan egter nie struktureel deel word van die groep met wie hy hom wel ideologies vereenselwig nie. Kanonisering vergroot hierdie dilemma. Deur kanonisering word Breytenbach immers self 'ingetrek' en 'opgemeen' in die Afrikaanse literêre sisteem, wat in sy begrensde h manifestasie is van die apartheidsideologie wat deur die skrywr verwerp word. Breytenbach is die hele tyd bewus van die teenstrydige sosiale posisie wat hy beklee: al vereenselwig hy hom met die onderdrukte groepe staan hy, as verteenwoordiger van sy mense, vir die institusionalisering en uitbreiding van onderdrukking.

HOOFSTUK 5

OOOR AFRIKAANS, KULTUUR EN DIE FUNKSIE VAN DIE SKRYWER/LITERATUUR

INLEIDEND

In die vorige twee hoofstukke is daarop gewys dat sekere 'nie-literêre' voorvalle en uitsprake daartoe gelei het dat daar 'n politieke kode ontstaan het wat meesprek in die resepsie van Breytenbach se literêre tekste. Verder het dit reeds duidelik geword dat die skrywer en die (nie-)lesers wat op hom reageer se literatuuroppattings nie geskei kan word van ideologiese ingesteldhede nie. In hierdie hoofstuk val die lig op uitsprake wat meer direk 'literêr' gerig is en die reaksie wat dit uitlok.

5.1 OOR AFRIKAANS

5.1.1 Uitsprake oor Afrikaans

Breytenbach spreek hom herhaaldelik uit oor sy liefde vir Afrikaans, die taal waarin hy 'voel, leef en treur' (uitspraak tydens sy aan wal kom in Kaapstad, Februarie 1967 — berig in Bu., 16.2.67), maar hy verag die politieke konnotasies wat daaraan geheg word en bepleit die verruiming, en daarom bevryding, daarvan.

In een van die gewraakte onderhoude in 1968 met Nederlandse koerante sê Breytenbach dat hy soms skuldig voel om in Afrikaans, die taal van minister Vorster, te skryf. Hy begryp dat Afrikane sal sê: 'Waarom moet ek jou werk in die taal van ons onderdrukkers gaan lees?' Maar hy het sy taal 'vreeslik lief' en hy wil nie dat dit vernietig word nie. Tog kan dit nie geregverdig word nie dat as na die aksie die reaksie kom, daar gesê word: Dit is 'n mooi taal en onder diegene wat daarin skryf, is tien goeie mense (Vrij Nederland, 9.11.68; Bu., 19.11.68). Een manier waarop die taal wel 'gered' kan word, is deur die politieke bewuswording van die Afrikaanse skrywer (artikel in Yang Kahier, Okt. 1968 — berigte in Tv., 7.10.68 en Db., 8.10.68) en die uitpluis van Suid-Afrika se strydvrage in Afrikaans.

Op hierdie stadium glo Breytenbach nog dat Afrikaans 'n hoop op voortbestaan het (in 'n post-rewolusionêre Suid-Afrika) 'indien die taal, en wat dit kultureel omsluit, op gesaghebbende wyse geskei kan word van die reaksionêre, inderdaad fascistiese bewind waarmee dit ongelukkig vereenselwig is, waardeur dit versmoor word, en indien dit mondstuk word vir die belange van die vólk van Suid-Afrika' (1972:17). Hy self het bewustelik gekies om Afrikaans te skryf, want dit is geen Europese of wit taal nie, maar 'n taal waarmee hy sy solidariteit met die bruinmense kan toon; in Suid-Afrika het Afrikaans as wapen immers meer moontlikhede as elders soos blyk uit die feit dat in die vryheidsbeweging die praat van Afrikaans 'n soort kode is (Volkskrant, 20.6.72).

Tydens sy Somerskooltoespraak beskryf Breytenbach Afrikaans as 'n 'bastertaal' en hy vind dit goed en mooi, maar hy skryf die 'gif van rassisme' wat daardeur loop af omdat dit ons 'mooi taal, ons wonderlike voertuig' aftakel tot 'drektaal' (Blik, 1973:5 en 8). Hy self skryf nie vir die bevordering van Afrikaans nie, 'maar aspris vir die voortbestaan van 'n sekere aantal "beginsels"...al is hulle alternatiewe — ek bedoel, al moet hulle dan bestaande beginsels vervang — óók in Afrikaans' (Seisoen, 1976:135). Hy pleit dat Afrikaans bevry moet word van die boeie van 'Apartheids' en waarlik een van die tale van Afrika word. Gebeure tydens sy gevangeskap (die uitbreek van die Soweto-onluste in 1976, aangevuur deur 'n verset teen 'Treurnicht se Afrikaans' wat volgens Breytenbach gerus maar 'des moers kan brand' — Viviers, 1978:105) bevestig vir Breytenbach sy geloof dat Afrikaans net 'gered' kan word van die etiket 'taal van gesag, van die gereg, van onderdrukking' sodat dit ook alternatiewe idees kan meedeel en só die uitingsvorm word van die strewe van ál sy gebruikers (uitspraak tydens tweede verhoor, op.cit.:173).

Volgens Lazarus (1986:174) kom Breytenbach se pleidooi vir die transformasie van Afrikaans neer op 'n pleidooi vir 'n 'gehumaniseerde' Afrikaans (kultuur) wat berus op die herwinning van tradisionele humanistiese waardes. Lazarus voer aan dat daar twee swakhede in só 'n redenasie ingebou is: (1) Breytenbach gaan naamlik uit van die sogenaamde 'bloudruk'-teorie van apartheid wat dié ideologie as 'n maaksel sien van 'argitekthe' soos Verwoerd en dus sonder 'n organiese skakeling met die Afrikaner se politieke ervaring (hy onderskei tussen

die 'agente' van apartheid as dié wat aktief deelneem aan die sisteem en die wit 'burgerlikes' wat onwetend saamwerk) en (ii) hy neem verkeerdelik aan dat sekere ou humanistiese waardes nog behoue gebly het in 'hartland'-Afrikanergemeenskappe en ingespan kan word teen apartheid terwyl die progressiewe, mobiliserende aspekte van hierdie humanisme in der waarheid reeds gedreineer is en dit in werklikheid reaksionêr geword het.

Nā sy vrylating het dit duidelik geword dat Breytenbach heelwat van sy sienings en aspirasies gewysig'het. Waar hy nog in 1973 die hoop gehad het dat Afrikaans verruim/getransformeer kon word, verwerp hy nou so 'n ideaal as irrelevant. In 'n onderhoud met Adriaan van Dis van NRC Handelsblad (11.12.82) sê hy dat hy tien jaar gelede geglo het dat daar nog hoop vir Afrikaans kon wees indien dit ook in die verset(beweging) gepraat word. Tans word dié mening gedeel deur die meerderheid Afrikaanse skrywers. Maar dit is reeds te laat — dit is 'n miskenning van die werklikheid en veral 'n vernedering vir swart en bruin wat dit nie meer wil doen nie. Hy beskou die pogings om Afrikaans vir swartes aanvaarbaar te maak as pateties. Afrikaans sal waarskynlik nog net 'n rol speel as oorblyfsel in stad-'slang': 'Maar Afrikaans as jongste prins van die Germaanse familie — die prins is vergiftig. Wat oorbly is 'n taal vir grafskrifte.'*)

In 'n lesing wat voor die Nederlandse afdeling van PEN in Amsterdam gehou word op 9 April 1983 (en waaroor berig word in Afrikaanse koerante) distansieer Breytenbach hom van die lot van Afrikaans — dit gaan hom nie aan of die taal bly voortbestaan of verdwyn of verander nie, want dit is 'n 'besmette taal' ten spyte daarvan dat dit 'n bewuswordings- en uitingsmiddel van verbysterende skoonheid is (De andere kant, 1986:117).

Breytenbach wil hom nou nie meer (soos wat hy wel vroeër gedoen het) beywer vir die transformasie van die Afrikanergemeenskap en dus van die Afrikaanse taal nie:

*) Ampie Coetzee 'nuanseer' hierdie uitspraak soos volg: 'Dis nie Afrikaans wat Breytenbach verdoem nie, maar die politiek van Afrikaans. Met die spreektaal self het hy die verhouding van 'n digter. Dis teen die verheffing van Afrikaans tot politieke simbool wat hy 'n politieke standpunt inneem' (aangehaal in Beeld, 22.4.83).

In its present sociological context and political impact Afrikaans bears the stigma of being identified with the policeman, the warder, the judge and the White politician. Afrikaans is the language of oppression and of humiliation, of the boer. Official Afrikaans is the tool of the racist. That is why the majority of South Africans mock and nearly instinctively reject the Taal. (Confessions, 1984:321-323)

Selfs die uiterste katastrofe, die potensiële verlies van Afrikaans en die uitwissing van die Afrikanerkultuur word nou in pragmatieser terme bekyk as vroeër:

To me it is of little importance whether the language dies of shame or is preserved and strengthened by its potentially revolutionary impact. Of course it would be a loss if it were to die: a language is a living organism, not just a reflection of life, but also a precursor and a crucible thereof.

But I most certainly do not agree with the need to wage a struggle for the survival or the imposition of Afrikaans. Those who do so are, to my mind, objectively strengthening the ideology of the White rulers. They justify their power monopoly (and the accompanying oppression of others) in terms of their so separate and so specific cultural identity — which can first of all be indicated only by Afrikaans. (op.cit.:322)

In 'n onderhoud wat in die Winter-uitgawe van Die Suid-Afrikaan (1985a) verskyn, is Breytenbach egter meer hoopvol. Hy stel dit dat dit nie noodig is om Afrikaans (die kreoolse taal wat nog stééds aanpas by Afrika) te 'verskans' nie: 'Hy gaan bly voortbestaan omdat dit nie die alleenbesit van die wit establishment is nie', maar ook 'omdat ons daarin gaan slaag...om alternatiewe inhoude aan die taal te gee, en ook ander ideë van belang vir die Suid-Afrikaanse toekoms daarmee te verwoord' (op.cit.:47).

5.1.2 Reaksie op Breytenbach se uitsprake oor Afrikaans

Sedert die vroeë sewentigerjare is Breytenbach se siening van Afrikaans as politieke instrument nie 'n geïsoleerde mening nie. Ook ander

sprekers by die 1973-Somerskoolkongres voel dat Afrikaans gedoem is as daar nie kennis geneem word van die groter stryd wat voorlê en ruimte gemaak word in die taal vir nuwe konsepte nie; gedoem is as Afrikaans gekoppel bly aan 'n bepaalde magsbegrip. Adam Small, byvoorbeeld, stel dit dat Afrikaans deel is van die gespletenheid en afsonderlikheid van mense in die land: die stemme vir 'wit-Afrikaans' is nie noodwendig die stemme vir 'swart-Afrikaans' nie (Polley, 1973:147). Jan Rabie voorspel dat 'n taal waaraan die stigma van rassisme kleef...geen toekoms in veelrassige Suid-Afrika het nie' (op.cit.:180).

In 1975 was dit Taaljaar en daar is, soos prof. Réna Pretorius dit stel, 'in/oor die amptelike kultuurtaal Afrikaans, "ons pêrel van groot waarde",...met optimisme en hartstog, gerustheid en gelukkige selftevredeheid gesing en gepraat en geskryf' (in Prinsloo en Van Rensburg, 1984:62). Die Afrikaner is egter uit sy euforie geskok in 1976 toe die Soweto-opstand — waarby Afrikaans die vonk tot ontbranding was — en die gebeure daarna 'n skadu oor die vanselfsprekende voortbestaan van Afrikaans as kultuurtaal en die Afrikanervolk as kultuurvolk gegooi het' (Pretorius in op.cit.:63). Aan die voor-aand van 'n nuwe politieke en staatkundige bedeling in Suid-Afrika neem J.C. Steyn in sy werk, Tuiste in eie taal (1980), Afrikaans se huidige posisie en kansen op oorlewing in oënskou. Hy kom onder andere tot die gevolgtrekking dat apartheid die vervreemding tussen wit en bruin Afrikaanssprekendes vererger het en dat 'n regverdige politieke en ekonomiese beleid, wat aan diskriminasie 'n einde maak, noodsaaklik geword het vir die oorlewing van Suid-Afrika en die Afrikaanse taalgemeenskap. Steyn word geloof as een wie se naam met groot letters geskryf sal staan in die 'Derde Afrikaanse Taalbeweging', iets wat onafwendbaar lyk as Afrikaans wil voortbestaan (Wium van Zyl, Vo., 5.11.80). Die 'behoud' en 'bestaan' van Afrikaans duik hierna herhaaldelik op by sulke uiteenlopende byeenkomste soos kongresse van die FAK, die SA Akademie en Skrywersgildeberade (oor laasgenoemde vergelyk Galloway, 1985:305-308 asook Smit en Malan, 1985). Die diskoers word voortgesit in publikasies soos Afrikaans: Stand, taak en toekoms (Prinsloo en Van Rensburg, 1984).

Sedert Breytenbach se gewraakte 1973-uitspraak dat Afrikaans 'n 'basertaal' is (vir reaksie kyk ook 5.5), het onlangse navorsing ook heelwat nuwe feite aan die lig gebring wat sy argumente minder verge-

sog maak. L.T. du Plessis (1986) plaas byvoorbeeld 'n vraagteken oor die 'Eerste Taalbeweging' as 'n spontane impuls (hy sien dit eerder as deel van algemene politieke manipulasie) en werp 'n ander lig op Afrikaans as 'witmanstaal' deur die 'ontstaan' daarvan terug te voer na stamvaders soos die Turkse sjeik Abu Bakr wat Afrikaans ingespan het om die Moslemgeloof beter ingang onder die Maleierbevolking te laat vind. Die onderhawige navorsing van R.K. Belcher oor die 'volksletterkunde' van die 'bruinmense' verskuif selfs die ontstaanswortels van Afrikaans verder terug (Beeld, 16.9.86).

In 1970 was Breytenbach sekerlik een van dié Afrikaners wat André P. Brink in gedagte gehad het toe hy gesê het: 'If Afrikaans is eventually to survive as a language, much of it will be due to the fact that men like (Breytenbach) have been prepared to prove, risking their all for it, that it is more than the language of one oppressive minority and of one frightening ideology — that it is inderdaad ... menstaal, "the language of human beings"' (opgeneem in 1983:60). Steyn, uit sy oogpunt van 'n pleidooi vir die behoud en voortbestaan van Afrikaans, loof Breytenbach daarvoor dat hy so skouspelagtig soos alle Afrikaner-rebelle voor hom kon toon dat Afrikaans ook die taal is van diegene wat hulle met hart en siel en verstand vernet teen alles wat in die naam van die Afrikaners aan ander gedoen word (1980:281-282). Rêna Pretorius, daarenteen, hou Breytenbach in haar intreerede van 16 Julie 1983 ('Vrees dat die wonderboom sal...val?', opgeneem in Prinsloo en Van Rensburg, 1984:59-83) voor as een van die skeppende woordmense wat nie die 'private ache oor volk en taal' deel nie en wat nie ontstamd is oor die 'potensiële ondergang van die Afrikaner en sy taal' nie. Met verwysing na uitsprake deur Breytenbach (in sy poësie en in openbare toesprake) besluit sy: 'Geen redelike en denkende mens kan hierdie beledigende, onbeheerste, onwetenskaplike uitsprake ernstig opneem nie!' Vir haar het sy doempromesie oor die taal misgeloop (op.cit.: 62). In 1984 lees Jakes Gerwel (Va., 2.4.84) met 'groot instemming' Breytenbach se opstel oor die posisie van Afrikaans in Confessions. Hy self het immers in 1982 gesê dat sedert die enge eksklusiwiteit waarop die politiek van weleer gebou is, uitgedien en onfunksioneel geraak het die Afrikaner na nuwe alliansies begin soek het — die 'bruinman' as taalgenoot en dus 'volksgenoot'. By hierdie

'bruinmense' is daar egter nie dieselfde toefeening van die kommunika-siemedium ter viering van die 'eie' en die uit-definiëring van ander nie: Afrikaans word die medium waardeur toegang verkry kan word tot Suid-Afrika as geheel, eerder as een waarin die bruinmense hulself toeskulp en afsonder in vertroeteling van die 'wonder van die eie' soos wat die Afrikaner dit deur die jare gedoen het.

Sedert die vroeë tagtigerjare is dit dan ook toenemend die stemme van figure op die rand van die Afrikaanse literêre sisteem wat die aandag opeis in hul dringendheid: jong swart skrywers en dramaturge wat hul Afrikaanse werke voorlees en opvoer op die Kaapse Vlakte en in woonbuurte aan die Rand. Hulle werk verskil van ouer bruin digters wat min of meer in styl en tema by hulle wit kollegas aansluit en 'weemoedig verontwaardig is eerder as reguit rebels oor kleurverstoting' (Rabie in Bu., 29 en 30.7.83). Hierdie nuwe geslag swart skrywers het weggebreek van die wit Afrikaanse literêre establishment — nie net deur by Engelse of onafhanklike uitgewers uit te gee of ongepubliseer te bly (dog gereeld voorgelees/opgevoer te word by massabyeenkomste nie), maar veral deur hul verwoording in Afrikaans van 'n wêreld van geweld, angs en opstand wat die wit digter nie ken nie (vir hierdie ontwikkeling vergelyk Galloway, 1986). Hierdie bedrywighede, wat vir André P. Brink 'een van die min waarborge vir die oorlewing van Afrikaans' is omdat die taal nou ook ontgin word as 'taal van die rewolusie' (Bu., 27.10.83), lyk soms vir Rabie na 'n 'eie neo-rassisme'. Hein Willemsse tipeer die opkomende 'swart' Afrikaanse letterkunde as 'n doelbewuste 'nie-hegemoniese Afrikaanse letterkunde' (1985: 227-230). Aan die een kant dui hierdie ontwikkeling wel op 'n nuwe soort afsondering — al is dit, soos Gerwel dit stel (aangehaal in Galloway, 1985:307), nie ter viering van die 'wonder van die eie' soos wat die Afrikaner dit al die jare gedoen het nie, maar eerder ter staving van hoe goed die apartheidsideologie daarin geslaag het om Afrikaanssprekendes van mekaar te vervreem. Aan die ander kant is die opkoms van 'n nie-hegemoniese Afrikaanse literatuur (soos uiteengesit in Smith, Gensen en Willemsse, 1985) teken van die bevryding van Afrikaans waarvoor Breytenbach sedert die sestigerjare pleit en 'n antwoord op sy voorspelling dat daar 'n periode sal aanbreek waarin on-

derskei sal word tussen 'offisiële' Afrikaans en die 'ander' Afrikaans — h Afrikaans wat in pyn sal ontwikkel en wat rekenskap sal probeer gee van 'die drama waarvoor ons te staan gekom het en die haas onge-looflike stompsinnigheid en vraatsug en egoïsme wat ons daartoe gebring het' (1974: 16).

5.2

UITSPRAKE OOR 'N SUID-AFRIKAANSE KULTUUR/IDENTITEIT

Die artikel wat Breytenbach vir die Maart 1967-uitgawe van die Unesco Courier (opgeneem in De andere kant, 1986:46-50) skryf oor die effek van apartheid op kultuur, bevat heelwat van die idees wat hy later elders sou herhaal of waarop hy sou uitbrei. In hierdie artikel omskryf hy 'kultuur' as die uiting gee aan die drome, hoop, angste, fantasieë en verlangens van h nasie. Die kultuur is 'nasionaal' vir sover die individu of die groep individue wat hierdie gevoelens formuleer en tot uitdrukking bring, behoort tot h volk wat h gemeenskaplike tradisie ken, in dieselfde land woon, h gemeenskaplike hede verken en gestalte gee aan h beter toekoms. Kultuur is dan die wyse waarop die lede van h nasie hulself en hul landgenote vind. Dit behoort nooit h voorreg te wees nie, maar h politieke reg wat nie bevraagteken word nie. In Suid-Afrika is dit egter nie die geval nie. Volgens Breytenbach het stamgebonde wittes die nasie h manier van lewe opgelê wat kultuur tot volksoorleweringe/folklore gereduseer het of wat die ontwikkeling van folklore tot kultuur teëhou. Apartheid, wat klem lê op dit wat een groep van h ander onderskei, bring h verheerliking van die alledaagse en die plaaslike teenoor die oorspronklike en universele mee en onthou die hele bevolking van kultuur en menslike waardigheid. Die fundamentele ideologie van die wittes wat christelik-nasionalisties of calvinisties-stamgebonde is, is die middel waardeur één stam probeer om homself te handhaaf deur die monopolisering van alle mag en deur aan ander stamme sý vorm van sogenaamde kulturele, politieke en ekonomiese ontwikkeling voor te skryf. Hierdie 'ontwikkeling' staan noodgedwonge in verband met die behoud van die wit magsmonopolie. En die wit stam skryf selfs aan sy eie lede die wet voor, want elke vorm van verset teen of bevraagtekening van die ideologie wat die monolitiese magstruktuur sou kon ondermyn, is verbode.

Só verstik apartheid volgens Breytenbach die kulturele bydrae van die swart, bruin en geel mense en in die verloëning van moraal, menslikheid en waardigheid is dit ook op pad om die bydrae van die wittes te vernietig. En só is apartheid 'n grootskaalse poging om die vorming van een Suid-Afrikaanse nasie — in politieke, ekonomiese, kulturele en rasse-opsig — teen te gaan, 'n nasie wat die natuurlikste saak ter wêreld behoort te wees omdat ons op mekaar aangewys is en almal van gemengde afkoms is. En die kultuur en die vertolkers daarvan sou die verbindende skakels kon wees. Solank daar egter apartheid is — en die wedersydse angs, haat en wantroue wat dit tot gevolg het — sal dit vir Suid-Afrika, en vir al die etniese groepe in die land, onmoontlik wees om 'n lewende kultuur te ontwikkel. (Tydens onderhoude met joernaliste gedurende Februarie 1967, toe Breytenbach en Yolande aan wal kon gaan in Kaapstad onderweg na Europa, laat die digter hom ook in hierdie trant uit oor die onderdrukking van die totstandkoming van 'n Suid-Afrikaanse kultuur, vergelyk Bu., 16.2.67).*)

In sy bydrae tot die konferensie wat onder die titel 'Kulturele regte as menseregte' van 8 tot 13 Julie 1968 deur die UNESCO in Parys gehou is, voer Breytenbach aan dat 'kultuur' interaksie is — op individuele, sosiale, etniese, nasionale en internasionale vlak. Dit gaan vir hom in hierdie referaat (De andere kant, 1986:51-56) oor (i) die reg op interaksie van die individuele kunstenaar/stryder/opvoeder; (ii) kulturele interaksie op nasionale vlak en (iii) kulturele interaksie op internasionale vlak. Ten opsigte van (i) voer hy aan dat dit van groot belang is dat die individu, die kulturele basiseenheid, beskerming moet geniet sodat hy vrylik in interaksie met sy omgewing kan tree — al bevraagteken hy ook die gewoontes, strukture, instellings, sedes en algemeen aanvaarde opvatting — want kulturele interaksie op die persoonlike vlak waarborg die voortdurende verryking van bestaande strukture. Met betrekking tot (ii) stel hy dit dat alle kultuur voortkom uit bepaalde klasse en dat dit bepaalde politieke idees oor-

*) André P. Brink sluit in sy 1970-artikel oor 'Culture and apartheid' (aanvanklik gepubliseer in Spro-cas publikasies, no. 1 en opgeneem in 1983:71-95) aan by bogenoemde uitsprake van Breytenbach; hy voer aan dat 'cultural separation' has meant cultural deprivation to almost all non-white groups' en dat apartheid die (jonger) Afrikaanse skrywer uitgelewer het aan kulturele skisofrenie.

dra — kuns om die kuns bestaan nie. In Suid-Afrika is daar (teen 1968) weinig sprake van kulturele interaksie op nasionale vlak (eerder 'n kunsmatige instandhouding van die folkloristiese), maar akkulturasie en die ontwikkeling tot 'n meer omvattende kultuur kon slegs tydelik teëgehou word — die kulture in Suid-Afrika is immers alreeds die resultaat van vroeëre vermenging. Breytenbach glo dat daar in Suid-Afrika slegs sprake kan wees van vrye uitwisseling van kultuur as daar 'n einde gemaak is aan die politieke hiërargie: om iets te kan beteken sal die kulturele aktiwiteite in die land 'rewolusionêr' en 'sosialisties' moet wees. Hy self sien dus die funksie van kultuur nie bloot as die oorbring van gedagtes nie, maar ook as middel om sosiale en politieke verandering tot stand te bring. In later jare sou hy self sê dat baie van die gedagtes in hierdie UNESCO-bydrae bestaan het uit gemeenplase en vrome wense verwoord in die destyds so modieuse linkse jargon — tog verwerp hy geeneen van die oortuigings wat hy reeds in 1968 verwoord het nie (op.cit.:274).

Breytenbach se gelykstelling (in 1971) van die wit kultuur in Suid-Afrika aan 'apartheid' moet gesien word in die lig van bovermelde uitsprake oor die kunsmatige belemmering van die ontstaan van één Suid-Afrikaanse kultuur. Die gevolge van apartheid vir die wit kultuur is volgens hom (i) 'n kultuur wat nie uit persoonlike ervaring voortkom nie, maar geënt is op 'n ander (die Europese); (ii) die isolering van wit kunstenaars wat uitloop op verminderde kontak met die werklikheid en dus 'n terugtrekking in 'n 'klein intellektuele huisie op die vlakte'; (iii) die omkoop — deur lokaas (soos literêre pryse) of dreigement (soos sensuur) — van die kunstenaars om die rol van die vertolker van die stammorme te bly; (iv) 'n kultuur wat 'n stelsel van leuens is en wat lei tot onopregtheid, ontwording, skande en bederf omdat die wit kunstenaar, wat tog in die sisteem lewe, nie die geïstitutionaliseerde geweld daarvan aan die kaak stel nie, maar òf bly steek in 'n keurslyf van gesentimentaliseerde tradisionalisme òf besete eksperimenteer met vorme. Vir Breytenbach bestaan daar nie 'n verskil tussen die gevestigde orde en sy kulturele eksponente nie — hulle is onafgebroke besig om mekaar in die lewe te roep. Maar die

toekoms van die land lê nie in die hande van hierdie wit kulturele eksponente nie, maar in dié van die hele bevolking. Daar bestaan geen kulturele stryd wat apart van die stryd van die volk kan ontwikkel nie. (Hierdie standpunte kom voor in 'n artikel wat vir die eerste keer in 1971 gepubliseer is in 'n boek met die titel Apartheid, en wat later opgeneem is in De andere kant, 1986:61-71).

Terwyl Breytenbach in 1972 in Holland is om die Van der Hoogt-prys vir Lotus te ontvang, verwys hy in 'n onderhoud met Lidy van Marissing (De Volkskrant, 20.6.72) na die Somerskool wat vir die volgende jaar by die Kaapstadse Universiteit beplan word. Volgens hom sal dit 'n geleentheid wees om na te dink oor die 'kulturele rewolusie' wat stadigaan vorm begin aanneem. Die wittes beseft dit nog nie werklik nie, maar hulle is besig om op 'n pynlike manier Suid-Afrikaners te word. Dit kom ook tot uitdrukking in politiekbewuste wittes se identifikasie met die Swart Bewussynsbeweging — dit is immers realisties om hulself as Afrikane te beskou en nie as Europeërs nie.

Wanneer Breytenbach sy 'Blik van buite' bied tydens die Somerskool ('n toespraak wat wye publisiteit geniet) word dit dan 'n poging om 'die Sestiger-nageboorte...te plaas teen die agtergrond van Suid-Afrika en die Suid-Afrikaanse kulture waarvan ons s'n maar net 'n klein, 'n piepklein onderdeeljie is' (1973:3). Volgens hom kan die voortbestaan van die 'Afrikaner' en sy 'kultuur', soos gedefinieer deur hulle aan bewind, alleen verseker word op voorwaarde dat ons nie ons Suid-Afrikanerskap in woord en daad aanvaar nie. Die Afrikanervolk is 'n bastervolk, maar het daardie gedeelte van sy bloed wat uit Europa kom, gestol tot 'n gewaande stamidentiteit: 'Ons het van ons andersheid die norm, die standaard gemaak — en die ideaal. En omdat die handhawing van ons andersheid ten koste van ons mede-Suid-Afrikaners — en ons Suid-Afrikaansheid — is, het ons ons bedreig gevoel (op.cit.:5). Sy aanklag is dat die mure wat ons om ons gebou het om ons 'identiteit' te beveilig, die 'bestek van ons selfmoord, ons selfvernietiging, ons dood' geword het en dat ons kultureksponente, ons skrywers veral, die mure help bou en dit in stand hou in 'n rassistiese klassekultuur (op.cit.:6). Hy doen dan 'n beroep op sy mede-(Afrikaanse) skrywers om

nie te bly vassit in 'die strikke van Apartaans nie, maar Afrikaans (te) praat' — en só hul Suid-Afrikanerskap en mënsligheid uit te leef. (Kyk ook 5.3 oor die rol van die Afrikaanse intellektueel/skrywer).

In die konfrontasie met Panus, sy alter-ego, ná sy Somerskooltoespraak sit Breytenbach sy siening van kultuur as klassekultuur verder uiteen. Volgens hom kan 'n skrywer se werk moeilik volgens 'suiwer' literêre maatstawwe beoordeel of geplaas word — veral tydens krisis- of oorgangstye: 'Literêre waardes of kriteria, oënskynlik onpartydig en onskadelik, bevat of is selfs die verwoording van sosiale kriteria. Die kulturele manifestasies van enige groep mense is ook om hul belange te verbeeld en te beskerm' (Seisoen, 1976:137). In die geval van die Afrikaners het ons 'n 'bourgeois-kultuur' wat behoudend en verkrampt is; die minderheidsgroepie wat al tastend probeer werk na 'n alternatiewe, bevraagtekende siening se lojale verset kan 'maklik weer ingesluk en aangepas word by die heersende kultuur' sodat hulle werk 'kanteltjies en tierlantyntjies (word) wat op sy allerbeste slegs bydra tot 'n vernuwing (n verruiming?) van die oue' (ibid.). Die vraag vir die skrywer wat bevraagtekend werk, moet wees of sy doelstelling aanpassing/reformasie is of transformasie wat die 'oorname van die kulturele hefbome deur mense wat nie die huidige bourgeoisie aan bewind verteenwoordig nie' insluit (op.cit.:138). Breytenbach se wens is dat ons in ons gewaarwording en handelwyses (= kultuur) mag uitbreek tot 'n 'groter Suid-Afrikaanse identiteit' (op.cit.:146); hy glo egter dat slegs 'n herverdeling van mag die kettings van kulturele ballingskap sal verbreek om ons uiteindelik vry te maak om 'n konstruktiewe bydrae te lewer tot een Suid-Afrikaanse kultuur (n 1974-uitspraak, opgeneem in De andere kant, 1986:97).

Die probleem van 'n Suid-Afrikaanse identiteit' is een waarmee Breytenbach hom selfs in die gevangenis mee bemoei — hy glo steeds dat dit 'n rasseprobleem is wat slegs in die stryd self opgelos of opgehef kan word (soos uiteengesit in briewe aan Marius Schoon in Viviers, 1978:126, 137).

In h lesing gehou voor die Nederlandse afdeling van PEN, kort na sy vrylating, lui sy persoonlike en skrywersmanifes s6: 'Ek steun die strewe na bevryding en na h meerderheidsbewind in Suid-Afrika. Onder die huidige omstandighede kan ek di6 strewe na my mening die beste dien deur daaroor te skryf — en deur nie te probeer om ander sand in die o6 te strooi nie. Dit is geen abstrakte idee wat ek nastreef nie...maar die totale sin van my bestaan. Ek sou graag, deur die pyn en die hoop en selfs die foute van ons stryd heen, h waarlik Suid-Afrikaanse kultuur tot stand wil sien kom, wat sy rykdom put uit die verskeidenheid van sy bronne — en ek dink dat hierdie ontwikkeling al op dreef gekom het. Die gemeenskaplike wortels is daar en daar moet daarvan gebruik gemaak word. Daar is selfs h gemeenskaplike noemer: apartheid' (vertaalde uittreksel uit toespraak wat op 9 April 1983 gehou is en opgeneem is in De andere kant, 1986:117).*)

In sy Confessions (1984:143) verwys Breytenbach in h stadium na die Suid-Afrikaanse kultuur as 'the picture of painted putrefaction!' Sy raad is dan: 'Don't believe, don't trust — navigate! Survive!' Jeremy Cronin (1985:16-17) sonder hierdie uitspraak (tesame met di6 oor Suid-Afrika as h landskap van verlatenheid — op.cit.:216-217 — en Breytenbach se leuse teen die einde van die boek — op.cit.:327-328) uit as voorbeeld van Breytenbach se 'skeptiese selfbelang', sy 'sinisme' en 'oedipale verset' 'that needs the Voortrekker Monument to kick at...and the Fathers to revolt against'. Cronin meen daar is h ander riglyn waarvolgens gevorder kan word na h toekomstige nasiona-

*) In sy lesing spreek Breytenbach hom uit teen h voorstel wat op h vroe6re byeenkoms van PEN gemaak is, naamlik dat die toekomstige kulturele kontakte met Suid-Afrika onder die beskerming van die ANC moet val. Alhoewel hy h voorstander is van die verbreking van alle kulturele bande en die be6indiging van alle vorme van kulturele uitwisseling tussen Nederland en amptelike Suid-Afrikaanse instellings (De andere kant, 1986:118), vind hy dit onaanvaarbaar dat h organisasie, hoe verteenwoordigend ook al, bepaal watter werke toelaatbaar is en versprei mag word en watter nie (op.cit.:120). Dit is verder ook uit politieke oogpunt onsinnig om op h totale boikot van alle in Suid-Afrika geproduseerde literatuur aan te dring, want dit sou daarop neerkom dat PEN homself beroof van twee strydmiddele: politieke aksie en psigologiese taktiek (ibid.). Hy reken dat daar eerder alternatiewe kulturele bande aangeknoop moet word wat die werklike stemme van verset in Suid-Afrika kan versterk, onder andere deur aksies soos die publikasie in die buiteland van werke wat d66r verbied word (op.cit.:122; vergelyk ook hieroor 1983:8).

le kultuur (wat oorwegend 'n swart werkersklas-kultuur sal wees), naamlik dié wat neergelê is deur die 'Freedom Charter': 'We need to stand shoulder to shoulder with the great majority of South Africa's people in their struggle for basic democratic rights, including cultural rights. We need to say NATIONAL and not "national", and we need to lead increasing numbers of our "own" people in the same direction. In doing this, however, it is not a question of abandoning our roots, our own languages and cultures...but our cultures need to be developed and used to draw our people together in the struggle to eradicate apartheid and all forms of oppression and exploitation' (ibid.).

Cronin se besware teen Breytenbach se soort kulturele verset (gebaseer op één, onvolledig-aangehaalde, bron) as 'reaktief' hou nie rekening met Breytenbach se vroeëre uitsprake en sy oproep teen die einde van Confessions (1984:328) nie: 'Strive for the growing realisation, through heritage and through struggle (my kursivering — FG), of one South African cultural identity composed of an incredibly rich variety of sources and expressions'. Breytenbach se verwerping van 'n toekomstige 'konstellasie' of federasie van state in Suidelike Afrika berus daarop dat só 'n bedeling gebaseer sal wees op die veronderstelde superioriteit van Westerse kulturele waardes, op rassisme en uitbuiting. Die stryd wat in die land gevoer word, daarenteen (vir die bevryding van die land, vir één nasie wat die somtotaal van sy kulturele rykdom tot uitdrukking bring, vir 'n demokratiese meerderheidsbewind wat eerbied vir menslike waardigheid waarborg, vir 'n uitgesproke anti-rassistiese samelewing) is daarom vir hom van allesoorheersende belang. Suid-Afrika is in sekere sin 'n smeltkroes van die geskiedenis, 'n sosiaal-politieke en kulturele laboratorium en die oplossing vir sy probleme sal gevind moet word binne 'n swart sosiaal-kulturele verwysingskader: Eén oplossing lê opgesluit in die noodsaak en uitdaging om, hoe moeisaam ook al, 'n deur verskillende kulturele bronne gevoede Azaniaanse identiteit te smee. (Uitsprake van 'n lesing gehou tydens die konferensie oor 'menseregte en die verhouding tussen noord en suid' wat op 17 November 1984 in Parys; dit is opgeneem in De andere kant, 1986:274-278).

BREYTENBACH OOR DIE ROL VAN DIE AFRIKAANSE SKRYWER/INTELLEKTUEEL EN
DIE LITERATUUR

Breytenbach, wat van die begin van sy skrywersloopbaan betrokke was by die swart bevrydingstryd, het hom reeds vroeg in die sestigerjare uitgespreek oor die rol van die Afrikaner-intellektueel. In 2.2.3 is gewys op die brief wat hy in 1963 aan André P. Brink geskryf het waarin hy pleit vir 'n 'meer positiewe, selfs militante, politieke houding' by diesulkes. In November 1964, pas na sy debuut, het Breytenbach in Sestiger ook 'n praktiese/sosiale rol vir die skrywer uitgespel (in teenstelling met sy mede-Sestigers vir wie dit in daardie stadium in die eerste én laaste instansie gegaan het oor gestaltegewing aan 'n persoonlike siening, 'n persoonlike werklikheid of onwerklikheid): '(H)y moet ook dié gewete van sy gemeenskap beliggaam. Hy moet vooruit kan kyk en waarsku as hy dink ons raak die weg kwyt. Hy is 'n seismograaf en 'n weervoorspeller. Hy moet daaglik probeer bewys dat die mens nie net 'n dier is nie; of dat ons eie vrede en geluk afhang van die vrede en geluk van almal. Hy bewaar ons gemeenskaplike ervaring, die voetspore van ons langsame ewolusie. Hy moet sorg dat daardie kort paadjie wat ons tot dusver gekruip het nie toegroei nie. Hy moet sorg dat ons are nie verkalk nie. Hy is ons geheue en ons spaarbank, ons flitslig en ons horlosie — as hy dit nie is nie, wie sal dit dan wees?' (1964:12). Hierdie uitspraak, wat dateer uit 'n tyd vóór Breytenbach 'n omstrede openbare/politieke figuur geword het, bevat die kiem van later uitgespelde opvattinge oor die aard en funksie van die skrywer/literatuur, naamlik dié van gewete, gevoelige instrument, profetskap, vegter teen verstarring, instansie van bewaring, wegwysers én pasaangeër.

Hierdie uitgangspunte vloei uit Breytenbach se siening van en voortdurende bemoeienis met 'kultuur'/kulturele interaksie (soos uiteengesit in 5.2). Vir sover kultuur ook die uitdrukking moet wees van maatskaplike idees en waardes, moet die kunstenaars (die tradisionele intellektuele binne die groep) dit as sodanig gebruik: hulle moet die kultuur gebruik om te veg vir politieke vryheid, vir waardigheid en vir regverdigheid. In hierdie proses moet elke kunstenaar vir homself

uitmaak hoeveel 'boodskap' of propaganda sy werk kan dra, en in watter vorm (Maart 1967; opgeneem in De andere kant, 1986:46-50).*) Breytenbach betrek hierdie uitspraak van hom direk op die omstandighede in Suid-Afrika in sy brief wat op 23 Junie 1967 in Die Vaderland verskyn (as reaksie op die destydse kongres van die Christelike Kultuuraksie) waarin hy hom distansieer van die opvatting van literatuur as 'skoonheidsmiddel' en aandrang op die skrywer se reg om hom te bemoei met sosiale probleme en om via sy taal en kultuur te probeer deurdring tot waardes wat hom aanvaarbaar sal maak vir sy mede-burgers in h verdeelde land (en kultuur) soos Suid-Afrika (s'n) (vergelyk ook 4.5). Dit is egter veral sy uitgesproke standpuntinname in Kol wat die aandag trek (in 5.5 word meer gesê oor reaksie daarop).

In die eerste uitgawe van die tydskrif Kol, wat presies drie jaar na die laaste uitgawe van die Sestigers se eertydse mondstuk (Sestiger) verskyn — en wat h bepaalde leemte wou vul — verskyn h skerpbewoorde brief van Breytenbach, gerig aan die redaksie. Hy vra h aantal vrae wat polities, kultureel, literêr, moreel van aard is — maar wat hy doelbewus nie 'apart' hou nie omdat hy nie glo in 'afsonderlike waterdigte hokkies' (en 'afsonderlike ontwikkeling' of 'aparte vryhede') nie. Die vrae spruit uit twee basiese probleme wat Breytenbach ondervind by die verskyning van Kol en wat implikasies inhou vir sy eie opvatting oor die rol van die (Afrikaanse) skrywer/literatuur, naamlik: (i) wat is die betekenis van Kol in die Suid-Afrikaanse landskap en (ii) wat is die funksie van die Afrikaanse letterkunde in die huidige omstandighede in die land self? Met betrekking tot (i) blyk dit duidelik dat Breytenbach afkeurend daarteenoor sou staan as die nuwe tydskrif maar net sy 'eie', aparte, eier wil lê — veg vir die reg om h paar Afrikaner-taboes omver te werp of uiting te gee aan h eksperimenteerdrijf ten opsigte van vorm. Hy sou eerder wou sien dat die tydskrif h forum word vir werk wat bewys dat die Afrikaanse taal

*) Van die oorsese artikels/toesprake waarna in hierdie afdeling verwys word, het wel neerslag gevind in koerantberigte en/of daar is daarna verwys deur Afrikaanse skrywers — in hoofstuk 4 en in 5.2 is reeds gewys op sulke gevalle en daarom word dit nie hier herhaal nie.

sensitief en oop staan vir vroe en probleme wat al hoe meer 'internasionaal en interkultureel' is. Met betrekking tot (ii) vind hy dit verwerplik dat die Afrikaanse letterkunde — aktief of passief — verteenwoordiger en draer van die apartheidsbeleid is. Hy meen die Afrikaanse skrywer as denker/intellektueel moet nie net 'mondstuk' wees nie, maar standpunt inneem teenoor die implikasies van die beleid.

Breytenbach se opvatting van die skrywer as werker-van-die-revolusie blyk duidelik uit die onderhoude wat hy teen die einde 1968 voer met Nederlandse koerante waarin hy homself verbind met die swart bevrydingstryd in sy geboorteland (kyk 4.3). Hy verwerp in die progressiewe blad Deurbraak die idee van die (Afrikaanse) intelligentsia as 'n elite van bevoorregtes', maar verwag van hulle — wat onder huidige omstandighede tog as 'n groep of 'klas' bestaan — 'n verduideliking van hul posisie binne die sisteem. Op die skrywers spesifiek doen hy 'n beroep om duidelik kant te kies, hulself te situeer met verwysing na die twee kampe (want selfs 'n vermyding van dié keuse is 'n manier van kies): 'Aan die een kant is daar die volk van Suid-Afrika, die meerderheid wat enige seggenskap oor hul eie lot ontsê word, hulle wat nie deel het in (die wit) politieke spel nie...; aan die ander kant is daar die blankedom, die soms verwarde verteenwoordigers van buitelandse belange...' Die Afrikaanse skrywers moet besluit wie hul teikengroep is en hoe hulle die belange van die mense vir wie hulle skryf die beste kan dien (1972a:18). Want wat die Afrikaanse skrywer doen of nie doen nie, is immers van uiterste belang: hy regverdig die waardes van sy bourgeois-kultuur en is 'n digter met 'n hoofletter D, 'n soort priester. Daarom sal dit so 'n groot indruk maak as hy in 'n teenoorgestelde rigting sou werk en die algemeen-aanvaarde 'ondermyn' (De Volkskrant, 20.6.72).

Teen 1972 het dit dus al duidelik geword dat Breytenbach van die tradisionele intellektueel (wat hom gewoonlik daarop beroem dat hy 'neutraal' en 'outonoom' staan, maar wat inderdaad verbind is aan die groep waaruit hy stam) eis dat hy hom sou losmaak van die groep waartoe hy tradisioneel behoort en die saak van 'n ander, gedomineer-

de, groep steun. 'Objektiwiteit' bestaan dus nie: in 'n situasie waar kulturele 'engagement' 'n wapen in die bevrydingstryd of 'n hulpmiddel by die heropbou kan wees, is die skrywer nie alleen 'proletariër' of 'bourgeois' nie, maar ook letterlik vir bevryding of daarteen. Die skrywer is 'n produk van sy gemeenskap en sy tyd — hoeveel hy dit ook al probeer kamoefleer — maar hy help ook mee om gestalte te gee aan sy gemeenskap en sy tyd. (Hierdie gedagtes kom uit 'n lesing wat uit 1972 dateer en wat opgeneem is in De andere kant, 1986:82-88).

'Engagement' beteken vir Breytenbach dat die skrywer daadwerklik aan die kant staan van diegene wat veg vir regverdigheid, vir gelyke kans, vir 'n eerlike verdeling van mag — in werklikheid vir die mag aan die volk. Die motivering sal verskil na gelang van die feit of 'n skrywer behoort tot die heersersklas of tot die gedomineerde groep(e). Vir homself byvoorbeeld, as bevoorregte witte, is die stryd gerig teen dié wat hom verneder en in die skande steek deur die uitoefening van hul genadelose en afstompende mag — wat alleen geregverdig word deur 'n wit vel (of 'Europese' kultuur). 'n Swart skrywer sal weer die vernedering wat sy mense ondergaan aan die kaak moet stel en sy betrokkenheid uitdruk by hul pogings om mag te verkry. Breytenbach beskou nie 'engagement' as 'n statiese komponent van iemand se literêre toerusting nie; dit is ook nie abstrak of beperk tot lippe diens nie. 'Engagement' is 'n elementêre verbondenheid met 'n saak en met 'n volk op wie die saak betrekking het: dit is 'n bewuswording van die moontlikhede wat buite iemand se beperkte bewussyn, iemand se gekwelde gees, die ivoortoring, lê; dit is 'n manier om betrek te word by verandering en inderdaad self verandering te ondergaan — 'n manier om deelgenoot te word in die stryd (uitspraak dateer uit 1972 en is opgeneem in op.cit.:296).

Breytenbach kry in 1973, met die 'Sestiger'-Somerskool in Kaapstad, die kans om hom vir die eerste keer in die openbaar te rig tot 'n Afrikaanse gehoor. Hy maak dan ook van die geleentheid gebruik om sy siening oor die funksie van die Afrikaanse skrywer ('wat 'n bevoorregte alhoewel onbenydenswaardige posisie beklee in die stam') en literatuur uit te spel. Hy beskuldig sy mede-Sestigters daarvan dat hulle 'gepeuter met die instellings en taboes van die stam' (wat in 'n sekere mate

geduld word omdat dit bydra tot die fasade van soepelheid) die 'spasmodiese geraas van wandelende dooies' is. Hulle het in werklikheid die apartheidsmure help bou en hulle hou dit in stand met verwronge, pretensieuse nouveau riche werke — geskryf vir 'n paar vriende aan universiteite wat die werk deur dit voor te skryf 'n bestaansreg gee. Vir hom is die Afrikaanse literatuur, hoe slim ook soms, 'grotendeels 'n produk van ons verstarring en ons vervreemding (van Afrika)'. Hy meen dat daar wel ander alternatiewe vir die skrywers is as om die wit establishment se skokbrekers en waghonde te wees. Hy sluit by die uitspel van hierdie alternatiewe aan by uitsprake van Pasolini, Roman Jakobson en Godard, naamlik (i) dat die sosiale implikasies van 'n kunswerk nie ontken kan word sonder dat dit lei tot opsluiting in 'n romantiese idealistiese gestig nie; (ii) dat in die taal geen private eiendom bestaan nie en dat elke kunswerk, wanneer dit in kontak met die publiek kom, sosiaal word en (iii) dat die burgerlike stelsel kuns vervaardig wat 'n bourgeois-ideologie en waardes propageer. Breytenbach se alternatief kom neer op 'n literatuur wat 'n 'bedreiging vir die bestaande orde, 'n werktuig of 'n wapen' is. Omdat skryf kommunikasie is en dus gaan oor die verhoudings tussen mense, is sy persoonlike credo: om te skryf vir hîér, vir nou. Hy wil in sy werk so na moontlik probeer kom aan die verbygaande/die plaaslike — nie die ewige nie, want dié was altyd daar en sê niks. Hy roep sy mede-skrywers op: 'Ons het werk om te doen...Ek dink dat ons deur kennis te neem van die natuur van die stryd waarby ons betrek word en waarin ons 'n aandeel het, deur daardie stryd duideliker te maak — en meer nog: deur stelling in te neem gebaseer op hierdie kennis, verruim ons ons menslikheid en ons taal' (Blik, 1973:10 en elders).

In sy 'nabetragting' oor die Somerskooltoespraak, wat inderdaad 'n digtersmanifes daarstel (opgeneem in Seisoen, 1976:131-146), belig die digter sy opvatting oor die rol van die (wit) intellektueel/skrywer (binne die Suid-Afrikaanse konteks). Enkele fasette word hier uitgelig:

- (i) Die intellektueel/denker/geestelike navorser/pynwerker het nooit die vryheid om te mag kies tussen weerstand bied of kopgee nie, hy durf nie kapituleer of oorgee nie. Hy staan nie

bo en buite enige maatskaplike verantwoordelikheid en aanspreeklikheid nie; intendeel, hy het 'n groter verantwoordelikheid omdat hy help bepaal hoe die mense aan wie hy uiting gee, hulself sien, hy help die ideale van sy mense formuleer. Maar hy kan 'oop sien en sê', of 'toesmeer'. Laasgenoemde, byvoorbeeld deur selfsensuur, veroorsaak egter 'n sekere afstomping; hy gebruik sy werktuie vir verkeerde doeleindes sodat die werktuie self oplaas aangetas word (op. cit.:143).

- (ii) In die meeste Westerse of Westersgeoriënteerde gemeenskappe (soos Suid-Afrika) is die intelligentsia 'n aanhangsel van die bourgeoisie. Die rol van die kunstenaar — die elite of die hanswors — is 'n uitgroei van daardie klas, sonder om noodwendig 'n geïntegreerde deel daarvan te kan wees. Dié rol sal slegs verander in 'n ander tipe magsverhouding tussen die kapitaliste en werkers en pagters. Dan — maar ook intussen reeds — kan hul kuns 'n strydmiddel wees en kan hul op 'n doeltreffende wyse meewerk aan die transformasie van die gemeenskap. Die 'praat met meesters' kan Dialoog wees, dit hoef nie Saampraat te wees nie (op.cit.:144).
- (iii) Indien die Afrikaner (skrywer) se verhouding met ander mense in die land nie van 'n koloniale aard was nie, indien die 'behoud van die stam' nie so 'n gelykmaker was nie, sou hul dalk hul eie klasseposisie beter kon insien. Die land staan egter op die punt van drastiese veranderinge/omwentelinge. Die skrywer kan òf deel van die probleem wees òf deel van die oplossing. Niemand weet hóé die omwenteling daar gaan uitsien nie, maar die Afrikaanse skrywer se enigste keuse is nou die wyse waarop hy deel wil (en kan) neem aan die oopgaan (op.cit.:144-145).
- (iv) Skryfwerk as sodanig is verset (op.cit.:135), maar ook vanuit die meganisme van 'skrywer wees' kan veel vermag word in die stryd. Vanuit sy professie kan die wit skrywer druk uitoefen op die uitgewers sodat hulle kan begin omsien na die skrywers se belange; op die owerhede deur te weier om hul werk te laat

gebruik; op sensuurmeganismes deur boikotaksies; op voor-skryfinstansies deur die 'uitwerk van die beklekkers en stert-swaaiers in fakulteite'. Ver al kan die Afrikaanse skrywer direk daarvoor sorg dat die verbanne werk van mede-skrywers, landgenote, andersdenkendes gedruk en versprei word (ibid.).

- (v) Die intellektueel wat hom skaar by die verdruktes, by die proletariaat terwyl hy beide van geboorte en van beroep tot die bevoorregtes behoort, is 'n anomalie; hy beklee wel 'n tussen-in posisie. Ver al in 'n land soos Suid-Afrika waar die ooglopende uiterlike manifestasie of identifikasie van sy groep — die velkleur — 'n onafwasbare teken is en waar sy medium (die Afrikaanse taal) gebrandmerk is as werktuig en verskoning van die verdrukking. Tog kan 'n wit skrywer 'deur 'n byna organiese gekraaktheid, op 'n manier redelik getrou uiting gee aan (juis hierdie) gevoel van tussen die vure sit wat deur heelwat Afrikaanssprekendes aangevoel word' (op.cit.:132-133).

Ná sy 1973-besoek aan Suid-Afrika brei Breytenbach in 'n onderhoud met De Vlaamse Gids (1974a:10-31) uit op die gedagtes wat hy in die Kaap uitgespreek het oor die rol van die (Afrikaanse) skrywer. Enkele gedagtes uit hierdie lang onderhoud word uitgelig:

- (i) Die Afrikaanse skrywers verkeer onder enorme druk om te konformeer, om binne perke te bly. Hulle probleem is dus hoe om hulle los te maak van die verwerplike politieke bedeling waaraan hulle verbind is. En vir wie, namens wie, skryf hulle dan? Met wie, in wie se naam, om wat te doen? (op.cit.:14).
- (ii) Tog, ten spyte van die druk waaronder hul verkeer om te konformeer, beklee die Afrikaanse skrywer as kultuurdraer 'n bevoorregte posisie in die gemeenskap. Hy kan dus méér sê (en word toegelaat om meer te sê) as sy swart of Engelstalige wit landgenote (op.cit.:13-14).

- (iii) Dit is egter te betwyfel of Suid-Afrikaanse skrywers en hul werk (hul rol in die samelewing) werklik 'n 'foyer', 'n brandpunt van verzet kan wees. Die kultuurfront is belangrik, maar nie soveel as byvoorbeeld die arbeidsfront of studentefront nie. Bowendien is daar nie genoeg Afrikaanse skrywers wat met 'woord en daad' bereid is om die politiek van apartheid te beveg nie en byna al die belanghebbende literatuur in Engels kan nie deur Suid-Afrikaners gelees word nie, omdat dit verbode is (ibid.).
- (iv) Wat betref die invloed van versetskrywers op die openbare mening: Die Afrikaanse skrywer is wel 'n soort priester binne sy eie gemeenskap (met wat dit meebring aan voordele en beperkinge as gevolg van die vurige nasionalistiese taalstryd van sy stam), maar daar kan nog nie verwys word na 'n versetliteratuur onder hulle nie. By die elitegroep Afrikaanse skrywers is daar eerder 'n soort morele opstand vir meer vryheid, vir minder konformisme en meer seksuele openhartigheid. Hul werk wek wel baie opspraak, maar het eerder simboliese 'waarde' omdat dit beskou word as afkomstig van die base: 'Maar ek twyfel of wat ons sê enige hond haaraf maak', enige werklike invloed het op die openbare mening. Die swart skrywers wie se werk uitdrukking is van hul eie wêreld of 'n duidelike aansluiting bewerkstellig met die swart volk word meestal verban. Daar is egter wel besig om 'n versetliteratuur te ontstaan in hierdie geleedere en dit word gevoed deur die werk van (anonieme) skrywers in die kampe van bevrydingsbewegings elders in Afrika (op.cit.:23-24).
- (v) As mense wat kommunikasie moontlik maak, het skrywers soms buitengewone mag — het hulle in ieder geval spesiale verpligtinge. Die Westers-georiënteerde skrywer se werk kan versterking van die heersersklas se bewind wees — dan is hy die harpspeler in die voorkamer van bankiers, van fabrieksbase, van ministers, van die geestelike owerheid al is die spel ietwat vals. Of hy kan kies vir dié wat werk vir die transformasie van die gemeenskap en só word hy dan deel van die stryd vir bevryding. Dit beteken egter nie dat die skrywer wat laasgenoemde keuse maak, aanvaar sal word deur die mense wie se kant

hy kies nie. Inlywing by h' ander klas kan immers net struktureel geskied — selfs nie die warmste méévoel met die stryd van verdruktes maak dat jy een van hulle wōrd nie. Maar op die minste beteken dit dat sō h' skrywer nie meer in die klein huisie van sy eie persoonlike gevoeligheid opgesluit sit nie (op.cit.:27).

In 4.3 is aangetoon dat Breytenbach sedert die laat sestigerjare toenemend gevoel het dat dit nie 'genoeg' is om in en rondom sy kuns die sosiale betrokkenheid van die literatuur te manifesteer nie, maar dat hy sy intensies moes bewys deur fisiese deelname aan die bevrydingstryd. Dit loop uit op sy skuldigbevinding onder die Wet op die Onderdrukking van Terrorisme in 1975. Ten spyte van sy aanvanklike 'ommeswaai' en bieg dat hy h' 'fout gemaak het' en nie h' 'rewolusionêr' is nie, kry Breytenbach die geleentheid om tydens sy tweede verhoor sy langstaande opvattinge te herbevestig. Hy glo nog steeds dat die Afrikaanse skrywer in ons samelewing h' besondere rol het om te vervul, naamlik om aan die kaak te stel dat Suid-Afrika geregeer word deur h' minderheid van die bevolking: 'Ek glo in die algemeen ook dat die skrywer moet kommunikeer oor dit wat hy om hom waarneem. Ek glo nie die skrywer moet hom ooit afsny van sy agtergrond, van sy mense, van sy gemeenskap of van die problematiek nie. Ek dink dit is baie moeilik om daardie kontak vol te hou en dit is partykeer gevaarlik. Die skrywer kan nie bekostig om enigiets toe te smeer of te verloor nie. Hy mag homself nie toelaat om te lieg nie. Hy moet sy woord gebruik as h' soort ploeg waarmee hy alles kan blootlê. Al is dit soms nie konstruktief nie' (Viviers, 1978:173). Tydens eensame opsluiting werk hy aan h' essay wat handel 'oor die posisie en funksie van die digter in die gemeenskap' (op.cit.:104).

Sedert sy vrylating kon bepaalde klemverskuiwings in Breytenbach se siening oor die rol van die skrywer/literatuur waargeneem word. Hy waarsku teen Marxisme as 'die opium van die intellektuele' (byvoorbeeld in die onderhoud met Stet, 1983a:8 en De andere kant, 1986:289) en hy is meer bewus van die ingewikkeldheid van die stryd waarmee hy hom, as intellektueel, vereenselwig. Hy glo dat die bevrydingsideologie ontleed moet word in al sy samestellende komponente en toepaslik

gemaak word vir die verskillende groepe en klasse: 'Die vorm wat die stryd aanneem is anders vir die wit intellektueel as vir die jong swartman in Soweto, maar oorkoepelend is dit één stryd' (1983: 9). Hierdie stryd is die stryd om vryheid — en vryheid is nie iets absoluut nie: dit is iets waarop almal se lewe gerig moet bly en wat telkens uitgebrei moet word (uit 'n lesing gehou in Amsterdam in Maart 1984, opgeneem in De andere kant, 1986:167).

'n Totalitêre staat word gekenmerk deur die uitsluiting van elke gedagte wat die outoritêre magstrukture in gevaar sou kon stel; so 'n staat skryf 'n willekeurige en rigiede ruimte voor aan sy burgers. Vir die skrywer, wat die beliggaming is van die universele behoefte/genetiese drang van die mens om sy leefruimte te definieer en daaraan uitdrukking te gee, is dit absoluut noodsaaklik om vrae te bly stel ten einde nie weggee te word deur 'n definitiewe antwoord nie en sodoende 'n werktuig te bly waarmee die bewussyn en die gewete verwerklik kan word. Hieruit volg Breytenbach se latere opvatting van die skrywerstaak ('n ietwat gewysigde opvatting as dié uit sy voortronk-fase toe hy nog sterk klem gelê het op die 'boodskap' of 'propaganda'-aspek): 'Die skrywer se gedagtes en woorde moet geformuleer word as vrae of hipoteses. Kuns is ambivalent. As dit anders was sou die skrywer propaganda spu. En propaganda — juis 'n poging om sekerhede te formuleer — skakel die alternatiewe uit, naamlik: skeptisisme, ironie, twyfel en vrae.*') Propaganda is meestal 'n proklamasie van hiërargiese mag. Nee, ek dink dat dit vir die kunstenaar pasliker is om deel te hê aan die skepping, deur herkenning, van 'n gemeenskaplike, telkens opnuut gevormde ruimte wat ons almal omsluit, as om sy visies of uitgangspunte te wil afdwing, hoe edel en hoogdrawend dié ook al mag wees' (vertaalde weergawe van uitspraak uit die lesing hierbo genoem, ibid.). Die verantwoordelikheid van die kunstenaar moet inhou dat hy hom met alle middele verset teen die opdringing van cliché's en leuens aan die gemeenskap; dat hy stry vir die verfyning van die middele om hom uit te druk en vir die bewaring van die integriteit van die woord; dat hy 'n ekspert in gewetensake is — nie in moralistiese

*) Elders sê Breytenbach dat die skrywer se lojaliteit alleen kan gestalte kry in die vryheid om agnostikus te bly (De andere kant, 1986:117).

sin nie, maar in soverre dat die enigste 'sonde' onwetendheid is. Breytenbach is daarvan oortuig dat die vryheid langs hierdie weg gekonkretiseer moet word. En as artistieke aktiwiteit 'n morele dimensie nodig het, dan lê dit in die formulering en die tot uitdrukking bring van 'n etiek en estetiek van die verset (op.cit.:168).

Ten opsigte van die skrywer se verantwoordelikheid kom Breytenbach in 'n lesing voor die Nederlandse tak van PEN tot die gevolgtrekking dat (i) morele of politieke waardeoordele nooit as literêre maatstaf gehanteer kan word nie (in teenstelling met sy vroeëre uitspraak — in Seisoen, 1976:137 — dat literêre waardes die verwoording van sosiale kriteria is) en (ii) dat elke skrywer twee take het wat soms gedeeltelik saamval: hy is die ondersoeker en meedoënlose kritikus van die sedes en standpunte en mites van sy samelewing, maar hy is ook die vertolker van die aspirasies van sy volk. Uit hierdie teenstrydige verantwoordelikheid kom die gespletenheid in die skrywersbestaan voort wat tot soveel spanning en onduidelikheid aanleiding gee. En hierdie gespletenheid het tot gevolg dat dit ondenkbaar is dat die skrywer hom ooit by enige ortodokse stelsel sal kan aanpas — vroeër of later sal hy in konflik kom met die politici. Hy kan op sommige momente die uitdrukking wees van die politiek, selfs regstreeks, maar die eise wat sy vryheid en integriteit stel, kan hom op ander momente isoleer en tot 'n randfiguur maak (op.cit.:113-114).

In 'n lesing aan die Universiteit van New York in Februarie 1985 (opgeneem in op.cit.:215-228) gee Breytenbach die volgende minimale definisie van digterskap en die skrywersfunksie: Die skrywer is iemand wat die geskrewe woord gebruik in sy tekstuele, intratekstuele en infra-tekstuele konteks — om 'n werklikheid te skep en/of weer te gee. In 'n breër verband is die skrywer iemand wat die bewussyn uitbrei deur middel van die geskrewe woord — dit wil sê deur middel van struktuur, tekstuur en assosiasie (op.cit.:216, vergelyk ook op.cit.:176-177). Ten opsigte van sy plek binne die gemeenskap, geld die volgende: Dit kan die plig van die skrywer wees om een van die volgende rolle, of 'n kombinasie daarvan, op hom te neem: die rol van

ooggetuie, van rewolusionêr of ondermynende element of ketter of skeptikus, van woordvoerder of dromer of tolk. Die rol wat hy vervul, sal soms van essensiële belang wees en soms terloops of opsioneel; dit hang af van die loop van die geskiedenis en van die toestand in die gemeenskap waarvan hy deel uitmaak. Maar die skrywer is altyd iemand wat kommunikeer; hy staan altyd in wisselwerking met die gemeenskap (op.cit.:216-217).

In die totalitêre staat soos Suid-Afrika (ook ten tye van die Nuwe Bedeling — vergelyk op.cit.:217-226 en wat oor die kultuurstryd in die huidige tydvak gesê is in 5.2) is die situasie buitengewoon ingewikkeld, maar die skrywer kom voor die opwindende uitdaging te staan om die ellende te bestry en te oorwin. Wat die wit skrywers betref, besluit Breytenbach dat, ondanks die feit dat sommige van hulle hartstogtelike waarnemers is, hulle vervreemd, randfigure, irrelevant, gedepolitiseerd is. En tog bly hul taak, soos vir die swart skrywers, om:

- (i) die woord lewend of onbesoedeld te hou, of om dit iets te laat beteken;
- (ii) skryf nie met politiek te verwar nie omdat om te skryf politiek is;
- (iii) op sy minste verwarring te saai, h ondermynende faktor te wees wat aandring op alternatiewe, op denke;
- (iv) te skryf teen die lot wat erger is as die dood: die lamleghed wat lei tot die prewel van lofsange op wapengekletter en die wapperende vlag;
- (v) nie toe te gee aan oorverveenvoudiging nie;
- (vi) hom te bly rig op die vryheid;
- (vii) te besef dat etiese oorweging nie impliseer dat hy hom aan algemene morele beperkinge onderwerp nie, maar dat hy vir hom h duidelike beeld moet vorm van die waarde van sy werk as skrywer en ook van die betekenis daarvan;
- (viii) elke vorm van paternalisme te vermy — hy moet nie probeer om namens die onderdrukte swartes te praat nie en ook nie toegee aan die neiging om hul werk omstandig te verdedig nie; om te vermy dat sy werk of hyself beoordeel word deur 'martelaarskap' of 'heldedade';
- (ix) die sensasie van gevoel, denke en hoe dinge is oor te bring (op.cit.:227-228).

Breytenbach verwerp (in 1985a:47-48) die siening dat hy as wit skrywer nie mag saampraat oor wat daar gebeur in Suid-Afrika nie. Hy aanvaar wel die kwalifikasie dat die wit Suid-Afrikaner nie kan uitstap uit sy omgewing met die hoop dat hy aanvaar gaan word in 'n alternatiewe politieke omgewing nie (dit is 'n soort paternalisme wat die swartman lankal nie meer aanvaar nie); hy sal as wit Suid-Afrikaner sy spesifieke bydrae moet lewer, gesien sy besondere omstandighede en spruitende uit sy eie agtergrond. Tog is hy daarvan oortuig dat die wit Afrikaanse skrywer hier teen die middel van die tagtigerjare veel minder van 'n rol het om te speel, veel meer van 'n randgeval geword het as wat die geval in die sestigerjare en net daarvóór was (die sogenaamde Tagtigers 'donder selfs nog obskurer in 'n soort nihilisme in'; kyk ook 5.6). Dit hang daarmee saam dat die Afrikaner(-skrywer) begin besef dat die deurslaggewende veranderinge in Suid-Afrika nie noodwendig gaan kom met 'n verandering van gevoelens in die Afrikaanse gemeenskap nie, maar veel meer 'n kwessie van druk wat uitgeoefen gaan word deur die ander Suid-Afrikaners op die wit gemeenskap. Die debat wat gevoer word deur Afrikaanse skrywers wat uiting gee aan hulle ontsteltenis, afkeur en weersin van apartheid-omstandighede is nie meer so belangrik as wat dit dalk twintig jaar gelede kon gewees het nie.

5.4 BREYTENBACH OOR DIE WAARDE VAN SY EIE 'ENGAGEMENT'

In 1968 maak Breytenbach die stelling dat hy in 'al sy werk' stelling inneem teen apartheid en dat hy hoop om daarmee invloed uit te oefen (De Volkskrant, 6.11.68 — vergelyk ook in 4.4 De Vries en die ope brief van die direkteure van Human & Rousseau waarin eersgenoemde aanspraak verwerp word). In 1972 kwalifiseer hy hierdie uitspraak soos volg: 'In mijn vroegste werk was een politieke stellingname alleen in aanzet te zien. Toch werd ik als een gevaarlijk dichter beschouwd omdat ik door mijn manier van leven de autoriteiten in opspraak bracht. Ik buite mijn positie als schrijver uit door de onderdrukking te laten zien en hun politiek ter discussie te stellen' (De Volkskrant, 20.6.72). Hy verwerp die houding by lesers (soos Human na wie hierbo verwys is) wat sê dat hulle politieke nie met hom

saamstem nie, maar sy poësie aanprys. Volgens hom kan die poësie nie losgemaak word van die bepaalde sosiale situasie waaruit dit voorkom nie, want dan maak jy daarvan 'n louter tegniese saak. Hy erken egter dat sy invloed net sover strek dat mense sy werk koop bloot as 'simboliese' gebaar, vanweë sy huwelik met 'n Viëtnamese of sy steun aan die vryheidsbeweging — dít word vir talle hulle eie vorm van protes (ibid.).

Tydens sy 1973-besoek aan Suid-Afrika maak Breytenbach dit vir homself uit dat sy poging om hom te skaar aan die kant van 'n groep waartoe hy nie organies behoort nie, minstens poëtiese uitdrukking gee aan die 'gevoel van tussen die vure sit' wat deur heelwat Afrikaanssprekendes ervaar word (Seisoen, 1976:133). Hy glo nie dat hy geïnteresseer is in provokasie ter wille van die provokasie nie, maar dat hy op sy manier probeer saamwerk vir die verandering van die houdings en verhoudings van en tussen mense^{*}) (ibid.). Alhoewel 'n kunswerk se beoordeling berus op oorwegings wat bepaal word deur groepsbelange, het dit tog ook 'n biologiese lewe, 'n eie selstruktuur al belig verskillende 'tye' verskillende vereistes. In die lig hiervan meen Breytenbach dat daar min van sy verse is wat volkome bevredigend is en dat die werk dikwels die indruk van collages gee: 'Een ding is seker — dit gaan op die duur baie duidelik word dat die waarde van die werk veel minder gaan wees as wat die relatiewe lawaai van die afgelope paar jaar mens tans sal laat vermoed... My laaste werk...het 'n moralistiese strekking en selfs 'n prekerige toon... Bowendien is dit sonder werklike wortels in 'n gegewe omgewing en, is dit twyfelagtig of dit aanvaar word deur die mense aan wie dit gerig word (op.cit.:139; my kursivering).

^{*}) Vir Breytenbach kom al sy digterlike 'gepeuter' terug na verhoudinge: 'dié tussen binne en buite, tussen mens en mens, tussen sê en sê, tussen ding en gewaarwording...(e)k glo tog nie juis in onversoerbare paradokse nie; lievers in die verhoudings tussen uitgangspunte, in spanning tussen daardie paradokse' (Seisoen, 1976:136; vergelyk ook sy 'Monoloog deur 'n Anus' in Miernes, 1980: 111 e.v. in die inleidende paragrawe van 2.2 waar dit gaan oor Breytenbach se literatuuropvatting).

In 1974, in 'n onderhoud met Willem Roggeman van De Vlaamse Gids wat hom onder andere uitvra oor die ontvangs van Skryt, stel Breytenbach dit dat daar 'n groot verskil bestaan tussen die opspraak wat sy werk in Suid-Afrika wek en die werklike impak. Hy glo sy werk het 'n groot skokwaarde, maar die skokwaarde word veroorsaak deur die politieke implikasies daarvan en hoe dit deur instansies soos die koerante gebruik of misbruik word. Sy werk is egter in die laaste instansie marginaal, (1974a:28). Ook in hierdie onderhoud verwys Breytenbach na die simboliese 'waarde' wat sy (en ander wit 'versetskrywers') se werk het omdat dit beskou word as afkomstig van die bose. Hy twyfel egter of dit inderwaarheid enige verskil gemaak het aan die openbare mening (op.cit.:24).

In 'n gesmokkelde brief aan Marius Schoon terwyl hy in eensame opsluiting was, skryf hy dat die enigste 'waarde' van sy 'engagement' was dat hy (as Afrikaner en Afrikanerskrywer) 'n mate van invloed gehad het onder jong Afrikaanse skrywers en studente — hierdie waarde is egter hoogstens dié van 'doring-in-die-bos' (Viviers, 1978:128). Ná sy vrylating takseer hy sy strewe na bevryding en na 'n meerderheidsregering in Suid-Afrika as die 'totale s'n van sy bestaan' (De andere kant, 1986:117) en hy is dieper as ooit onder die indruk daarvan dat hy sy invloed in Suid-Afrika, hoe gering ook al, uitsluitend kan uitoefen binne die wit gemeenskap (op.cit.:118; ook 1985a:48) — hy twyfel selfs of enige swarte ooit werklik notisie geneem het van sy gedigte (Va., 8.3.83).

Dit gaan egter nie soseer vir Breytenbach oor die waarde van sy betrokkenheid nie. Die wit skrywer in Suid-Afrika is immers óf 'n verraaiër, óf 'n gyselaar, óf 'n kompromissluiteer. Wanneer hy probeer om homself weer gesond te maak (deur engagement) en 'n sekere mate van menslike waardigheid terug te win deur die apartheid uit te kots, merk hy dat dit 'n eensame bedryf is. Maar uiteindelik is dit die enigste weg na self-integrasie en, miskien, na broederskap (De andere kant, 1986:118).

5.5 REAKSIE OP BREYTENBACH SE 1973-BESOEK AAN SUID-AFRIKA EN SY SOMER-SKOOLOESPRAAK

5.5.1 Reaksie op sy besoek

Op 31 Desember 1972 kom Breytenbach en sy vrou in Suid-Afrika aan nadat die Regering 'n visum aan haar toegestaan het. Dit is die 'verligte' Afrikaanse Sondagkoerant, Rapport, wat die nuus in 'n eksklusiewe voorbladberig aankondig. Dit blyk later dat die visum onvoorwaardelik toegestaan is. Die beoogde 'private familiebesoek' word spoedig deur die pers in 'n skouspel omskep (byvoorbeeld in foto-artikels oor die 'Sestigtersaamtrek' op Onrus en die besoek aan Matjiesfontein asook die beriggewing oor die digter se ontvangs op Wellington) en ook deur Breytenbach se optrede by die Kaapstadse Somerskool.

Die meeste Afrikaanse en al die Engelse koerante verwelkom die 'hoogs begaafde balling-digter' aan wie 'die verlange na sy geboorteland al die jare gevreet het', maar wat nou 'huis toe gekom het' om die 'plek waar sy hart is' aan sy 'mooi, verfynde, opgevoede vrou uit die Viëtnamese adelstand', sy 'geel lotus', te wys. Rapport (onder redakteurskap van Willem Wepener) se redaksionele kommentaar is in die vorm van 'n 'briefie aan Breyten', om aan hom welkom te sê en te vertel hoe nodig die land hom as digter het: 'Verskoon asseblief die vleitaaal, maar jy weet ons het glad te min manne soos jy. In 'n hele geslag lewer ons soms nie eens een man met jou soort talent op nie. Ons kan nie bekostig om jou te verloor nie. Ons wil hê jy moet by ons bly — indien nie in die liggaam nie, dan tog wel in die gees, soos die ou dominees altyd gepraat het.' Die briefie vra dat Breytenbach nie uit reaksie teen aanvalle uit eie (Afrikaner)kring sy rug op sy mense moet draai en sy gevoelens deur verdrywers laat bepaal nie, want dan sal hy invloed by sy eie mense verloor, selfs by dié wat aanvanklik soos hy gedink het (7.1.73).

Die Burger lewer, weer eens, nie redaksionele kommentaar nie, maar 'n susterkoerant, Die Volksblad (4.1.73), stel dit in sy kommentaar dat die vroeë visumweiering 'n 'flater' was wat 'skadelike propaganda' mee-

gebring het: 'Die Breytenbach-geval toon...dat dit die beste is om in sommige van hierdie sake nie die letter van die reëls en regulasies meedoënloos toe te pas nie, maar ook met 'n simpatieke oog en uit oorwegings van menslikheid daarna te kyk.'

Selfs die dagblaai van die APB is positief ingestem teenoor die koms van die Breytenbachs. Die Vaderland (nou onder die 'verligte' redakteurskap van Dirk Richard) sê in sy redaksionele kommentaar dat dit verwelkom moet word dat 'n visum aan Yolande toegestaan is: Al word gemengde huwelike nie toegelaat nie, is ad hoc-oplossings soos dié op menslike gronde te regverdig (4.1.73). Selfs die ultra-konserwatiewe Hoofstad plaas 'n fotobeeld van die 'skone' Yolande onder die opskrif: 'Haar kleur maak nie saak' (14.2.73).

Die hartlike ontvangs deur die pers en skrywersvriende van Breytenbach, ontlok afwysende teenreaksie. Die Afrikaner (19.1.73) spot met die 'Sestiger saamtrek op Onrus'. Koerantlesers laat ook van hulle hoor. L.P. Lochner (Va., 11.1.73) stel, na aanleiding van die gulle persverwelkoming, 'n paar vrae oor die omstrede Breytenbach: of hy 'n Suid-Afrikaanse burger is, die Christelike geloof bely, enige verbintenisse met anti-Suid-Afrikaanse groepe het en as 'n goeie ambassadeur vir die land beskou word. S. Marais (Tv., 17.1.73) voel die 'bulletin' oor die doen en late van Breytenbach en sy 'volgelinge' is 'snert' en hoort nie in 'n 'lyfblad waarvan 'n beter oordeel verwag word nie'. Daar is ook digters wat hul bitterheid oor die groot ontvangs wat Breytenbach te beurt geval het, nie kan wegsteek nie. M.M. Walters (Bu., 10.1.73) se klag is dat geen ophaal gemaak word oor die digter wat maar altyd in sy land bly nie. Ook Adam Small (Bu., 10.1.73) het sy kritiek teen Breytenbach wat balling buite die 'wee en droewe land' is, terwyl hy self 'steeds in balling binnekant' bly. Een van die anonieme 'kwasi digters en woordwiggelaars' wat hul parodieë aan Die Burger (13.1.73) stuur, druk sy misnoeë oor Breytenbach sô uit:

Dames en here, vergun my om
u voor te stel aan
Breyten Breytenbach
die maer man met die Protea.
Hy sal probeer om dit 'Nkosi
Sikilele Afrika' te maak
sing —
op Afrikaans, natuurlik.

(a) Persreaksie

h Groot deel van die pers, wat so hartlik gereageer het om die koms van die Breytenbachs na Suid-Afrika, sing h ander deuntjie ná sy Somerskooltoespraak. Die afwysende reaksie wat dit uitlok, is veral gerig op Breytenbach se uitsprake oor Afrikanerskap en Afrikaans (waarna verwys is in 4.1 en 5.1).

Hoofstad, wat selfs onder redakteur At de Beer nie kon loskom van die invloed van A.P. Treurnicht nie, distansieer hom van Breytenbach se definisie van die Afrikaner en Afrikaans as 'bastervolk' en 'baster-taal' en meen dat die digter faal as politikus: 'Hy slaan die politieke bal skoon mis met sy gelykstelling van "apartheid" aan net "identiteit". Wat van byvoorbeeld vreedsame en ordelike naasbestaan en eie selfstandigheid? Politieke onkundigheid kan volg as h mens té lank uit die land is' (Hoofst., 15.2.73). In sy redaksionele kommentaar van 17.2.73 sê dié koerant dat hy 'beroepe en oproepe van ons goeie lesers ontvang het waarin aangedring word op die onmiddellike uitskopping van Breyten Breytenbach uit die land'. Volgens dié lesers van Hoofstad het die digter hom nou bewys as uitlander, h letterkundige 'terroris' en h verlore seun wat gerus maar verlore kan bly in die linkse wêreld van Parys. Hoofstad voel egter dat dit nie nodig is om teen Breytenbach op te tree nie: 'Ons Regering het waarskynlik met sy besluit om hom tog in Suid-Afrika toe te laat, hierdie digter-agitator genoeg tou gegun om homself aan op te hang. Waarom hom nou van dié galg bevry deur hom die land uit te help?'

In die rubriek 'Politieke Perspektief' van Hoofstad (14.2.73) word, met terugskouing op vroeëre berigte oor Breytenbach se uitlatings, die 'verlore seun' se 'verlore verhoudingsin' bespreek en afkeurend verwys na Rapport se reaksie op Breytenbach. Op 16 Februarie 1973 berig Hoofstad dat nasionale politici in Kaapstad se tonge klap oor Breytenbach se 'kompostoespraak': die meeste lag daaroor, ander word kwaad en meen dis tyd dat sy visum moet verstryk. Oud-redakteur dr. Treurnicht, nou LV vir Waterberg, se 'spitsvondige, oulike' stukkie kommen-

taar word aangehaal: 'Breyten is soos h' jakkals wat sy stert in die ys verloor het. Nou prys hy die feit dat hy nie h' stert het nie.' Volgens Treurnicht is dit pateties om te sien dat h' man wat Afrikaans praat 'ons taal misbruik om met terminologie uit die komposhope op sy eie volk te vloek'.

Die Transvaler (16.2.73) wat in hierdie stadium nog h' hegte verbintenis toon met die Nasionale Party (iets wat eers op 14 Augustus 1973 met die aanstelling van Willem de Klerk 'beëindig' word), het h' ander siening as Breytenbach van die Afrikaner en sy taal: 'Wat ons betref, bestaan die Afrikanervolk uit die vermenging van bloed van die vortreflikste volke in die wêreld en is Afrikaans die lewenskragtige jongste spruit van die Germaanse taal waarin reeds pragtig gepresteer is as draer van die gedagtes en die bedes van h' volk met h' groot verlede — en h' ootmoedige geloof in h' groter toekoms.'

Die Vaderland, wat onder Dirk Richard uit die Van Schoor-era gelei word op h' pad na groter selfstandigheid, voel dat Breytenbach met h' regmatige grief in sy gemoed na Suid-Afrika gekom het en dat die vroeëre visumweiering aan sy vrou h' belediging en oordeelsfout van owerheidskant was wat nou reggestel is. Die koerant hoop egter nou, ná die toespraak, dat die blote feit dat niemand hom uit die land wou skop ná sy 'afstootlike galbrakery' teen apartheid en die Afrikaner nie, vir Breytenbach h' 'ontnugtering en kuur' was en dat 'herwaarderling' sy skeppende vermoë sal deurdring en die 'haat verplaas wat in sy hart was': 'die Afrikaanse letterkunde kan net daarby baat vind' (Va., 4.4.73). In h' artikel deur Dirk Rezelman ('skakelman, oud-inligtingsbeamte en gegradueerde in letterkundige stilistiek') op 19 Februarie 1973 in Die Vaderland word die standpunt ingeneem dat die digter Breytenbach en die 'gefrustreerde Afrikanermens' Breytenbach van mekaar geskei moet word (h' verdeling waarmee Breytenbach self nie saamstem nie). Sy werke dus daargelaat, word sy politieke uitsprake beskou as 'non-intellektueel, beledigend, nihilisties en...h' weergawe van totale onbegrip van werklikhede', want 'ons sal ons nie laat wegpraat uit Afrika nie, ons sal nie toelaat dat ons lot deur die swartman bepaal word nie, ons sal nie toelaat dat aanvalle op die rasseintegriteit van ons volk skuil agter die baarde van diegene wat verkies om elders te gaan woon nie'.

In teenstelling met die kommentaar van koerante soos Hoofstad en Die Transvaler, lê Die Burger en Rapport klem op die hartlike ontvangs wat Breytenbach tydens sy toespraak van 'onse mense' in die gehoor geniet het (vergelyk hieroor Chris Barnard, Hg., 23.3.73). Schalk Pienaar sê in Die Burger (16.2.73) dat hy met 'n oop gemoed gaan luister het, maar uitgestap het 'met die gevoel van 'n man wat drama gaan kyk en vaudeville gekry het'; die praatjie was vol clichés en pretensie en sonder riglyne van watter aard ook al omdat Breytenbach slegs verbonde is aan wanhoop en nihilisme — tog het hy 'n waarderende gehoor gehad by wie hy sterk aanklank gevind het vir sy 'emosioneel gelaaide opstand teen blanke verwaandheid in die moderne wêreld'. In sy politieke rubriek in Rapport (18.2.73), waarin hy ook sterk krities teenoor Breytenbach staan, beklemtoon Pienaar hierdie 'intense belangstelling van Afrikanerkant' in Breytenbach se 'Afrikaner-opstand teen Afrikaner-politiek sover dit kleur betref' (partypolitiek skeel Breytenbach nie en hy weet bitter min daarvan), sy verset teen die gevestigde Afrikanerorde. Hierdie verset teen 'n verbygaande orde is ook nie net 'n uitspattigheid by 'n Sestigerbyeenkoms nie; dit is te vinde oral waar jong Afrikaners ernstig saamkom, ook by formele Nasionale byeenkomste. Volgens Pienaar is daar niks bemoedigender as dit nie, 'dat op elke vlak frisse winde onder die jong mense waai, al sou daar ook nuwe dampe van verrotting wees'.

In dieselfde uitgawe van Rapport skryf Rykie van Reenen in haar rubriek, 'Op die randakker', die emosionele reaksie van daardie aand in 'n saal vol Afrikaners toe aan 'n houdingsverandering: 'n Gesindheid vat stormenderhand by ons pos wat — net soos die Ossewabrandwag-geesdrif van 'n geslag gelede — ook in sy eie politieke bestel sal uitkristalliseer... Die Boere wil nie meer base wees nie, maar in die allereerste plek bantoe...wat as dit vertaal word, maar alleen beteken: Mense.'

Ook die Engelse pers beskou die gehoorreaksie op Breytenbach se 'brilliant, moving, dramatic, impetuous, frightening' toespraak as 'n teken dat die Afrikaner ver gekom het sedert 1959 toe 'n spreker soos Breytenbach stilgemaak sou gewees het deur 'n soortgelyke gehoor (ST., 18.2.73).

'Verligte' persreaksie ontlok op hul beurt téénreaksies uit. In Die Afrikaner (16.3.73) word te velde getrek teen Rapport (en sy hantering van die Breytenbach-uitsprake) wat 'n nuwe era in Suid-Afrikaanse en Afrikaanse geskiedenis' geskep het waarin 'n goed georganiseerde, liberale, integrasionistiese klik' (waaronder ook Schalk Pienaar val) 'n veldtog loods teen die 'blanke Afrikaner van die Transvaal en die Vrystaat'.

Briefskrywers aan Die Burger, maak beswaar teen dié koerant se 'liberale neigings'. Dié koerant het in der waarheid geen redaksionele kommentaar gelewer op die toespraak nie, maar wel breedvoerig daaroor berig asook lesersbriewe geplaas. F.A. Loots, LUK, byvoorbeeld, voel die 'twak' wat Breytenbach kwytgeraak het, verdien nie dié koerant se simpatie nie: 'Deur die publisiteit wat Die Burger aan hom gee, wil dit voorkom of u saamstem met sy aftakelende siening van alles wat 'n enigszins nugtere en ordentlike mens nog durf huldig... Dit stem 'n mens tot hartseer om vir Die Burger te moet sê: Hoe zijn de helden gevallen!' (21.2.73). 'n Anonieme briefskrywer (16.3.73) stem nie saam hiermee nie: Die Burger doen maar net verslag oor wat gebeur het by die Sestiger-simposium en gee só sy lesers geleentheid om 'af te reken met die man wat wind-op spoeg'. Die Burger het hierdie digter net weer 'bekend gestel' en 'die bietjie wat ek van hom gedink het, is daarmee heen'.

Vanuit 'n heel ander instelling laat Breytenbach self hom ook uit oor Die Burger se 'verligtheid' ('n instelling wat vir hom net so verwerplik is as 'verkramptheid'). Hy rig op 14 Maart 1973 'n brief aan dié dagblad in verband met die afspraak met die studente van die Kaapstadse Universiteit wat hy nie nagekom het nie. Hierin sê hy dat hy huier om briewe aan die Afrikaanse koerante te skryf: 'n Mens wil nie deur jou bydrae ook help om die "skyn van vryheid" wat "oop" gesprekke en lang briewe in die leserskolomme veronderstel is om te bewerkstellig, te bevorder nie. (Dat die Afrikaner genoeg wil neem met die valse "verligtheid" van party-organe soos Die Burger en Rapport is jammer. "Verligtheid" is die reukwater wat van tyd tot tyd gestrooi word oor die vrot (maar giftige!) karkas van hierdie staat, 'n

wit staat vir witmense)*) In Deurbraak (1973d:13) sien hy 'verligtheid' en 'oop gesprek' as onbegrippe: 'Verligtheid (is) 'n vorm van egoïsme, 'n selfbevreëdiging, 'n ontworteling, 'n luukse. 'n Manier om nie die ware oorsake van ware probleme raak te sien nie. Salf vir kankerlyers. A lilac flag on a mudbarge.' Op 12 April 1973 sê hy egter in die gewraakte verligte Burger dankie 'vir die gasvryheid (en soms gasvryandigheid...)' wat hy en sy vrou in Suid-Afrika ervaar het.

(b) Reaksie van die publiek

Lesers van Hoofstad en Die Transvaler reageer in hul briewe aan hierdie koerante teen Breytenbach. Die algemene gevoel oor Breytenbach se 'tirade'/'vertoning'/'uitbarsting' is dat dit 'sieklik' en 'walglik' is en die briefskrywers is gevul met wrewel en ergernis oor die 'snert' wat die digter kwytraak. Die besware teen sy toespraak (soos afgelei uit die briewe opgeneem in die Bibliografie) val hoofsaaklik in drie groepe:

- (i) Die besware teen Breytenbach se siening van die Afrikaner as iets 'laakbaars' en 'veragteliks'. Die algemene gevoel in hierdie briewe is dat die Afrikanervolk die volk is wat hierdie land staande hou omdat sy kultuur al een is wat nie aan die permissiewe tydgees van die nuwe moraliteit toegee nie en wat in sy volkskarakter Christelik is.
- (ii) Die besware teen die digter se onkiese taalgebruik en sy houding teenoor Afrikaans. Breytenbach self word telkens, ten spyte van die feit dat hy Afrikaans praat, nie beskou as 'n 'Afrikaner' nie — hý is die kultureel-'verbasterde'.
- (iii) Die besware teen die kunstenaar wat hom met die politiek bemoei en profeet probeer speel. Een uitsondering is die brief wat onder 'n skuilnaam in Die Transvaler van 24 April 1973 verskyn waarin Breytenbach nie net beskou word as 'ons grootste digter' nie, maar as ons 'grootste politieke denker van alle tye'.

*) In 'n weggelate paragraaf uit Seisoen (1976:175, aangevul deur Lijphart, 1985:9) verwys Breytenbach ook afkeurend na die 'skynverligte' Burger.

Hierdie reaksie van koerantlesers is egter nie die enigste soort reaksie wat Breytenbach se toespraak van die publiek uitlok nie. Chris Barnard stel dit in sy verslag van 'n Somerweek by die Sestigters' (Hg., 23.3.73) dat dit waaroor nog langer gedink en gepraat gaan word as Breytenbach se omstrede toespraak die gehoor se reaksie daardie aand is. Die meer as agthonderd mense in die saal was nie 'n 'boel pienk en Engelssprekende liberaliste nie', maar nege uit tien 'stoere Afrikaners' wat Breytenbach, ten spyte van sy genadelose kastyding, daverend toegejuig het. En die rede daarvoor was nie 'n blote Breytenbach-psigose of kollektiewe skuldgevoel teenoor die balling nie, maar omdat die gehoor groter 'rebelle' geword het as die Sestigters wat tien jaar gelede aan die voorpunt was van 'n intellektuele 'spring cleaning'.

Jack Cope (1982:177) daarenteen meen dat dit byvoeg tot die ironie van sy pelgrimsreis dat Breytenbach se bewonderaars byna almal wit en meestal Afrikaanssprekend was: 'The university students and others who sat open-mouthed at his feet were paying homage to the peculiar image of the poet-as-hero created for the Afrikaner people by the patriotic writers from the time of the Anglo Boer war and the succeeding struggle for national identity. He was being admired as a national figure.'

P.P. Louw spekuleer in Bolt (1973:19-20) waarom die Afrikaners in sulke groot getalle opgetrek het na die Somerskool en waarom die Sestigters groter populariteit geniet het as in die hele tydperk van 'hulle' dekade. Hy glo nie dit kan toegeskryf word aan 'n skielike, dramatiese en populêre kulturele ontwaking onder die Afrikaners nie en ook nie bloot aan nuuskierigheid om legendariese figure soos Brink, Leroux en Breytenbach in lewende lywe te sien nie. Louw skryf die intense belangstelling waarmee die gehoor na die Sestigters geluister het toe aan die feit dat dié skrywers vir 'n dekade lank die naaste gekom het aan 'opposisie' vanuit Afrikanergeleedere. Vir vyf-en-twintig jaar was die amptelike parlementêre opposisie, die Verenigde Party, irrelevant vir hul lewe en buite die Party, die Afrikaanse kerke, die FAK en Broederbond bestaan daar geen politieke groepering

of beweging waaraan hulle hul op groot skaal kan verbind nie. Insoverre daar enige afwyking binne Afrikanerkringe bestaan oor die aard, identiteit, toekoms en waardes van Afrikanerdom, was dit die uiteenlopende idees wat geartikuleer is, deur en rondom sommige werke van die Sestigers:

This opposition articulated by the writers was permitted partly because it was, and was seen to be, within the tribe; and partly because, even where the opposition was resented, it had to be endured: Afrikaans language and culture is so much part of the cement of Afrikaner Nationalism, so much part of what is called the Afrikaner identity, that the political front of Afrikanerdom was scarcely ever in a position to ex-communicate a whole generation of writers constituting an essential part of the Afrikaner cultural existence. This does not mean that the opposition had power. What it does mean is that it had a substantial freedom of speech, something corresponding to the parliamentary privilege accorded to the 'official opposition'. (Louw, 1973:20)

In 'n onseker tyd, van terroriste wat op die grense sluip en binne-landse stakings en ekonomiese insinkings, kry die Afrikaners min troos uit die werkinge van hul parlement en die voorbeeld van hul politieke leiers. Dit lei daartoe dat hulle hul wend na hul eie interne opposisie in die hoop dat hulle daar 'n mate van leiding en troos sal vind in moeilike tye (op.cit.:21). Hul rol as Afrikanerdom se interne opposisie verleen spesiale belang aan die Sestigers 'at a time when confidence in the official volksleiers is beginning to ebb, especially among the younger layers and the literary and university elite' (ibid.).

Hierdie 'uitpratery' van die Sestigers word dan ook skadeloos gestel deur Otto Krause van Die Transvaler, wat meen dit is geduld 'omdat ons Afrikaners in die algemeen glo dat die ou Engelse liberale bedreiging nie meer tel nie en selfs nie ter sake is nie... Daarom kan die Sestigers na hartelus praat sonder dat die hoofstroom van die volk hulle erg kwalik neem. Dus maak dit nie groot saak dat hulle in sekere opsigte dieselfde liberale taal van die linkse opposisiemagte

praat nie'. Die 'uitpratders', word egter 'aanvaar...as synde deel van ons eie intellektuele gisting. Hulle bly lede van ons volk' — en dít is 'n aanduiding dat die 'Afrikaanse solidariteitsgevoel sodanig aangegroei het dat ons nie meer bang hoef te wees vir sulke meningsverskille nie'. Krause sien die Nuwe Menslikheid wat nou formeel van stapel gestuur is as 'n onvermydelike aspek van die ontplooiing van aparte ontwikkeling (Tv. 27.2.83).

In Die Burger verskyn enkele lesersbriewe van persone wat self in die gehoor was en wat Louw se waarneming van die Sestigters in die rol van 'interne opposisie' bevestig. 'n Anonieme briëfskrywer (21.2.73) meen dat alhoewel die Sestigerliteratuur 'deels te elitêr, deels te verveelig' is, stroom die Afrikaners na die Sestiger-kursus en deel daar in 'n tinteling 'soos in 1938 laas by 'n Afrikanerkultuursaaftrek te kry was'. Volgens hom is dit omdat:

Hierdie sogenaamde Sestig vir ons funksioneer as simbool, hoe gebrekkig ook, van ons eie bevryding. Hierdie bevryding behels nog maar net ons nuwe vermoë om dinge onbevrees en duidelik uit te sê, en allerweë dra dit 'n optimisme dat dit ons in staat sal stel om volwaardig as Afrikaners met ons verhoudingsprobleme in die reïne te kom, ja selfs om ons bas te red. (En dan kom sê die 'smagtende profeet' vir ons dat ons nie naastenby sterk genoeg is nie.) Vir ons, wat moeisam en met kiesse en kuise woorde in die gewone lewe moet streef na duidelikheid, beteken dit iets om te sit en luister hoe die jongeling..., krank aan liefde vir ons taal, gedrewe, digterlik, die soort twak praat wat ons net agter die kraalmuur sou kan praat. Intellektuele en politieke twak, ja. Maar hy beset daarmee 'n punt op ons spektrum wat ons nie kan ontbeer nie as ons volwaardig wil wees.

Manie van der Spuy (Bu., 26.2.73) verskil van Schalk Pienaar se siening dat Breytenbach geen profeet is nie en voel dat daar meer mense soos hierdie digter nodig is om alle Afrikaners bewus te maak van die 'monsterbeeld' van die Afrikaner wat deur die jare geskep is en waaraan die staat, kerk, kultuurorganisasies en die letterkunde meegehelp het. Daar is Afrikaners wat hulle nie kan vereenselwig met

dié beeld van die Afrikaner as uitbouter, verontregter en iemand wat deur die wet verplig is tot rassediskriminasie nie en wat hulle nie kan vereenselwig met 'n stelsel wat daarop roem dat dit die 'Afrikaner' verteenwoordig nie. Die briëfskrywer meen die Afrikaner het mense soos Breytenbach nodig om hom bewus te maak van die beeld wat in sy naam geskep is sodat daar dalk nog 'n kans mag wees om 'iets van ons mensheid te red'.

(c) Reaksie van ingeligte lesers

Die reaksie van ingeligte lesers (veral skrywers en literatore) word in 'n wyer verband gesien as direkte reaksie op die Somerskooltoespraak. Daar word eerder gelet op die meer algemene effek wat die beroep op betrokkenheid (5.3) gehad het. *)

Enkelé aspekte van die Kol-debat (soos gevoer in Kol 1/1-1/3) word hier uitgelig omdat daarin reeds die wortels lê van die argumente wat die Afrikaanse literêre sisteemgrense in die sewentigerjare sou versit. **)

- (i) Alhoewel Breytenbach hom reeds vroeër buite sy literêre tekste om uitgespreek het oor die sosiale funksie van die literatuur (byvoorbeeld in 1964:12) is sy brief in Kol 1/1 (1968:8-13) en André P. Brink se artikel 'Tussen sestig en sewentig' in dieselfde uitgawe (op.cit.:2-5) die eerste gelyktydige stand-

*) In hierdie hoofstuk val die klem op die Kol-debat en die (nagloed van die) Somerskool; in hoofstukke 6 en 8 kom 'betrokkenheid' weer aan die bod wanneer onderskeidelik die reaksie op die Breytenbach-verhore en op sensuur asook literêre prystoekennings bespreek word.

**) Henry Katzew het in 'n artikel in Die Beeld van 18.1.70, in reaksie op Rob Antonissen se positiewe Kouevuur-resensie in Die Burger, voorspel dat die sewentigerjare gekenmerk gaan word deur 'n al groter aandrang op die 'oop gesprek' omdat die skeppende geeste onder die Afrikaners ten volle bewus is van die beperkinge wat gelê word op hulle reg om hulle volledig uit te druk en hul volk en land na regte te dien: 'I believe we are set for the most creative and, intellectually speaking, for the most stimulating decade in the history of the Afrikaner. The battle, in essence, is between the "laager survivalists" and the "contact survivalists", a conflict in no way represented by present groupings'.

punt-inname van mede-Sestigters omtrent die 'taak' van die letterkunde — h siening wat tot in hierdie stadium heftig ontken is deur al die Sestigters behalwe Breytenbach.

- (ii) Dit is egter te 'maklik' om, soos Brink dit later doen (1983: 27), die Kol-debat te herlei tot h 'brief but fierce clash' tussen twee duidelik geskeide groepe Sestigters: Etienne Leroux en Chris Barnard wat die saak van l'art pour l'art bepleit het teenoor Breytenbach, Brink en Rabie wat aangedring het op h taak vir die letterkunde. So h siening wil hê dat Breytenbach en Brink dieselfde literatuuropvatting gedeel het — iets wat inderdaad nie die geval was nie alhoewel daar raakpunte was (soos uiteengesit in 2.1.6). Die debat was eerder h prutpot van verskuivende literatuuropvattinge en van ideologiese verankerdhede.
- (iii) Breytenbach se opvatting dat die Afrikaanse letterkunde en skrywer standpunt moet inneem teen die apartheidsbeleid (dit wil sê aanvaarde norme moet omverwerp) kom nie as so h groot skok soos Brink se pleidooi vir h literatuur wat, in mindere of meerdere mate, h ondersoek/h kontestasie van h gegewe sosiale struktuur is nie. Mede-Sestiger Bartho Smit (1968:6-8) het dit inderdaad vreemd gevind dat Brink, die leiersfiguur van Sestig, die groep en veral sy eie bydrae reduceer tot h stryd om 'n paar vryheidjies (meestal seksueel van aard) en (nuwe) vorme'. Brink se artikel was egter nie h totale breuk met die literatuuropvatting waarvoor hy in die hoogbloei van Sestig gestry het nie. Soos hy in sy antwoord aan Smit uiteensit (1968b: 4-6), is hy wel bekommerd oor die politieke/ sosiale dimensie wat afgeskeep is deur die jonger Afrikaanse letterkunde, maar hy bepleit nie h blatante littérature engagée nie: 'engagêheid as sodanig het nog nooit iets met die uiteindelijke kunswaarde (estetiese integriteit) van enige werk te doen gehad nie'. Brink se nuwe bemoeienis met die sosiale funksie van die kunswerk sal egter maar ongemaklik inpas in sy 'ou' opvatting van die kunswerk as outonome verskynsel. Reeds in 1968 gee dit

aanleiding tot teenstrydighede — veral as 'n mens sy uitspraak dat engagéheid nie die kunswaarde van 'n werk bepaal nie verge-lyk met 'n ander uitspraak tydens die debat: Indien die skrywer nié sy land probeer ópskryf nie impliseer dit dat 'elke "neutrale" of "ontwykende" werk wat daar in Afrikaans verskyn, ongeag sy literêre verdienste, stilswyend aanvaar dat die status quo goed en reg is... (en) dan het (die skrywer) op sy minste aangedui dat dit goed en reg is om luit te speel terwyl Rome brand.' (1968a:6). In latere kritiek op byvoorbeeld werke van Karel Schoeman (Die Noorderlig, 1975) en J.C. Steyn (Dagboek van 'n verraaier, 1978) keer die begrip 'ontwyking' inderdaad by Brink terug as 'n negatiewe waarde (vergelyk hieroor ook Johl, 1986:145-146). Die Kol-debat dra die vroeë tekens van die ongemak waarmee Brink se outonomiebenadering die 'las' sou moes probeer dra van die sosiale of praktiese funksie wat onlosmaaklik deel is van die betrokke werk (hieroor later meer).

- (iv) Bartho Smit se kritiek (1968:6-7) teen Brink se aandrang op 'n deurbraak na die politieke en sosiale dimensie is dat dit 'n terugkeer na die 'rassekwessie' van die vyftigerjare is en na 'n ou literatuuropvatting wat veel waarde heg aan die 'inhoud' en 'strekking' van 'n literêre werk ('n beskouing wat vroeër deur Brink self afgemaak is as 'windskeef' omdat dit nié die kuns se taak is om die lewe se praktiese vraagstukke op te los nie). In 'n sekere sin was dit seker 'n teruggrype na 'n vroeëre opvatting dat die literatuur 'n sosiale funksie het, maar Sestig het nuwe dimensies daaraan toegevoeg, veral die siening dat die literêre werk norme moet deurbreek wat algemeen aanvaar word deur die gemeenskap en wat deur die ouer tekste bevestig is. Die normdeurbrekende aard van hul werk (wat gedurende Sestig eerder gerig was op literêre en morele konvensies) sou rigting-gewend wees vir die 'betrokke' fase wat daarop sou volg.

- (v) Die heftige teenreaksie wat Breytenbach en Brink ontlok, het veral verband gehou (i) met die feit dat skrywers hulle nie wou laat voorskryf nie en (ii) met uiteenlopende ideologiese verankerhede.
- (vi) Dit is veral Etienne Leroux (1968:2-6) wat daarop aandring dat die 'goeie skrywer (kan) skryf net waarvoor hy lus het' en dat die skrywer in die Weste vir hom die reg verower het om sy eie wêreld te skep en volgens sy eie reëls die menswees te verken in teenstelling met die Russiese skrywer wat 'n Taak het. Sy afwysing van Brink en Breytenbach se stukke as die soeke na 'verhewe propagandiste' is in 'n sekere sin teenstrydig omdat sy eie romanopvatting uit die staanspoor veel meer 'engagé' was as Brink s'n (soos uiteengesit deur Steenberg, 1972:154-163). Slegs enkele fasette daarvan word hier uitgelig: die idee van die skrywer as vakman in verset teen volkstaboes^{*)} — op paradoksale wyse afhanklik van die gemeenskap om die kollektiewe materiaal te kry, maar tog nie in diens van die gemeenskap nie omdat hy 'in sy eie wêreld leef'; die vooropstel van die gedagte-inhoud van die kunswerk bō die vorm; die verwerping van die skoonheidsteorie en die erkenning van die lewensgeldigheid as terrein vir die roman. Steenberg (op. cit.: 202) kom op grond van uitgangspunte soos hierdie tot die slotsom dat Leroux die roman binne die kader van sy beskouing wesenlik as engagé aanvaar (teenoor Brink se aanvanklike verwerping van sō 'n opvatting). 'Engagé' slaan hier op 'betrekking hē op die werklikheid', maar impliseer nie 'n 'sosiale funksie' in die vorm wat dit tot in die vyftigerjare in die Afrikaanse letterkunde gehad het nie, omdat die aanvaarding van die werklikheid as problematies en onontgin lei tot hoogs persoonlike singewing: die roman word resultaat van 'n persoonlike ontdekkende, vormgewende aktiwiteit en word as persoonlike poging en 'eie

^{*)} Leroux self wys daarop dat hy, soos Breytenbach en Brink, in verset is, maar dat die aard van die verset verskil: 'Hoekom moet julle my verset op 'n ander vlak beskou as 'n ontvlugting, 'n wegsteek agter esoteriese simbole?' (1968:4).

wêreld' aan die leser gebied. In die lig van sy romanopvatting wat wel die hele terrein van die werklikheid vir die roman toeëien en sy eie latere kontesterende romans, lyk dit of Leroux se besware teen Brink en Breytenbach se pleidooi om betrokkenheid nie soseer gebaseer is op 'n beswaar teen die beklemtoning van die gedagte-inhoud nie, maar eerder op die moontlike verskraling van 'werklikheid' tot die politieke/sosiale dimensie en op ideologiese verskille — veral met Breytenbach.

- (vii) Adam Small (1968:9-13) wys op die ideologiese determinante in Chris Barnard (1968:14-18) se antwoord op Breytenbach se tweede vraag. Dié het naamlik gegaan oor die funksie van die Afrikaanse letterkunde in die huidige omstandighede in die land en was gekoppel aan vrae oor optrede in verband met die verbanning van Engelse werke, die feit dat landgenote in die tronk sit oor hul andersdenkendheid en dat medeburgers oor die landsgrens wapen opneem teen verteenwoordigers van die Afrikaner se beleid/kultuur. Barnard sien die funksie van die Afrikaanse letterkunde s6: 'Dat hy my mense sal leer selfstandig dink' (my kursivering). Voortvloeiend hieruit beantwoord hy die daaropvolgende vrae: 'Toe ek gepraat het van my mense wat moet leer dink, het ek ons Engelse skrywerskollegas...ingesluit, én die lede van die Publikasieraad. As ons eers geleer het om selfstandig en verantwoordelik te dink sal baie van (ons) Engelse skrywerskollegas nie meer boeke skryf wat in die ban gedoen sal word nie, die Publikasieraad sal nie meer boeke in die ban kan doen net omdat hulle gevaarlik lyk nie;...my geregsdiensars sal nie meer mense molesteer net omdat hulle anders dink nie en sal mense in tronke stop wat net genoeg verstand het om dinamietlonte brand te steek;... (verder) moet ek bely ek weet nie van medeburgers noord van my landsgrense wat die wapen teen my opgeneem het nie'. Barnard beskou die werk van swart skrywers wat verban is as 'geen verlies nie' en Nelson Mandela as 'iemand wat sy mense voor die swyne wou gooi en gelukkig betyds gekeer is' (my kursivering).

Adam Small wys op die ideologiese implikasies wat Barnard se tweedeling (my mense/sy mense) — en Bartho Smit (1968:8) se ons/n swart meerderheid — inhou. Hy vra: 'Wat maak (Barnard se mense) so uitsonderlik dat hulle in die hele malende wêreld h geleentheid gegun moet word...om so ver soos "selfstandig en verantwoordelik te dink" te kom? Want dit lyk vir my asof hy dit vir hulle verwag, maar vir ander, wat dan ook nog nie "selfstandig en verantwoordelik" dink nie, dat hulle "betyds" gekeer word.' Small voel dat daar by Barnard h die-tyd-is-nog-nie-ryp-nie-houding is wat spreek van die meedoënlose beeldspraak van die magsbekleërs. Small self meen ons sal met 'minder mye en sye van dié soort' meer bewuswees van mense om ons, want 'wat baat dit jou tog dat jy die hele Afrikanerskap...wen, maar skade ly aan jou eie menswees?... Voortbestaan is nie die kwessie nie, maar hoe voortbestaan. Met die gees van h polisieman, of liewers...h hele paar polisiemanne, selfs die hêle Veiligheidspolisie — in jou gees?'

Bartho Smit spel sy ideologiese parameters selfs duideliker uit as Barnard: "'Laat ons h slag waaragtig ons land oopskryf onder die son"...Daarin is ek...dit roerend met (Brink) eens. Maar dan oopskryf, nie vir h swart meerderheid ten koste van onself nie, maar juis vir onself wat tog seker net soveel reg het om hier te wees en hier voort te bestaan, al hoef en mag dit nie ten koste van die ander te wees nie...' (my kursivering — FG).

Leroux is totaal tēen Breytenbach se radikale simpatie/affilia-sies met Lenin, Mao, Ché Guevara — ook met Bram Fischer, Nelson Mandela en uitgeweke swart skrywers. Hy glo dat 'as jy politikus en rewolusionêr wil wees, moet jy h gevangenis aanvaar as jou tweede tuiste' — iets wat soos h voorspelling klink as dit saamgelees word met 'al sit jy en Lewis Nkosi en al die verlatenes in die tronk...'. Leroux sit ideologies nie om dieselfde vuur as Breytenbach nie en maak daar geen geheim van nie: 'Ek sal (jou) optrede...veroordeel; ek sal (jou) selfs skiet met h .303 as (jy) my veiligheid en my familie bedreig...'

(viii) Tog onderskei Leroux tussen Breytenbach as 'politikus en rewolusionêr, en Breytenbach as skrywer. Al sou Breytenbach en Nkosi in die tronk sit, sal hy — as skrywer — 'saam met hulle wees'; al sou hy Breytenbach wou skiet vir sy optrede 'het ons 'n bloedband as skrywers'. Hierdie onderskeid tussen mens/skrywer is 'n opvatting wat tot 'n spits gedryf is in die hoogbloei van die outonombestuur benadering — deels ook omdat die Sestigters dit as 'skerm' teen die aanvalle van hul publiek kon gebruik.*) Leroux voer dit in hierdie Kol-debat deur tot 'n skeiding tussen 'n skrywer se ideologiese opvattinge en sy vakmanskap: 'Ek was...onder die indruk dat die skrywer geen antwoord op vrae ten opsigte van sy politieke opvattinge, persoonlike lewe, rol in die maatskappy, houding ten opsigte van brandende vraagstukke aan iemand verskuldig is nie. Ons moet oppas dat ons nie, buite die skryf om, eise gaan begin stel aan skrywers nie...' Chris Barnard gee wel toe dat politiek, kultuur, letterkunde, moraliteit, ensovoorts, nié in waterdigte hokkies van mekaar te skei is nie, maar glo dat die 'taak van die skrywer' ander eise aan hom stel as om politieke betrokke te wees. Barnard en Leroux se skeiding van die mens/kunstenaar (kyk ook 6 vir hul reaksie op Breytenbach se skuldigbevinding) verskil uiters aardig van Breytenbach se eie sienings hieroor — 'n siening wat deur Small onderskryf word: '...elkeen van ons (is) een mens, sonder stukkies. En van dié waarheid kan jy nou maar net nie ontslae raak soos ons politici en hulle trawante nie, wat nou in hierdie "kapasiteit" en dan in daardie "kapasiteit" kan klim nie, wat so kan in-en-uit-kapasiteit nie...'

*) Charles Malan (1986:16) meen ook dat daar ideologiese determinante agter die meeste Sestigters se keuse vir 'n ivoortoringbenadering was. '...'n Onttrekking in die toring was ook 'n manier om die literatuur te verskans teen die politieke terreur op die vlakte waar sowel kapers as plunderaars gewag het'. Nog 'n rede waarom die stryd eerder op psigologiese as op politieke vlak gevoer is, hou volgens Malan verband met die geloof in die 'onbetrokke profetiese visie' wat 'n sentrale komponent van die 'aristokratiese ideaal' is. Die onttrekking 'was nie uit vrees nie, maar uit belangeloosheid jeens 'n sosiopolitieke toneel waar owerhede van allerlei aard...hulle grootste bloudrukke van jaar tot jaar oorgeteken het.' Die 'lyding van gewone mense' wat in die proses geïgnoreer is, is egter nie verskoonbaar nie.

(ix) Uit hierdie debat blyk nie net dat sommige skrywers se nuwe eise vir die literêre teks moeilik begin inpas in die keurslyf van die outonomiebenadering nie (terwyl ander hard probeer keer dat die walle van hul 'eie wêreld' nie wegkalwer nie), maar ook dat die destydse toonaangewende jong kritici probleme ondervind met Breytenbach en Brink se aandrang op 'betrokkenheid'. A.J. Coetzee (1968:7-8) wys daarop dat Sestig juis 'n nuwe funksie aan die kritikus opgedwing het, naamlik om die (voornemende/bevooroordeelde) leser te leer om net die werk te lees en hom nie te steur aan wie of wat (watter soort 'boetie') die skrywer is nie. Teen die einde van Sestig duik die verskynsel van die skrywer binne sy werk egter op en die taak van die kritikus in die sewentigerjare sal moet wees om dit te motiveer: 'Om nog altyd die werk as werk te lees, miskien met die skrywer as deel daarvan deur sy doelbewuste betrokkenheid daarmee — of as brug tussen werk en politieke, sosiale werklikheid.' Coetzee glo egter dat die 'estetiese stryd' sal voortduur, want alleen as die 'estetiese' bewys is, sal die kritikus met 'n 'vrymoedigheid (kan) verdedig' — kritiese beginsels mag dus nié tweede viool begin speel ter wille van die eerlike ondersoek na die Suid-Afrikaanse wêreld waarin ons leef nie. As kritikus vra hy op die vooraand van 'betrokkenheid' van die skrywer: 'Kontesteer, val aan, staan oop vir probleme, betrek die politiek. Maar is dit nie gevaarlik om so op loop te gaan met die bestryding van en fulminasies teen die ewels...in Suid-Afrika, dat jy vergeet dat jy kunstenaar is nie? Want ons het geleer — en ons sal seker in Sewentig nog méér moet leer... — om net die werk te beoordeel'. Komende van 'n kritikus wat later een van die weinige Marxistiese kritici in Afrikaans sou word, wys hierdie uitlatings van Coetzee vooruit op die stryd wat in die dekade van sewentig gestry sou word oor die outonomiebenadering wat oënskynlik in Sestig die skrywer — en kritikus — bevrý het, maar allengs as 'n inperkings ervaar sou word.

Tydens die Kaapse Somerskool, wat vroeg in 1973 plaasvind, is dit nie net Breytenbach (kyk 5.3) en Brink wat skrywers oproep tot politieke betrokkenheid nie. Al hoe meer stemme het bygekom. Reeds in sy openingsrede wys advokaat D.P. de Villiers daarop dat daar skaars meer geredeneer kan word oor die noodsaaklikheid van 'dringende verandering en aanpassing in ou gevestigde lewenspatrone'; skrywers behoort hulself af te vra of hulle nie 'n 'wesentlike taak' in die 'maatskaplike veld' het nie (Polley, 1973:14). In sy referaat oor die verhouding tussen letterkunde en samelewing respekteer die filosoof J.J. Degenaar die woordkunstenaar se outonomie, maar hy vra tog dat die skrywers die heilige koeie moet slag wat ons weerhou van 'n volwaardige saam-lewe: 'Erken dat die samelewing nie staties is nie, maar dinamies en in 'n rigting beweeg (moreel of immoreel) wat deur die letterkunde medebepaal word' (op.cit.:159). Jack Cope en Adam Small beskuldig die Sestigters direk daarvan dat hulle in die valstrik van formalisme beland het en dat hul intense konsentrasie op vorm en tegniek 'n ontvlugting van wesenlike stydvrae soos politiek en rassisme was (op.cit.:151 en 144). Selfs Chris Barnard, wat in 1968 'n ivortoring-literatuuropvatting nagehou het, vra nou dat die letterkunde nie gereserveer word vir die esoteriese en sogenaamde universele dinge nie, maar die 'aktuele en dwingende probleme van ons subkontinent, die angste en onsekerheid wat uniek is aan ons geslag mense hier in Suid-Afrika, die politieke spanning waaraan ons blootgestel is' weerspieël (op.cit.:98).

Op Breytenbach se oproep tot betrokkenheid, reageer Brink met: 'Breyten has done his duty — now it's up to us' (TCT., 16.2.73). Hy meen daar moet nie net oor die sosiale dimensie van die letterkunde gepraat word nie:

Dit is tyd dat ons...iets daaromtrent doen. Sodat enigiemand wat vandag in die gehoor sit, die reg kan hê om oor sê, 'n jaar aan elkeen van ons op die naam te kan vra: Wat het jy gedoen om te bewys dat dit jou erns was toe jy gesê het dat jou gewete jou 'betrokke' wil maak? (1973:125)

Tydens die Sestiger-'saamtrek' is daar nie werklik ernstig gedebatteer oor Breytenbach se lykrede op die 'nog warm lyk van Sestig nie'. Daar was egter wel dié skrywers wat nie so entoesiasties was oor Breytenbach en Brink se oproep tot betrokkenheid nie. Die neiging onder dié skrywers was om die politieke betekenis van hul sogenaamde nie-politieke houding te ontken (vergelyk hieroor Louw, 1973:25). Etienne Leroux was die belangrikste voorstander van die nie-politieke houding: 'My tema word nie beperk in terme van politiek-sosiale probleme nie. Ek probeer die mens sien buite hierdie bepalende verband; in 'n sekere sin probeer ek die roman vry maak van die politiek — politiek in 'n eng sowel as in 'n breë sin; selfs, indien moontlik, ook vry van die politiek van die letterkunde. Die politieke neiging is altyd links ...' (Polley, 1973:133). P.G. du Plessis glo dat elke skrywer sy eie keuse gegun moet word en dat eksterne faktore soos politieke druk nie ter sake moet wees nie — hy self verkies die soeke na 'n 'dieper realiteit', verby die 'tydelik-politieke' na die 'onveranderbare grondmateriaal' (op.cit.:84 en 85). Adam Small is die enigste Sestiger wat tydens die kongres Breytenbach in die openbaar afwys: 'Breyten's lamentation was one in which I thought I detected the voice of a dying Europe, of a dying "West", in which there is little joy, if any, anymore. It is a voice related to the voice of a White South African eaten by fear, eaten by dread, haunted...by insecurity. Breyten's voice...is basically...the voice of a White South Africa bewailing itself, lamenting its sins, and — to be quite blunt...thus salvaging its conscience, perhaps even "getting a kick out of it".*) (Hierdie uitspraak maak deel uit van die Engelse deel van Small se toespraak wat nie opgeneem is in Polley, 1973 nie maar waarna verwys word in Louw, 1973:30.)

*) P.P. Louw meen hierdie 'vervalsing' van Breytenbach se sienings en posisie as die 'stem van wit Suid-Afrika' kan nie net aan misverstand toegeskryf word nie veral nie in die lig daarvan dat Small bereid was om Brink en al die ander Sestigers te aanvaar nie. Hy wonder of dit nie eerder toegeskryf moet word aan die feit dat Breytenbach nie vir Small uitsonder as hy Sestig beskryf as stamgebonde, pretensieus en reaksionêr nie. Louw self sonder Breytenbach uit as 'the only true voice of South Africa, the voice of all our people, the voice of the single, undivided nation struggling to come into its own'. Hy voer, met verwysing na ander uitsprake van Small, aan dat die aanspraak wat Small maak dat hy Afrikaans is, maar nie 'n Afrikaner nie, vals is — hy het homself nog altyd beskou as 'n 'bruin Afrikaner' en dit wys in al sy werk: die houding en waardes wat daarin gereflekteer word is mikroaans en daarop ingestel om 'n beroep te doen op die hart van die Base (1973:31-35).

W.A. de Klerk (Rap. 21.3.73 en New Nation, 1973:i-ii) waarsku teen die 'oorname' deur BBB (Breytenbach, Brink en Buthelezi), maar ontken nie dat letterkunde 'politities' kan wees nie; sy beswaar is teen Breytenbach se 'onvermengde, ongenuanserde aanklag' wat nie 'n 'universele dimensie' het nie: 'Breytenbach's political poetizing, and his general writing would need to transcend its rage and return to terror and pity — not pity for any special cadre of humanity, but pity for the human race as such, in bondage.'

Alhoewel skrywers soos Breytenbach en Brink se 'ekstreme' formuleringe oor betrokkeheid in die letterkunde nie op alle Afrikaanse literatuur van die sewentigerjare van toepassing is nie en Brink self later met Hennie Aucamp se pleidooi vir die literatuur van die 'private ache' (Bu., 5.6.75) akkoord gaan, toon die hoofstroom van die Afrikaanse letterkunde in die sewentigerjare wel 'n groter mate van 'betrokkeheid' by Afrika en sy problematiek as vroeër (vergelyk hieroor Kanne-meyer, 1983:230). En Brink se vraag: is daar nog geen Afrikaanse boek verbied nie omdat ons dalk nog niks geskryf het wat verbied werd is nie? (Polley, 1973:30) word in die sewentigerjare 'beantwoord' deur die verbod op werke van Breytenbach, Brink self en Leroux — die teenstander van 'betrokke' literatuur. In al hierdie werke was die kontesterende hoedanigheid daarvan 'n steen des aanstoots.

In dié 'betrokke' fase het die heersende outonomiebenadering tot die literatuur toenemend ontoereikend geword as gevolg van die klem wat dit geplaas het op (i) die isolering van die werk en sy selfstandige, selfgenoegsame (geïsoleerde) bestaan en op (ii) fiksionaliteit of die verbeeldingsaspek van die kunswerk. (n Waarnemer soos Johl (1986: 76-78) meen dit kon vermy gewees het indien die beginsels van mimesis en referensialiteit, wat óók ingebou was in die 'teksgerigte' benadering, nie teruggestem was binne die argumentatiewe konteks sedert die sewentigerjare nie.)

As voorbeeld van die toenemende teenstrydighede wat gespruit het uit skrywers se skeppende 'betrokke' aktiwiteite en hul teoretiese gehegtheid aan die opvatting van literatuur as 'outonome' verskynsel (wat geleidelik het tot 'verligte' en ander variante van die opvatting) word

hier kortliks gewys op Brink se uitsprake rondom Kennis van die aand (Johl, 1986:126-128 en 147-156 gaan uitvoeriger daarop in). Brink spreek hom by herhaling daaroor uit dat literatuur 'n sosiale dimensie kan hê en dat dit as wapen hanteer kan word om die samelewing te probeer herstruktureer (byvoorbeeld in 1970; 1973:117). In sy voorwoord tot die eerste druk van Kennis van die aand (1973) herken hy ook dat die 'klimaat en geskiedenis en omstandighede' waaruit die verhaal kom na 'herkenbare werklikheid' mag lyk. Wanneer Brink egter gekonfronteer word met die werklikheidsgerigtheid van die roman (die verhouding tussen die roman en die Suid-Afrikaanse aktualiteit)*) beroep hy hom in sy beëdigde verklaring (1985a:90-96) ter ondersteuning van die appêl teen die verbod op die roman op die outonomie van die teks waardeur dit as kunswerk van 'werklikheidsweergawe' onderskei word. Sy standpunt is dat 'die literêre werk 'n woordwêreld in eie reg tot stand bring, waarin ooreenkomste met die wêreld daarbuite glad nie ter sake is nie'; die funksie van die ooreenkomste van elemente in die werk met dié in die aktualiteit dien alleen maar om 'n 'werklikheidsillusie' te skep, om die 'roman se geloofwaardigheid, as woordwêreld te versterk'. In die 1982-uitgawe van Kennis van die aand is die voorwoord of skadeloosstelling weggelaat.**)

*) Elize Botha (1974:301-306) en Merwe Scholtz (1983:30-46), wat op haar steun, meen dat die roman nie daarop kan aanspraak maak dat dit 'n outonome geheel is nie (outonomie behels vir hulle isolasie deur organisasie) en hulle kom tot die slotsom dat die 'teks' nié fiksie/literatuur is nie. Gerrit Olivier (1983:10-16) herlei probleme met Botha en Scholtz se evaluering van die roman na hul outonomie-beskouings. Volgens Johl (1986:154-155) berus Botha en Scholtz se 'misvatting' oor die roman egter daarop dat besware wat eintlik op die vlak van ideë-kritiek tuishoort, as basiese 'breuke en gebreke' van die fiktiewe wêreld vertolk word, op grond waarvan die werk dan aanspraak op klassifikasie as kunswerk ontsê word.

**) G.H. Weideman (1982) se oplossing vir die probleem wat ontstaan om 'betrokkenheid' met die outonomie-beginsel te versoen, lê in 'n betoog dat die fiksionele herskepping van 'n veranderde/veranderende wêreld 'n veranderde literatuurbeskouing verg; ten opsigte van die littérature engagée moet die vertrekpunt wees dat sowel die 'politieke' as die 'a-politiese' 'outonoom' kan wees — juis omdat sy outonomie hom toelaat om 'n politieke funksie te hê of om dit nie te hê nie. Beskouinge oor intertekstualiteit is veral hier ter sprake.

Die jaar 1973 markeer vir Davies (1984a:30) 'the end of the "golden age" of apartheid when the system stood on the eve of a crisis'. Oor hierdie tydvak sê hy:

South Africa was characterized on the eve of the crisis of apartheid, by a polarisation of class forces along broadly racial lines as well as by acute structural contradictions between the exploiting and oppressing classes on the one hand and the exploited and oppressed masses on the other. At the same time, secondary contradictions were beginning to emerge between the most important sections of the capitalist ruling class and their historic allies (these differences were manifested in an intense ideological struggle between 'verligtes' and 'verkrampes' in the Nationalist Party). While the boom lasted and repression could still maintain 'social peace', these contradictions remained largely latent. But when the log jam was broken by mass action in the 1970s, an organic crisis erupted which shows little sign of abating (op.cit.:31-32; vergelyk ook 2.2.1).

In hierdie afdeling word die volgende fasette binne die algemene politieke konteks belig: Afrikaner-verligtheid; swart weerstand en die strategieë vir die onderdrukking van dissidensie.

5.6.1 'Verligte' Afrikaner-Nasionalisme en 'pragmatiese apartheid'

Koerantberigte in 1973 plaas die toestaan van 'n visum aan Yolande Breytenbach in die wyer politieke konteks deur dit in verband te bring met regeringsoptrede in ander 'kleur'-kwessies. Dit is veral 'Pollux' se kommentaar in die rubriek 'Die nuwe politiek' (Rap., 7.1.73) wat die verandering in die Regering se houding en in die politieke klimaat as sodanig belig:

- In die sestigerjare weier die Regering 'n visum aan Yolande Breytenbach; in 1972 word dit onvoorwaardelik toegestaan;
- In die sestigerjare verbied dr. Verwoerd Maori's in 'n Nieu-Seelandse toerspan na Suid-Afrika. Vyf jaar later is die Maori's hier, sonder enige probleme;

^{*)}Die soeklik in hierdie en in hoofstuk 6 val op die algemene konteks gedurende die tydperk 1973 tot 1977, die jaar van Breytenbach se tweede verhoor.

- In die jare sestig word die Kleurling-krieketspeler Basil D'Oliviera in 'n Engelse toerspan na Suid-Afrika verbied. Enkele jare daarna toer 'n swart vleuel, Rogel Bourgarel, met 'n Franse toerspan deur Suid-Afrika, sonder enige probleme;
- In die jare sestig word 'n Japanse jokkie verbied om hier aan perdewedrenne deel te neem. 'n Paar jaar daarna kom en gaan Japanse sportmanne so dikwels dat dit nie eens meer nuus is nie.

In al hierdie gevalle was kleur die haakplek. Volgens Pollux was die verweer telkens dat die 'openbare mening' of die 'tyd' nog nie 'ryp' was vir sulke dinge nie. Hy besluit: 'As daardie oordeel destyds korrek was, moet 'n mens dankbaar wees dat die openbare mening en die tyd so vinnig ryp word. Ek wonder of dit nie dikwels ryper is as wat ons dink nie.'

In die Engelse pers noem Hans Strydom (mede-outeur van The Super Afrikaners) bogenoemde voorvalle voorbeelde van die 'stop-go-approach' van die Regering (ST., 7/1/73) en wys op onkonsekwentheid in die beleid selfs in 1973: Opperhoof Gatsha Buthelezi mag nie 'n drankie drink in 'n Johannesburgse hotel waar mnr. Vorster en dr. Banda 'n veelrassige banket bywoon nie; Eartha Kitt kan voor 'n wit gehoor sing, maar Luisillo en Rolf Harris kan nie vir bruines dans en sing nie (bruinmense word ook toegang verbied tot die Nico Malan-skouburg); 'n visum word toegestaan aan Yolande Breytenbach, maar die Turk, Orhan Hyseyin (wat as wit beskou word), word verbied om met die Indiërmeisie Kamronisa Sunday te trou — hulle moet die land verlaat om wetlik te mag saamleef. Die koerante besluit: 'The Government...must make up their minds whether they want to lead or follow the whims of the verkrampertes, who have lost their deposits in one election after another. All the verligte moves, in terms of Government ideology, have been welcomed by the people. The electorate has advanced farther than the Nationalist leaders realise. A young generation of Afrikaners has emerged in the cities who can see the need for adaptation and change. They do not fear the new situation and cannot understand the pettiness.'

Die Regering se besluit om die Breytenbachs toe te laat, berus nie op goedgeunstigheid nie. Dreyer (1980:33) voer aan dat die visum moontlik toegestaan is omdat toutjies getrek is ('After all Breytenbach's

brother Jan was a senior officer in the South African Army, and another brother, Cloete, held a post in the SABC propaganda machine'). Hy spekulêr ook dat die Regering besluit het om Breytenbach te probeer terugwen vir die apartheidsaak — 'in part by persuading him of the benevolent intentions of the state and appealing to his tribal instincts as an Afrikaner, and in part by regaling him with details of his conspirational activities...in demonstration of the lengthy reach of BOSS' (op.cit.: 34). Lazarus (1986:160) meen 'n ander moontlikheid is dat die maghebbers gedink het hulle kan politieke munt uit die Breytenbach-besoek slaan: 'After all, these were the years of South Africa's much-vaunted détente with other African nations, of stepped-up governmental efforts to be seen as flexible in the eyes of the Western world, and of a self-congratulatory dismantling of certain of the more immediately visible instruments and effects of apartheid... (Yolande) would be permitted to visit freely, to "play" herself, but the social meaning of her visit would be orchestrated for her.' 'n Ander rede waarom die besoek toegelaat is, volgens Lazarus, was om die owerhede in staat te stel om op Breytenbach en sy 'kontakte' te spioneer.

Die gulle ontvangs wat Breytenbach van sy hoofsaaklik 'verligte' gehoor gekry het tydens die Kaapse Somerskool getuig daarvoor dat dit teen 1973 nie meer so maklik was om te omskryf wie en wat 'n 'Afrikaner' is nie — die stereotipering van die Afrikaner as Calvinisties, landelik, tradisievas en aangevuur deur 'n alles-verterende nasionalisme (Willem de Klerk, 1984:11) het beslis nie meer vir alle Afrikaners gegeld nie. Die einste De Klerk, skepper van die term 'verligtheid' het in 1973 in sy koerant, Die Transvaler, in 'n berig getitel 'Wie is die ware Afrikaners?' daarvoor gepleit dat Afrikaners wat nie konformeer aan die gangbare definisie van wat 'n 'Afrikaner' is, nie moet gediskwalifiseer word nie. Want Afrikanerskap het 'n heterogene aard: daar is liberale, progressiewe, ateiïstiese en selfs Rooms-Katolieke Afrikaners (Tv., 21.12.73). 'Verligtheid' het inderdaad respektabel geword in die sewentigerjare en 'n aantal gebeure het bygedra tot die belangstelling wat veranderings in Afrikanerkringe uitgelok het: die verwerping van HNP-leiers deur die Nasionale leiers en die kiesers; die bevraagtekening deur Afrikaner-intellektuele van bepaalde beleidsrigtings; houdingspeilings deur Afrikaanse koerante en akademië (Rapport van 19.2.72 het byvoorbeeld bevind dat 75 % Afrikaners hulself in die eerste instansie as Suid-Afrikaners beskou en dān

as Afrikaners; 69 % van die Nasionale Party-ondersteuners sien hulself as 'verlig'; volgens 'n ondersoek deur C. Alant in vyf NG Kerk-gemeentes in Pretoria meen 62,9 % van die manlike en 52,2 % van die vroulike lidmate dat dit nie 'n sonde is om te stem vir 'n politieke party wat nie spesifiek die Afrikaanse taal en tradisies handhaaf nie.) In 1973 is selfs 'n 'Verligte Aksie-beweging' gestig wat volgens sommige waarnemers neerkom op 'opposisie van links vanuit eie geleedere' teen die Regering; in dieselfde jaar teken 29 akademië h petisie vir die integrasie van die bruin bevolking, waarop 1 165 Afrikaanssprekende akademië hulself verbind met die konsep van 'multi-nasionale ontwikkeling' (Van Jaarsveld, 1975:461). In 1973 stig dr. Theo Gardener ook sy Demokratiese Party wat daarop gemik is om rasseverhouding te verbeter.

Kritiek word gereeld vanuit hierdie kringe, asook deur 'n beduidende deel van die Afrikaanse pers, uitgespreek teen die sportbeleid, 'klein', apartheid, werkreservering en ander diskriminerende wette; vanuit hierdie kringe word ook aangedring op dialoog met swart en bruin leiers en op stemreg vir die bruin Suid-Afrikaners. Vir hierdie verligte Afrikaners het aanpassing te stadig plaasgevind — vir behoudende Afrikaners weer té vinnig. En dit veroorsaak dat voormalige Nasionale Partye al meer aansluiting vind by opposisiepartye — links en regs*).

Ontwikkelinge op die gebied van rasse-aangeleenthede het dikwels momentum gekry vanuit die sportbeleid. Veral om toenemende isolasie van internasionale sport teen te werk, besluit die Regering om nie-wit sportpersoonlikhede in die land toe te laat en in 1971 is begin met 'n reeks internasionale atletiekbyeenkomste in Pretoria, Kaapstad en Johannesburg — die sogenaamde 'SA Spele'. Die poging tot dialoog met

*) F.A. van Jaarsveld (1975:461) meen dat as die Nasionale Party se beleid in 1974 vergelyk word met die beleid in 1948 of 1961, dan kan 'n aansienlike mate van aanpassing waargeneem word — iets wat vroeër ondenkbaar was. Die uitslae van die Parlementêre en Provinsiale verkiesings in 1974 dui op 'n afname in Nasionale Party-steun: iets wat onder andere toegeskryf kan word aan die verkrampt/verlig-stryd. Veral die Verenigde Party en die Progressiewe Party het teen hierdie tyd heelwat steun gekry vanuit die geleedere van jong, verstedelike Afrikaners. Teenoor die 58 % stemme wat die NP in 1966 (die hoogtepunt van sy mag) kon trek, staan die 57,1 % wat dit in 1974 trek. Van die byna 40 % opposisie-stemme hoort 3,6 % by die HNP, 5,3 % by die PP en 32,7 % by die VP. Die Progressiewe Party (wat in 1966 slegs 3 % stemme getrek het) se steun kom hoofsaaklik van jong Engelssprekende intellektuele (wat ook studente insluit), die middelklas en die hoër-inkomste groepe, waaronder ook heelwat Afrikaners (op.cit.:467-468).

Afrikastate lei in die vroeë sewentigs tot konferensies tussen wit en swart leiers (akademici, besigheidslui en politici): sake wat bespreek word sluit onder meer in grondgebiedeise, die afskaf van diskriminasie, klein apartheid en die vernouing van die loongaping tussen swart en wit asook die idee van 'n federasie van tuislande.

Die 'betrokke' fase van die Afrikaanse letterkunde in die sewentigerjare is dus nie 'n geïsoleerde verskynsel nie — op alle gebiede het verligte Afrikaner-intellektuele na vore getree in 'n poging om die grofste manifestasies van diskriminasie te wysig of aan te pas. Aanpassings in die beleid van afsonderlike ontwikkeling kan egter gesien word as pragmatiese antwoorde op tydgenootlike politieke behoeftes (kyk 2.2.1) (of 'liberale' idees soos die behoudendes dit geëtiketteer het). Die versigtige artikulering van verligte idees deur kunstenaars, joernaliste, akademici, kerklui en besigheidsmense verteenwoordig nie 'n totale breuk met die Afrikaner-hegemonie nie. Dit bly volgens sommige waarnemers afwykende sienings binne die Nasionale establishment of word hoogstens steun vir die oneffektiewe amptelike wit opposisie wat 'n beleid volg van 'verantwoordelike toegewings' en 'dialoog' (soos uiteengesit in 2.2.2). Die aandag wat Afrikanerverligtes in dié tyd trek, onder andere ook van die Engelse pers, is nie soseer toe te skryf aan ingrypende fundamentele veranderings wat deur 'n verenigde beweging tot stand gebring word nie, maar aan die irritasie-waarde wat prominente individue binne Afrikanerorganisasies het — sodra daarbuite beweeg word, is s6 'n individu weer op die tradisionele liberaal-konserwatiewe vlak van wit politiek.

'n Fundamenteel andersdenkende Afrikaner soos Breytenbach staan uit die staanspoor skepties teenoor sowel 'n 'liberale'*)/'progressiewe' hou-

*¹ Stephen Watson (1980) wys in sy navorsing oor die verhouding tussen die Engelse Suid-Afrikaanse literêre tradisie en die ideologie van liberale humanisme op enkele aspekte van dié ideologie wat dit histories onvanpas gemaak het in die Suid-Afrikaanse konteks en wat verantwoordelik was vir die ondergang daarvan as politieke krag: '(i) Its tendency to produce a relationship of paternalism between the powerful and the powerless presupposing and creating guilt, equivocation and humiliation; (ii) its marginal existence as a minority tradition predicating isolation and social estrangement for its adherents, not least the artists and intellectuals; (iii) its rejection of violence and commitment to achieving its goals through negotiated ameliorism, a project condemned to failure in the absence of an effective powerbase; (iv) its emphasis on the primary importance of the individual as the site of value and instrument for change...; (v) its inability to relinquish an analysis of South African society in terms of race rather than class' (soos saamgevat deur Cornwell 1986a:41).

ding as teenoor 'verligtheid' (soos uiteengesit in 2.2.3). Volgens hom bly bepaalde vorme van opposisie maar net maniere om saam te werk (n 1974-uitspraak, opgeneem in De andere kant, 1986:97). Wat in die sewentigerjare as 'verandering' voorgehou word, is volgens hom slegs 'n reorganisasie tot behoud en uitbreiding van die mag van die dominerende groep ondanks die liberaler, inskikliker fasade wat aan die buitewêreld voorgehou word; hy glo dat die wit maghebber nie meer kan 'deelneem' aan verandering nie, hy moet verander wōrd (op.cit.:299).

Breytenbach twyfel selfs of die 'opstand' van die Sestigters — veral in die sewentigerjare — die saak van vryheid gedien het, want hulle belangstellingsfeer, en hul publiek, was Europees georiënteerd — hoe ywerig hulle ook al probeer het om met hul geleende gereedskap van eksistensialisme en strukturalisme deur die harde bolaag van die Suid-Afrikaanse realiteit te breek. Breytenbach sluit homself nie uit nie as hy die volgende sê oor die Sestigters se betrokkenheid: 'Ons "dapperheid" het die bestaan van die swart skrywers in Suid-Afrika op die agtergrond geskuif. En was ons, wat met vryheid geflankeer het, nie besig om Afrikaans aanvaarbaar te maak vir die buitewêreld nie — en was ons op dié manier uiteindelik nie besig om apartheid te tem nie? Ek bedoel: deur ons gevoelens van afkeer jeens apartheid te verwoord gee ons, die wit skrywers, die stem van die heersers, die monsters 'n menslike gesig en maak ons die gruwels tot iets doodgewoons' (op.cit.:133). Die (wit) skrywer sal moet bepaal of die graad van dissidensie wat hom toegelaat word, nie juis die totalitêre staat sterker maak deur daaraan 'n beeld van interne buigbaarheid te verleen nie (op.cit.:18). In Confessions (1984:322-323) betrek Breytenbach laasgenoemde siening direk op die Sestigters:

...I have felt for some time now that the attention paid to the contestation of Afrikanerdom, within limits of loyalty and fealty, by the so-named Sestigters..., the self-aggrandizement and the bloated self-importance of these authors, have helped entrench the reactionary forces in the country. First of all because the debate around and by the Sestigters obscured the far more important political issues of the time (suppression of Black

parties, impoverishment of the majority, militarisation and 'securisation' of the country, the start of aggressive military foreign policy) — including the wiping out of a decade of Black writing which was of greater significance for the future than the 'existentialist' deviations of the youngish Afrikaners; and secondly because the charade was fostered upon the world that Sestiger dissidence (as for that matter White dissident writing at present) could influence the political future, could effectively alter the set-up, could expose the real implications, could translate the South African reality — so much so that it was not seen that the enfants terribles were endowing the Afrikaner establishment with a greater suppleness to resist real transformation, and simultaneously serving as lightning conductors to close the eyes and the minds of people to the true death (and hope) moving deep down through the land. The tragedy is that, with the pretensions of being 'open', we closed more doors, erected new walls, blinded more eyes. It could be argued that it wasn't done consciously. I'm not so sure. Besides, ignorance is no excuse. And neither is arrogance. (White writers — of the 'liberal' kind — are in reality just getting a — personal — kick out of flouting some tribal taboos.)

André P. Brink (Rap., 13.5.84) voel dat Breytenbach met hierdie uiteensetting van die rol van die Sestigers darem net tē maklik die werk van wit skrywers binne Suid-Afrika verwerp. Hy reken dit mag dalk verklaar word as 'iets van h apologie omdat hy self uitgewyk het' — en dan moet Breytenbach 'verwag dat daar gevra mag word of dit nie tóg ietwat makliker is om op h afstand van tienduisend kilometer jou sê te sê waar jy nie aan eie lyf verantwoordelikheid daarvoor hoef te aanvaar nie'.

Ander waarnemers (wat ook afwysend staan teenoor die liberale ideologie) stem egter saam met Breytenbach dat dissidente Afrikaanse skrywers dikwels net krities teenoor sekere aspekte van die dominante ideologie staan en/of die status quo versterk. Reeds in 1973 het P.P. Louw, na aanleiding van Brink se oorsig van Sestig tydens die Somer-

skool, die volgende indrukke weergegee: 'Brink's lengthy academic treatise which seeks to establish a Western European citizenship for Sestig serves a political end: it reflects the myth-making of those who seeks to pass off the real divisions in South African — the divisions into haves and have-nots, masters en servants, rulers and ruled — as a division between a small European community and the barbarous black majority surrounding it. Brink's treatise amounts to pimping to the European pretentions of the rulers' (1973:237). Louw meen dat daar 'n 'vast emotional gulf' is tussen die gebeure van die sestigerjare (n era wat begin het met Langa-Sharpeville en die noodtoestand en wat uitgebrei het tot die verbanning en byna totale uitroeiing van die swart bevrydingsbeweging; n era van brutale onderdrukking, aanhouding sonder verhoor, gerugte van marteling en die dood van politieke aangehoudenes, uitgerekte politieke hofsake) en die literatuur van Sestig (ibid.). Jare later, in 1986, pleit Peter John Massyn, met spesifieke verwysing na die 'betrokke' werk van André P. Brink (kyk hieroor 6.2.3), vir: 'A relentless demystification, a resolute violation of that self-indulgent (and authoritarian) "political dissidence" which, behind a shining facade of truth and universality repeats and reinforces coercive power structures, that "commitment" which, while couched in a prose of innocence and fertility, conceals the despotism of the Law and the State' (1986:21). Vir A(mpie) J. Coetzee (1986:5) lê die groot teenstellings van die wit petit bourgeois Afrikaanse skrywers daarin dat die meeste van hulle nie eintlik van apartheid hou nie, maar hulle is bereid om die oor-koepelende ideologie wat apartheid in stand hou en wat in n groot mate juis deur apartheid in stand gehou word, te aanvaar en daarin te gedy.

5.6.2 Swart weerstand

Soos aangedui in 2.2.1 was die oënskynlike politieke rustigheid en die ekonomiese opswaai van die jare 1963-1973, onder andere as gevolg van die effektiewe onderdrukking van swart verset, die uitvloeisel van

die magsoorwig van die dominante wit groep. Hierdie interne én regionale magsbasis het egter dramatiese begin verander sedert 1973.

Die vroegste bedreiging vir die bestaande magsbasis was die vlaag massa-stakings wat in Durban begin het teen die einde 1972/begin 1973 en wat daarvandaan deur die land versprei het. Die onmiddellike oorsaak van die stakings was die lae lone van die werkers wie se lewenspeil onder hoë druk geplaas is deur stygende pryse. Die Durban-stakings wat volgens sommige waarnemers (vergeelyk Davies, 1984a: 33), grootliks spontaan in karakter was, was op so 'n groot skaal (ongeveer 60 000 swart arbeiders het deelgeneem) dat die dominante groep nie op die gebruikelike manier kon reageer nie — naamlik om die stakers te arresteer en hulle deur nuwe rekrute te vervang. Alhoewel die polisie traangas gebruik het om samekomste van stakers op te breek, is nie oorgegaan tot massa-arrestasie nie; sommige werkgewers het toegewings in verband met loonverhogings gemaak om voortgang van produksie te verseker en aanpassings is mettertyd in die Arbeidswet gemaak wat voorsiening sou maak vir beperkte reg tot stakings. Volgens Davies (*ibid.*) was die lesse wat in die Durban-stakings geleer is — naamlik dat voordeel getrek kan word uit massa-optrede — nie verspil op werkers in ander gebiede nie; die Durban-stakings is gevolg deur soortgelyke aksies elders. Meer nog, die behoefte aan organisasie is spoedig besef en dit was nie lank voor vakbonde begin opspring het nie. Teen 1975 begin swart werkers eis vir die reg om hulself te organiseer en om eise te stel ten opsigte van lone en werksomstandighede. Sedertdien is 'n hoë vlak van stakings-aksies volgehou terwyl die getalle swart werkers wat in vakbonde georganiseer is steeds gegroei het: teen 1981 behoort ongeveer 247 000 swart werkers aan vakbonde teenoor die 40 000 van 1975 (*op.cit.:34*). Vakbonde sou veral ná die Regering in 1979 erkenning daaraan verleen het 'n toenemende politieke rol vervul — iets waarteen die wit establishment sterk gekant is, maar wat deur sommige sosioloë beskou word

as een van die belangrikste kragte wat die grondslag vir 'n demokratiese bestel in die land kan lê (vergelyk Maree 1985: 20-22).

Breytenbach, wat tydens sy 1973-besoek ook deur Natal toer en in Durban aandoen,^{*)} was oortuig daarvan dat die manier waarop die stakings beheer is deur komitees en die algemene solidariteit ook van nie-stakers getuig het van 'n 'besonder hoë vlak van politieke kennisname en verantwoordelike insin'. Volgens hom het die swartes deur hierdie stakings nie net al meer bewus geword van hul eie krag nie, maar die wittes het bewus geword van die krag en roeringe onder die swart bevolking (1973d:4).

Die vooruitgang wat swart weerstand in die sewentigerjare beleef, was egter nie beperk tot die vakbonde nie. Ander kragte onder die onderdrukte groepe — veral studente en seksies van die petit bourgeois — het georganiseerd geraak en deelgeneem aan verskillende vorme van die stryd. In die era net voor en insluitende die Soweto-opstand van 1976 was die oorheersende ideologiese vorm waarin die stryd gemanifesteer is, dié van Swart Bewussyn (vergelyk 2.2.4). Swart Bewussyn is oorspronklik ontwikkel en beperk tot universiteitstudente en studente-organisasies. Teen 1972 egter het die leiers besef dat hulle hul na die werkers moes wend as hulle 'n breër magsbasis wou ontwikkel. Dit lei tot die stigting van die Black Peoples Convention en ander gemeenskaps- en kultuurverenigings gebaseer op Swart Bewussyn-beginsels; dié ideologie het sy invloed vinnig uitgebrei — veral onder die jeug en bereik 'n hoogtepunt tydens die Soweto-opstand (hieroor meer in 6.4.2).

Breytenbach het tydens sy 1973-besoek diep onder die indruk gekom van die invloed van Swart Bewussyn en Swart Teologie. Die positiewe daarvan lê vir hom hoofsaaklik dat dit, komende van tuislandleiers, eenheid op nasionale vlak beklemtoon, ten spyte van 'apartpraak en

^{*)} In 1973 was daar waarnemers vanuit die wit (literêre) establishment wat gewonder het 'in hoever die onrus wat ná Breytenbach se besoek op baie plekke uitbreek het, met sy "gesels" met blank en nie-blank te make het' (J. du P. Scholtz, Bu., 18.10.73).

tuislandkrummels' (1973d:4). Al sou hierdie Swart Bewustheid op die vlak van SASO en BPC tē beperk wees tot die intellektuele bolaag, dien dit volgens hom tog as purifikasie, as herkenning van die positiewe van eie identiteit en dit wys h 'nodige en gesonde pad' uit.

5.6.3 Onderdrukking van dissidensie

Die tydvak rondom 1973 word nie net gekenmerk deur die al sterker aandrang op hervorming van die kant van verligte (Afrikaners) en van die swartes self (op die vlak van (tuisland)leiers én werkers) nie. Dit is ook h tydperk waarin streng opgetree is om dissidente stemme op alle fronte stil te maak.

Gedurende 1973 is bykans 100 mense ingeperk, insluitende die leiers van swart organisasies, soos SASO en die BPC. Dit was egter die inperking van wit studente-leiers as gevolg van die bevindinge van die Schlebusch-kommissie wat reaksie uitgelok het. Die 'Kommissie van Onderzoek na Sekere Organisasies', eers onder voorsitterskap van mnr. J.T. Kruger en later mnr. A.L. Schlebusch, is in die lewe geroep om ondersoek in te stel na die bedrywighede van NUSAS, die CI, die SA Instituut vir Rasse-aangeleenthede, die University Christian Movement asook aanverwante organisasies en persone — veral Spro-cas en die 'Wilgespruit Fellowship Centre'. Die eerste tussentydse verslag van die Schlebusch-kommissie stel voor dat dringend opgetree moet word teen NUSAS en veral teen agt studente-leiers. Op 27 Februarie 1973 word dié studente ingeperk onder die Wet op die Onderdrukking van Kommunisme. Later dié jaar, op 24 September, weier dr. Beyers Naudé van die CI om geheime getuienis af te lê voor die kommissie en dit lei tot h uitgerekte verhoor wat strek oor vier hofsake.

Ontstel deur die inperkings op die studente, spreek opposisie-politici en verligte Afrikaners hul bedenkinge uit oor die Schlebusch-kommissie. Verla die VP kom onder die skoot omdat vier van sy lede in dié kommissie dien. Die Party se betrokkenheid by die kommissie verskerp interne verdelinge wat reeds lank bestaan en is water op die meule van

die Jong Turke van die VP wat 'n meer progressiewe beleid voorstaan. Op die laaste dag van die Kaapstadse Somerskool onderteken tien skrywers en literatore (Breytenbach, André P. Brink, Etienne Leroux, Jan Rabie, Hennie Aucamp, John Miles, Abraham H. de Vries, Chris Barnard, P.G. du Plessis en A.J. Coetzee) 'n verklaring waarin hulle hul solidariteit uitspreek met studente wat streef na die bevordering van menslike waardigheid onder alle rasse in Suid-Afrika en wat in die aangesig van wette en dreigemente bereid is om dit aan te hou doen, in terme van die basiese demokratiese beginsel van sosiale protes soos erken deur die Kaapse Hooggeregshof (TCT., 1.3.73). Na dit bekend geword het dat die agt NUSAS-leiers ingeperk is, onttrek Leroux, Du Plessis en Barnard hulle van die petisie op grond daarvan dat waar die petisie, toe hulle dit onderteken het, 'n algemene stelling onderskryf het dit nou 'n 'baie spesifieke kleur' gekry het. Hulle stel dit in hulle verklaring dat hulle in daardie stadium 'nog te min weet van die omstandighede waarin die...leiers ingeperk is om (hul) name aan 'n protes teen hulle inperking te koppel. Sowel die aard as die wettigheid van die protes, die invloed daarvan op die voortbestaan van die goeie orde, moet in ag geneem word.' Hulle glo wel in beginsel in die reg van protes, maar 'indien groepe sou besluit op rewolusionêre optrede, dan verkrag dit die hele beginsel van demokratiese protes' en daarmee sou hulle nie solidariteit kon verklaar nie (Vo.; Ogb. en Tv., 2.3.73 en Bu., 3.2.73). (Die ondertekenaars verskil in hierdie stadium oor die bewoording van die oorspronklike verklaring wat hulle geteken het voor dit deur Breytenbach oorgetik is. Op die getikte weergawe verskyn die handtekening van Leroux, Rabie en Aucamp.).

Breytenbach self spreek ook, terwyl hy nog in Suid-Afrika is, herhaaldelik sy solidariteit met die ingeperkte segsmanne van NUSAS en SASO uit. Hy glo, volgens 'n brief aan Die Burger (14.3.73), dat hierdie inperkings van sestien jong Suid-Afrikaners 'wat ook nou verdoem is tot die "lewende dood" soos soveel honderde van ons landgenote...ons sal help om ontslae te raak van die illusies wat die sogenaamde opposisieparty, onder meer, ons voor die oë hou'. Volgens Breytenbach onderstreep hierdie soort 'arbitrêre optrede' van die Regering die ware aard van die Suid-Afrikaanse Staat, naamlik dat dit totalitêr is:

'n Totalitêre staat vernietig alles, en oplaas ook homself, in die naam van "veiligheid". (In Bu. van 19.3.73 verskil D. de Villiers van Breytenbach se siening van Suid-Afrika as 'n totalitêre staat; hy meen die regeringstelsel slaag die toets van 'n demokratiese stelsel. 'n 'Stellenbosse Student' in Bu. van 28.3.73 verwerp egter die resultate van De Villiers se 'toetse'. Ander reaksies op Breytenbach se brief verskyn in Bu., 21 en 22.3.73.) In Deurbraak (1973:3) laat Breytenbach hom ook uit oor die McCarthy-herlewing en die gevolge wat spruit uit die 'Slaan-Dood-en-Schlebusch-kommissie-vir-uitruik': landsbeleid word nie net al meer die gyselaar van veiligheidsdienste nie, maar polarisasie neem toe. Die betrokkenheid van die amptelike opposisie by 'n kommissie van hierdie aard veroorsaak volgens hom dat 'n groepie wittes hul hoop op parlementêre verandering heeltemal verloor.

Die feit dat die owerhede nader aan eie vlees en been begin sny, en gewillig is om 'die skyn van demokrasie te laat verflou', bring volgens die digter 'n vernouing mee van die basis waarop die Regering berus en dit in 'n periode van groter onsekerheid juis vir die wit gemeenskap. Die Regering erken dus nou die gevaar van 'polarisasie' ('maar wat polariseer meer as aparthaatheid?'), terwyl die studente net bestaande polarisasie herken het.

Onderdrukking van dissidensie neem in 1973 ook die vorm aan van paspoorte wat ingetrek word en weiering van permitte aan voornemende besoekers. Studente-onrus aan die Universiteit van Wes-Kaapland lei tot die sluiting van die universiteit teen die middel van die jaar en die aanstelling van 'n kommissie van ondersoek na studentegriewe en die oorsake van onrus.

Daar is nie net al meer mense wat ingeperk word in hierdie tyd nie, maar sensuur word al strenger toegepas (in Bu., 14.3.73 verwys Breytenbach na die verbod op werke van James Matthews en Gladys Thomas; vergelyk ook 'n artikel wat hy in 1973 geskryf het — opgeneem in De andere kant, 1986:294-302 — waarin hy 'n saak daarvoor wil uitmaak dat apartheid die ontwikkeling van produksiekragte reguleer ten einde 'n

bepaalde magsisteem te bevoordeel en dat instellings soos 'Bantoe'-onderwys, wetgewing ten opsigte van sensuur en groepsgebiede wat kulturele kontak bemoeilik asook die verbanning/inhegtenisname van swart skrywers die meerderheid mense in die land ontnem van die vryheid van uitdrukking en hul reg tot verset.) Die publiek is 'n sperdatum gegee om hul mening oor sensuur te lug en die kommissie van ondersoek na sensuur voltooi sy werksaamhede. Net voor die inwerking-trede van die aangepaste sensuurwet sou André P. Brink se Kennis van die aand die eerste Afrikaanse literêre werk word wat onder die 1963-wetgewing verbied is. In 1973 kom die vryheid van die pers ook al meer in die gedrang: op partykongresse waarsku die Eerste Minister en dr. Connie Mulder herhaaldelik die Engelse pers om hul 'huis in orde te kry' voor 1974 anders sal die pers onderwerp word aan wetlike kontrole.

In 1973 reageer Suid-Afrika ook op die verslegtende situasie aan sy grense en in gebiede onder sy beheer. In Suidwes-Afrika vind wydverspreide betogings plaas teen die Eerste Minister se Adviesraad asook 'n boikot van die eerste Ovambo-tuislandverkiesings. Massa-aanhoudings van SWAPO-ondersteuners en die publieke geseling van politieke opponente deur regeringsaangestelde stamhove dra by tot die verslegting van verhoudinge met die VVO, wat uiteindelik uitloop op 'n besluit van dié organisasie om nie meer dialoog met Suid-Afrika te voer oor die toekoms van Suidwes nie. Verskeie Suid-Afrikaanse polisiemanne kom in die Caprivistroom in landmynonploffings om en 'n beroep word gedoen op al strenger veiligheidsmaatreëls en -optrede te midde van toenemende 'terroristiese' aktiwiteite in Rhodesië en Mosambiek. Die spanning loop veral hoog ná die sluiting van die grens tussen Zambië en Rhodesië. Breytenbach verwys in sy Deurbraak-artikel (1973d:4) na die gewapende konflik in Rhodesië. Hy wonder of die teenwoordigheid van groot Suid-Afrikaanse magte op die grense 'n permanente toedrag van sake gaan word. Vir hom lê veiligheid nie in die mobilisasie van die bevolking nie, maar in 'gelykheid, vryheid, dieselfde geleentheid'.

Breytenbach voel nā sy besoek aan Suid-Afrika dat die destydse politieke bedeling aan die verbrokkel is en dat die situasie een van toenemende geweld en vrees is. Die wit gemeenskap is 'n verskeurde groep: 'Teenpratere, teenstanders, heldhaftige groepe en mense spring oral op...Het hulle die tyd om 'n gangbare alternatiewe bedeling uit te stippel? Sal hulle die vryheid gegun word...?...Want ons gemeenskap is patriargaal en paternalisties. Ons neem nie werklik dēel aan die behartiging van ons land, aan landsbesluite nie...Selfs in die opposisie...berus ons opsies en stellingnames nog op alternatiewe soos voorgeskryf deur hulle aan bewind (ibid.).

Die verbod op Breytenbach se digbundel Skryt (kyk 8.1.2b) en sy inhegtenisname, skuldigbevinding en vonnis (kyk 6) moet gesien word in die lig van hierdie situasie van toenemende geweld (ook strukturele geweld) en vrees; van die feit dat die owerheid — in 'n tyd dat daar andersyds al meer druk van 'links' uitgeoefen is vir verandering en daar andersyds al meer die 'gevaar van polarisasie' besef word — al strenger optree teen dissidensie op alle vlakke.

SAMEVATTING

As Afrikaanse skrywer deel Breytenbach 'n taalkode wat hom sistemies verbind tot die bykans 5 miljoen Afrikaanssprekendes. Die dilemma is dat hy hom met die taal identifiseer, maar nie met die 'Afrikaner', die helfte van die taalgroep, nie. Vir hom is die kode ideologies belas, soos die konsep 'kultuur' wat ook as ideologiese kode benut word. Breytenbach wil die normatiewe lading van dié kodes verander ten gunste van groter sistemiese verbande: Suid-Afrikanerskap, 'n Suid-Afrikaanse kultuur, ensovoorts.

Breytenbach verwag van die intellektueel (skrywer) om die gevestigde kodes en ideologie te bevraagteken en sisteemstagnasie te verhoed. Hy waarsku veral teen die 'koöptering', deur lokaas of dreigement, van die bevraagtekenende skrywer, wat daarop neerkom dat sy alternatiewe sienings slegs bydra tot 'n vernuwing of verruiming van die bestaande sisteme, maar nie tot wesenlike transformasie nie. Die artikulering van 'verligte' idees deur die Sestigers (wat aanvanklik sterk weerstand uitgelok het vanuit die bestaande sisteme) is mettertyd 'opgeneem' en 'ingesluk' deur die heersende norme: 'verligtheid' word immers sedert die laat

sestigerjare deur die maghebbers (veral met behulp van die Afrikaanse pers) voorgehou as die 'verantwoordelike houding' omdat dit die klemverskuiwing na 'pragmatiese apartheid' rugsteun. Die Sestigters, wat uitgaan van 'n outonomiebenadering, help volgens Breytenbach se siening die koöpteringsproses aan deur hul skeiding van mens en werk en die tipering van hul eie alternatiewe sienings as 'lojale verset'. Deur nie die Sestigters 'uit te dryf' uit die bestaande sisteme nie (maar wel in toom te hou met maatreëls soos sensuur), bou die maghebbers aan die beeld van 'n 'soepeler' bedeling.

Breytenbach is vanuit sosialistiese oogpunt veral gerig op klasseverdelings (wat natuurlik ook sisteme veronderstel). Aanvanklik eis hy dat die intellektueel hom moet lósmaak van die klas/groep waartoe hy tradisioneel behoort om die saak van 'n ander, gedomineerde, groep te steun, al kan hy nie struktureel ingelyf word by dié groep nie. Later, na sy vrylating, stel hy dit dat die vorm wat die bevrydingstryd vir die wit intellektueel aanneem, anders is as vir die jong swartman in Soweto. Die wit skrywer sal as wit Suid-Afrikaner, vanuit sy besondere omstandighede en spruitende uit sy eie agtergrond, sy bydrae tot hierdie stryd moet lewer. Waar hy vroeër die wit skrywer aangespoor het om sy bevoorregte posisie uit te buit in die stryd, betwyfel hy nou of sy bydrae enigsins meer van betekenis is. Vir hom word dit al duideliker dat deurslaggewende verandering in Suid-Afrika nie meer van binne die gevestigde sisteme, en deur toedoen van die hegemonie groep, bewerkstellig gaan word nie, maar deur die druk van die ander gedomineerde groepe op die wit gemeenskap.

Ten spyte hiervan glo hy dat vryheid die rigtende norm moet bly vir die skrywer. Breytenbach self maak na sy vrylating 'n onderskeid tussen morele en politieke waardeoordele en literêre maatstawwe — in teenstelling met vroeëre uitsprake dat literêre waardes die verwoording van sosiale kriteria is. Terselfdertyd beklemtoon hy dat om te skryf politiek is. By Breytenbach is daar dus ook spore van die ambivalensie wat veral sedert die sewentigerjare by talle Suid-Afrikaanse skrywers op die voorgrond getree het.

Breytenbach twyfel aan sy eie invloed binne die groep van waaruit hy skryf, maar talle reaksies toon dat daar wel aansienlike invloed op veral jong Afrikaner-intellektuele van hom uitgegaan het: as digter, segsman vir radikale intellektuele groeperings en apologet vir bevryding en die kultuurstryd. Sy oorskryding van sisteemgrense ontlok aan die een kant heftige verset van joernalistieke

herskrywers en die publiek - veral waar hy die sentrale normatiewe kodes rondom Afrikanerskap, Afrikaans en kultuur bevraagteken. Hy skeep selfs 'n verleentheid vir 'verligte' skrywers en kritici wat hulle distansieer van sy 'radikale politiek', maar worstel met die probleem van 'n veranderende literatuuropvatting, soos blyk uit die Kol-debat. Aan die ander kant is daar kommentators wat beseef dat kodes soos Afrikanerskap en kultuur hulle enkelduidigheid begin verloor het as gevolg van groter sistemiese openheid. Breytenbach verwoord heelparty van die nuwe betekenis binne die groter Suid-Afrikaanse semiotiese sisteem.

HOOFSTUK 6

RONDON DIE VERHORE

6.1 DIE EERSTE VERHOOR: 1975

Daar is reeds vroeër in hierdie ondersoek verwys na die feit dat Breytenbach sedert 1972 betrokke geraak het by die ondergrondse bedrywighede van die buitelandse vleuel van die ANC (kyk 4.3). In 1975 het hy met 'n vals paspoort na Suid-Afrika gekom om lede te probeer werf vir sy organisasie, Okhela. Die veiligheidspolisie was healtyd op sy spoor en op 19 Augustus 1975 is hy op die lughawe Jan Smuts in hegtenis geneem — op dieselfde dag as wat Eerste Minister Vorster en sy entourage van 'n besoek aan Paraguay en Uruguay teruggekeer het (die détente-offensief word in 6.9.1 bespreek).

Terwyl Breytenbach deur die veiligheidspolisie ondervra is (soos uiteengesit in Confessions, 1984:23-33), is vriende van hom aangehou en het hulle verkларings afgelê oor hul ontmoetings met hom: eers James Polley en sy vriendin, Megan Riley, asook Glenn Moss, Gerry Maré en Gordon Young; daarna mev. Dürten Rohm en nog later Karel Tip, Norman Lewis, Laurence Dworkin, Nicholas Martens en Horst Kleinschmidt.*)

Regter P.M. Cillié, Regter-president van Transvaal, het besluit om Breytenbach self te verhoor en op 21 November 1975 verskyn Breytenbach voor hom om te antwoord op aanklagte ingevolge die Wet op Terrorisme. Die aanklaer was dr. Percy Yutar en hy is bygestaan deur advokate

*) In Breytenbach se gesmokkelde tronkbriewe is verwysings na hierdie aanhoudings; hy probeer ook vanuit die tronk kontak maak met van hierdie mense (vergelyk onder andere Viviers, 1978:97, 114, 118, 122-123); in Confessions word ook na hulle verwys (1984:25-26, 39-40, 51).

Dennis Rothwell, T. Verschoor en J.W.F. van Jaarsveld. 'n Senior advokaat, dr. Piet Henning (in opdrag van mnr. Sam Norval van die prokureursfirma Couzyn, Hertzog en Horak) het namens Breytenbach opgetree.*)

Breytenbach het op die eerste dag van die verhoor skuld erken op die lywige klagstaat waaruit verwysings na wapengeweld, plofstowwe, die optrede van ander mense en die Kommunistiese Party gehaal is (n samevatting van die klagstaat word gegee deur Viviers, 1978:27-29).**)

Ondanks Breytenbach se bekennisse op die klagstaat het die staat tog getuies teen hom geroep. Dürten Rohm, Norman Lewis en Nicholas Martens (laasgenoemde twee was die eerste lede van die Atlas/Okhela-groep wat in Parys deur Breytenbach touwys gemaak is in ondergrondse bedrywighede) asook Karel Tip, Glenn Moss en Lawrence Dworkin.***)

Op 25 November bevind regter Cillie Breytenbach skuldig aan die hoofaanklag dat hy aktiewe ondersteuner is van die verbode ANC en stigterslid van die geheime organisasies Atlas (wat doelgerig gestrewe het na die rewolusionêre verandering van die Suid-Afrikaanse samelewing) en Okhela (met dieselfde mikpunte en doelstellings). Verder word hy skuldig bevind aan elf 'terroristiese daade' ter bevordering van bogenoemde 'sameswering': (i) hy het Dürten Rohm versoek om besonderhede van meeluistering van telefone te bekom en om metodes van oorskakeling van radiotoestelle na senders te ontwerp of te verkry; (ii) hy het Rohm beweeg om as tussenganger tussen die lede van Atlas en Okhela op te tree; (iii) hy het Rohm beweeg om in Augustus 1975 as tussenganger op te tree tussen hom, Barend Schuitema en ander; (iv) hy het Rohm aandadig gemaak aan die tik van die planne vir Revolution-

*) In Confessions, 1984:47-49 vertel Breytenbach hoe dié firma, wat in opdrag van sy familie opgetree het, afgedreig is; sy regsverteenvoerders was nie bedrewe in politieke sake nie en Breytenbach het hulle ook nie gevra om sy saak as 'n politieke saak te hanteer nie — om redes wat later uiteengesit word.

***) Die redes waarom Breytenbach skuldig gepleit het, sou eers tydens die tweede hofsak duidelik word.

****) Vir Breytenbach se uiteensetting van die drie kategorieë getuies teen hom, kyk Confessions, 1984:51-52.

ary Action Groups wat deur haar broer, Jobst Grapow, opgestel is; (v) hy het Horst Kleinschmidt beweeg om van die Christelike Instituut en Spro-cas publikasies en inligting te verkry indien dit tot nut van Atlas en Okhela sou wees; (vi) hy het by wyse van toesprake en lesings die mikpunte en oogmerke van die ANC gepropageer en aan Norman Lewis die bou van 'n infrastruktuur gerapporteer wat die ANC en Atlas kon gebruik in hul (gewapende) stryd teen die Suid-Afrikaanse Regering; (vii) hy het aan 'n aantal persone hulp verleen en hulle aangemoedig om opgelei te word in ondermynende en ondergrondse optrede teen regerings (byvoorbeeld geheime metodes van kommunikasie, maatreëls om opsporing of arrestasie te voorkom, vervalsing van dokumente, ontsnapingsmetodes, afluistering, selfverdediging); (viii) hy het Young, Dworkin en ander aangemoedig om inligting en publikasies wat tot nadeel van die Republiek kan wees aan Atlas of Okhela te stuur en Lewis en Marten aangemoedig om te help of te reël dat persone die Republiek onwettig binnekom en verlaat, 'n ondergrondse drukpers te verkry, ensovoorts; (ix) hy het die land onwettig besoek gedurende Augustus 1975; (x) hy het in hierdie tyd lede vir die Okhela-organisasie probeer werf in die SACTU-kantoor, die doelstellings van Okhela gepropageer en die Okhela-manifes aan bepaalde persone oorhandig; (xi) hy het in hierdie tyd persone gehelp of aangeraai of aangemoedig om inligting oor politieke ontwikkeling in die Republiek aan Okhela te stuur, om persone te werf vir opleidingskursusse in ondergrondse bedrywighede, om bystand te verleen aan ander om die land onwettig binne te kom of te verlaat (op.cit.:44-48). Die staat voer aan dat hy deur die getuienis wat afgelê is en die bekentenisse van die beskuldigde 'n redelike twyfel bewys het dat die beskuldigde gedurende die tydperk 10 Desember 1972 tot Augustus 1975 in die Republiek en elders, wederregtelik, onwettig en met die opset om die handhawing van wet en orde in die Republiek in gevaar te stel, deelgeneem het aan terroristiese bedrywighede. Daarom word hy skuldig bevind aan die hoofaanklag wat hom ten laste gelê is' (op.cit.:48).

Die regter het in sy uitspraak verwys na planne vir 'geweldpleging' — 'n bewering wat juis uit die klagstaat gehaal is voordat Breytenbach skuld beken het. Hy is egter nou daaraan skuldig bevind en dit kon implikasies inhou vir sy vonnis.

Vóór die vonnis uitgespreek sou word, het dr. Henning getuienis ter versagting aangebied. Mev. Cecile Cilliers is na die getuiebank geroep en gevra om 'n beeld te gee van Breytenbach se betekenis vir die Afrikaanse letterkunde en sy plek daarbinne. Oor die Breytenbachgedigte wat deur Cecile Cilliers voorgelees is, berig Die Burger (26.11.75): 'Afrikaans op sy heel mooiste het die Hooggeregshof... vasgevang in 'n greep waaruit niemand rondom Breytenbach hom kon loswikkel nie... Dit was aangrypende oomblikke. Baie mense — en party van hulle polisiemanne — het hard teruggeveg teen die trane van weemoed.' Net so onwerklik as poësie in 'n 'terroriste-verhoor' was die feit dat die ondersoekbeampte in die saak, kolonel Kalfie Broodryk, 'n lansie vir Breytenbach gebreek het toe hy aanvoer dat die beskuldigde, 'n romantikus en skrywer, bitter spyt was oor wat hy gedoen het (vergelyk Oost., 26.11.75).*) Maar meer as enige ander getuienis ter versagting, was dit Breytenbach se eie verduideliking van sy lewensverloop en optrede wat sy vriende én teenstanders onkant betrap het.

Breytenbach het sy gehoor (die tweede voor wie hy in sy eie land opgetree het) teruggevoer na sy kinder- en jeugjare in die Boland en sy studietyd aan die Universiteit van Kaapstad waar hy die eerste keer mense van 'n ander velkleur op gelyke vlak ontmoet het. Van die mense in hierdie milieu het 'n sterk invloed op hom uitgeoefen. In die loop van 1959 het hy na Parys vertrek, gelok deur die vertellings van sy kunstenaarsvriende, en dáár vir Yolande ontmoet met wie hy in 1962 getroud is. Die skok van die implikasies van sy huwelik het in 1965 gekom met die visumweiering aan sy vrou en dít was die begin van sy tweeslagtige verhouding met sy land — sy verknogtheid aan sy land en mense het hom bewus gemaak van sy groeiende vervreemding, sy bestaan in 'n lugleegte en dit het langsaamhand ontaard in 'n haat-liefde-verhouding. Mettertyd het die bohaai oor sy huwelik, sy uitlatings en sy situasie as banneling ander uitgewekenes na hom getrek en geleidelik het hy betrokke geraak by hulle saak en aktiwiteite. Hy het egter

*) Breytenbach se verleentheid oor hierdie twee getuies spreek uit Confessions, 1984:52.

deurentyd geglo dat sy optrede nie teen Suid-Afrika gerig was nie, maar teen wat hy as onregverdighele beskou het. Nou 'beken' hy egter dat die manier en die metodes waarop hy wou werk vir die groei van die land se beskawing en toekoms verkeerd was, en dat dit waarmee hy met goeie bedoelings gemoeid geraak het, aan ander mense leed sou aandoen. Hy verklaar dus nou dat hy berou het oor sy optrede en van sy uitlatings omdat hy tot die besef gekom het dat sy bydrae nie op die gebied van die politiek kan wees nie. Hy sou ook graag wou vergoed vir die onreg en die verdriet wat hy sy mense oor die verkwiste jare aangedoen het en hy vra dié om verskoning wat hy beledig het (by name die Eerste Minister vir 'n kras en beledigende gedig aan hom gerig). Hy bedank verder kolonel Broodryk en die offisiere wat onder hom werk vir die korrekte en menslike wyse waarop hy behandel is (Viviers, 1978:54-60).

Na hierdie verduideliking deur Breytenbach was daar min twyfel in die hof dat die straf nie swaar sal wees nie. Selfs die Prokureur-Generaal, Percy Yutar, het dit sy plig geag om die versagtende omstandighede in die saak te noem (op.cit.:67-68) en het die pleidooi vir 'n minimum vonnis gesteun.

Regter Cilie se bevinding en vonnis op 25 November 1975 het egter teen alle verwagtinge in klem gelê het op 'die erns van die misdaad'. Die persoonlike omstandighede, die betuiging van berou noop hom om 'n ligter vonnis op te lê, maar hy vind dit nie moontlik om die minimum vonnis op te lê nie: 'In die omstandighede wat vandag bestaan, die klimaat wat nou heers^{*}', is wat u gedoen het 'n ernstige bedreiging vir die veiligheid van die staat en die vreedsame naasbestaan van die inwoners van hierdie land. In al die omstandighede het ek tot die gevolgtrekking gekom dat die vonnis wat ek moet oplê, een is van nege jaar gevangenisstraf en dit word u dan ook opgelê (op. cit.:73-74).^{**}

^{*}) Hoe die vonnis beïnvloed is deur die heersende omstandighede/klimaat word uiteengesit in 6.9.

^{**}) Vir Breytenbach se reaksie op die vonnis vergelyk Viviers, 1978:75-76 en Confessions, 1984:55, 57.

Op 29 Januarie 1976 word Breytenbach se aansoek om appël afgewys deur regter Cillie. Dr. Henning het daarna 'n petisie opgestel vir die Hoofregter wat ook dít verwerp het. Breytenbach sou geen appël teen die vonnis van nege jaar kon aanteken nie.

6.2 REAKSIE OP DIE EERSTE VERHOOR

Daar is dikwels aangevoer dat Breytenbach se verhoor 'n unieke verhoor was. S6 vreemd dat die spesiale afgevaardigde van die Vereniging van Juriste in Switserland wat die verhoor as waarnemer bygewoon het, sy kop geskud het. Dat daar poësie gelees word in 'n hof, dat die polisie-offisier wat 'n saak teen 'n beskuldigde ondersoek, in die hof vir versagting van sy vonnis getuig, dat die staatsaanklaer redes aanvoer waarom die minimum vonnis opgelê behoort te word — dit gebeur selde in 'n Paleis van Justisie (vergelyk berigte in Oost. 26.11.75 en Rap., 30.11.75). Vir hierdie hoofstuk is die verhore sodanig egter nie die fokuspunt nie, maar die reaksie wat dit uitlok (en die implikasies wat dit inhou vir literatuuropvattinge en die ideologiese ingebedheid daarvan) en die plasing van die verhore binne die wyer politieke konteks.

6.2.1 Persreaksie

Breytenbach se 1975-verhoor vind plaas tydens die hoogtepunt van détente en 'verligtheid'. Teen hierdie tyd inisieer en ondersteun al die belangrikste Afrikaanse koerante 'n 'verligte' denkrigting en die behoudendes/regse groepe beskik nie oor 'n dagblad wat hulle as spreekbuis kon gebruik nie. In hierdie stadium het die vroeëre onderskeid, naamlik verlig/verkramp, wat betref die koerante van Nasionale Pers en Perskor onderskeidelik, dus verval (soos uiteengesit in 2.3.2 en 2.3.3).

Die gebeure om Breytenbach se aanhouding en verhoor was ietwat van 'n verleentheid vir die verligte pers wat hom in 1973 met ope arms terug verwelkom het in die land en wat selfs na sy Somerskooltoespraak 'n saak kon uitmaak vir die opkoms van die 'nuwe' Afrikaner. Dit het inderdaad t6e gegaan oor die verbreding van die Afrikanerlaer wat ook

plek gemaak het vir 'afwykelinge' soos die Sestigers. Brink self erken dit as hy sê: 'Ostracism is less effective since the laager itself has expanded, the concept of "the Afrikaner" has broadened to include a much wider spectrum than before. And so, even when a person is cast out by hardcore conservatives he may still feel himself acceptable to a large variety of Afrikaners within the laager' (1976: 5). Maar hierdie nuwe Afrikanerlaer het natuurlik ook sy grense en Breytenbach se aandadigheid aan 'terrorisme' het hom daarbuite gestel.*) Dit was dus in 1975 vir die koerante moeilik om dieselfde entoesiasme teenoor hom te handhaaf as wat die geval tydens sy koms na Suid-Afrika in 1973 was. Die probleem word ontduik deur heelhartig saam te stem met die vonnis, maar terselfdertyd Breytenbach se 'verskoning' aan te gryp as 'n geleentheid om hom weer binne die laer te kry, sy 'Afrikanerskap' so te sê aan hom 'terug te gee', ter wille van die Afrikaanse Letterkunde/Kultuur. Die Rand Daily Mail (28.11.75) stel dit wyer: 'In the circumstances (of his context and confession) many South Africans will probably view him not in anger, as a revolutionary loose in our midst, but more in sorrow, as a talented son of South Africa who chose a misguided and ill-conceived road'. Die begrip 'jammer' duik dan ook op in die bepaalde redaksionele kommentare wat hierna bespreek word.

Die Afrikaanse koerante in 1975 erken almal dat Breytenbach sy vonnis verdien. Oggendblad (27.11.75), Hoofstad (28.11.75), Beeld (28.11.75), Rapport** (30.11.75) en ander meen die vonnis is in oor-

*) In 'n hoofartikel in Beeld (1.12.75), waarin die betrokkenheid van NUSAS by die Breytenbach-saak sterk gekritiseer word, word Alan Paton se afkeer van dié organisasie se 'radikalisme' (wat spruit uit 'n verwerping van die 'liberale') aangehaal. Paton se siening illustreer die 'grense' van die tradisionele (Engelse) liberalisme.

**) Willem de Klerk verwys in 'n rubriek in hierdie uitgawe van Rapport na die regter wat koelkop gebly het en die 'trotse tradisie van Suid-Afrika se regspraak gehandhaaf het' deur 'n korrekte vonnis uit te spreek. In die lig van gebeure rondom die saak wat eers later bekend geword het (kyk 6.2.4), word hierdie siening ietwat gerelativeer. In die tagtigerjare word die 'onpartydigheid' van die Suid-Afrikaanse howe 'n debatspunt, soos onder andere blyk uit 'n artikel in Weekly Mail (1-7.8.86) waarin, na aanleiding van hofuitsprake wat die algemene noodtoestand-maatreëls bevraagteken, daarop gewys word hoe dit gebeur het 'that after some thirty years of court-rulings favouring the state, we now seem to be witnessing a judicial shift in the other direction, in favour of the individual'.

eenstemming met die erns van die misdaad waaraan hy volgens eie erkenning skuldig is; Die Vaderland (28.11.75) meen die krasheid daarvan is geregverdig gesien teen die agtergrond van die erns waarmee oortreding van die Wet op Terrorisme bejeën behoort te word; Die Transvaler (26.11.75) meen die 'oortreder van wet en orde' verdien sy slae. Al die koerante omseil egter die werklike politieke vraagstukke wat rondom Breytenbach se verhoor opduik deur (i) sy 'inkeer'/'bekeering' te loof en/of (ii) daarvoor te pleit dat mens en kunstenaar geskei word. 'Verkrampes' beskuldig die pers op grond van bogenoemde strategieë daarvan dat hulle joernalistieke vernuf gebruik om van Breytenbach 'n martelaar te maak en dat hulle hul nie werklik uitspreek oor Breytenbach se motiewe nie (Die Afrikaner, 5.12.75).

Enkele reaksies wat klem lê op Breytenbach se skuldbelydenis word vervolgens uitgelig:

Dirk Richard van Die Vaderland (28.11.75) ondersteun die bestaan van 'n wet soos dié teen Terrorisme heelhartig en twyfel, soos enige 'regskaape mens', nie daaraan dat Breytenbach ingevolge dié Wet skuldig is nie; hy gee egter wel toe dat die vonnis vir sommige mense te straf mag lyk in die lig van 'Breyten se berou, sy samewerking met die polisie, die amateuragtigheid van sy optrede en die Staat se versoek dat die minimum van vyf jaar tronkstraf hom opgelê moet word'.

Die eertydse Treurnicht-blad, Hoofstad (nou onder redaksie van Arthur Blake) gaan verder as Richard se versigtige formulering en druk Breytenbach (noudat hy veilig agter tralies sit, volgens NRC Handelsblad, 7.12.82) aan die volksboesem as 'die verlore seun wat huis toe gekom het' vanuit die 'vreemde' waar hy die 'klatergoud van die Paryse kunstenaarslewe' ten prooi geval het. Hierdie grootmoedige omneswaai in die koerant se houding is teweeggebring deur die feit dat Breytenbach 'tot besinning gekom het en besef het dat sy dromer-ideale, gevoed deur die permissiewe, anarchistiese atmosfeer in Parys, nie in die praktiese politiek ten uitvoer gebring kon word sonder dat sy vaderland vernietig word nie'. Dit was die digter se 'berou oor die dwase, onbesonne dinge wat hy gedoen het' en sy 'mannemoed' om te erken dat hy op 'n dwaalspoor was wat Hoofstad bereid maak om Breyten-

bach te vergewe: 'Breyten Breytenbach — sulke seuns het Suid-Afrika nodig. Jy het teruggekom, en as jy jou nuwe drome eendag in ons midde kan verwesenlik sal ons jou verwelkom soos h vader sy kind, in h ware seisoen in die paradys' (Hoofst., 28.11.75).

In teenstelling met Hoofstad wat Breytenbach se belydenis in terme van 'mannemoed' sien, voel Die Burger dat sy openbare ontkleding en bekering h 'wëinig heroïese vertoning' was wat sy 'gewese rewolusio-nêre vriende (sal noop om) met nog sterker oortuiging as sy eertydse politieke kritici h aanklag van verraad teen hom in te bring'. Volgens die redaksionele kommentaar in dië koerant 'is dit nie aangenaam om h mens so te sien breek nie. Hy gaan nou die prys betaal vir h gevaarlike onbesonnenheid wat hy te laat as sodanig herken het. Dit is bitter duur en hard, en ons kan jammerte nie uitsluit uit die gevoelens wat dit by ons wek nie' (Bu. 27.11.75).

Willem de Klerk, die 'verligte' redakteur van Die Transvaler, skryf in h rubriek in Rapport (30.11.75) die 'oorweldigende reaksie van meegevoel en aandoening' tydens die vonnis toe aan die belydenis van Breytenbach wat geskryf en gelewer was 'in die taal van die hart met al sy gevoelige ondertone: die hartseer van berou, die brand van selfverwyt, die nederigheid van loutering. Dit was iets van h terugkeer na sy plek en sy bloed. h Katarsis wat soos loog gesuiwer het.' En op grond hiervan was die Afrikaner bereid om Breytenbach weer te aanvaar, te herstel en op te neem in die volkskring. De Klerk onderskei dan ook twee sentrale 'boodskappe' in Breytenbach se belydenis: die gevolge van vervreemding van jou volk aan die een kant en die gevaar van indoktrinasië aan die ander kant. Alhoewel De Klerk waarsku teen ekstreme aandrang om konformisme aan die volkswil, klee hy sy eie siening van volksgebondenheid in terme soos 'die mistieke naelstring', 'die voedingsbron vir die individu', 'h soort kontrole wat geborgenheid gee', 'h sensitiewe roering van verbondenheid', 'h amper tere verhouding met jou mense'. Verset teen h mens se volk moet h 'lojale verset' wees: 'Solank jy met jou mense swaarde kruis in

liefde en respek, met deernis amper, soos Van Wyk Louw, sal jy staande bly en diens lewer'. Maar as jy 'denasionaliseer', as jy 'skimpend en uit die hoogte volksemosie kleiner', as jou 'geregverdigde twis en worsteling met jou volk omslaan in bitterheid en afkeer', 'as jy wegdraai en agtertoe klap terwyl jy self uit die kraal wegstap' dan 'verdwaal jy in 'n wildernis'. De Klerk se eerste boodskap, afgelei uit Breytenbach se belydenis, is dan: bly binne die Afrikanerlaer, die volkkring, en sorg dat jou verset 'lojaal' is en van binne die kraal (dit wil sê verlig, maar nie fundamenteel anders nie), want 'as die afstand tussen jou en jou volk letterlik en figuurlik te groot word, word hierdie byna mistieke naelstring geknip, en dan gaan iets in jou dood'. Die tweede boodskap wat De Klerk aflei, is dat indoktrinasie dinamiet is: 'Betrokkenheid wat 'n soort dwanggedagte word, vernietig vryheid en verslaaf sy slagoffer aan sy eensydige slagspreek.' Ideologie vermeng met 'n oordosis van emosie en kondisionering, is 'n gif tot verderf, iets wat 'die lewe van 'n volk kan saboteer'. Hierdie waarskuwing geld vir sowel die kweek van anti-Afrikannerskap as vir dié soort Afrikannerskap wat 'roekelose nasionalisme en verengde politieke en kulturele selfgenoegsaamheid stook'.

Van verligte Afrikaanse koerante gaan ook 'n pleidooi op vir die skeiding van mens en kunstenaar, politieke werklikheid en kuns.

Oggendblad (27.11.75) meen daar moet 'n onderskeid getref word tussen 'Breytenbach die digter en Breytenbach die aspirant-revolusionêr', want 'sy beste werke bly vir Afrikaans en vir die Afrikaner 'n kosbare bate' — selfs sy bitterste verse sal voortaan 'vanweë sy inkeer en sy erkenning van vervreemding, verwarring en misleiding eerder medelye as gramskap wek'.

Die Burger (27.11.75) se siening dat Breytenbach se 'hoë idealisme wat die vermoë tot selfkritiek kwytgeraak het', sy 'talent' verneder het, word teruggevoer na die uitgangspunt: 'Die skone en suiwere kan nie in diens gestel word van meer of minder siniese magsbewegings sonder om besoedel te raak nie.'

Dit is die verligte Willem de Klerk wat breedvoerig uitwei oor die kwessie van skeiding. In die redaksionele kommentaar van sy eie koerant, Die Transvaler (26.11.75), waarsku hy teen die veralgemening dat Breytenbach se skrywersvriende/die Afrikaanse skrywers kop in een mus is met hom en dat hul motivering dus ook die 'uitlewering van hul land en sy mense' is (ook onder ingeligte lesers is daar die kommer dat die Breytenbach-saak die Afrikaanse literêre wêreld skade aangedoen het; kyk 6.2.3). Volgens De Klerk is dit 'suiwer oordeel' om te skei: die persoon van die saak (Breytenbach die kunstenaar behou sy meriete los van Breytenbach die skuldige aan terreur); vorm van inhoud (sekere van sy werke is na vorm aangrypende kuns hoewel die inhoud soms aanvegbare politieke ideologie verwoord); individu van groep (dat Breytenbach toevallig 'n skrywer is, maak nie van alle betrokke Afrikaanse skrywers mense wat sy motiewe en metodes deel nie).

6.2.2 Die reaksie van die publiek

As 'n mens kan oordeel volgens die aantal lesersbriewe wat in koerante verskyn het ná Breytenbach se skuldigbevinding en vonnis, het hierdie gebeure heelwat minder reaksie van die publiek uitgelok as die visumdebakel van 1965. Dit is ook opvallend dat die digter nou selfs minder ondersteuning van die publiek geniet het as toe.*^{*)} En die Afrikaner-gehoor wat hom in 1973 toegejuig het vir sy kras Somersskooltoespraak swyg nou:

As long as he kept on being a great poet...he could count on their uncritical admiration. But not for promoting the revolution; not for driving the whites into the sea or for the smell

^{*)} Volgens 'n meningspeiling wat in 1975 deur Rapport gedoen is meen slegs 21,1 % van die Afrikaners wat ondervra is dat dit die Afrikaanse letterkunde tot nadeel sou strek as Breytenbach nie langer in Afrikaans skryf nie; 35,6 % sê dit sal die letterkunde tot voordeel strek as hy ophou skryf; byna die helfte wou geen mening uitspreek nie. Een uit elke drie Nasionale Party-ondersteuners sê hul sou Breytenbach nie mis nie. Engelssprekendes stem nie saam nie en 30,9 % glo dit sal tot Afrikaans se nadeel wees. Dié vraag oor Breytenbach is deur die oorgrote meerderheid beantwoord vóórdat dit nog bekend geword het dat hy in hegtenis geneem is (Rap., 28.9.75). Ondanks die publisiteit en aandag wat Breytenbach in hierdie tyd ontvang, het dit ook geen noemenswaardige verandering aan die verkope van sy boeke meegebring nie (Tv., 29.8.75).

of spilt blood; not for being castrated and raped. If it came to action he could not count on one in ten thousand of the white population he despised. The blacks, so far as they knew of him, dissociated themselves from him because he was white and a member of the ruling nationality, or in the case of those who were politically conscious, because of his ideas which were unrealistic to say the least. (Cope, 1982:177)

Die lesersbriewe wat wel verskyn, val uiteen in twee groepe: (i) aan die een kant is daar die klein groepie wat aangegryp is deur Breytenbach se berou en bereid is om hom weer op te neem in Afrikanerkringe en (ii) aan die ander kant is daar die lesers wat meen dat sy straf, in die lig van landsomstandighede, heeltemal ontoereikend is. Net soos in die geval van redaksionele kommentaar in die pers is daar in hierdie briewe nie aanduidings van besinning oor die moontlike legitimititeit van alternatiewe sienings of 'n alternatiewe politieke bedeling vir die land nie.

Lesersbriewe in die eerste kategorie beklemtoon dat Breytenbach se belydenis bepaalde omstandighede uitgewys het wat versagtend inwerk op sy misdaad-hede: sy hele agtergrond is een wat hom uiters vatbaar gemaak het vir die oortredings wat hy begaan het (veral die feit dat hy as Suid-Afrikaanse burger nie toegelaat was om met sy eie vrou in sy eie land te woon nie) en verder is hy 'n dromer wat totaal misplaas was in die rol wat hy in die sameswering vervul het ('Straf regverdig', Ogb., 2.12.75). Hierdie lesers is verontrus oor 'n kunstenaar-siel wat verder versmoor sal word agter vier mure' en gaan só ver om te sê dat daar by die owerhede gepleit moet word dat nie net Breytenbach se vonnis opgehef moet word nie, maar Yolande die vryheid moet kry om in Suid-Afrika te bly (P.W. Marais, Tv., 16.12.75 en 'Gawie op K', Beeld, 15.12.75). Misdadigers wat 'waarlik begerig' is om 'n nuwe bestaan te maak en 'genoegsame bewys daarvoor gelewer het' moet sonder voorbehoud in die gemeenskap opgeneem word en soos normale mense behandel word' (H. Purchase, Tv., 11.12.75). Die uitgangspunt in hierdie briewe is (soos wat dit in 1965 die geval was by die lesers wat hul teen die visumweiering uitgespreek het) dat daar plek moet

wees vir die uitsonderings op die reël — deur aan Breytenbach amnestie te verleen sal Suid-Afrika aansien wen in die buitewêreld: 'Ja, selfs die persone wat elke dag besig is om Suid-Afrika te beswadder, sal moet erken dat ons in Suid-Afrika net na menslikheid strewe' (P.W. Marais, Tv., 16.12.75).

Koerantlesers in die tweede kategorie *) staan verbaas oor mense wat geïmponeer is deur Breytenbach se kastige berou en oor die onverdiende meegevoel wat hy losslaan (byvoorbeeld C. Jordaan, Beeld, 3.12.75 en 'Knypie Sout', Bu., 3.12.75). Wat hy gedoen het, is 'duiwelse werk', 'verloëning' en 'verraad'**) op 'n skaal wat geen simpatie regverdig nie. Byna al hierdie lesers weeg Breytenbach op teen 'ons manne op die grens***) en vra onder meer: 'Wie doen die meeste vir ons taal? Hulle beskerm ons sodat ons taal en volk en land kan voortbestaan' ('Suid-Afrikaner', Beeld, 4.12.75); 'Waarom pleit ons nog vir (iemand soos Breytenbach)? Pleit ons vir ons eie ondergang...? Dink ons nie aan die Suid-Afrikanerbloed wat op ons grense vloei nie?' (C.F. Schoeman, Beeld, 5.12.75). Daar is selfs dié lesers wat meen dat in plaas van 'nege jaar op staatskoste en in staatsveiligheid aangehou te word' Breytenbach liewers na 'ons grense' gestuur moes gewees het om 'teen terroriste te gaan veg en te bewys dat hy sy land liefhet' (A. van der Merwe, Bu., 2.12.75). In die lig daarvan dat nege soldate in hierdie

*) Dit is opvallend dat al die briewe in hierdie kategorie verskyn in Die Burger (die koerant met die oudste 'verligte' tradisie) en sy jong eweknie in die Noorde, Beeld.

**) Die 'verraad' van Breytenbach kom weer later in hierdie afdeling ter sprake.

***) In Confessions (1984:39) wys Breytenbach daarop dat die begrip 'die grens' 'n mitiese konsep is in die hedendaagse wit Suid-Afrikaanse bewussyn: 'The history of the Afrikaner has been one of borders, of the enemy lurking just over the horizon, of buffer states used against a world wanting to take over the lands their ancestors conquered. They were proud of their periods on the border, of the hunts they participated in. But I think (the security police) conceive of their activities inside the country as just an extension of the same hunt and patrolling the same border. Later, when in Cape Town, I often had a similar impression from the prison warders: that looking after me was their way of combating and fighting communism on the frontier.'

tyd aan die grens gesterf het, besluit laasgenoemde leser: 'Hier in ons mooi land is baie eenvoudige mense met minder intelligensie, skryfvermoë, ensovoorts, wat vir hul land baie meer werd is as die een Breytenbach'. Van 'n vader wie se seun in November 1975 aan die grens doodgeskiet is, kom die bitter woorde: 'Ek blameer nie die terroriste aan ons grens vir my seun se dood nie, maar wel die terroriste in ons midde soos Breyten Breytenbach. Ek sou graag 'n koeël deur sy kop wil jaag' (Va., 28.11.75).

Twee reaksies van die kant van die wye publiek lok in hierdie tyd heelwat belangstelling uit en daarom word dit van nader bekyk — J.H. Coetzee se artikel 'Die "geval" Breyten Breytenbach' wat in die Calvinistiese maandblad Woord en Daad verskyn (1976:13) en Jaap Marais se 'Linkses meet met dubbel maat oor Breytenbach' in die konserwatiewe blad Die Afrikaner (16.1.76).

Coetzee lig twee 'lesse' uit die Breytenbach-aangeleentheid wat verband hou met die 'plig' van die skrywer en die 'plig' van die volk onderskeidelik: Die eerste les is naamlik dat die Afrikanerskrywer 'n 'swaar verantwoordelikheid' het indien hy aanspraak wil hê op Afrikanerskap en op waardering vir sy werk: hy moet daarteen waak dat sy kuns 'verkrag en misbruik' word vir 'ondermynende geweld' waardeur dit net so 'volks- en vaderlandverraderlik word as die gebruik van landmyne en submasjiengewere'. Die tweede les geld die kunstenaar se volk: 'moenie te ligtelik die kunstenaar verstoot en vereensaam en hom in verydeling en verlange die hand laat uitsteek na desperate wraakmiddels nie...as 'n klein volkie wat onder benarde omstandighede leef kan ons werklik nie bekostig om 'n enkele volksgenoot in die arms van die wagtende wolwe te dryf nie.' (Daar moet gelet word op die ooreenkomste tussen Coetzee en Willem de Klerk se sienings soos uiteengesit in 6.2.1, veral ten opsigte van volkswil/volkspelig). Twee temas wat uit Coetzee se artikel na vore tree, en waarop Jaap Marais in sy artikel reageer, is dié van 'volk' en 'verraad'.

Marais se sienings hieroor verskil van dié van Coetzee wat hy afmaak as 'n 'Afrikaanstalige liberalis' wat op 'tipies liberale' wyse fout

vind met Breytenbach se metodes, maar tegelyk die Afrikanernasie berispe oor sy vergryp — die pleidooi dat Breytenbach nie verwerp moet word as 'Afrikaner' nie, is volgens Marais deel van die 'liberale strategie' om die definisie van Afrikanerskap so wyd te trek 'dat haas elkeen wat nie 'n Afrikaner wil wees nie, of wat besig om die Afrikanervolk te probeer vernietig, ook ingesluit kan word (op.cit.:7). Soos die verligtes (byvoorbeeld Willem de Klerk en Coetzee) beroep Marais hom op die 'volk', maar volgens hom is die volk se kern/middel-punt nie die 'uitwaarts geneigdes' nie, maar dié wat 'na bo en na binne gerig is (en) deur 'n diep verbondenheid aan die oerbronne van die volk intuïtief weet wat reg en wat verkeerd is, wat hoort en wat nie hoort nie...' en wie se leuse 'Witmanskap, Afrikanerskap en Suid-Afrika Eerste' is (ibid.). Breytenbach het hom, deur sy linkse politiek en huwelik met 'n 'nie-blanke vrou' uit vrye keuse buite en teen die Afrikanervolk gestel. Hy is 'n verraaier wat hom 'in 'n oorlog by die vyand aangesluit het', wat 'aktief toegetree het tot die oorlog teen sy volk' — en daarom deur 'die konsensus van die Afrikanervolk' verwerp word as Afrikaner, 'n 'feit wat deur geen argument verander kan word nie' (ibid.).

Die tema van Afrikaner-verraad bly in die Afrikaner-politiek spook sedert die 'hendsoppers' en die 'joiners' tydens die Boere-oorlog. In 'n artikel 'Op soek na die ware verraaiers' in Die Suid-Afrikaan (Herfs 1985:33-34) trek Albert Grundlingh die lyne deur van Christiaan en Piet de Wet na Breyten en Jan Breytenbach. Hy verwys na Breytenbach se vertelling (Confessions, 1984:283) dat sy vader Eerste Minister B.J. Vorster genader het om sy vonnis te versag. Vorster se antwoord was dat Breytenbach se vader moet berus by die feit dat hoewel Breytenbach sy land versaak het, sy ander seun, Jan, 'n geharde militaris is.*) Dis nie die eerste keer nie, het Vorster geskryf, dat dieselfde gesin sowel 'n verraaier as 'n held opgelewer het nie: tydens die laaste jaar van die Anglo-Boere-oorlog het genl. Piet te Wet van die Vrystaat aan die kant van die Britte geveg, terwyl sy broer, Chris-

*) Die 'verhaal van die twee broers' is ook vir Andries van Wyk stof tot 'n artikel (Hg., 25.6.86). Die militêre loopbaan van Jan Breytenbach kom weer ter sprake in 6.9.1.

tiaan die bittereinder-held was (Jaap Marais verwys ook na hierdie parallel in sy bovermelde artikel). Vir Vorster was Breytenbach 'n verraaier omdat hy die land onder vals voorwendsels ingekom het en van plan was om die oogmerke van 'ondermynende' versetbewegings teen die bestaande bestel te bevorder. Jan Breytenbach daarenteen is 'n lid van die 'reкке'-kommando, die snypunt van 'n weermag wat (soos Grundlingh dit stel) 'intiem gemoeid is met die behoud van die status quo in die land'.

Grundlingh skets die rolle wat die twee De Wet-broers gedurende die Anglo-Boereoorlog gespeel het en die terme 'joiners' en 'hendsoppers' wat in hierdie tyd beslag gekry het. Die terme het oor die jare niks van hulle venyn verloor nie, maar die betekenis en inhoud daarvan het met verloop van tyd gewissel na gelang van politieke omstandighede en oortuiging.*) Teen 1975 reeds is ondersteuners van die Nasionale Party as verraaiers deur die verregse groepe uitgekryt (soos Jaap Marais in sy artikel doen), terwyl die Nasionale Party op hul beurt self 'n aantal andersdenkende 'uitgewekenes' het om wie hulle weer die bordjie van verraaiers kon hang (uit die bogenoemde Coetzee-artikel blyk duidelik watter soort optrede gesien word as verraad).

Grundlingh voer aan dat die wisselende inhoud van die begrip 'verraad', soos dit in die verloop van Afrikanergeskiedenis gemanifesteer is, in 'n hoë mate daaraan toegeskryf kan word dat 'verraad' alte dikwels ex post facto bepaal word en dat historici aandadig was om met

*) Grundlingh (1985:33-34) verwys in hierdie verband na enkele voorbeelde: In 1910 het Henry Burton (die destydse Minister van Naturellesake in die eerste Uniekabinet) beswaar gemaak dat die terme in Engelssprekende geleedere gebruik is om diegene wat bereid was om politieke met Afrikaanssprekendes saam te werk, te beswadder. In 1914 moes Eerste Minister Louis Botha en Jan Smuts verneem dat hulle 'joiners' was omdat hulle bereid was om Brittanje in die oorlog te ondersteun — die aantygery was egter op hulle beurt self 'hendsoppers' en 'joiners' gedurende die Anglo-Boereoorlog. Ook gedurende die 'smelterstydperk' en die jare van die Tweede Wêreldoorlog is die terme rondgeslinger. Met die verdeling tussen sogenaamde 'verligtes' en 'verkrampes' is beskuldiginge van verraad weer eens aan die orde van die dag in Afrikanerdom. 'Veral vir dié groepe wat hulle inspirasie uit die Verwoerdiaanse mitologie van die sestigerjare put, is die effe aangepaste beleid van die Nasionale Party gedurende die laat sewentiger- en vroeg tagtigerjare gelykstaande aan verraad.'

die wysheid van nakennis die oordeel van verraad te fel. Volgens hom is verraad 'n komplekse aangeleentheid wat 'binne die bepaalde historiese konteks beoordeel moet word' omdat 'die mate van legitimiteit wat die heersersklas oor 'n breë front op formele sowel as informele vlak by die totale bevolking geniet' van deurslaggewende aard is (*ibid.*). Toegepas op die hedendaagse Suid-Afrikaanse situasie is die argumente soos volg. Aan die een kant is daar die wat reken dat daar met reg gevra kan word of die huidige Suid-Afrikaanse regering soveel steun van die oorgrote meerderheid bevolking in Suid-Afrika geniet dat dit enigsins op formele of informele legitimiteit kan aanspraak maak; strukturele geweld deur die regering dra volgens hierdie waarnemers daartoe by om 'n legitimiteitskrisis vir die staat te skep. Historici in hierdie kategorie redeneer dat daar onder geen omstandighede sprake van 'n legitieme dominante blanke regering in Suid-Afrika kan wees nie, aangesien sy gesag bloot sou berus op die aanpassings en modifikasies van historiese koloniale kapitalistiese strukture waardeur swartes struktureel tot ondergeskiktheid in hulle eie land gedoem is. (Een van die redes waarom Breyten Breytenbach hom teen die Regering verset het, was juis — soos in hierdie kringe geredeneer word — omdat hy voel die staat nie naastenby verteenwoordigend van die bevolking is nie en daarom nie aanspraak kan maak op legitimiteit nie.) Aan die ander kant is daar die waarnemers wat vanuit 'n eng en kliniese regs-oogpunt aanvoer dat die Suid-Afrikaanse regering binne die huidige situasie die gevestigde, en derhalwe wettige heerser is, wat meebring dat ondermyning van die staat gelykstaande is aan verraad.

Perspektiewe soos hierdie beklemtoon 'die komplekse korrelasie tussen legitimiteit en verraad, asook die vae skeidslyn tussen aanvaarbare en onaanvaarbare verset' (*ibid.*). Na aanleiding hiervan kan gevra word: 'Kan Breytenbach, en andere soos hy, werklik as verraaiers beskou word omdat hulle die politieke wette van 'n staat met twyfelagtige breë legitimiteit oortree het? Kan ons die verset van die bittereinders teen (legitieme) Britse oorheersing as geregverdig beskou, maar die verset van swartes teen blanke oorheersing en apartheid verdoem? Is Breytenbach ook 'n verraaiër in die oë van die oorgrote meerderheid van die Suid-Afrikaanse bevolking?' (*ibid.*)

6.2.3 Reaksie van ingeligte lesers

Die hoofindruk waarmee 'n mens gelaat word as die reaksie van ingeligte lesers op Breytenbach se aanhouding, skuldbelydenis en skuldigebevin-ding/vonnis nagegaan word, is een van verleentheid (Jaap Steyn, Rap., 31.8.75 praat selfs van 'bitterheid') aan die een kant en 'n leedver-makerigheid aan die ander kant (soos Rykie van Reenen, Rap., 23.11.75 waarneem). Die gevoel van verleentheid spreek uit die reaksie van sy (eertydse) literêre vriende en lesers wat vroeër sterk vir hom opgekom het (veral gedurende die visumvoorval van 1965)*); die ek-het-jou-mos-gesê-houding spreek veral uit die reaksie van ingeligte lesers wat in die verlede bedenkinge oor Breytenbach se openbare optrede en/of literêre werksaamhede uitgespreek het. Die argumente vanuit albei hierdie fronte kan saamgevat word onder drie kategorieë: (i) die pleidooi dat die mens en die kunstenaar, sy lewe en werk duidelik geskei moet word; (ii) die vooropstelling van Afrikaans en die Afrikaanse kultuur en (iii) die bekommernis oor die beeld van die Afrikaanse skrywers in die algemeen. Voordat teruggekeer word na hierdie argumente, word eers gekyk na algemene houdings.

Skrywersvriende soos Jan Rabie, Adam Small en Breytenbach se uitgewer Daantjie Saayman was, volgens koerantberigte, 'diep geskok en ont-steld' toe dit bekend word dat Breytenbach reeds op 19 Augustus in hegtenis geneem is (Ogb., 27.8.75, TDN., 27.8.75). Die twee vriende met wie Breytenbach in Johannesburg kontak gehad het en wie se huise deur die veiligheidspolisie deursoek is, Ampie Coetzee en John Miles, lewer nie kommentaar nie (Va., 29.8.75, Hoofst., 29.8.75); **) volgens een koerantberig het die persoon in wie se studeerkamer boeke met

*) In teenstelling met 1965 toe hierdie lesers briewe aan koerante gestuur het vir publikasie en selfs in polemieke betrokke geraak het, neem hul reaksie in 1975 die vorm aan van uitlatings teenoor joernaliste wat hul nader om kommentaar. In Confessions (1984:55) skryf Breytenbach dat hy nie 'prominente literêre figure' by sy (eerste) verhoor opgemerk het nie: 'Fear was at their throat; Fear and Schadenfreude. They had rejected me entirely by then; they were not going to be identified in any way with a terrorist'.

**) Volgens 'n nota wat Breytenbach aan Groenewald skryf terwyl hy in eensame aanhouding was, het Ampie Coetzee (wat 'slegs op die rand van ons organisasie was') 'n senuwee-instorting gehad tydens die hofsak (Viviers, 1978:121).

versteekte paspoorte in gevind is, in trane uitgebars toe hy daarmee gekonfronteer is (Va., 29.8.75). Fanie Olivier (een van die jong digters van die sewentigerjare wat die 'betrokke' fase van die Afrikaanse letterkunde ingelei het) sien Breytenbach se verset as 'sinloos' in die lig daarvan dat hy 'doelbewus 'n internasionale wet oortree (het) deur Suid-Afrika onwettig binne te kom' (Rap., 31.8.75). Adam Small^{*)} se 'gemoed het vol geskied' oor Breytenbach (Va., 28.8.75): 'My groot vriend, Breytie, was maar altyd 'n bietjie malle- rig. Maar God weet, die man skryf wonderlik Afrikaans. Ons weet dat Breytie verlang, en ons weet ook hy moet dit nie sō doen nie...As Breytie deurmekaar is met die Kommies, is dit moontlik dat ons hom ook sal wil skiet, maar anders as ander mense, sal ons dadelik huil so groot as wat ons nog nooit gehuil het nie' (ibid., asook Hoofst., 30.8.75). As dit waar is dat Breytenbach 'n Kommunist is, dan word alles vir hom 'en vir ons almal wat vir sy digterskap eerbied het... gekompliseer en moeilik, baie 'moeilik gemaak' — aldus Small (Va., 2.9.75). Dié woorde van Small by 'n taalsimposium van die S.A. Akademie op Potchefstroom eggo die sentimente van Daantjie Saayman in 'n onderhoud 'n paar dae voor Breytenbach se inhegtenisneming: 'As Breytenbach saam met die Kommuniste hierheen kom, sal ek hom skiet en agterna oor hom huil' (aangehaal in Va., 29.8.75). En dit is hoe Etienne Leroux sewe jaar gelede tydens die Kol-debat gevoel het: 'Ek sal (jou) optrede miskien veroordeel: ek sal (jou) selfs skiet met my 303 as (jy) my veiligheid en my familie bedreig, maar ons het 'n bloedband as skrywers' (1968:4).

In teenstelling met sy skrywersvriende se verleentheid (en distansiering van sy politieke motiewe) is daar die reaksie van 'n ingeligte leser soos H.C.T. Müller wat 'ontsteld' is oor 'die jongste sinnelose optrede van die digter', maar wat dit sien as 'die konkrete kulminasie van 'n lang reeks laakbare uitsprake'. Hy staan ook afwysend teenoor die 'liggelowigheid van die letterkundiges met wie Breytenbach sosiaal-persoonlik verkeer het'; deur nie 'n gedistansieerde onbevangenheid te behou' ten opsigte van die digter se politieke loopbaan en be-

^{*)} Vergelyk met sy reaksie tydens die Somerskool.

trokke kuns nie, het John Miles, Ampie Coetzee en Ernst Lindenberg die Afrikaanse letterkunde in 'n slegte lig gestel (Rap., 7.9.75). Al ontken T.T. Cloete Rykie van Reenen se verwysing na die leedvermakerige glimlag waarmee hy by die Breytenbach-verhoor opgedaag het (Rap., 23.11.75) en stel hy dit dat die digter 'as mens die diepste simpatie by hom wek', verwys hy tog na sy 'voorspellings' tydens die Skryt-polemiekie (kyk 8.2.2c) — en inderdaad ook na sy uitlatings in die 'Broederbondstuk' — : 'Toe dit agtien maande gelede vir my duidelik geword het dat die situasie gaan ontstaan wat nou bevestig is, het ek reeds gesê dat dit my ontstel'. Tog lei Cloete hieruit af dat hy 'ook tans...allermens rede het om met genoegdoening in (sy) skik te wees, veral omdat daar vir die beskuldigde dalk 'n swaar straf wag' (Rap., 30.11.75).

Die reaksie van André P. Brink op die eerste Breytenbach-verhoor verdien spesifieke vermelding, veral in die lig daarvan dat hy self erken dat die saak 'n 'sleutelsituasie was in die ontwikkeling van sy eie politieke insigte' (Rap., 30.5.76).*) Aanvanklik het die omstrede skrywer nog op 'eg' Brinkiaanse wyse gereageer op die aanhouding van die eerste groep mense wat by die saak betrokke was: 'Hierdie inhegtenisneming, tesame met die aanhouding van SASO-ampsdraers, is nog 'n strooi op die kameel se rug en toon hoe onverdraaglik die afwyking van die regsowereniteit geword het. Dit bewys hoe skynheilig détente is' (hierdie uitspraak word aangehaal saam met ander uitsprake oor die aanhoudings in 'n oorsigartikel in Bu., 27.11.75). Kort na die verhoor het Brink gesê dat die ophef wat oor die Breytenbach-verhoor gemaak word 'eintlik belaglik is — dit is 'n berg wat van 'n molshoop gemaak is' (Beeld, 28.11.75). Aan Cloete Breytenbach het hy gesê dat Breyten 'n fout gemaak het deur die Eerste Minister om verskoning te vra oor sy dade teen Suid-Afrika'; dié verskoning het die 'skrywersbeweging' in Suid-Afrika geen goed gedoen nie' (Va., 8.12.75). Later sou Brink egter hierdie uitlatings van hom kwalifiseer en/of terugtrek. Op 12 Desember 1975 erken hy naamlik aan Tempo dat hy 'te vinnig gepraat

*) Van al Breytenbach se tydgenote word die meeste aandag hier aan Brink se reaksie gegee omdat hy (i) segsman van Sestig/Sewentig was en (ii) net so 'n omstrede openbare figuur as Breytenbach was. Sy reaksie is dan ook die uitvoerigste gedokumenteer.

het toe hy laasgenoemde uitlating gemaak het en dat hy dit 'onder die emosionele spanning van die hofsak gemaak het'; hy het 'Breyten se verskoning nie objektief gesien nie'. Tydens 'n polemiekie in 1977 (kyk 6.6) sê hy dat sy uitspraak oor die aanhouding van mense rondom die Breytenbach-sak nie gerig was teen die feit van Breytenbach en ander se arrestasie of die feite van die sak wat later aan die lig gekom het nie, maar dat dit bedoel was as 'protes teen 'n stelsel waarvolgens mense vir 'n onbepaalde tyd aangehou kan word sonder dat 'n aanklag teen hulle ingebring word' (Bu., 18.2.77).

Brink se 'nuwe insigte' blyk veral uit die artikel wat hy vir die The New Review skryf oor die Breytenbach-aangeleentheid, naamlik 'The Breytenbach file',*) asook die onderhoud met Rapport (30.5.76). In die New Review-artikel (1976:3-8) ontleed Brink die motiewe agter Breytenbach se optrede soos volg: hy was, anders as Mandela of Fischer, aangespoor deur private en persoonlike oorwegings wat hom terselfdertyd tot 'n hoogs uitbuitbare gebruiksartikel gemaak het vir parasiete wat hom misbruik het vir hul eie belange.***) Brink se artikel is egter veral daarop gerig om dit duidelik te maak dat hy self reeds sedert 1968 verskil van Breytenbach se ideologiese vertrekpunte. Terwyl hý die geloof in die geskrewe woord behou het en in die vitale en vormende invloed wat die skrywer in die Suid-Afrikaanse konteks het, kon Breytenbach dit nie verstaan of aanvaar nie en hy wou dus 'bewys' dat daar méér was as woorde.

*) Hierdie artikel kom ter sprake in die gesmokkelde korrespondensie tussen Breytenbach en Brink. Breytenbach vertel dat hy 'moet luister na interpretasie van artikels wat (Brink) geskryf het, maar ek weet mos hoe klop jou hart!' (Viviers, 1978:102; kyk ook 148). Brink is bly dat Breytenbach geweet het hoe om 'aan te pas' wat hy gehoor het oor Brink se reaksie — soos wat hý aanpassings moes maak. Volgens hom het hy met bewuste 'tong in die kies' 'n lang 'diagnose' oor Breytenbach geskryf: 'om, juis komende van my, 'n klimaat te probeer skep wat dit op een of ander tyd moontlik gaan maak om die 9 jr. te verminder' (op.cit.: 105-106).

**) Jack Cope (1982:165-182) sluit aan by hierdie uiteensetting van die motiewe wat Breytenbach se optrede gerig het. Dit is ook die strekking van Breytenbach se 'belydenis'. Ná sy vrylating noem Breytenbach sy onwettige terugkeer na Suid-Afrika in 1975 'n soeke na 'n katarsis (NRC Handelsblad, 11.12.82). In Confessions (1984:79) beskryf hy dit sô: 'How much of it was an attempt to force a break in the contradictions in which I was caught up: the dreamer ensnared by political work — and neglecting his art — and suffering from it; the exile who had never accepted the finality of his exile, whose roots were still in South Africa...How much of it was suicidal? Or repentant homecoming?'

Brink stel dit in hierdie artikel dat hy glo dat Breytenbach se belydenis in die hof nié gelewer was onder druk van sy ondervraers of regsverteenvoerders nie; dit was egter ook nie 'n ontkenning van dit waaraan hy vir so 'n lang tyd geglo het nie, maar 'a reflection of his intention to find that personal and private wholeness disrupted by the demands of his own social conscience and aggravated by the pressure of his exile' (op.cit.:7). Brink voer aan dat Breytenbach se belydenis nie vergelyk kan word met Bram Fischer se hofverklaring in die ses-tigerjare nie. Vir Fischer was dit naamlik nodig om sy beginsels en optrede in die hof te verdedig — in daardie stadium was die hele gang van sake in die land van só 'n aard dat 'n mens waardering kon hê vir die feit dat hy geglo het dat hy geen ander keuse gehad het as dié vir radikale ingrype nie. Maar die destydse gang van sake het, volgens Brink, verander sodat daar in Breytenbach se geval wel 'n ander opsie bestaan — 'and it says much for his integrity and his insight that he chose it' (op.cit.:8). Hierdie opsie — wat dan ook die een is waarvoor Brink hom hier uitspreek — is dié van geleidelike verandering/verbetering, selfs van détente:

One may have every reason to be cynical about the motivation of the once much vaunted and now rather shaky emergence of 'détente' in South Africa: but in this case the fact seems to me more important than the motive. A process of change has been initiated; a principle of change has been acknowledged (and rather than jeopardised or stopped, both the principle and the process have been accelerated by the Angolan adventure): from here on an historical process develops in its own inexorable way, gathering its own momentum.. The chances of a significant measure of success achieved through violent revolution seem to me, in spite of Angola, remote. I am not a patient person by nature; but in this situation the much-despised concept of gradualism may well have much in its favour.' (ibid.)

In die onderhoud met Rapport (30.5.76) oor sy New Review-artikel beklemtoon Brink dit weer dat hy tydens die Breytenbach-verhoor tot die insig gekom het dat 'geweld niks kan oplos nie'. Die gebeure om

Breytenbach en die wyse waarop dié self die futiliteit van sy optrede bely het, het dit vir Brink 'moontlik gemaak om dieper as ooit tevore die waansin van gewelddadige oplossings in te sien'. Iets anders wat tot hierdie sienswyse bydra, is die détente-ontwikkeling (uiteengesit in 6.9.1) wat die 'moontlikheid van ander soorte oplossings sterker maak'. In teenstelling met die sestigerjare toe die 'onregte en misstande in Suid-Afrika...simptomaties van 'n basies negatiewe en destruktiewe rigting in die hele Suid-Afrikaanse politiek was', is die onregte wat op daardie stadium voorkom vir Brink 'oorblyfsels uit 'n vroeëre periode wat nog met ons is ten spyte van die feit dat die rigting van die geskiedenis in Suid-Afrika...verander het na 'n positiewe'. Vir Brink lê die oplossing van die land se probleme dus nie (meer) in 'n fundamentele/radikale verandering nie, maar in 'elke poging om met redelikheid en menslikheid antwoord te soek op 'n grondslag van natuurlike historiese evolusie'.

Vir Brink was die tyd rondom die Breytenbach-verhoor 'n tyd van persoonlike spanning soos afgelei kan word uit die gesmokkelde tronkbriewe tussen hom en Breytenbach. Volgens hom beloer die veiligheidspolisie hom om elke draai — hy 'hou 'n low profile' en probeer hulle op wildegansjagte uitstuur. Dit gaan immers om oorlewing — 'wat kan die rot doen as hy eenmaal in die val is? Hy kan die kaas eet' (Viviers, 1978:106; Welz, 1977:146).

Van die 'ou' (radikale) sentimente van Brink keer wel later weer terug in sy post-Soweto opstelle (vergelyk verwysings daarna aan die einde van 6.9.3), maar ten opsigte van 'geweld' blyk sy 'nuwe insigte' langdurender te wees. Waarnemers reageer uiteenlopend daarop.*) D.J. Hugo (1984:34-38) meen dat Brink se motiewe nie 'verdink' of 'betwyfel' hoef te word in 'Afrikanerkringe' nie — veral nie sy standpunt oor geweld as middel tot sosiale hervorming nie. Volgens Hugo mag Brink

*) Brink se (literêr-)politieke uitsprake wat, sedert die Breytenbach-verhoor in 1975, in die teken staan van 'nuwe insigte', lok op hul beurt weer rykgedokumenteerde reaksie uit. Hierdie reaksies word hier belig omdat dit relevant is binne die wyer literatuur- en politieke sisteme wat in die ondersoek ter sake is, want Brink het 'n 'enorme bydrae tot die literêre en sosiale diskoers' in die land gelewer en hy het as mentor, keurder en dosent 'n onberekenbare invloed op 'n hele geslag jong skrywers en dosente gehad' (Charles Malan, 1986:19).

vroeër h 'dubbelsinnige houding' teenoor geweld gehandhaaf het, maar ná die 1976-geweld het hy tot 'ander insigte' gekom en beskou hy nie meer die woord as strydmakker van die geweer in die bevrydingstryd nie. Hugo voel op grond hiervan dat Brink se bona fides 'buite alle dispuut' behoort te wees in Afrikanerkringe. Ook vir René Marais en 'die meeste van (haar) tydgenote' (Va., 2.9.85) staan Brink se bona fides ten opsigte van sy gemoeidheid met die 'sosio-politieke omstandighede hier te lande' bo verdenking. Joan Hambidge (Tv., 8.8.85), Fanie Olivier (Rap., 25.8.85) en L.S. Venter (Vo., 14.9.85) gebruik almal die term 'kompromisloos' in hul bespreking van Brink se kritiek ten opsigte van wandade in die gemeenskap en/of sy uitsprake oor die rol wat die Afrikaanse literatuur moet speel in die 'nuwe Suid-Afrika'. Charles Malan (1986:14) glo dat Brink se opstelle nie net aanvalle is op die ideologiese komplekse van die Afrikaner wat die status van mites gekry het nie, maar dat hy ideologiese alternatiewe ingevoer het wat op hulle beurt die statuur van mites verkry het: die eksistensialisme, h Afrika-vitalisme, h liberale humanisme, en mistieke erotisisme, ensovoorts. Vir Malan is die probleem met dié nuwe mites dat hulle aan filosofiese modeverskynsels gekoppel word en in stereotipes begrond word. Ter 'verdediging' van Brink se 'ideologiese eensydigheid' en 'radikale standpunte' voer Malan egter aan: 'In die strydperk speel hy die spel van die dialektiek en sy ekstreme opvattinge dra by tot die voortdurende uitskuif van pole waaraan idees gemeet kan word in die soektog na die waarheid' (op.cit.:15).

In teenstelling met waarnemers wat Brink se 'kompromisloosheid' aanprys en/of sy standpunte as 'radikaal' beskryf, staan dié wat meen dat sy tekste vasgevang is in h kontradiksie van afirmasie en kontes-tering. Uitgaande van die interaksie tussen textual proposition ('contents', 'statement') en textual procedure ('the actual linguistic working of the texts and the procedures by which they are constructed') asook Foucault se siening van 'the will to truth' en die politieke en diskursiewe ruimtes waarin dit bestaan, onderskei Massyn (1986:20-21) tussen twee soorte tekste. Enersyds is daar die tekste waarin daar 'both a propositional and procedural disruption, a transgression of established systems of truth' is en andersyds is daar 'writing (which) has shown increased allegiance to the power-techniques of "true" discourse'. Hy meen sommige tekste van Breytenbach,

Stockenström, Miles en Coetzee dra spore van eersgenoemde soort tekste; Brink se 'politieke' tekste hoort egter tot laasgenoemde soort. Massyn is van mening dat Brink se opvattinge van skryf ('writing as an overtly romanticizing process (which) become the embodiment of an idealized will for truth'), identifikasie met Afrika ('not an acceptance of a radicalized and disruptive union...(but) a quest in which a mystical (and mystified) Africa, distorted to represent lost truth and plenitude, is sought after') en geskiedenis (waarvolgens apartheid gesien word as 'h 'late perversion of a "natural" harmony between Afrikaner peasant and African soil') berus op oorgeërfde en tradisioneel Westerse hiërargiese skeidings (natuur/kultuur, onskuld/korrupsie, waarheid/verdigsel). Hy voer aan: 'And typically a while procedural mechanics is generated to "naturalize" the divide, to conceal the workings of power behind a facade of objectivity, to paint the smile on that face which is the calm exterior visage of power...'. Massyn besluit: 'Brink's thematic affirmation of ideal truth produces elaborate procedures of control in his texts whose principal role is to exclude radical disruption...Faced by the threat of radical disruption the most vociferously "political" writer of the last decade and a half in Afrikaans is locked in a contradiction of affirmation and denial'.

Soos hierbo aangedui, word veral drie argumente gebruik deur ingeligte lesers in hul reaksie op die eerste Breytenbach-saak. Dié argumente word vervolgens uitgelig:

Sowel dié lesers wat hul nog altyd vir Breytenbach uitgespreek het as dié wat tot nou toe krities gestaan het ten opsigte van aspekte van sy lewe/kuns, voer argumente aan dat die mens en kunstenaar geskei moet word. Adam Small (Va., 28.8.75) meen Breytenbach se woorde sal oor 200 jaar, 'wanneer ons al vergeet het hoe die politiek en kultuur nou deurmekaar neuk', nog bly leef, 'ondanks sy malheid'. Chris Barnard (Tv., 29.8.75) vind Breytenbach se politiek onaanvaarbaar, maar sal 'vir sy skryfwerk altyd net die hoogste agting hê'. Volgens Barnard se opvatting is die kunstenaar 'h vakman: 'h Man kan 'h Kommunis wees as hy wil, maar as hy 'h goeie skryfwerker is, sal die tafels en stoele wat hy maak, van vakmanskap getuig. Die letterkunde stel insgelyks en uitsluitlik belang in vakmanskap.' Ook F.I.J. van Rensburg onderskei tussen die mens as burger en as skrywer: 'Ek het al die jare gepleit dat as 'h skrywer hom skuldig maak aan ondermynende dinge, die gereg sy

gang moet neem. Maar as hy die prys verdien vir sy werk, moet hy dit kry, selfs in die tronk' (Tv., 29.8.75). Ook D.H. Steenberg (Tv., 29.8.75) glo dat 'n kunswerk wat as kuns goed is, met ander woorde die toets van die literêre dissipline en algemene geldigheid deurstaan het, onafhanklik van die skrywer se lotgevalle moet voortbestaan. Selfs dié werke van Breytenbach wat nie die toets deurstaan het nie, moet steeds krities gelees word, 'met die volle inbegrip van die leser se lewens- en wêreldbeskouing.' (Steenberg laat dus wel ruimte daarvoor dat die teks nie 'suiwer literêr' beoordeel kan word nie, want die leser kom daarheen vanuit 'n bepaalde beskouing; hy verreken egter nie die rol wat die literatuuropvatting van die skrywer behoort te speel by die lees van 'n teks nie.) In 'n beskouing van die gedig 'En toe het hy homself gekritiseer' (Kouevuur, 56) bekyk Ampie Coetzee (Rap., 7.12.75) die digotomie mens-digter, en die digter as profeet, in Breytenbach se poësie. Breytenbach, wat die opvatting verbreek het dat die skrywer nie in sy werk gesien mag word nie, het in sy poësie sy misnoeë met die woord vergestalt. Deur die pyn en wonde van die daad te kies bewys hy vir homself sy mens-heid. Dit noop Coetzee om te vra: 'Sal hy...nou...aan die woord glo? Want vir ons, Afrikaners wat ons taal liefhet, gaan net "die rofies in die spieël" oorbly. Maar is die woord, die woorde van hierdie dolosgooier, nie al wat ons het nie; nie ook belangriker as die futiele daad nie?' (Hiermee gee Coetzee aanduidings van sy eie literaturopvatting wat op hierdie punt ooreenstemming toon met dié van Brink soos hierbo uiteengesit.) Van die kant van sy kritici gaan ook pleidooie op vir die skeiding mens/kunstenaar. T.T. Cloete (Rap., 30.11.75) beroep hom op hierdie skeiding; Jaap Steyn (Rap., 31.8.75), wat meen dat die geval Breytenbach toon dat 'die skuld vir alles' nie outomaties op apartheid gepak behoort te word nie, reken dis 'goed dat die digter Breytenbach om sy literêre werk geëer word. Maar dat die politieke naïeweling Breytenbach tot held en martelaar opgebou word, moet so ver moontlik voorkom word.' Ook Louis Eksteen (Hoofst. 2.12.75) wat Breytenbach se optrede kritiseer as deel van die 'internasionale aanslag teen die bestaande orde' en die 'orde en wet van die staat' bo alles stel, reken dat 'n mens die saak agter die persoon moet skei van die persoon self'.

Vir al hierdie lesers staan die belang van die Afrikaanse taal en kultuur voorop. Alhoewel Adam Small ideologies van Breytenbach verskil ('soos dag en nag') bly die digter 'kultureel Afrikaans' en al sou hy 'geheel en al in politieke diskrediet staan dan beteken dit nog

nie dat sy werk kultureel in diskrediet staan nie'. Small voel dat daar juis in 'die jaar van die Afrikaanse taal' h les te leer is uit die Breytenbach-saak: 'Dat selfs jou vyand in die politiek nog Afrikaans soos jy kan wees...; en dat ons baie, baie duidelik moet verstaan dat die politiek (of politieke...) van die dag een ding is en die kultuur h ander'. Breytenbach se misdaad word nê verskoon nie, maar 'sy digterskap bly' (Va., 2.9.75). H.C.T. Müller (Rap., 7.9.75) is op sy beurt besorg daaroor dat die hele Breytenbach-aangeleentheid en die 'liggelowige' optrede van letterkundiges soos Miles, Coetzee en Lindenberg die Afrikaanse literêre saak benadeel omdat dit die kritici wat h koor aanhef daaroor dat 'Afrikaans vandag ook die taal van die ondermynende skrywers is' se argumente sal versterk. Jaap Steyn meen dat daar binne die gemeenskap veral een groep mense was vir wie die saak nie h minder onthutsende ervaring was as vir Breytenbach nie, en dis 'die mense wat opreg belangstel in die Afrikaanse kultuur', maar wat lank nie meer eensgesind is nie, onder meer oor Breytenbach. Alhoewel Steyn T.T. Cloete gelyk gee oor wat hy September 1974 in Buurman oor Breytenbach se uiteindelijke oogmerke geskryf het (naamlik dat dit die Afrikaner en Afrikaans kan vernietig) vra hy hom self af of Breytenbach se dade wat op sigself verkeerd was, tog nie naderhand betekenis sal kry, juis omdat hulle misluk het nie. Alhoewel net die geskiedenis die antwoord hierop sal kan gee, voer Steyn twee dinge aan wat dalk later oordele en veroordeling kan 'temper'. Eerstens is daar die moontlikheid dat Breytenbach, as h soort verpersoonliking van Afrikanersolidariteit met die bruinman, nuwe belangstelling vir Afrikaans en begrip vir die Afrikaners by bruin intellektuele gewek het. Tweedens kan die Breytenbach-saak die waarde hê dat dit h 'waterskeiding sou kan word tussen die soms onverantwoordelike en derhalwe futiele kritiek deur enkele skrywers en andere aan die een kant, en h mensliker benadering aan die ander kant — een wat rekening hou met die lot van die Afrikaner as slagoffer van die geskiedenis, wat begrip het vir die onsekerheid van die volk, vrese, soms wanhoop en die besef...dat ons volk in die wêreld voëlvry verklaar is' sodat kritiek altyd 'lojaal' sal bly (Rap., 30.11.75). Hierdie sienings van Steyn is h voorafskaduwing van die idees oor die behoud van Afrikaans wat hy vyf jaar later — nā die gebeure in Soweto h wolk oor die voortbestaan van Afrikaans gebring het — sou uitspel in sy Tuiste in eie taal (1980). Hierin loof hy, wat in 1975 daarteen gewaarsku het

dat Breytenbach tot 'martelaar' verhef moet word, die digter as iemand wat 'met sy optrede homself geoffer het om Afrikaans te help bevry van die stigma "verdrukkerstaal"' — h woord wat Steyn meen 'onverdiend' en h 'vorm van onreg' is (op.cit.:281-282).

Die bekommernis wat ná die Breytenbach-verhoor in literêre kringe heers oor die beeld van die Afrikaanse skrywers vloei deels voort uit só h vooropstelling van Afrikaans/die Afrikaanse kultuursaak (andersyds is dit ook h poging tot selfbeskerming van die kant van die skrywers wat in verleentheid gestel is deur die aangeleentheid). Volgens Die Vaderland (3.12.75) meen skrywers dat sekere Afrikaanse skrywers se teenwoordigheid by die Breytenbach-verhoor hulle almal onder verdenking geplaas het. Die saak het hul beeld as skrywers kwaai benadeel omdat h vooroordeel dat hulle hul kuns, soos Breytenbach, vir nie-literêre doeleindes kan gebruik, ontstaan het. Chris Barnard is van mening dat Afrikaanse skrywers nou 'gedwonge is om self-sensuur toe te pas' (hy sien dit as h 'soort sielkundige reaksie wat h nadelige uitwerking op h skrywer se skeppende vermoë het') terwyl uitgewers selfs banger sal wees om enigiets te publiseer wat riskant lyk. Hy verwerp 'die neiging dat die meeste skrywers nou oor dieselfde kam geskeer word as Breytenbach' en skryf dit toe aan persberigte wat op 'moedswillige wyse' alle skrywers 'onder verdenking' wil plaas (Va., 3 en 4.12.75).

André P. Brink en P.G. du Plessis stem egter saam met Barnard dat daar deeglik met die vooroordeel rekening gehou moet word (Va., 3.12.75). Vir F.I.J. van Rensburg is dit h belangrike saak: 'Die Afrikaanse letterkunde en jong skrywers moet nie nou in die gedrang kom ná die digter Breyten Breytenbach se skuldigbevinding dat hy die Wet op Terrorisme oortree het nie. Daar is reeds h neiging om hulle as h slaansak te gebruik.' Alhoewel hy glo dat daar by sekere skrywers wel die neiging bestaan om 'hul kuns vir nie-literêre doeleindes te gebruik', dit wil sê om maatskaplike, politieke en ekonomiese idees te verkondig, moet daarteen gewaak word om alle skrywers hiervan te verdink: 'Ek weier om te aanvaar dat alle Afrikaanse skrywers hul kuns op hierdie manier gebruik.' Sy bekommernis is oor h 'kragtige letterkunde' wat nie geknou behoort te word nie omdat 'h gesonde letterkunde een van die belangrikste gronde vir die voortbestaan van h volk' is (Tv., 26.11.75); Va., 4.12.75.)

Op 21 Junie 1975 verskyn daar berigte in die pers oor die verbod op Skryt — drie jaar nadat dit by die Amsterdamse uitgewer Meulenhof verskyn het. Volgens 'n aankondiging wat die vorige dag in die Staatskoerant gepubliseer is, is die bundel ingevolge Artikel 47(2) b,c,d en e van die Wet op Publikasies van 1974 verbied — met ander woorde op grond daarvan dat dit 'onbetaamlik of onweloweglik' is, 'godslasterlik' is, 'n bevolkingsdeel van Suid-Afrika 'veragtelik' maak én 'skadelik is vir die betrekkinge tussen die verskillende bevolkingsgroepe' (Bu., 21.6.75). Die verbod lok skerp reaksie uit van ingeligte lesers (Beeld, Hoofst., Tv., Bu., Vo., 21.6.75 en Rap., 22.6.75 asook van die pers (Beeld en Ogb., 23.6.75).

Op 11 Julie 1975 word berig dat appèl aangeteken gaan word teen die verbod. In Augustus raak dit bekend dat Breytenbach deur die Veiligheidspolisie in hegtenis geneem is. Op 14 Oktober 1975 word in Oggendblad berig dat die appèl teen die verbod op Skryt op 6 November verhoor sal word — 'vier dae voor Breytenbach ingevolge die landsveiligheidswette in die landdroshof sal verskyn'. Die appèl sou namens hom deur André P. Brink behartig word. Op 6 November 1975 word berig dat adv. Percy Yutar daarin geslaag het om die appèl onbepaald uitgestel te kry. Hy het aangevoer dat die boek in die hangende saak teen die skrywer gebruik sal word (Vo., en Oost., 6.11.75); Volgens regsbeginsels moet 'n siviele saak terugstaan vir 'n strafsak (Ogb., Tv., 7.11.75). Brink was baie ontsteld hieroor: 'Dis nie Breyten wat voor die Appèlraad teregstaan nie, maar sy gedigte' (Tv., 7.11.75).

Met Breytenbach se skulderkenning en die gewysigde klagstaat het Skryt toe nêe as 'n bewysstuk in die saak gedien nie. Ná die verhoor, waarin Breytenbach skuldig bevind is, word berig dat die appèlsaak teen die verbod op Skryt waarskynlik in Januarie 1976 sal plaasvind. Vir Brink 'wag daar egter self 'n harde neut om te kraak', naamlik die verwysing in een gedig na die Eerste Minister as 'slagter'. Volgens die koerantberigte is daar 'betroubaar verneem dat prof. Brink in sy oorspronklike pleidooi sou aanvoer dat die gedig nie na mnr. Vorster ver-

wys nie; in sy bekentenis aan die einde van sy verhoor het Breytenbach egter self sy verskoning aan mnr. Vorster aangebied oor dié spesifieke gedig wat na die Eerste Minister verwys' (Ogb. en Oost. 28.11.75).

Op 21 Desember 1975 berig Rapport dat die appèl amptelik teruggetrek is 'op versoek van Breytenbach'.*) (Reaksie op die verbod op Skryt word in 8.1 bespreek.)

6.4 DIE VERSKYNING EN ONTVANGS VAN VOETSKRIF

'Wat Perskor betref, is Breyten Breytenbach die verlore seun wat teruggekom het', het mnr. Schalk van der Merwe, hoof van Perskor Boeke op 20 Februarie 1976 in Johannesburg gesê toe hy Breytenbach se digbundel wat in aanhouding geskryf is, aan sowat twintig mense bekendgestel het (Hoofst., 21.2.76). Dié bundel gedigte, Voetskrif, is opgedra aan Yolande 'en met dank aan Kolonel Broodryk J.C.', die ondersoekbeampte in die Breytenbach-saak.

Terwyl die verskyning van Voetskrif by die uitgewery Perskor, die opdrag aan Kolonel Broodryk en die bundel se bekroning met die Perskorprys Breytenbach se literêre integriteit in diskrediet bring by sy (oorsese) vriende wat reeds verwar is deur sy belydenis van 'opregte berou' (kyk hieroor Ena Jansen in De Volkskrant, 6.12.82 en Adriaan van Dis in NRC Handelsblad, 7.12.82), word die bundel as 't ware met trompetgeskal verwelkom in die Afrikaanse pers en geloof deur kritici.

Die Transvaler (16.2.75) glo dat 'n nuwe Breyten Breytenbach gebore is uit die skokervaring wat (hom) te beurt geval het met sy inhegtenisneming, aanhouding, verhoor en vonnis van nege jaar tronkstraf' en gee sy lesers 'n kykie in die diepste en teerste emosie' van die skrywer in aanhouding deur van die verse uit Voetskrif te plaas (dit val saam met 'n reeks artikels oor Breytenbach waarin sy broer Cloete sê dat 'n opregte bekering' by die digter plaasgevind het — Tv., 16-23.2.76). In hierdie tyd hef die SAUK ook sy verbod op Breytenbach

*) Breytenbach ontken dit later ten sterkste en beweer dat dit 'n set, buite sy medewete, was om optrede deur ander skrywers in die kiem te smoor.

op nadat sy naam vir jare nie gebruik is of sy werk nie genoem is nie — en dit met 'n bespreking deur F.I.J. van Rensburg wat Voetskrif aanprys as 'nie net een van die mees besondere bundels in Breytenbach se poësie nie, maar in Afrikaans' (Rap., 29.2.76).

Die verskyning van Voetskrif lok ook kommentaar uit van die publiek. Mees omstrede hiervan was die reaksie van dr. Koot Vorster, Assessor van die Algemene Sinode van die N.G. Kerk, by die opening van 'n vrouediensbyeenkoms van die N.G. Kerk vir Noord- en Wes-Kaapland. Hy beskou dit naamlik as 'n 'tragedie' dat, 'terwyl ons seuns aan ons grense sterf', Breytenbach in die gevangenis sit en skryf. 'Die ink is skaars droog dan word dit deur die pers gejaag en terwyl die drukkersink nog nat is, word hierdie onsin deur groot letterkundiges as kuns uit die boonste rakke opgehemel' (Beeld, 11.3.76). Vir Vorster is die feit dat 'n 'volksvyand' se 'snert' aan 'ons seuns en meisies aan ons universiteite' opgedis word as goeie letterkunde, deel van die 'stryd om ons bloed': 'Op maatskaplike gebied en letterkundige terrein, op politieke vlak en op kerklike erf, word alles in die stryd gewerp om ons van ons eiendom te beroof en ons tot een groot vaalgrys massa slawe, volgens die resep van die Kommunisme "een volk, een kerk en een wêreldregering" te maak' (ibid.). Teenoor Rapport (14.3.76) erken dr. Vorster (broer van die destydse Eerste Minister wat Breytenbach as 'verraaier' bestempel het) dat hy nie self Voetskrif gelees het nie en ook nie van plan is om dit te doen nie; hy grond sy aanval op die resensie van F.I.J. van Rensburg wat hy oor die radio gehoor het. In 'n brief in Rapport (21.2.76) verdedig dr. Vorster sy sienswyses verder en stel hy dit dat hy die boek nie hoëf te lees nie, maar kan beoordeel 'in die lig van die getuienis wat in die hof uitgekom het'; hy wil hom immers nie uitspreek oor 'letterkundige gehalte' nie.

F.I.J. van Rensburg (Rap., 28.3.76) beskou só 'n stelling as 'onhoudbaar'. Hy wys weer eens (soos ná afloop van die verhoor) daarop dat hy self nog altyd 'gepleit het om nugterheid teenoor Breytenbach se werk', in plaas van 'matelose verering' of 'blinde verguising'. Alhoewel die digter se politieke optrede vir Van Rensburg 'van redelik

vroeg af verwerplik' was en hy dit volkome aanvaarbaar vind dat hy in die tronk is, het hy waardering vir 'n 'groot deel van sy werk' — bowendien staan Voetskrif vir hom in die teken van 'berou en ommekeer'. Vir Van Rensburg lê die groot verskil tussen homself en dr. Vorster daarin dat laasgenoemde 'glo dat ons op die oomblik net een taak het: om skanse op te rig; ek glo dat agter daardie skanse ons geesteslewe moet voortgaan (my kursivering — F.C.)'. Die Afrikanervolk kon dit immers nie bekostig dat daar 'n breuk in sy geestestradisie ontstaan nie'; ons militêre paraatheid en ons skeppingslewe moet in 'n sowel-as verhouding staan: 'Elke goeie ding wat in Afrikaans geskryf word, is net so 'n bevestiging van die Afrikanervolk se reg op voortbestaan in hierdie land en in die wêreld as watter ander onderneming ook al'. Van Rensburg se mikpunt is dus net soos dié van dr. Vorster gerig op die 'voortbestaan van die Afrikanervolk' — al vertrek hy vanuit 'n ander hoek.

Dr. J.A. Loader van die departement Semitiese Tale, Universiteit van Pretoria, voel dit sy plig om op dr. Vorster se uitlatings te reageer, veral omdat laasgenoemde se sienswyses vertolk kan word as verteenwoordigend van kerklike opinie in die algemeen — 'n indruk wat kan bydra tot die reeds bestaande wrywing tussen Kerk en kunstenaar (iets wat bevestig word deur Jeanne Goosen in die rubriek 'Straat af' in Hoofst., 13.4.76). Loader meen die prinsipiële grondslag van Vorster se verdediging (in Rap., 21.3.76) skep 'n verleentheid vir die kerk en teologie en kan nie teenoor denkende mense verantwoord word nie. Loader se kritiek is gerig teen die volgende uitgangspunte: (i) Die idee dat oordele gevorm kan word aan die hand van tweedehandse inligting; dit stry teen die prinsipes van die eksegetiese wetenskap wat berus op die interpretasie van literêre produkte. (ii) Die gebeurtenisse en omstandighede rondom 'n literêre werk kan nie as uitgangspunt vir beoordeling geneem word nie; die teks moet sentraal staan. Eers moet die vorm en inhoud daarvan ontleed word voordat dit in verband met historiese omstandighede gebring word. (iii) Die onaanvaarbaarheid van die persoon van die kunstenaar kan nie as kriterium vir teksoordeel gebruik word nie. (iv) Vorster se optrede is 'n teksboekvoorbeeld van die selfgenoegsaamheid wat vervat is in 'n geslote

sisteedenke waar die vermoë ontbreek om klanke in die wêreld rondom hom ernstig te neem en te interpreteer' — dit verteenwoordig 'n versterkte wysheid wat die betrekking met die werklikheid en aktualiteite van die wêreld verloor het' (Rap., 11.4.76). (Kyk ook Loader se reaksie op Breytenbach se Rapportprys-toespraak in 8.2.4.)

Wat betref die ontvangs van Voetskrif deur ingeligte lesers is dit opvallend dat sommige lesers — wat in 1975, toe Breytenbach in diskrediet was en die Afrikaanse letterkunde daardeur 'skade berokken is', so aangedring het op die skeiding van kuns/werklikheid en kunstenaar/mens — nou die 'agtergrondgeskiedenis' van die bundel en/of Breytenbach se 'bekering' in berekening bring of laat meesprek in hulle waarde-oordele. (n 'Bekeerde' Breytenbach hou immers nie gevaar in vir die status quo aan die een kant of vir die saak van 'betrokke' skrywers aan die ander kant nie.)

Annari van der Merwe (1976:59) skryf die groot belangstelling waarmee daar op hierdie bundel gewag is, toe aan redes wat 'uit die aard van die digter se oënskynlike politieke ommeswaai ten tye van die verhoor, nie suiwer literêr kan wees nie'; as lesers egter op 'belydenispoësie en verduideliking gehoop het, was dit tevergeefs'. Vir sommige lesers bevestig die bundel egter wel 'dat sy betuiging van berou in die hof geen leë gebaar was nie' en die bundel word gesien as 'n geleentheid vir Breytenbach 'om hom deur sy skryfwerk te rehabiliteer en te regeneer' (komende van F.I.J. Van Rensburg wat, soos vroeër aange-
toon, die bundel hoog aanslaan — Rap., 28.3.76). Ander lesers formuleer dit versigtiger en betrek nie soseer die skuldbelydenis nie, maar die gevangeniservaring. P.D. van der Walt meen byvoorbeeld dat die 'agtergrondgeskiedenis' bydra tot die leeservaring en aan die gedigte van onthou en verlang 'n dringendheid en intensiteit verleen wat die bestes 'n ontroerende leesgebeurtenis maak (Tv., 3.4.76). Gerrit Olivier beklemtoon dat die bundel méér is as 'n 'kuriösiteit van biografiese belang', maar ontken nie dat Voetskrif die 'resultaat is van Breytenbach se resente ervarings' nie (Beeld, 5.4.76). Abraham H. de Vries waarsku egter teen die 'gevaar' van die gebruik van die agtergrondgeskiedenis by die beoordeling van Voetskrif (Oost., 30.3.76).

Hoewel kritici daarop wys dat Voetskrif nie soseer opvallende 'vernwing' in Breytenbach se poësie bring nie (Brink, Rap., 21.3.76; Cloete, Jun. 1977:160; Olivier, Beeld, 5.4.76; A. Van der Merwe, Apr. 1976:59) word die bundel entoesiasties ontvang as h 'nuwe hoogtepunt' in Breytenbach se oeuvre — veral ná die 'insinking in sy vorige twee bundels' (Cloete, Olivier en Johann Johl, Vo., 29.4.76). André P. Brink sien Voetskrif in sy geheel as h 'indrukwekkende toevoeging tot h indrukwekkende digterskap', maar meen dat h finale oordeel teruggehou moet word tot al die feite om die publikasie daarvan opgeklar kon word.

Hierdie bedenkinge van Brink word bevestig toe nuwe feite oor die publikasie van Voetskrif tydens die tweede Breytenbach-verhoor op die lappe kom. In h gesmokkelde brief aan Brink, wat tydens die hofspraak as getuieenis voorgelê word, noem Breytenbach Voetskrif h 'slaggat' bundel wat in h maand geskryf is en wat hy nie kon hersien of korrigeer nie. Die 'opdrag', afgesien van dié vir Yolande — 'was op dringende' versoek (Weltz, 1977:142; Viviers, 1978:103; NRC Handelsblad, 11.12.82). In Confessions skryf Breytenbach soos volg oor die aandeel van kolonel Broodryk ('Huntingdon') in die publikasie van die bundel:

The very existence of this volume was exploited by Huntingdon. He saw herein one more way to manipulate me and simultaneously to improve his image and, he hoped, his acceptability to the literary community among the Afrikaners. He did not want to be known as a cultural barbarian, and in any event he was intuitive enough to understand that the real threat to the Afrikaner would come from within their own ranks — so, farsighted, he already had to lay the first lines of infiltration into the ranks of the Afrikaner writers from whom he suspected subversive ideas or rebellious noises in time to come. He insisted quite brazenly that the volume of verse should be dedicated to him. It was a naked instance of horse-trading: you dedicate this to me and I allow you to have it published. (1984:138)

Volgens Breytenbach was die res van die bundel ook gesensor deur Broodryk self (Welz, 1977:142; Viviers, 1978:103 en Confessions, 1984:138) — die 'grappigste weglating' was 'n vers getiteld 'Help' waarvan die teks bestaan het uit 'help!' Breytenbach sien dit as ironies dat 'my nemesis, the man who was — however insiduously — trying to have my guts and to flip me inside out, at the same time acted as my literary agent — in fact creating or giving me the possibility of survival' (Confessions, 1984:138).

6.5 WOELINGE OM SEISOEN

'Die jaar 1976 het begin met die publikasie van Breyten Breytenbach se digbundel Voetskrif; sowat die laaste publikasie van literêre betekenis uit dieselfde jaar is sy "reisboek" 'n Seisoen in die Paradys; en as mens in terme van literêre pryse moet dink, dan het hy hier min of meer 'n wenkombinasie soos laas in 1964 met Katastrofes en Die ysterkoei moet sweet' gehad (André P. Brink, Rap., 23.1.77).

Dit is ironiese sameloop van omstandighede wat veroorsaak dat Voetskrif en Seisoen weer, soos sy dubbele debuut in 1964, by Perskor (die ou APB) verskyn. Seisoen, wat geskryf is ná Breytenbach en sy vrou se 'negentig dae' in Suid-Afrika gedurende 1973, het by aanvanklike voorlegging aan die skrywer se destydse uitgewer, Daantjie Saayman van Buren, probleme ondervind. In Rapport (13.10.74) is berig dat Saayman, uitgewer van die verbode Kennis van die aand, voor die vraag te staan gekom het of hy Seisoen onveranderd moet publiseer. Met die Hooggeregshof-uitspraak van 3-0 teen Kennis het sake vir hom as uitgewer moeilik geraak: 'Ek moet nou by die lees van 'n manuskrip dubbel probeer oordeel: Eers wat ek dink, en dan wat ek dink die Publikasieraad sal dink!' Hy weier egter om die manuskrip voor publikasiedag aan die Publikasieraad voor te lê; hy sal egter ook nie daarvan hou om dele uit te sny nie — en die skrywer sal in elk geval daarteen gekant wees. Breytenbach weier dan ook om aan die werk te verander (ST., 20.10.74). Die manuskrip is nie deur Buren gepubliseer nie omdat Saayman se uitgewery gesluit het (Tv., 12.8.75).

Uiteindelik word Seisoen eers in 1976 gepubliseer — 'drie jaar na die skrywe daarvan en intussen het die situasie van die skrywer verander' (Ogb., 30.11.76).*) Oor hoe dit gekom het dat Seisoen (en Voetskrif) juis deur Perskor gepubliseer is, bestaan uiteenlopende menings. Volgens uitgewer Bartho Smit het hy, nadat hy Voetskrif gepubliseer het, 'via Cloete (Breytenbach) 'n versoek van Breyten ontvang om na die manuskrip, waarvoor daar toe reeds byna drie jaar lank geen uitgewer gevind kon word nie, te kyk' (Beeld, 25.7.77). Perskor het aangebied om Seisoen, met bepaalde snitte, uit te gee. Uit die gesmokkelde tronkbriewe blyk dit dat Breytenbach van Perskor gebruik maak omdat hy verplig is om aan te hou 'staatmaak op die dienste — as bemiddelaar by die Eerste Minister — van Bartho se baas, ene (Marius) Jooste' (Viviers, 1978:161 en 188). Die rede waarom hy hierdie ou manuskrip weer opdiep was 'in order not to have my voice cut off entirely' (Confessions, 1984:139).

Die Afrikaanse pers maak 'n groot ophef van die verskyning van Seisoen: 'Dis seker nie onwaarskynlik dat 'n Seisoen in die Paradys vanjaar se grootste Afrikaanse verkoper in die Kerstyd sal word nie' (Rap., 21.11.76); 'n Boek van Breyten Breytenbach waarop Afrikaanse lesers al die afgelope vier jaar in spanning wag...verskyn vir die eerste keer oor 'n week of twee by Perskor' (Va., 26.11.76); 'Seisoen is 'n intens persoonlike belewenisdokument, amper 'n pelgrimstog, en ook 'n spieël van wat die oë van die teruggekeerde verlore seun gesien het. Vandag, vier jaar later, is daardie spieël nog glashelder' (Va., 9.12.76).

*) D.H. S(teenberg) meen die feit dat só 'n kritiese werk wel in die taal van die heerser verskyn, 'enersyds 'n waarborg is dat so 'n stem gehoor word deur diegene op wie die kritiek gemik en/of van toepassing is, en andersyds 'n aanduiding van hoe veel daarvan nie steek hou nie' (1978:14-15). Breytenbach se mening oor waarom sy boeke wel toegelaat word, is reeds vroeër aangehaal, naamlik dat dit 'n 'skyn van oopheid' moet skeep; dit hou ook verband met die besondere posisie wat die Afrikaanse skrywer in die gemeenskap inneem.

Kritici verwelkom en prys deur die bank die reisjoernaal as 'van die fynste prosa wat ons in Afrikaans het' (Va., 9.12.76 en Hoofst., 18.2.77); 'n 'hartseer lofsang' selfs in sy 'baldadigheid van woordspel, fantasie, wisseling van prosa en poësie en deurmekaargooi van style' (Abraham H. de Vries, Bu., 6.1.77); 'n 'triomfantelike geheel...van versoening, integrasie' (André P. Brink, Rap., 23.1.77); 'n 'boeiende en briljante relaas' (P.D. van der Walt, Tv., 29.1.77); 'n voortreflike stuk werk waarin die vakmanskap, die taalvernuf en die veelsydigheid van Breyten Breytenbach duidelik na vore kom' (Fanie Olivier, Ogb., 31.3.77).

Die meeste van die kritici verwys, op die een of ander manier, na Breytenbach se 'bekering'. 'HW'; resensent van Die Vaderland (9.12.76) meen die omstrede dele is geskrap nā Breytenbach verhoor is en 'n verandering van geesteshouding jeens die Regering ondergaan het'. Abraham H. de Vries kan ook nie nalaat om te vermeld dat die skrywer se situasie sedert die skryf van Seisoen verander het nie; hy verwys spesifiek na die gesprek met Panus wat hy as 'n sleutel tot die stryd van 'n digter met homself en sy omstandighede' sien. De Vries glo dat die argument 'hardloop jy weg van beide die sosiale...en die persoonlike verantwoordelikheid' (Seisoen, 1976:139) in Breytenbach se 'bestaansbelydenis' tydens sy verhoor voortgesit word. (Bu., 6.1.77). Brink sien Seisoen ook as verslag van 'die baie nuwe velle wat die swerwende slang onderweg sal afwerp, al sy nuwe dode en geboortes en reïnkarnasies'; die reis is nie net 'terugkeer' nie, maar ook 'reïntegrasie'. Volgens hom roep die teks dié vraag op 'vir die nie-literêre maar sommer net min of meer denkende en voelende mens': 'Watter oordeel roep 'n bewind op homself af wat so 'n gees tot 'n uiterste wanhoopsdaad dryf en hom daarna in die gevangenis smyt?' (Rap., 23.1.77). P.H. Roodt (Rap., 6.2.77) vergelyk laasgenoemde uitlating van Brink met Breytenbach se woorde in die hof ('Ek is jammer oor die onbesonne en dom dinge wat ek gedoen het...') en besluit: 'Hier het ons aan die een kant die groot man (twee woorde) Breytenbach: vol wysheid, smart en berou; aan die ander kant: die heer Brink vol bravade...Daar is iets makabers en treurigs aan 'n mens (erger nog: 'n vriend) wat 'n ander se ongeluk en berou minag en dit desnieteenstaande

vir sy eie klein politieke speletjies wil gebruik. Dis jammer dat Brink dié hofwoorde wil doodpraat. Die verklaring in die hof was sekerlik ook 'n repudiëring van die "onbesonne" politiek in 'n Seisoen in die Paradys.' Dat Brink nie Breytenbach se bekering 'doodpraat' nie, maar dit ter gelegeener tyd gebruik, blyk uit sy brief (Bu., 18.2.77) waarin hy Aat Kaptein daarvan beskuldig dat hý nie werklik Breytenbach se berou aanvaar in die sin van 'relativering van die verlede' nie. Sy uitlating in die resensie van Seisoen, waarteen Roodt dit het, plaas Bink in hierdie brief in die konteks van die visumweiering wat Breytenbach tot sy 'wanhoopsdaad', sy 'oomblik van futiele geweld' gedryf het.*)

Toe Seisoen uiteindelik verskyn het, was dit met snitte. Volgens Bartho Smit (Beeld, 25.7.77) was dit op versoek van Breytenbach self wat gevra het dat hy enigiets wat sy 'posisie in die tronk sou kon bemoeilik' moet uithaal — op voorwaarde dat dit in oorleg met Ampie Coetzee en John Miles gedoen word. In gesmokkelde briewe aan Brink vertel Breytenbach dat Seisoen om 'taktiese en finansiële' redes 'gekater' by Perskor gaan verskyn; hoewel 'Ampie en John darem probeer keer het' glo hy dat Bartho/Chris 'seker die botoon sal voer' — hy self het die veranderde manuskrip nie gesien nie (Viviers, 1978:104, 188^{**}). In 'n brief aan Yolande skryf Breytenbach 'dat Cloete bietjie deur Bartho om die bos gelei kan word'; hy vrees veral 'dat Bartho dink of maak asof hy dink dat Boetie gesprekke met my gevoer het oor die weglatinge in die teks waarop Bartho besluit het. Blykbaar bo en behalwe die weglatings van Ampie en John en ook sonder dat hulle daarvan geweet het. En hy dink miskien selfs dat Boetie my toestemming daarvoor gekry het. Dis alles nie waar nie. Inteendeel, elke keer as hy my sien, verseker Boetie my dat nie te veel uitgesny is nie, ensovoorts — behalwe die laaste keer in September toe hy my vertel het dat Bartho verder gegaan het met die weglatings van die kêrels' (op.cit.:161).

*) Die Brink-resensie word geskryf ná die 'ondergrondse' korrespondensie tussen Brink en Breytenbach waarin laasgenoemde die geleentheid gehad het om sy 'belydenis' in 'n ander lig te stel. Brink se wisselende menings oor die 'belydenis', soos ook blyk uit sy reaksie op Aat Kaptein (kyk ook 6.6) en die New Review-artikel, is telkens bepaal deur nuwe kennis wat bekom is.

**) 'n Vollediger weergawe van laasgenoemde brief van Brink verskyn tydens die hofsak in Die Burger (8.7.77).

Ná hierdie uitlatings in die tweede hofsak aan die lig gekom het, verweer Bartha Smit hom in 'n brief aan Beeld (25.7.77) deur hom daarop te beroep dat hy die manuskrip, met die nodige regshulp, met 'n fyn kam deurgegaan het en die voorgestelde snitte voorgelê het aan Coetzee, Miles en Lindenberg wat deur hulle bygebring is: 'Daar moet onthou word dat Seisoen geskryf is voor Breytenbach se "bekering" waarmee hy ons almal met 'n kluitjie in die riet gestuur het'. Smit beklemtoon dat niks uit Seisoen gesny is 'sonder goedkeuring van (Breytenbach) se drie beskermhere nie' en die snitte is gedoen om 'Breyten te beskerm'. Met die deurlees van die galeie is los sinne, met toestemming van die driemanskap, wat aanvanklik 'misgekyk' is, geskrap. Volgens hierdie brief is daar 'hoogstens altesaam 10 of 12 folio's gesny' uit die manuskrip van oor die 300 folio's. In 'n artikel in Die Vaderland (18.7.77) word Smit egter anders aangehaal: 'Altesaam sowat 30 bladsye is verwyder'. In 'n artikel in Stet (1985:4) vertel Truida Lijphart dat sy in September 1984 die 'driemanskap' een vir een uitgevra het oor wat hulle nog kan onthou van die snitte wat hulle aangebring het. Hulle het aldrie onthou dat 'n stuk oor Robbeneiland gesny is, een oor 'n besoek aan Sobukwe en hulle was nie seker of die stuk oor die veiligheidspolisie moes uitkom nie. Hulle glo nie een dat klein fragmentjies en los sinne hier en daar in die teks geskrap is nie. 'n Vergelyking wat Lijphart met die Nederlandse^{*)} en Engelse vertalings gemaak het, toon egter talle verskille — op baie plekke ontbreek in die Afrikaanse teks 'n sin of woord, afgesien nog van langer fragmente. Onder die weggeraakte fragmente, wat Lijphart in hierdie artikel aanvul, is daar volgens haar 'die mooiste of ontroerendste stukkies van die hele boek'; buitendien onderbreek die weglatings die kettings van motiewe wat dwarsdeur die boek loop. Die vertalings is nie verbied in Suid-Afrika nie — 'dit het dus nooit baie sin gehad om die Afrikaanse uitgawe so te vermink as die uitgesnyde dele tog vryelik verkrygbaar was nie'.^{**)}

^{*)} Meulenhoff het gewerk met 'n tiposkrif wat hulle laat vertaal het. Lijphart weet nie of hierdie tiposkrif identiek is aan Perskor se bron nie en sy kan nie 'n kopie van die oorspronklike manuskrip, wat wel in omloop was in Suid-Afrika, in die hande kry nie. Die Perskor-bladproewe in SENSAL se besit bevat nie die uitgelate dele wat deur Lijphart gestel is nie. 'n Lysie met 'politieke probleme' (Bylae A) maak melding van langer passasies wat uitgelaat is (byvoorbeeld dié oor Robbeneiland, die besoek aan Sobukwe en die veiligheidspolisie) asook sinne en sinsnedes. Daar is ook 'n lysie woorde wat 'aanstootlik' is en daarom weggelaat is.

^{***)} In Confessions (1984:226) vertel Breytenbach hoe hy tydens sy tweede verhoor toegelaat is om Seisoen te lees. Die kopie wat aan hom gegee was, was deur die hande van 'n 'tronksensor'; in die kantlyn, verwysend na onderstreepte gedeeltes, was aanmerkings soos: 'aanval teen die kerk' of 'ondermynend'.

Vroeg in 1977, terwyl Breytenbach nog in eensame aanhouding is, ontstaan daar in Die Burger se briefkolomme 'n polemiekie na aanleiding van Abraham H. de Vries se brief oor die uit die gevangenis gesmokkelde Lehnberg-verhaal^{*}) en die beplande wetgewing van die Minister van Gevangeniswees teen sulke ongewenste praktyke. De Vries was besorgd daarvoor dat sodanige wetgewing sou verhoed dat Breytenbach in die tronk kon skryf en van daaruit publiseer: 'Wie wil nou toesien dat, weens die onverantwoordelikheid van sensasiejoernalistiek, 'n stuk Afrikaanse letterkunde nege jaar lank in die tronk gestop word saam met Breytenbach?' De Vries beroep hom in sy pleidooi op skryf/publikasie-geleentheid vir Breytenbach op historiese voorbeelde soos Oscar Wilde, Francois Villon, Ezra Pound, asook op Genet, Solzjenitsyn en Achterberg wat 'geld gemaak het uit eie misdaad', maar sonder wie 'die letterkunde darem baie armer sou gewees het' (Bu., 22.1.77).

Hierdie brief lok kommentaar uit van Aat Kaptein^{**}) wat voel dat Breytenbach wel toegelaat moet word om in die tronk te skryf ('in die naam van menslikheid en in belang van ons taal'), maar nie om te publiseer nie (Bu., 27.1.77). Hierdie siening lei weer tot teenreaksie van Frans Venter, André P. Brink en De Vries. Die Burger gee die laaste woord in die debat aan Aat Kaptein. Omdat hierdie debat verteenwoordigend is van die soort reaksie wat rondom die verhoor hoogty gevier het, word dit breedvoerig bespreek.

Kaptein se redes waarom Breytenbach nie toegelaat moet word om te publiseer nie, is:

^{*}) Marlene Lehnberg was die berugte 'skêr-moordenares' wat in 1975 tot twintig jaar tronkstraf gevonnissen is. (Sy is in 1986 vrygelaat.)

^{**}) Eienaar van die Uitgewery Culemborg. Op Frans Venter (Bu., 1.2.77) se beskuldiging dat hy hom uitgee vir 'grootpaap van die Afrikaanse letterkunde' wat Breytenbach 'probeer reduseer tot 'n oppervlakkige, onrype versemaker' verweer Kaptein hom deur hom daarop te beroep dat hy sy plig teenoor die Afrikaanse letterkunde (en die vernuwingsdaarvan) gedoen het deur onder andere De Vries se eerste boek te publiseer, asook dié van Etienne Leroux en Ingrid Jonker (Bu., 11.2.77).

- (i) Dit sou daarop neerkom dat daar 'n onderskeid gemaak word tussen die digter en die terroris: 'Ons kan nie oor die digter Breytenbach praat sonder om oor die veroordeelde man te praat nie' (Bu., 10.2.77). Kaptein meen Breytenbach 'is nie verniet vir nege jaar in die tronk gestop nie: elke staat het die reg en die plig om homself en sy mense te beskerm'. Vir hierdie leser weeg die 'veiligheid van sy land' méér as 'oorweginge van artistieke aard (want) met gedigte hou jy die vyand nie buite die grense nie' (Bu., 27.1.77).
- (ii) Dit sou 'n teken wees dat Breytenbach se 'betrainde politieke paljas' (Bu., 27.1.77) in die hof sy vorige optredes kanselleer. Kaptein haal dan wyd aan uit vroeëre uitsprake van Breytenbach om te beklemtoon dat dit nie, in die belang van die letterkunde, vergeet moet word nie dat Breytenbach hom oor 'n lang tyd beywer het vir 'n gewelddadige rewolusie' in sy land: 'Waar op aarde word dit nog gevind dat mense só lief is vir hul eie letterkunde dat hulle bereid is om alles (selfs gewone oordeelsnorme) op te offer vir één digter?' (Bu., 10.2.77).
- (iii) Dit sou 'n presedent skep wat sou 'uitrimpel tot op die strandjies van Robbeneiland' (Bu., 27.1.77).
- (iv) Dit sou 'n 'liberale beeld' verleen aan die regering en daardeur Breytenbach se siening bevestig dat hy toegelaat word om in Suid-Afrika te publiseer sodat dit kan lyk of die owerheid liberaal is (Bu., 10.2.77).
- (v) Dit sou 'n knou wees vir 'n 'volk se nasionale selfrespek' (Bu., 10.2.77). En volgens Kaptein is dit juis 'n volk se 'nasionale selfrespek' wat hom in staat stel om 'elke vorm van verraad te behandel met die veragting wat dit verdien' (Bu., 11.2.77).

Enkele fasette van die reaksie wat Kaptein uitlok, word hier uitgelig omdat dit implikasies inhou vir die huidige ondersoek:

- (i) De Vries, Venter en Brink — wat almal meen dat Breytenbach ook toegelaat moet word om te publiseer — maak 'n onderskeid tussen Breytenbach die politieke figuur en Breytenbach die digter. De

Vries stel dit dat die man Breytenbach 'oor sy verraad' in die tronk sit, maar dat dit 'suiwer onsin' is om te sê dat sy poësie en die publikasie daarvan 'verraad' is (Bu., 19.2.77). Venter voel Kaptein se clichés oor die prioriteit van staatsveiligheid is 'irrelevant omdat dít nie is waaroor die gesprek gaan nie'; Kaptein 'preek vir die Kommuniste en die militantes, want geen enkele verantwoordelike Suid-Afrikaner en sekerlik geen enkele beduidende Suid-Afrikaanse skrywer het nog ooit, in enige opsig, met die owerheid fout gevind omdat Breytenbach vir sy wilde en gevaarlike politieke manewales gestraf is nie'. Máár, hoe 'verwerplik Breytenbach se politieke doen en late ook al is, sy bydrae tot Afrikaans is voortreflik. Daarom gaan dit hier om veel meer as net Breytenbach se persoon. Dit gaan om die Afrikaanse letterkunde... En dit in 'n jaar dat ons met soveel ophef Taalfees gevier het!' Sy pleidooi is: 'Straf die man, maar laat die digter dig, laat hom publiseer. Afrikaans het hom bitter nodig!' (Bu., 1.2.77). Venter meen dat 'selfs die mees deurwinterede dwarstrekker' nie met Kaptein sal stry dat Breytenbach ten regte 'vasgetrap, verhoor en gestraf' is vir sy politieke oortredings nie — 'ons is dit almal roerend eens dat Breytenbach erg gesondig het en dat hy na verdienste gestraf is', maar die digter Breytenbach moet toegelaat word om te publiseer, 'ter wille van Afrikaans' (Bu., 22.2.77). Brink (Bu., 18.2.77) stem volledig saam met 'Frans Venter se uitmuntende bydrae' tot die Breytenbachdebat; ook hy aanvaar soos 'elke redelike mens dat Breytenbach gestraf moet word vir sy wetsoortreding, maar die 'kern van die saak' is dat 'een van ons grootste digters nie die swye opgelê moet word nie.

- (ii) Hierdie briefskrywers distansieer hulle met groot nadruk van Breytenbach se politieke beskouing en veral van sy onderskrywing van geweld. De Vries herinner Kaptein daaraan dat eersgenoemde hom reeds in 1968 in die openbaar gedistansieer het van Breytenbach se politiek en die 'man hard genoeg aangespreek het' in 'sulke sterk taal dat die redakteur aangedring het op meer parlementêre taal' (Bu., 19.2.77). Brink, wat Breytenbach se huidige posisie sien as uitvloeisel van 'sy oomblik van futiele geweld' beklemtoon dit dat hy 'deur baie jare met

Breyten geargumenteer het oor die rol van geweld' en vir dié wat nog twyfel 'bevestig ek dat ek vandag — anders as in 'n kort periode ná 1968 — vir géén saak 'n morele oplossing in geweld sien nie. (Daarom ook nie in die konstruktiewe geweld van 'n bewind wat sy teenstanders dryf tot so 'n blindheid dat hulle naderhand dink geweld is al wat oorbly nie.)' (Bu., 18.2.77).

(iii) Daar word 'n beroep gedoen op Breytenbach se 'opregte' berou en sy insig in die 'futielheid van geweld'. Venter noem Kaptein se ongeloof in die opregtheid van Breytenbach se bieg 'n tragiese gebrek aan insig'; hy self sien Breytenbach se ommekeer in die hof as uitvloeisel van 'die haglike tweestryd in Breytenbach tussen mens en digter, sy opsetlike uitlewering van homself as burger, om gestraf te word, sodat die digter in hom bevry kan word' (Bu., 1.2.77). Breytenbach het, volgens Venter, 'sy les geleer' — 'hy het na sy vaderland teruggekeer om vir sy politieke dwalinge te boet' en mense soos Kaptein, wat dit nie kon insien nie, is 'naïef' (Bu., 22.2.77). De Vries tipeer op sy beurt Kaptein se ongeloof in Breytenbach se bekering as 'doodgewone beteweterigheid' en 'n gebrek aan 'deernis' (Bu., 19.2.77). Vir Brink is die kern van Breytenbach se berou dat dit 'die verlede relatiewe' (Bu., 18.2.77). ('Verligtes'/Sestigers sou enkele maande later ietwat in 'n verleentheid wees toe 'onthullings' tydens die tweede Breytenbach-verhoor die digter se ommekeer/berou in 'n ander lig geplaas het.)

(iv) Klem word (soos in 1965 met die visumweiering) geplaas op die uniekheid van die Breytenbach-geval. Venter glo Breytenbach se geval 'is sekerlik uniek en daar is tog wat te sê daaroor dat hy anders behandel moet word' (Bu., 1.2.77). De Vries maak Kaptein se argument dat toelating aan Breytenbach om te publiseer 'n presedent sal skep, af as belaglik omdat Breytenbach se geval so uniek is: 'Watter ander Afrikaanse skrywer of digter, trouens watter skrywer of digter in enige taal, sit op Robbeneiland? En selfs al sou daar een wees — van wie ek nie bewus is nie — het hy drie maal 'n literêre prys gekry omdat sy werk drie jaar deur drie verskillende keurkomitees aangewys is as

die heel beste van daardie jaar? Breytenbach het die C.N.A.-prys drie maal gekry. Wie sit op Robbeneiland — of in enige Suid-Afrikaanse tronk — wat al die Reina Prinsen-Geerlingprys ontvang het én die APB-prys...? Of die ekwivalente van hierdie pryse in enige taal? Watter ander gevangene kan dus met dieselfde literêre agtergrond aansoek doen om publikasievergunning?...Om publikasievergunning aan Breytenbach as presedent te beskou, lyk my selfs op 'n manier grappig. Want mnr. Kaptein se gevreesde anargie en losbandigheid kan slegs dan losbars as daar twee, drie, ses skrywers in Suid-Afrikaanse tronke sit met gelyke meriete of meer. Bid jou aan. Hierdie land se naam is nie Soviët-Afrika nie, dis Suid-Afrika. Kom ons hou dit so!' (Bu., 2.2.77).

- (v) Die brieffskrywers staan krities teenoor bepaalde fasette/uitvloeiings van die politieke stelsel in Suid-Afrika. Venter glo dat Breytenbach as gevolg van die visumweiering in 1965 rede gehad het om 'tot in sy diepste vesel verbitterd te wees' en dat dit, alhoewel dit hom nie 'n permit verskaf het om sy eie land te beswadder soos hy gedoen het nie', wel sy 'verbittering, sy blinde en dwase verzet' verklaar (Bu., 22.2.77). Brink staan krities teenoor 'n regering wat met die visumweiering 'n hipergevoelige man begin dryf het tot waar hy uiteindelik 'n wanhoopsdaad gepleeg het' en hy protesteer teenoor 'n stelsel wat mense vir 'n onbepaalde tyd kan aanhou sonder dat 'n aanklag teen hulle ingebring word (Bu., 18.2.77). Hierdie brieffskrywers se kritiek is beperk tot bepaalde fasette van die amptelike beleid. Hulle spreek hul egter in hierdie polemiekie nie uit oor die beleid van apartheid/afsonderlike ontwikkeling as sodanig nie.* Hulle beklemtoon deurentyd hul afkeer van geweld en die feit dat hulle ideologiese verskil van Breytenbach, die rewolusionêr, maar lewer hier nie kommentaar op bepaalde sake wat Breytenbach dwarsdeur sy openbare politieke loopbaan en selfs tydens sy hofverklaring afgewys of bepleit het nie, byvoorbeeld: die politieke konnotasies verbonde aan die konsep 'Afrikaner'; Afrikaans as 'verdruckerstaal' teenoor 'taal van bevryding';

*) In ander tekste veroordeel Brink, en ook Rabie, egter wel die apartheid en minderheidsregering.

die totstandkoming van 'n Suid-Afrikaanse identiteit'; 'n kompromislose afwysing van rassisme; die uitgangspunt dat 'n wit minderheidsregering in Suid-Afrika onwettig is; die siening van demokrasie as een-man-een-stem en dus 'n swart meerderheidsregering; die aangrype van geweld as laaste instrument tot bevryding in die lig daarvan dat alle ander wettige metodes Swart Suid-Afrikaners ontnem is.*)

6.7 DIE TWEDE VERHOOR: 1977

In Junie-Julie 1977 sorg Breytenbach weer eens vir opspraak toe hy vir die tweede maal in die hof verskyn. Hierdie keer is hy daarvan beskuldig dat hy vanuit sy sel kontakte probeer bewerkstellig het en planne gesmee het waardeur hy weer eens die Suid-Afrikaanse staatsveiligheid in gevaar sou bring.

Kort ná sy vrou hom in Oktober 1976 besoek het in Pretoria-Sentraal waar hy nog steeds in eensame opsluiting aangehou was,**) het die Vei-

*) Teenoor sommige 'verligtes' se vermyding van argumente oor sake soos hierdie tydens die krisis waarin Breytenbach se verhoor hulle gedompel het, staan die huidige worsteling van sekere Afrikaanssprekende intellektuele wat juis uitsluitel daarvoor probeer kry binne die legitimiteitskrisis van die Afrikaner. Vanuit 'verkrampte' kringe word hierdie Afrikaners gesien as verteenwoordigers van 'n radikaal-linkse idioom wat tot dusver ongekend was in die linkse deel van die Afrikaner-establishment' en by wie 'verandering' nie meer goed genoeg is nie sodat hulle aandring op 'n 'omwenteling' (die rubriekskrywer Gawie in Die Afrikaner, 7.11.84). Volgens dié bron is dié soort geluide vroeër gehoor van 'ontstamdes' soos Breytenbach en Brink, maar nou praat 'persone uit die Afrikaner-establishment dieselfde taal'; as voorbeelde van die 'revolusionêre intellektueles' word genoem die redaksie en redaksionele advieskomitee van die tydskrif Die Suid-Afrikaan asook afgevaardigdes by die konferensie wat in 1984 gehou is deur die Reformatoriese Beweging van Suid-Afrika.

**) Die Kommissaris van Gevangenisne skryf in 'n brief gedateer 24 April 1978 aan Tafelberg-uitgewers dat Breytenbach 'op eie versoek nie saam met ander gevangenes aangehou is nie', maar dat hy beslis nie 'in alleen-opsluiting was soos wat in die Wet op Gevangenisne, 1959 (Wet no. 8 van 1959) daarna verwys word nie': 'Weens veiligheidsredes was kontak en kommunikasie tussen Breyten Breytenbach en ander mense noodwendig beperk. Dit het egter nie die lopende interpersoonlike kontak in sy normale gevangenisbehandeling beïnvloed nie' (aangehaal in Viviers, 1978:219). Volgens Breytenbach se getuienis tydens die tweede verhoor was hy 'van die begin af, selfs terwyl (hy) verhoorafwagtend was, altyd heeltemal geïsoleer van ander gevangenes' en dit was vir hom duidelik dat 'ook die bewaarders nie veronderstel was om kontak met (hom) te maak nie' — selfs skoonmakers het hulle gesig weggedraai van hom en sy kos is voor sy seldeur neergesit (op.cit.:76; vergelyk ook Confessions, 1984:113 en 226 vir die effek wat eensame opsluiting op hom gehad het). Eers ná die tweede hofspraak is Breytenbach uit eensame opsluiting gehaal en het hy met ander gevangenes begin meng; later is hy verskuif na die Pollsmoor-gevangenis (Viviers, 1978:217).

ligheidspolisie hom in kennis gestel dat hy weer aangekla gaan word op sewentien klagte ingevolge die Wet op Terrorisme, die Strafproseswet, die Wet op Gevangnisse.

Die staat het sy saak gebou om die getuienis van die bewaarder Pieter Gerhardus (Lucky) Groenewald wat na bewering, teen alle reëls in, gesprekke met Breytenbach begin voer het en toe aan die Veiligheidspolisie gaan vertel het wat daar gesels is oor ontsnapping, Okhela, paspoorte en briewe smokkel. Pleks van hom te berispe, albei aan te kla of Breytenbach volgens tronkvoorskrifte op dieetstraf te plaas, het die Veiligheidspolisie — wat nog steeds gehoop het om lede van Okhela aan te keer — met Groenewald as pion in 'n spel begin speel (Viviers, 1978: 83). 'Hy was die lokaas, die geplante spioen wat met 'n bandopnemer onder sy uniform versteek op die loopvlak gestaan en hul gesprekke opgeneem het. Hy was die man wat die briewe een vir een aan die Veiligheidspolisie oorhandig het om dit te laat fotostateer voordat hy dit gaan aflewer het. Hy was die duurste posbode in Suid-Afrika — altyd geneem op staatskoste, altyd saam met 'n paar Veiligheidsmanne om briewe te gaan aflewer... (*ibid.*)*)

Die ondersoek van die Veiligheidspolisie is in alle geheimhouding voortgesit en eers op 10 Mei 1977 het Alf Ries van Beeld die nuus die wêreld ingestuur: Breytenbach gaan weer aangekla word — onder meer

*) In Confessions (1984:213-214) vra Breytenbach homself af of hy geweet het dat 'Lucky die Pimp' op hom 'geplant' was: 'Yes and No. No to the extent that one is always in the dark and one is always hoping for the impossible to be provoked into happening, for the crack in the inevitable...yes because the man so obviously faked a life, he was entirely unreliable, so desperate to impose himself, to stay as close to me as he could get...It was too obvious and somewhere in the ruins of my mind. I naturally knew it, and I was feeding him ridiculous information. I think I wanted to see how far it would go and if it would rebound, I wanted to know what they were up to, and who was up to what...,and in any event some signs of life were meanwhile penetrating the walls. I was going mad'. Groenewald was vir Breytenbach 'n kontak met die buitewêreld'. Hy het vir hom 'n moontlikheid gebied om kontak te maak met: '(I)ets wat ek vroeër geken het, met 'n verwysingspunt, met 'n werklikheid, met iemand met wie ek miskien woorde kon wissel en wat miskien vir my iets kon terugstuur — dat ek myself weer bietjie meer objektief kon sien, dat ek myself weer bietjie kon vind. Ek dink hy was my garingdraad uit die labirint' (Viviers, 1978:197).

op grond daarvan dat hy wou ontsnap. Ander dinge waarvan die klag-staat melding gemaak het, was dat Breytenbach tussen 17 April 1976 en 19 Oktober 1976 met die opset om die handhawing van wet en orde in die Republiek in gevaar te stel, deelgeneem het aan terroristiese bedrywighede deur onder meer die doelstellings van Okhela te bevorder; dat hy Groenewald gewerf het om by die organisasie aan te sluit; beplan het om te ontsnap en dan sy volle krag agter die doelstellings van Okhela in te werp; dat hy Groenewald gebruik het om briewe aan mense in en buite die gevangenis te neem of aan hom te bring; dat hy Groenewald opgelei het in ondergrondse tegnieke; dat hy Groenewald meegedeel het dat, vanweë die swart onluste, die tyd geleë is om grootskeepse sabotasie in Suid-Afrika te pleeg; dat hy Groenewald gewerf het om as terroris in die buiteland opgelei te word. Onder die alternatiewe aanklagte het die skryf van briewe waarop hy nie geregtig was nie, die oorhandiging van briewe aan Groenewald en ontvangs van ander briewe die grootste deel uitgemaak (op.cit.:84-85).

Soos die eerste keer was daar nou weer 'n summiere verhoor — hierdie keer deur die waarnemende Regter-president, regter W.G. Boshoff. Breytenbach se vrou het die hulp ingeroep van die prokureurs Andrew Williamson en John Brand wat advokaat Johan Kriegler, S.C. en Ernesto (Ernie) Wentzel gevra het om namens Breytenbach te verskyn.* Hierdie keer sou dit 'n 'suiwer politieke verhoor' wees (Confessions, 1984: 221), in teenstelling met die eerste toe daar juis probeer verhoed is dat die verhoor 'n politieke aangeleentheid sou word (Viviers, 1978: 75).

* Breytenbach het net die grootste respek vir hierdie twee mense. Hy wens sy 'Mr Investigator' dit toe om eendag in dieselfde plek as Wentzel te beland (Confessions, 1984:221). Tydens sy Rapportprys-toespraak dra hy 'n gedig op aan Wentzel wat enkele dae tevore dood is aan 'n hartaanval. Breytenbach sonder Johan Kriegler uit as een van die drie 'regverdige' en 'goeie' Afrikaners wat hy sou uitkies as dit nodig sou wees om dié stam van uitwissing te red (Confessions, 1984:184) — 'he is that rarest of all Afrikaners: a completely honest man, profoundly inspired by humane principles, and this despite whatever political beliefs he may hold' (op.cit.:221). Hy glo dat sy regsvertegenwoordigers nie net betaalde mondstukke was nie — 'they were profoundly sincere and just and humane professionals who needed and who need to fight injustice in whatever shape they encounter it, for the sake of their own consciences' (op.cit.:226).

Na 'n twee weke lange verhoor waarin die gesmokkelde briewe as bewysstukke voorgelê is en Groenewald en Breytenbach onder kruisverhoor geplaas is, lewer regter Boshoff uitspraak: op grond van die onbetroubare getuienis van Groenewald, die feit dat daar geen bewys is van die bestaan van 'n Okhela-organisasie in die Republiek of van Breytenbach se beweerde deelname aan terroriste-aktiwiteite nie,^{*)} word hy onskuldig bevind op die hoofaanklag en verbandhoudende alternatiewe klagte; hy word skuldig bevind op 'n klag vir die smokkel van briewe, maar as gevolg van die feit dat hy uitgelok is om soveel briewe moontlik te skryf, word hy slegs gevonnissen tot 'n boete van R50 of drie maande tronkstraf. (Die uitspraak is opgeneem in op.cit.:205-217; Breytenbach se ervaring van die verhoor in Confessions, 1984:222-229).

Een aspek rakende die verhoor wat hier uitgelig kan word omdat dit implikasies inhou vir die ideologiese konteks en vir literatuuroppvattinge, is die feit dat Breytenbach se getuienis asook die geheime briewe wat in die proses openbaar geword het, sy opspraakwekkende 'belydenis' tydens die eerste hofsak in 'n ander lig plaas. Uit feite wat nou aan die lig kom, blyk dit duidelik dat Breytenbach nie sy eertydse politieke ideale en literêre betrokkenheid 'verloën' het nie, en dat sy 'ommekeer' die gevolg was van 'n sekere druk wat uitgeoefen' is, 'pogings wat deur die Veiligheidspolisie en later ook deur ander oorde' aangewend is om hom te oorreed om nie 'n 'politieke aangeleentheid' van sy saak te maak nie — met ander woorde om nie 'van die geleentheid gebruik te maak om 'n aanval te doen op die Regering of op aspekte van die Regering se beleid nie' (Viviers, 1978:75; Confessions, 1984:48). Dit kom ook nou aan die lig dat destyds aan Breytenbach voorgehou is dat, indien hy 'saamwerk', hy alle rede het om te hoop op die minimum vonnis en dat, watter vonnis ook al opgelê word, die Veiligheidspolisie enige poging tot verhoë vir 'n vroeë ontslag sou steun. Sy behandeling in die gevangenis sou ook afhang van sy mate van samewerking met die Veiligheidspolisie (ibid.).

^{*)} Hierdie uitspraak verskil drasties van die eerste wat betref Breytenbach se bewegings in 1975.

In Confessions (1984:48) vertel Breytenbach in 'n voetnoot dat so 'n onderneming gedoen is met die medewete van die hoogste gesag — naamlik Jimmy Kruger (die destydse Minister van Justisie) en die 'Sitting Bull' (die Eerste Minister) self.

Breytenbach se 'skuldbelydenis' in die hof en sy verskoning-vra aan Minister Vorster *) verkry dus ander implikasies in die lig van hierdie 'ooreenkoms' met die Veiligheidspolisie/Staat. Uit die gesmokkelde tronkbriewe (Viviers, 1978:98; 102; 128-129), **) opmerkings teenoor Adriaan van Dis nā sy vrylating (NRC Handelsblad, 11.12.82) en Confessions (1984:47-49) blyk ook ander beweegredes vir sy belydenis:

- (i) Hy wou nie een van die mense wat rondom sy saak aangehou/onder-vra is, verkoop of 'brand' nie.
- (ii) Hy wou nie aan die Staat die geleentheid gee om via sy saak 'n aanval te loods op NUSAS, die Christelike Instituut, die Industrial Aid Societies, Wages Commissions, ensovoorts, wat betrokke is by vakbondaangeleenthede nie, omdat die mense met wie hy saamgewerk het uit hierdie milieus kom.
- (iii) Hy wou nie die jong Afrikaanse skrywers en studente vervreem nie.
- (iv) Hy kon hom nie uitgee as verteenwoordiger van die ANC nie, want hy het immers ondergronds in die organisasie gewerk.
- (v) Hy wou nie sy familie onder groter druk plaas nie.
- (vi) Ook die psigologiese omstandighede van urelange ondervraging en eensame opsluiting het bygedra tot die deemoedige verklaring.

*) Teenoor Adriaan van Dis (NRC Handelsblad, 11.12.82) sê Breytenbach dat hy nie in werklikheid spyt is oor die gedig waarin hy Vorster 'n 'slagter' noem nie — alhoewel dit miskien té eenvoudig is om één man te verhef tot simbool van 'n hele bestel.

**) André P. Brink (Rap., 5.11.78) voer aan dat Viviers se boek nie al die 'briewe van literêre belang' bevat nie, ten spyte van die aankondiging op die flapteks. Volgens Brink is die heel belangrikste briewe sonder verduideliking weggelaat terwyl die teks van party stukke sonder enige aanduiding aan die leser ingrypend gewysig is. Breytenbach (Confessions, 1984:56) meen Viviers se boek is 'obviously inspired and (—) by the political police. He was their man doing the fetching and carrying and smearing for them. In return he would get his scoops and build up a reputation as a security expert.'

Wat ook al die redes daarvoor was, Breytenbach is ooreed om 'saam te werk' — in die proses het hy egter, soos Lazarus (1986:179) dit stel, "over-co-operated", even to the extent of praising the Security Branch effusively for its treatment of him'. Hy het ten einde toegee aan die druk en die ooreenkoms aangegaan met sy aanklaers. Ten spyte van die ooreenkoms wat met die Staat aangegaan is, het latere pleidooie om opskorting van Breytenbach se vonnis nie geslaag nie.

Op 19 Augustus 1985 berig die Pretoria News en The Star dat Breytenbach verwag het om h' effektiewe vonnis van slegs een jaar uit te dien in terme van die ooreenkoms wat hy met die Staat aangegaan het. Die destydse Minister van Justisie het die ooreenkoms goedgekeur, maar het dit ontken ná Breytenbach gevonnissen is. Die koerante het in besit gekom van beëdigde verklarings deur Breytenbach, dr. Percy Yutar, mnr. Piet Henning en advokaat Johann Kriegler. Die terme van die ooreenkoms was: dat Breytenbach skuldig sou pleit op h' gewysigde klagstaat; dat die Staat dit sou aanvaar en op sy beurt h' pleidooi vir die minimum vonnis van vyf jaar steun; dat Breytenbach nie soos h' politieke gevangene behandel sou word nie, maar geregtig sou wees op die voorregte van h' gewone gevangene — insluitende vroeë vrylating; dat die Staat en die Veiligheidspolisie h' aansoek vir sy vrylating ná een jaar gevangenisstraf sou steun. Breytenbach se vrylating het egter eers ná sewe jaar plaasgevind toe sy regsvertegenwoordigers begin het om regstappe te doen op grond van die verklarings wat hulle bekom het van die partye betrokke by die ooreenkoms. Dr. Yutar het wel in 1975 die pleidooi vir minimum gevangenisstraf gesteun, maar die regter het Breytenbach tot nege jaar tronkstraf gevonnissen. Volgens die berigte in Pretoria News en The Star ontken mnr. Jimmy Kruger enige kennis van so h' ooreenkoms: 'It would have been impossible to make such a deal without a Cabinet decision.' Dr. Yutar wou nie kommentaar lewer nie.

Volgens h' ander berig in The Star (19.8.85) vertel dr. Percy Yutar in sy beëdigde verklaring, geteken 28 November 1979, van h' besoek aan minister Kruger ná die verhoor om die inwerkingstelling van sy onderneming te bespreek. Dr. Yutar het geglo dat Minister Kruger sy optrede goedgekeur het. Drie jaar later het hy en advokaat Johann

Kriegler die Minister gaan spreek oor Breytenbach se vrylating op parool. Gedurende hierdie ontmoeting het die Minister ontken dat dr. Yutar hom voor die hofsak geraadpleeg het; hy het ook gesê dat Yutar geen reg gehad het om so 'n ooreenkoms aan te gaan nie. Yutar 'deeply resented Mr Kruger's attitude' (ibid.). In sy beëdigde verklaring vertel mnr. Piet Henning dat hy op die dag van Breytenbach se vonnis meegedeel is dat die hof moontlik 'n langer vonnis as een van vyf jaar kan gee. 'We were told not to worry, since the real sentence was determined by the agreement.' Breytenbach sê in sy beëdigde verklaring in Desember 1979 dat hy gebly het by die voorwaardes van sy ooreenkoms met die Staat. Dit was vir hom 'n groot skok toe hy, in weerwil daarvan, tot nege jaar gevangenisstraf gevonniss is. Hy het geglo sy tydperk van gevangenisstraf sou bepaal word deur die ooreenkoms en dat hy na 'n jaar vrygelaat sou word. Die owerhede het egter nie net hierdie deel van die ooreenkoms gebreek nie, maar ook die onderneming dat hy nie soos 'n politieke gevangene behandel sou word nie. In sy beëdigde verklaring sê Breytenbach se vader dat hy gedurende die verhoor deur dr. Yutar meegedeel is dat Breytenbach nie langer as 'n jaar in die tronk sal wees nie as gevolg van sy goeie samewerking met die Staat. Ten spyte van al hierdie verklarings het voorleggings deur Breytenbach se regsvertegenwoordigers aan die nuwe Eerste Minister, mnr. P.W. Botha, misluk. In Maart 1979 het Minister Jimmy Kruger parool aan Breytenbach geweier.

6.8 REAKSIE OP DIE TWEDE VERHOOR

Breytenbach se tweede verhoor lok weinig reaksie van die wye publiek (in die vorm van briewe aan koerante) uit, daarom word hier slegs gewys op die reaksie van die Afrikaanse pers asook van ingeligte lesers.

6.8.1 Persreaksie

Die verhoor self en veral die gesmokkelde briewe wat as getuienis dien, sorg weke lank vir sensasionele hoofopskrifte in die Afrikaanse koerante. Volgens 'verkrampte' bronne is die keuse van opskrifte,

vir menings, kommentaar, foto's en die beklemtoning van berigte alles deel van 'h beplande aksie van die pers om van linkse skrywers helde te maak, hoofsaaklik omdat hulle belangrike veranderingsagente is wat 'n nuwe politieke bedeling vir swartes wil bewerkstellig' (Die Afrikaner, 29.7.77).

Die amptelike (redaksionele) kommentaar op die hofuitspraak is egter veel meer bedees as die sensasionele belangstelling wat die verloop van die verhoor self uitgelok het — al dink alle waarnemers nie so nie. Die Afrikaner (22.7.77) beskuldig die 'Regeringsgesinde Afrikaanse koerante', sããm met die 'Engelse koerante, linkse Afrikaanse skrywers en ander liberaliste' daarvan dat hulle 'gejubel het oor die uitspraak' — 'sowel Afrikaanse as Engelse koerante kon nie genoeg beskrywende woorde vind om die tonele na die regter se uitspraak aan die lesers oor te dra nie'. Dit is veral Rapport wat vanuit hierdie oord geroskam word oor die feit dat die blad deurgaans drie senior verslaggewers by die verhoor gehad het (onder meer die assistentredaktrise Rykie van Reenen en die kunsredakteur Coenie Slabber) en dat daar die Sondag nã die hofuitspraak 'drie volle bladsye aan die Breytenbach-saak en kommentaar gewy is', afgesien van 'n berig op die voorblad en 'n eerste hoofartikel. Die Durbanse koerant Tempo (22.7.77) meen dat 'as hierdie bladsye suiwer bedoel was om die uitspraak weer te gee of menslike aspekte van die verhoor te beklemtoon, sou niemand gekla het nie. Dit is per slot van rekening die taak van die pers om sulke dinge te doen. Maar die indruk wat geskep is, is eerder dat die koerante probeer om van Breyten Breytenbach 'n simpatieke figuur te maak, byna soos 'n martelaar. Dit kan nie gedoog word nie. Die feite is dat hy op sy ongelooflik dom en kinderagtige manier probeer het om sy land te na te kom. Daarvoor kan niemand simpatie hẽ nie'. Volgens Die Afrikaner (29.7.77) 'stem dit denkende mense tot kommer dat Afrikaanse koerante, wat moeitevol met die geld van Afrikaners opgebou is, vandag hulle simpatie gee aan linkses, die kritici en ondermyners van die sedelike waardes van die Afrikanervolk. Waarom moet 'n held gemaak word van 'n man wat in sy skryfwerk net afbrekend teenoor die Witman en die Afrikaner opgetree het en wat op politieke gebied geheul het met die magte wat rewolusionẽre verandering in Suid-Afrika beoog?'

In der waarheid was h 'verligte' koerant soos Rapport se amptelike kommentaar op die hofuitspraak veel meer ingetoë as wat uitsprake hierbo dit laat vermoed. Al wys die koerant se voorbladberig (op 17.7.77) na die verskil in die bevindings tydens die twee verhore oor die sogenaamde Okhela-organisasie en dié se verhouding met die verbode ANC, en ook op die verskil in getuienis oor Breytenbach se beweerde ondermynende bedrywighede tydens sy besoek in 1973 aan Suid-Afrika, word in die redaksionele kommentaar bo alles klem gelê op die feit dat die 'verloop van die verhoor weer eens die absolute onberispelikeit van die regspraak in Suid-Afrika bevestig het'.*) h 'Newe-aspek' van die saak wat volgens Rapport nou die aandag van politici moet kry, is die kwessie van verblyfreg aan Yolande Breytenbach: 'Deur aan mev. Breytenbach verblyfreg te gee, kan ons ook ons politieke geloofwaardigheid, wat al h paar knoue weg het, h bietjie aansien gee'. Rykie van Reenen se artikels oor die verhoor in die rubrieke 'Op die randakker' en 'Dink weer' — wat veral vir Die Afrikaner aanstootlik was — beklemtoon wêl die 'human interest'-aspekte van die verhoor, maar is krities ingestel teenoor Breytenbach se swig voor die 'rewolusie-lokstem' ('Dink weer', Rap., 26.6.77) en oor die 'bitter pil van verraad' wat 'in hierdie dae verwerk moet word in verband met die skraal man met die warm, vinnige glimlag'**) ('Op die randakker', Rap., 26.6.77);

*) Prof. Charles Motand, wat deur die Internasionale Kommissie van Juriste afgevaardig was om die eerste Breytenbach-verhoor by te woon, se verslag is vrygestel terwyl die tweede verhoor aan die gang was. In Beeld (30.6.77) verskyn h berig waarin Motand aangehaal word oor sy siening dat die eerste verhoor h 'elegante spektakel' was; sommige van die aanklagte illustreer volgens dié waarnemer die 'perversiteit van die onderdrukkende stelsel wat in Suid-Afrika van krag is'. Die verslae van mnr. Martin Garbus, wat die tweede verhoor as h waarnemer vir die International League for Human Rights bygewoon het, beskuldig die Suid-Afrikaanse regters daarvan dat hulle opdragte van die Regering kry en beskryf die regters as, 'elegant facades covering one of the most vicious police states in the world' (Oost., 21.7.77). Hierdie 'venynige aanval op Suid-Afrikaanse regters en howe' word deur Suid-Afrikaanse regsgeleerdes as die 'grootste onsin' bestempel (Oost. en Ogb., 21.7.77).

**) Die 'verraad' waarna Rykie van Reenen verwys, hou verband met uitsprake in die gesmokkelde briewe wat daarop dui dat Breytenbach se 'belydenis'/'ommekeer' tydens die eerste verhoor nie 'eg' was nie.

sy hoop dat die verhoor implikasies mag inhou vir 'die denke en geesteslewe en toekoms van die land' en beklemtoon die feit dat die uitspraak h mens weer (nā die 'fantasie, verdigsel, verraad, teenverraad, verdraaiing en valse voorstellings') 'op die vaste grond van h geregtigheid gebring het wat die werklikheid in diepte en met deernis sien', maar Breytenbach is vir haar h toonbeeld van iemand wat nie 'volkome weerbaar' is nie en bowenal 'grensloos naïef' ('Op die randakker', Rap., 17.7.77).

Die Noordelike dagblaai beklemtoon in hulle kommentaar op die hofuitspraak almal die kwaliteit van die regspraak in Suid-Afrika en hulle voer almal redes aan tot verontskuldiging van die Veiligheidspolisie se optrede in die saak. Die Vaderland (18.7.77) meen 'die verhoor en vonnis van Breyten Breytenbach strek ons regbank tot eer'. Al het die 'vraagtekens oor die Afrikaanse digter en die saak as geheel nie almal verdwyn nie' (veral in die lig daarvan dat sulke ernstige aanklagte in die eerste plek teen hom aanhangig gemaak is en dat hy, by skuldigebevinding, die doodvonnis opgelê kon word), reken dié koerant dat h verguisende aanval op die Veiligheidspolisie onbillik sou wees: 'Die veiligheidspolisie se hoop was dat die Breytenbach-korrespondensie voorbokke van Okhela uit die buiteland na Suid-Afrika sou lok...h billike en begryplike optrede'. Die finale beslissing oor die aard van die aanklagte het ook nie by die Veiligheidspolisie berus nie, maar by die Prokureur-Generaal, advokaat Nothling. 'Die gevolg van die mistasting met die aanklagte het nie ons regbank aangetas nie. Maar dit het wel skade gedoen aan die beeld van Suid-Afrika en sy Veiligheidspolisie.' Willem de Klerk van Die Transvaler (18.7.77) verwys ook na die teenstelling tussen die vonnis en die uiters ernstige aanklagte wat dit kan laat lyk 'asof h berg van h molshoop gemaak is'. As sake 'in perspektief' gesien word, moet egter in ag geneem word dat 'die Veiligheidspolisie geprobeer het om ander lede van die beweerde Okhela-organisasie, die sogenaamde wit vleuel van die ANC, vas te trek' — 'oor van die metodes wat gebruik is, kan gedebatteer word, maar nie oor die oogmerk van die polisie om die veiligheid van die Staat en onskuldiges te verseker nie...die feit is dat Suid-Afrika te doen het met h Kommunistiese vyand wat hom nie aan aanvaarde norme

steur nie'. 'n Rubriekskrywer van Hoofstad (19.7.77) meen die belangrikste uitvloeisel van die verhoor is 'die demonstrasie van onpartydige regspraak deur 'n Suid-Afrikaanse Hooggeregshof... (wat) 'n voorbeeld (gestel het) van die blindheid van die gereg vir Staatsbelang en -wense. Die saak is op sy meriete...oorweeg en die uitspraak onbevrees deur die regter gegee.'

In teenstelling met die noordelike Perskorkoerante, spreek die dagblaai van die Nasionale Pers hulle ook uit oor 'Breytenbach die digter' of die implikasies van die verhoor vir die Afrikaanse literêre toneel. Vir Die Volksblad (18.7.77) is dit 'jammer dat 'n Afrikaanse digter, wie se werke aan sommige universiteite voorgeskryf word en wat al hoë bekronings ontvang het, vir die tweede keer in die hof tereg moes staan op onder meer 'n aanklag ingevolge die Wet op Terrorisme'. Al is Breytenbach vrygespreek op dié aanklag, het dit wat in die hof aan die lig gekom het 'vrae laat ontstaan of sommige Afrikaanse skrywers nie die Afrikaanse taal wil gebruik vir literêr-politieke doeleindes wat nie met die volksbelang te versoen is nie'. Die 'gees' wat uit die gesmokkelde briewe straal en die 'ruwe taalgebruik' daarin kan volgens Die Volksblad 'die Afrikaner se vertroue in die Afrikaanse skrywer, wat hom tog ook van geestesvoedsel moet voorsien, so 'n skok toedien dat die verhouding tussen volk en skrywer noodlottige skade berokken word'. In die lig van uitsprake in die briewe meen dié koerant dat dit nie sal pas om van Breytenbach 'n martelaarsfiguur te maak nie. 'n Pleidooi vir afirmatiewe of 'neutrale' kuns volg: 'As die digter ook soldaat is, soos al gesê is, is dit seker nie te veel gevra dat die Afrikaanse skrywer ook vir Suid-Afrika die wapen sal opneem nie, is die minste wat hy kan doen om nie téén Suid-Afrika stelling in te neem nie.'

Die Burger (18.7.77) is bekommerd dat die Breytenbachsaak 'die ernstige verwydering wat klaar tussen die Afrikaanse skrywer en die gemeenskap bestaan' kan vergroot. Dié koerant meen dit is van kardinale belang om te besef dat die saak 'teen die persoon Breytenbach was, en seer seker nie teen die Afrikaanse skrywerskorps as sodanig nie'. Die Burger meen daar is 'n dubbele gevaar daaraan verbonde as die

verhoor en uitspraak gebruik gaan word om aksies 'vir' of 'teen' sekere aspekte van die Afrikaanse letterkunde te voer: 'Dit kan die verdeeldheid en groeppvorming wat tot dusver meer smorend as iets anders onder die Afrikaanse skrywers gewerk het, laat voortduur en vererger. En dit kan die ongelukkige polarisasie tussen die Afrikaanse skrywers en die Afrikanervolk laat toeneem.' Dié koerant beskryf die 'kloof van vervreemding tussen skrywer en gemeenskap' as die 'bittere vrug van pogings om die literatuur te misbruik as 'n wapen in die Suid-Afrikaanse magstryd, om deur literêre aktivisme sekere politieke doeleindes te bereik'. Die redakteur van Die Burger (met sy langstaande tradisie van 'verligtheid') maak geen geheim van sy afkeurende gevoel teenoor 'n selektiewe literêre "establishment" (wat) deur 'n groep opstandiges tot stand gebring (is) wat met groot onverdraagsaamheid 'n bepaalde koers ingeslaan het en in die proses kleinrend losgetrek het teen die Afrikaner, sy instellings, sy gesag en selfs sy taal, wat die skrywers se medium vir die profetiese woord aan hul volk moet wees'. Die Burger se pleidooi is 'vir die groot korps van Afrikaanse skrywers wat nog as vakmanne hul taak daarin sien om 'n eerlike literatuur te beoefen' — dit beteken nie dat die literatuur 'n 'susmiddel' moet wees nie, wel 'bestraffing' wat die Afrikaner 'wil red, nie verdelg nie' (laasgenoemde wegwyser vir die aard van die literatuur word onderskraag met 'n verwysing na N.P. van Wyk Louw se Lojale verset.)*)

Dit is opvallend dat nie een van die Afrikaanse koerante, wat tydens die eerste verhoor soveel klem gelê het op Breytenbach se 'bekering', nou daarna verwys in die lig van die onthullings daaroor nie.

*) Volgens Gerrit Olivier (Beeld, 11.6.86) toring Van Wyk Louw vandag nog bokant die Afrikaanse intellektuele wêreld uit. Die Afrikaner se politieke bevoorregting sedert die jare vyftig is een van die belangrikste verklarings vir die feit dat sy beskouing van kuns en literatuur, of van die intellektueel se rol binne die samelewing, nie ingrypend hersien is nie. Vandag, vyftig jaar ná Lojale verset, het die wêreld om ons onherroeplik verander en het Van Wyk Louw se idees een van die belangrikste vertrekpunte vir 'n kritiese heroorweging van ons literêre, politieke en filosofiese denke geword. Sy beroep op 'lojale verset' (wat neerkom op 'n aktiewe betrokkenheid waarin die intellektueel se organiese verbondenheid aan die volk nooit op die spel geplaas word nie) behoort immers tot die êlan van die jare dertig. Volgens Olivier het dit tyd geword om daardie periode as geskiedenis te behandel en die kanoniserings van Louw as prototipe van die 'liberale' Afrikaner-intellektueel te beëindig.

Reaksie van ingeligte lesers

Met die verskyning van die eerste berigte dat Breytenbach weer verhoor gaan word op aanklagte dat hy uit die gevangenis probeer ontsnap en wette oor landsveiligheid oortree het, ontken sy skrywersvriende dat hulle hom gehelp het. Vir Uys Krige is dit natuurlik dat 'n man wat in die gevangenis is, sal probeer uitkom — maar hy het hom 'beslis nie gehelp nie'; Ernst Lindenberg vind dit 'n baie snaakse ding' dat Breytenbach onder streng bewaking met ander mense in verbinding kon tree — hy het hom nie gehelp nie; Ampie Coetzee en André P. Brink (wat soos later sou blyk, betrokke was by die smokkeling van briewe) wil niks van die saak sê nie/verkies om te wag vir die hofspraak om te sien wat op die spel is voordat hulle kommentaar lewer. John Miles daarenteen is spyt dat Breytenbach dit nie reggekry het om te ontsnap nie. Bartho Smit, voorsitter van die Afrikaanse Skrywersgilde, sê 'dit sal bitter jammer wees as Breytenbach iets gedoen het wat sy saak verder versleg'; Etienne Leroux is 'stomgeslaan' (al hierdie skrywersreaksies is aangehaal in Vo., 11.5.77).

Ná die hofuitspraak is mede-skrywers verheug oor die vonnis. Chris Barnard^{*)} is verlig oor die hele aangeleentheid: 'Uit menslike oorwegings is dit goeie nuus dat Breyten op die hoofaanklag onskuldig bevind is. Ek kry daai ou eintlik verskriklik jammer.' Jan Rabie meen die hele hofspraak was bedoel om 'ons Afrikaanse skrywers by te kom...ên in diskrediet te bring'. Breyten was 'maar net 'n pion in die spel' en 'dalk was dit 'n illustrasie van die vyandskap van die owerheid teenoor die skrywer. Maar dit is 'n onverdiende ding teen die skrywer.' Brink, wie se naam gereeld opgeduik het tydens die verhoor, se reaksie oor die ligte vonnis was: 'Wragtie. Is dit so? Rêrigwaar? Dit is wonderlik.' Hy meen dit is jammer dat die aanklagte teen Breytenbach nie vooraf deegliker deur die Staat oorweeg is nie, 'dan kon 'n hele onnodige saak vermy gewees het', want die verhoor het

^{*)} Ná afloop van die tweede hofspraak skryf Chris Barnard 'n reeks artikels oor sy kennismaking, vriendskap en geleidelike wegdryf van Breytenbach vir Huisgenoot. Hy lê veral klem op die feit dat hy vroeg reeds van Breytenbach se politiek verskil het. Breytenbach noem later hierdie artikels 'a series of opportunistic articles' en hy verwerp Barnard se teorie dat as dit nie vir Yolande was nie, hy nooit by die politiek betrokke sou geraak het nie (Confessions, 1984:54).

Suid-Afrika 'geweldig skade berokken' — gelukkig is die 'feit dat Breyten op sulke verspotte aanklagte verskyn het, deur die uitspraak reggestel'. Brink voeg daaraan toe dat hy dink 'h mens moet Breyten met h soort digterlike vryheid beoordeel. Sy lewe is eintlik h gedig en hy moet in dié lig beoordeel word' (al hierdie reaksies is aangehaal in Tv., 16.7.77). Ampie Coetzee is baie verlig en dankbaar oor die uitspraak; hy ontken gerugte dat hy self onder groot persoonlike spanning verkeer het tydens die verhoor. Ofskoon hy meen dit is ironies dat so h groot saak aangepak is om tot só h uitspraak te lei, voel hy dat juis een van die goeie gevolge van die saak was dat die afsondering waarin Breytenbach aangehou is aan die lig gekom het (aparte berig in Tv., 16.7.77).

Die verhoor en veral uitlatings en standpunte in die gesmokkelde tronkbriewe wat tydens die hofsak openbaar gemaak word,^{*)} gee in die tyd ná Breytenbach se tweede verhoor aanleiding tot h polemieë onder literatoure en skrywers oor 'betrokkenheid' en die 'kaping' in Rapport se boekeblad. Die aanklaers in hierdie polemieë meen die gesmokkelde briewe 'bevat soveel verdoemende dinge op die gebied van letterkundige verhoudinge dat die literêre lewe vir h hele tyd vorentoe onmoontlik dieselfde sal kan wees as wat dit die laaste aantal jare was', want hierdie briewe 'het soos min ander dinge maskers afgeruk' (Beeld, 18.7.77) en bewys gelewer van die 'vals moraliteit' van Breytenbach en die 'klein groepie' rondom hom (Vo., 27.6.77) wat 'ou vriende in die rug steek' (Beeld, 18.7.77).^{**)} Die hofsak en briewe het volgens F.I.J. van Rensburg nie net die Afrikaanse literêre wêreld in h krisis gedompel nie, maar dit hou implikasies in vir die 'Afrikaner se geesteslewe' as sodanig (Vo., 27.6.77). Wat in der waarheid in h krisis gedompel was, was die dominante literatuuropvatting van die tyd (die teks as outonome woordwêreld) wat nie sy toenemende drag van

^{*)} André P. Brink (Rap., 7.8.77) verwyt F.I.J. van Rensburg van 'onbehoorlikheid' omdat hy dit het teen uitlatings van Breytenbach in private briewe wat nooit vir publikasie bedoel was nie en nie bedoel was as oorweë openbare uitsprake nie. Van Rensburg (Rap., 14.8.77) verweer hom deur daarop te wys dat deurdat die korrespondensie deur die staat voor h regter in h openbare verhoor voorgelê is, dit opgehou het om privaat te wees en dit openbare besit geword het.

^{***)} F.I.J. van Rensburg (Beeld, 18.7.77) verwys in hierdie opsig spesifiek na Chris Barnard, Bartho Smit en D.J. Opperman wat só deur Breytenbach 'in die steek gelaat is'.

'betrokkenheid' kon dra nie; die 'verligtes' is ook in 'n krisis gedompel deurdat hulle al meer onder verdenking geplaas is deur die gebeure rondom Breytenbach.

Tydens hierdie debat kon 'aanklaers' en 'aangeklaagdes' nie meer so maklik ingepas word in die tradisionele verdeling van 'verkrampt' teenoor 'verlig' soos in die sestigerjare nie. Teen hierdie tyd was 'verlig' reeds die 'verantwoordelike' houding en albei kante het hulle immers daarop beroep. Die hoof-aanklaers, literatore F.I.J. van Rensburg en Merwe Scholtz, verwerp albei 'ekstremisme na beide kante' en sien hulself as 'ewewigtige' (dit is 'verantwoordelike') Afrikaners wat kampvegters is vir 'n 'kragtige, kreatiewe Afrikanerdom' (Van Rensburg in Beeld, 20.5.77; Rap., 17.7.77; Vo., 20 en 22.8.77 en Scholtz in Rap., 24.7.77; ook die TV-debat van Van Rensburg en Scholtz). Van Rensburg spreek hom dan ook skerp uit téén die Nasionale Party se afwysende houding teenoor die letterkunde asook teen sensuur (wat nie die werk as 'geheel' in ag neem nie) en hy pleit vir 'n 'vrugbare, waarlik oop verhouding' van die Afrikaanse kerke en kultuurliggame met die kuns (Beeld, 20.5.77). Die 'aangeklaagdes' in die debat (Breytenbach en 'die klein groepie rondom hom') is volgens die aanklaers 'n groepie 'aktiviste' in opstand teen die landsbestel en daarop uit om die Afrikaanse taal te verneder (Van Rensburg, Rap., 16.6.77).

In werklikheid is die aangeklaagdes in die 'betrokkenheids'-debat nie werklik 'radikaal linkses' nie — hoogstens 'betrokke verligtes', effens links van die 'ewewigtige verligtes'. Die hoof-aangeklaagde in die debat, André P. Brink, het hom immers, soos ander verligte Sestigers, in die tyd ná Breytenbach se eerste verhoor onomwonde gedistanseer van Breytenbach se 'radikale politiek'. Soos die ander Sestigers het Brink Breytenbach se 'bekering' aangegryp as bewys dat sy soort radikalisme 'futiel' is — Brink het hom in die openbaar uitgespreek vir evolusie/geleidelike verandering/détente en daarop gewys dat die verligte Sestigers al deel is van die nuwe, uitgebreide 'Afrikanerlaer'.

Naas persoonlike aanvalle van albei kante (wat hier ter syde gelaat word) kan die argumente van die 'aanklaers' soos volg saamgevat word:

- (i) Die aanklaers het dit bowenal teen 'betrokke' letterkunde. Van Rensburg meen die literatuur is deur die gedagterigting van 'betrokkenheid' misbruik 'vir doeleindes waarvoor dit nie bestem is nie' omdat dit die letterkunde 'tot 'n sosiaal-tegniese instrument' omskep sodat dit 'n wapen in die magstryd van die land' kan word (Rap., 17.7.77). Scholtz het dit teen die 'Brink-Breytenbach-gesigspunt' wie se 'variëteit van betrokkenheid' nie meer die 'saak van die letterkunde' dien nie (Rap., 24.7.77). Hulle is albei gekant teen die deureenspeling van kuns en werklikheid; teen 'n opvatting wat Van Rensburg omskryf as een wat die kuns 'konfrontasie laat opsoek met die elkedagse werklikheid (en) die grens tussen kuns, politiek en die ander grootthede van ons tydgenootlike wêreld volkome uitwis' (Beeld, 23.7.77). Hulle het dit teen die verheffing van die 'Brink-Breytenbach-gesigspunt'/'betrokkenheid as gedagtegang' tot 'kriterium vir literêre noodsaaklikheid en belangrikheid' (Scholtz), 'monopolievorming' ten opsigte van 'n bepaalde literatuuropvatting (Van Rensburg).
- (ii) Volgens hierdie waarnemers het die letterkunde 'n 'eiendommlike funksie' en hoort dit tot 'n gebied en 'n vlak wat geen ander grootheid s'n is nie' (Van Rensburg, Rap., 17.7.77 en Beeld, 23.7.77). Scholtz glo daar is genoeg skrywers en lesers wat 'weet waar dit om gaan in literatuur wat werklik sy sout werd is' (Rap., 24.7.77). Hierdie 'eiendommlikheid' word egter nie uitgespel in die betrokke artikels nie. Aanduidings van wat hulle beskou as literêre kriteria kom egter wel voor: Volgens Scholtz se uiteensetting van werke wat waarlik tél onder die eietydse literatuur, lyk dit of die tyd bestee aan die skryf van 'n werk iets met die grootheid daarvan te make het (André P. Brink, in Rap., 24.7.77, verwyf Scholtz daarvoor dat hy só 'n maatstaf tot waarde-kriterium verhef); Van Rensburg weer meen dat 'eensydigheid' afbreuk doen aan 'n literêre werk terwyl 'wat noodsaaklik is, is 'n helder, oop oog, wat bereid is om na alle kante te kyk' (Brink verwerp in bogenoemde artikel een-, twee- of veelsydigheid as literêre kriterium).

(iii) Etienne Leroux (Vo., 25.7.77) meen die 'behoudende literatore' eis van die skrywer om 'ter wille van sy kunstenaarskap die drif van die sosio-politieke werklikheid as mens afsydig (te) aanvaar' — die volk daarenteen eis dat 'die skrywer hulle besondere politieke siening moet verwoord'. Die eise oor die 'eiendomlike' van die literatuur van die kant van Van Rensburg en Scholtz is egter nie so polities-belangeloos (dit wil sê 'ideologievry') nie. Van Rensburg eis immers van die letterkunde dat dit 'veelsydig' moet wees, dat dit ter uitbouing van 'n kragtige, kreatiewe Afrikanerdom' kan dien (in teenstelling met die 'ondermyning' van die Staat) én van die opheffing van Afrikaans^{*} (kyk hierbo aangehaalde artikels en briewe). Al is Scholtz teen 'n 'geburokratiseerde' letterkunde en een wat 'bloot welaangenaam, skokvry en verliteratuurd' is, het hy dit teen 'n bepaalde 'variëteit van betrokkenheid'. Dit impliseer dat 'n ander 'variëteit' (affirmatiewe letterkunde? lojale verset?) wel aanvaarbaar sou wees.

Enkele fasette uit die 'aangeklaagdes' se reaksie word hier uitgelig omdat dit implikasies inhou vir literatuuropvattinge en die ideologiese ingebedheid daarvan:

- (i) Die hoofaangeklaagde ten opsigte van die eensydigheid van die Rapport-boekblad, Brink, ontken dat hy betrokkenheid as literêre kriterium gebruik.^{**} Hy beroep hom daarop dat hy 'op suiwer literêre gronde' waarde-oordele uitspreek en dat die kriterium wat vir hom saak maak 'die kwaliteit van voorstelling' is (of dit verskil of gelyk is aan wat Van Rensburg die 'eiendomlike' van die literatuur noem en Scholtz 'dit waaroor dit werklik gaan in goeie literatuur' is nie duidelik nie, maar die klem is tog wel op 'literatuur as literatuur'). Waar Brink

^{*} In hierdie verband kan ook genoem word Jaap Steyn se reaksie op Opperman se siening dat 'van die vroegste tye af elemente van verraad en ondermyning inherent is aan die wese van die kuns' ('n artikel wat saam met dié van Van Rensburg verskyn in Rap., 17.7.77). Steyn ondersteun die idee van die 'ondermyning' van versteende gedagtes en skadelike praktyke', maar is téén 'gevaarlike' ondermyningswerk deur skryfwerk wat kan lei tot die 'ineenstorting van die staatstruktuur deur 'n rewolusie' en die daarmee gepaardgaande aktiewe teenwerking van Afrikaans wat hy tipeer as 'die ware verraad'.

^{**} Hier word nie ingegaan op al die voorbeelde wat die aanklaers noem om dit te staaf of Brink (en ander) se weerlegging daarvan deur (ander) voorbeelde nie.

wel 'n werk 'literêr swak' gevind het, maar tog 'relevant vir die groot debat oor Suid-Afrika' stel hy dit dat hy 'duidelik onderskei tussen literêre maatstawwe en die politieke of ander opinie'. Hy verwys na vroeëre uitsprake deur homself om die aanklag te weerlê dat hy 'betrokke literatuur wou/wil verhef tot 'eksklusiewe rigting' (Rap., 7.8.77).

- (ii) Die aangeklaagdes beroep hulle, soos hulle aanklaers, op 'n skeiding van letterkunde en kwessies 'rondom' die literatuur. Lindenberg (Beeld, 19.7.77) neem Van Rensburg kwalik dat hy hom besig hou met 'die vuil bedryf rondom die kuns' en raai hom aan om liever oor Breytenbach se werk in 'n vaktydskrif te skryf. Brink (Beeld, 19.7.77) meen Van Rensburg is 'besig met nie-literêre ekshibisionisme' en hy distansieer hom daarvan. (H.C.T. Müller, Beeld, 21.7.77, en Van Rensburg, Beeld 23.7.77, vind dit albei vreemd dat sulke verwyte kom van mense wat juis die kuns ingetrek het in die gebied van dinge rondom die kuns/die alledaagse werklikheid.) Lindenberg (Rap., 31.7.77) herinner Van Rensburg daaraan dat hy wat Lindenberg is in 1974, tydens die Hertzogprys-polemiek oor Skryt, onderskei het tussen Breytenbach as mens en digter. Ook Brink (Rap., 7.8.77) onderskei, soos wat al die deelnemende skrywers tydens die eerste verhoor gedoen het, tussen Breytenbach die mens 'wat skuldig bevind is' en die skrywer wie se werk en die betekenis daarvan nie aangetas is deur wat gebeur het nie. Hy beklemtoon dit dat ook Breytenbach se beskouings niks te make het met die gehalte van sy werk nie'. Die implikasie is dus dat, ook vir Brink, die letterkunde 'outonoom' is. Hy self spel egter nie in hierdie debat uit hoe hy wel die verhouding fiksie/werklikheid in die 'betrokke' werk sien nie sodat die debat nooit in 'n werklike besinning oor verhoudinge soos literatuur/samelewing, skrywer/samelewing of skrywer/literatuur ontwikkel nie (hy verwy wat Brink op sy beurt voor die deur van sy aanklaers lê).*)

*) In Tweede voorlopige Rapport omskryf hy wel heelwat van sy siening van die verhouding fiksie/werklikheid.

(iii) Die aangeklaagde 'aktiviste' is self ideologies gekant teen Breytenbach se radikalisme (vergelyk uitsprake hierbo aangehaal) — selfs Chris Barnard (Rap., 31.7.77) wat meen daar moet vir alle soorte stemme plek wees in die koor en Etienne Leroux (Vo., 25.7.77) wat, alhoewel hy 'so what?' vra ten opsigte van die feit dat daar onder Afrikaanse skrywers diegene is wat op die politieke spektrum wissel van regs tot radikaal links, rewolusionêre/radikale/gewelddadige ingrype as verraad afkeur.

Al sou sommige dit in latere tekste doen, gee die 'betrokke verligtes' nêrens in hierdie debat aanduidings van wat hul 'betrokkenheid' presies behels nie. In die lig van vorige polemieke en die afwysing van 'rewolusionêre ingrype' is dit 'lojale verset' waarop hulle hul, net soos hulle 'ewewigtige' verligte aanklaers, beroep. In hierdie verband kan ook daarop gewys word dat die skrywers wat tydens die eerste verhoor Breytenbach se 'bekering' aangegryp het as bewys van die 'futielheid van geweld' nou heeltemal swyg oor die feit dat dit 'vals' bewys is (en Breytenbach dus nog by sy ou politieke insigte bly).

'Aanklaers' en 'aangeklaagdes' in hierdie polemieke word dus gebind deur gedeelde uitgangspunte en doelwitte. Die verskille tussen die twee kampe lê daarin dat (i) verskillende variante van die outonomie-opvatting ter sprake is* (in die geval van die skrywers was hul skeppende aktiwiteit in der waarheid hul 'teoretiese' literatuuropvatting voorúf) en (ii) dat daar ideologiese graadverskille bestaan het ten opsigte van wat gesien is as 'lojale verset'.

* Johl (1986) wys op hierdie verskille.

Scholtz was 'n grondlegger van die Stilistiek op Linguistiese Grondslag, 'n dissipline wat aanvaar dat die literêre werk 'n objektiewe bestaan het; dit is 'n gevormde vorm' wat deur organisasie tot onafhanklikheid of selfgenoegsaamheid geïsoleer is (op.cit.:51-61). By Van Rensburg val die klem op die aspek van (strukturele) organisasie waardeur werklikheidsmateriaal of verbeeldingsmateriaal deur bemiddeling van die taalmedium in 'n nuwe bedoelingsgeheel verenig word (op.cit.:61-68). Ook vir Lindenberg is eenheid (konsentrasie of hegte integrasie) 'n waarde-kriterium. Ten opsigte van die verhouding werk en werklikheid teleskopeer hy twee teoretiese modelle: Coleridge se organisme-metafoer en 'n mimesis-standpunt (op.cit.:68-71). Gedurende die sestiger- en sewentigerjare is Brink se literatuurbeskouing gerig deur 'n mimetiese of 'n mimeties-kreatiewe instelling waarvolgens die teks 'n nuwe, 'n 'seepbelwêreld' was waarin die 'buite-wêreld' binne die moontlikhede en grense van die taalmedium herskep word (op.cit.:107-114).

Oorsigberigte in die pers beskryf teen die einde van 1975 dié betrokke jaar as 'n rooilletterjaar in die Suid-Afrikaanse politiek (wat) gewissel het van détente-suksesse tot stembusteleurstellings vir die Regering; van die kleurlingkrisis tot die inflasie- en onderwyskrisises' (Va., 10.12.75); 'n jaar van 'ekonomiese resessie, geweld en terrorisme' (Tv., 31.12.75) en 'n jaar waarin 'die skadu van die Kommunistiese Rooi Beer oor al groter dele van die wêreld geskuif het — ook oor Angola en Suid-Afrika' (Vo., 30.12.75). In teenstelling met die hoop dat 1976 'n beter jaar sou wees vir Suid-Afrika, word dit toe 'een van die moeilikste jare in sy geskiedenis' (Tv., 25.12.75), een waarin die Regering deur die ergste ekonomiese, diplomatieke en strategiese terugslae in sy onlangse geskiedenis getref is (TW., 21.12.76) en wat onthou sal word vir geweld op die grense, onrus in die stede, verlaagde lewenstandaard en onomkeerbare inflasie (FM., 24.12.76). Die jaar 1977 bring toenemende isolasie van die buitewêreld — en wapenboikotte teen die land (TC., 27.12.77); binne-lands word die verpligte militêre dienstydperk verdubbel, toegeslaan op dissidente organisasies en koerante en 'n vlag protes ontketen deur die Biko-tragedie (WP., 31.12.77) — dit word die jaar 'waarin swart onluste voortgewoed het en waarin die Regering van sy buitengewone magte gebruik moes maak om ondermyners aan die man te bring' (Hoofst., 30.12.77). Dié drie jaar word afgesluit met 'n rekordoorwinning vir die Nasionale Party wat die anti-Carter-sentiment uitbuit en 'n buitengewone verkiesing uitroep om sy mandaat te bevestig. Teen 1978 was daar duidelike aanduidings van interne spanninge in die Party en met die breekspul van die 'Inligtingskandaal' kom die Vorster-era in die Suid-Afrikaanse politiek tot sy einde.

6.9.1 Streeksbeleid

Gedurende 1975 verbind die Eerste Minister homself en die Regering tot 'n 'strewe na vrede, samewerking en ontwikkeling' in Suider-Afrika en in Afrika as 'n geheel. Met betrekking tot sy binnelandse program van aksie stel hy dat die derde fase van die apartheidsbeleid nou aangebreek het waarin die klem val op 'onafhanklikheid' aan 'tuislande',

die hoeksteen van 'aparte ontwikkeling (Horrell, 1976:1-2).*) Die Transkei word op 26 Oktober 1976 die eerste tuisland met onafhanklike status; die feit dat Transkeise burgers hul reg op Suid-Afrikaanse burgerskap moet prysgee, lei tot 'n gesamentlike verklaring van die ander selfbesturende tuislande dat hul nie van voorneme is 'to opt for so-called independence' omdat hulle nie bereid is om hul geboortereg as Suid-Afrikaners en hulle deel 'of the economy and wealth we have jointly built' prys te gee nie (Horrell, 1977:3-4). Tog aanvaar president Lucas Mangope op 6 Desember 1977 onafhanklikheid vir Bophuthatswana; in 1978 word Venda die derde onafhanklike tuisland. Grondeisgeskille, veral van die kant van Transkei en Ciskei, versomber voortdurend die tuisland-scenario.

Die VVO verwerp Transkei as toekomsmodel vir groot-apartheid, veral op grond van die feit dat die grondverdeling ten opsigte van die 'tuislande' die wittes met die grootste deel van Suid-Afrika laat, asook met die vernaamse hulpbronne en industrieë, terwyl die arm en afgeleë streke aan die swart bevolking toebedeel is (Van Jaarsveld, 1982:598).

Die val van die Portugese koloniale ryk in Afrika en die instelling van swart (tussentydse) regerings in Mosambiek en Angola lei tot 'n herformulering van Vorster se streekstrategie. Een aspek daarvan behels 'n verdere uitbreiding van militêre magte (Davies, 1984a:182). 'n Ander was die van-stapel-stuur van 'n nuwe diplomatieke politieke inisiatief wat bekend staan as détente (die beleidsrigting waarvoor Brink so positief is in die tyd rondom die eerste Breytenbach-verhoor). Volgens Van Jaarsveld (op.cit.:569-570) was minister Vorster se bedoeling 'n ontspanningsbeleid in Suider-Afrika en 'n vredesoffensief...wat 'n vreedsame naasbestaan kon verseker en 'n einde maak aan

*) Breytenbach verwys na die 'tuislandbeleid' as deel van die 'verdeel-en-heersstrategie'. Einde 1972 het hy voorspel dat 'n 'skyn van territoriale onafhanklikheid' verleen sal word, maar dat die 'onafhanklikheid' by gebrek aan ekonomiese lewensvatbaarheid 'n leë begrip sal bly. Die ekonomiese mag sal in die hande van die wit minderheid en/of van die buitelandse kapitaliste bly. Die etniese verskeidenheid van die swart volk word dus deur die maghebbers misbruik (De andere kant, 1986:78).

die guerillabedrywighede'. Davies (1984a:44) daarenteen meen détente was 'orchestrated and conceived by BOSS' en die doelwit daarvan was 'a search for influential allies within the Organization of African Unity'. Omkoopprosedures, geheime diplomatieke kontakte (dikwels gereël deur BOSS se kontakte in Westerse intelligensiedienste), besoeke deur minister Vorster aan 'n paar Wes-Afrika-lande en 'n ontmoeting met president Kaunda van Zambië^{*}) is (saam met geringe binnelandse aanpassings ten opsigte van 'klein apartheid') gebruik 'to give credence to "dialogue" as a viable alternative to "confrontation"^{**}) (Davies, op.cit.:44).

Ten spyte van aanvanklike suksesse het die détente-beleid in 1976 in die sand geloop as gevolg van twee gebeurtenisse: Suid-Afrika se betrokkenheid in die Angolese burgeroorlog gedurende Oktober 1975 tot Maart 1976 en die Soweto-opstande van 16 Junie 1976 tot 19 Oktober 1977 (Van Jaarsveld, 1982:576). Nā Soweto 'not even the most moderate African regime could afford to be seen to be collaborating with a regime which slaughtered schoolchildren in the streets' (Davies, op.cit.:44).

Die détente-beleid het 'n verdere knou gekry deur die Suid-Afrikaanse inmenging in die Angolese burgeroorlog, wat in stryd was met minister Vorster se verklaarde buitelandse beleid om nie in buurstate in te meng solank hulle nie met Suid-Afrika se sake inmeng nie. Op 20 November 1975 is bekendgemaak dat Suid-Afrikaanse troepe die grens na

^{*}) Breytenbach verwys in 'n gesmokkelde brief aan Schoon na hierdie besoek — hy wonder waaroor dit gaan: 'Negotiating? And what's he giving away?' (Viviers, 1978:98).

^{**}) Hierdie motief blyk inderdaad uit mnr. Vorster se bekende 'cross-roads'-toespraak op 23 Oktober 1974 in die Senaat waarin hy die situasie in Suider-Afrika in oënskou neem: 'I think that Southern Africa has come to the cross-roads. I think that the choice lies between peace on the one hand or on an escalation of strife on the other...The toll of major confrontation will be high...However, this is not necessary...for there is an alternative, there is a way. That way is the way of peace, the way of normalizing of relations, the way of sound understanding and normal association' (Van Jaarsveld, 1982:570). Hierdie weg is dié van dialoog en détente. In die maande wat hierop volg, beklemtoon Vorster herhaaldelik dat die wittes van Suid-Afrika van Afrika is en hiër hul lot moet beslis. Op 5 November 1974 vra hy op Nigél: 'Gee Suid-Afrika ses maande kans (met détente)...as u Suid-Afrika daardie kans gee sal u verbaas wees waar (die land) na daardie tyd staan' (op.cit.:570-571).

Angola oorgesteek het 'om die waterwerke by Ruacana en Calueque te beskerm'. Die pers is onder die Verdedigingswet gedwing om terughoudend te skryf oor die mate waarin Suid-Afrika by die stryd in Angola betrokke was (vergelyk oorsigberigte in byvoorbeeld Va., 10.12.75 en Beeld, 27.12.75). Die Regering het ook nie die wêreld uitvoerig ingelig oor sy steun aan die Unita/FNLA-alliansie, as teenvoeter vir Russiese ondersteuning aan die MPLA, nie.*) Die ongunstige reaksie wat die Suid-Afrikaanse inmenging vanuit die swart Afrikastate ontlok het (op grond van hul totale afkeer in apartheid) en die teëstand van die VSA-Senaat teen betrokkenheid in die Angolese konflik, lei tot 'n Senaatsbesluit gedurende die Januarie 1976-sitting van die kongres om wapenhulp aan die UNITA/FNLA te verbied. 'n Gedeeltelike onttrekking van Suid-Afrikaanse troepe begin op 21 Januarie. Teen middel Februarie het die MPLA die grootste deel van Angola beheer en die totstandkoming van die Volksrepubliek van Angola afgekondig. Teen Junie dieselfde jaar plaas gebeure binne Suid-Afrika self (soos uiteengesit in 6.9.2) die finale demper op détente-inisiatiewe.

Die datum van Breytenbach se eerste verskyning voor regter Cillie in 'n summiere verhoor op aanklagte ingevolge die Wet op Terrorisme, naamlik 21 November 1975, volg op die bekendmaking dat Suid-Afrikaanse troepe die grens na Angola oorgesteek het. Eers tydens sy tweede verhoor word onthul waarom Breytenbach so geredelik skuld erken het op die aanklagte teen hom tydens die eerste verhoor. Hy is naamlik deur die Veiligheidspolisie oorreed (gerugsteun deur 'n belofte van 'n minimum vonnis/vroeë vrylating) om nie 'n 'politieke aangeleentheid' van sy saak te maak nie (Viviers, 1978:75). Indien Breytenbach wel van die hofsaak gebruik sou gemaak het om die wêreldaandag te vestig op die apartheidsbeleid, kon dit 'n verleentheid skep vir die Regering wat toe juis, met BOSS se hulp, aan die een kant 'amptelik' besig was met sy

*) Terwyl Breytenbach in die tronk gesit het vir sy 'pogings tot verwoesting van die Suid-Afrikaanse bestel' het sy broer, Jan, in Angola geveg teen 'die terroriste en Rooi magte wat suidwaarts aan die aanspoel was'. Teen 1964, toe Breyten gedebuteer het, het sy broer die sogenaamde Recce-kommando gevestig; in dieselfde maand toe Breyten gearresteer is, het Jan op 'n geheime sending na Angola vertrek — sy opdrag was om 'n nuwe taakmag in die suide van Angola op die been te bring 'om terrorisme en geweld teen Suid-Afrika te bestry'. Teen die tyd dat onafhanklikwording op 11 November 1975 aanbreek, het sy taakmag reeds gesorg dat die grootste deel van Angola in die hande van Suid-Afrikaanse en FNLA-magte was (Van Wyk, Hg., 29.6.86).

détente-offensief en, aan die ander kant, sy 'nie-amptelike' inmenging in h buurstaat se sake. In Confessions (1984:48) betrek Breytenbach die feit dat hý nie toegelaat was om h 'political show-trial' van sy saak te maak nie direk op die Angolese offensief: 'You must remember that the trial took place during the "secret" invasion of Angola by South African troops. What a heaven-sent gift, propaganda-wise at least, my capture must have been to the government! No wonder such a big fuss of it was made in the papers. (Poor editors — prevented by law from writing about the real war being waged.) If, as a bonus, I could be prevented from using the court as a political platform — well, then the good little Nationalists could really wag their tails. (And, come to think of it, when one now remembers how much back-stabbing there was going on between the CIA and the Greys concerning Angola, it becomes clear why BOSS was so uptight and anti-CIA.)'*)

Charles-Albert Morand, wat as waarnemer van die International Commission of Jurists die eerste Breytenbach-verhoor bygewoon het, merk op:

The Breytenbach case constitutes a remarkable success for the government. It has helped to impress upon the white community the image of a vast subversive conspiracy. It must be expected that the government will exploit this favorable situation by intensifying the repression... In the political context...the Breytenbach trial, like many of those which preceded it, is to be seen as a lever which enables the white government to legitimate and reinforce its dictatorial powers and to pursue its policy of apartheid. (In Dreyer, 1980:50-51)

h Waarnemer soos Van Jaarsveld (1982:605) sien die val van die Portugese kolonies in die lig van die feit dat dit 'Swart-Afrika tot teen Suid-Afrika se grense laat vorder het'. Die mislukking van Vorster se

*) In die briewe wat Breytenbach en Schoon aan mekaar skryf in die tronk, is daar verwysings na die gebeure in die Portugese kolonies. Schoon skryf byvoorbeeld: 'Jy weet seker dat daar nou Marxistiese regerings in Angola en Mosambiek is. Die onverbiddelike kom al hoe nader en jy en ek gaan nog saam in die strate dans wanneer ons ons land se bevryding vier' (Viviers, 1978:140). In h brief aan Schoon verwys Breytenbach na ontwikkeling rondom 'Zimbabwe' en 'Namibië' en die opbou van 'Kubaanse' troepe op die Angola-Namibië grens (op.cit.:143). Brink verwys ook in sy opstelle na die gebeure in Angola (byvoorbeeld 1985b:97).

vredesoffensief in Afrika het gewig verleen aan die eertydse Minister van Verdediging, P.W. Botha, se siening dat die land se strydkragte uitgebrei moet word op die beginsel 'wie vrede wil hê moet vir oorlog voorberei' (op.cit.:599). Sedert 1976 'voer Suid-Afrika (dus) in 'n tyd van dekolonisasie 'n Derde Vryheidsoorlog van lae intensiteit teen Swart-imperialisme om sy behoud, soos hy in die 19e eeu 'n Tweede Vryheidsoorlog teen die Britse ryk in 'n tyd van Blanke-imperialisme moes voer' (op.cit.:605). Davies (1984a:44-45) glo dat die ineenstorting van die détente-streeksbeleid senior militêre strategiste tot 'n kritiese herevaluasie van die streeks- en veiligheidsbeleid gebring het: 'These criticisms covered both important aspects of the organisation of military interventions in the regions and the existing approach towards winning regional allies, which relied on influencing individual "decision makers" rather than the objective environment within which decisions were made.' In die 1977 Verdedigingswitskrif — die dokument waarin hierdie generaals vir die eerste keer 'n uitleg gee van en 'n beroep doen op die aanvaarding van hul Totale Strategie — is geargumenteer dat die mobilisasie van sowel ekonomiese, politieke én ideologiese as militêre hulpbronne nodig is om die belange van die apartheidstaat te verdedig en te bevorder sowel op binnelandse as op streeksvlak. 'More specifically, it identified the need "to maintain a solid military balance relative to neighbouring states in Southern Africa". It also called for "economic action" and "action in relation to transport services, distribution and telecommunications" to promote "political and economic collaboration among the states of Southern Africa"' (ibid.). Dit is hierdie 'totale beleid' wat die hoeksteen van die 'Nuwe Bedeling' sou word.

6.9.2 Binnelandse politieke ontwikkelinge

In 'n tyd van toenemende isolasie, stygende inflasie en groeiende ontevredenheid onder die bruin en swart Suid-Afrikaners word die binnelandse politieke beleid van die laaste Vorster-jare gekenmerk deur twee pole: aan die een kant was daar stappe ter afskaffing van diskriminerende maatreëls, sogenaamde 'klein-apartheid'; aan die ander kant (veral ná die Soweto-opstand) is dissidensie op al groter skaal onderdruk.

Sedert 1975 word doelbewus gewerk in die rigting van meer buigsame maatreëls ten opsigte van die toelating van bruin- en swartmense in hotelle, gelisensieerde restaurante en teaters in wit gebiede (die 'oopstel' van die Nico Malan ontketen aanvanklik heelwat protes). Op sportgebied word 'gemengde' uitnodigingspanne toegelaat om teen oorsese rugby- en kriekettoergroepe te speel. Die regering neem stappe om die loongaping tussen die verskillende bevolkingsgroepe te vernou; werkreservering in die boubedryf en elders word verslap; opleidingsfasiliteite vir swart werkers word uitgebrei; swartes word opgeneem in die rade van tuislandkorporasies en tuislandleiers word uitgenooi om voorstelle in te dien ten opsigte van toestromingsbeheer; stedelike swartes word toegelaat om grond te bekom in terme van 'n huurpagstelsel en professionele swartes en handelaars om hul eie spreekkamers, winkels of kantore in stedelike gebiede te besit. Verskillende kommissies word in hierdie tyd aangestel om bepaalde knelpunte te ondersoek en aanbevelings te maak: Die Theron-kommissie ten opsigte van sake rakende die 'Kleurling'gemeenskap; die Wiehahn-kommissie ten opsigte van wetgewing wat verband hou met arbeidsverhoudinge; die Riekert-kommissie ten opsigte van alle ander wetgewing wat verband hou met die benutting van mannekrag (Horrell, 1976:3-4; Horrell, 1977:4-5; Gordon, 1978:5-6).

Van Jaarsveld (1982:578) wys daarop dat Vorster 'n beleid van 'versagting van apartheid' gevolg het, maar dat hy nie tot 'opsienbare snelle veranderinge oorgegaan het nie' omdat hy, in die lig van die stryd tussen die 'verligte' en 'verkrampte' vleuels van die Nasionale Party, 'nie in die geskiedenis (wou) deurgaans as 'n man wat Afrikanervolkseenheid verbreek het nie'. Volgens waarnemers soos Davies was daar in hierdie tyd veral twee belangrike politieke kragte binne die wit magsblok wat 'hervorming' probeer bespoedig het: 'monopoly capital' (wat toenemend 'n alliansie tussen Afrikaner en nie-Afrikaner monopolieë geword het) en die 'top echelons of the military'. Van die kant van 'monopoly capital' is aangedring op die afskaffing van bepaalde openlike vorme van rassediskriminasie en veral die verslapping van maatreëls ten opsigte van die vertikale en horisontale mobiliteit van arbeid en werksopleiding; die doel was 'to permit its more productive

utilisation in more capital intensive forms of production'. Top militêre verteenwoordigers het ook sommige aanpassings gesien as noodsaaklik vir die versekering van 'n 'military defensible state'. Dit was veral in die periode ná 1976 dat daar groeiende politieke samewerking tussen hierdie twee groepe gekom het (1984a:37-38).

'Hervormings' ten opsigte van die apartheidsbeleid blyk egter onvoldoende te wees om Suid-Afrika se 'volkereverhoudingsprobleem' op te los (vergelyk hieroor Van Jaarsveld, 1982:587-593). Toenemend blyk dit dat bestaande instellings vir die 'Kleurlinge' en Indiërs ondoel-treffend is om hulle politieke te akkommodeer.

Vir die swartes binne 'wit' stedelike gebiede was daar tot 1976 geen beleid nie, behalwe dat hulle 'uitlanders' of vreemdelinge uit die tuislande was. 'Dit het duidelik geword dat polarisasie en konfrontasie tussen Blank en Nie-Blank dreig' (Van Jaarsveld, 1982:587). Volgens Van Jaarsveld (op.cit.:593) 'was die skrif aan die muur' en op 16 Junie 1976 beland die Nasionale Party 'in een van sy grootste krisisse sedert 1948' met die Soweto-opstand wat tot 19 Oktober 1977 landswyd uitgebrei het.

Hierdie waarnemer meen die oorsprong van die opstand was 'buitelands geïnspireer': deur die verbode ANC wat in Europa gewoel het om die swart bevolking deur rewolusie te bevry*); deur die bewindsoorname in Angola en Mosambiek en deur die uitlandse Swart Mag- en Swart Bewus-synsbeweging. Davies (1984a:33-34) daarenteen meen die Soweto-op-stande was die hoogtepunt van die binnelandse 'popular struggles in

*) In hierdie tyd aanvaar die ANC verantwoordelikheid vir die diefstal van dokumente in Bonn in verband met samewerking tussen Duitsland en Suid-Afrika in verband met kernkragentrales wat tot die bedanking van genl. Günther Rall gelei het. Tydens Breytenbach se tweede hofsak word beweer dat die diefstal uitgevoer is deur lede van die Duitse Anti-apartheid beweging wat die dokumente oorhandig het aan die Hollandse tak waarvan Barend Schuitema die sekretaris was. Okhela is die krediet daarvoor gegee om dié organisasie se geloofwaardigheid te versterk sodat dit lede kon lok oorsee (Viviers, 1978:23; Dreyer, 1980:37-42; Cervenka, 1978:6).

the 1970's wat op verskillende fronte gevoer is, veral dié van die swart vakbonde (soos uiteengesit in 5.6.2) en die studente/middelklasfront wat hoofsaaklik geïnspireer was deur Swart Bewussyn. Die onmiddellike oorsake van die Soweto-opstande (vir 'n uiteensetting van gebeure kyk Horrell, 1976:51-82) was die druk wat op swart skoliere geplaas is deur die 'Bantoe-onderwys'-sisteem (wat met sy onderbegroting gelei het tot oorvol skole en verslegtende studie-omstandighede) wat die apartheidsideologie afgedwing het op 'n toenemend stellinginnemende en militante studentegemeenskap. Die breekpunt het gekom met die afkondiging dat Afrikaans die medium van instruksie moet wees vir die helfte van die vakke wat aangebied word by swart sekondêre skole. Van Jaarsveld (1982:593) noem die jeugdige wat hul hierteen verset het 'militante(s)...wat moeilik deur die polisie te bedwing was'. Davies (op.cit.:34) verwys na die 'peaceful mass demonstration' op 16 Junie 1976 wat beantwoord is deur 'a hail of bullets'. Teen die einde Junie was die amptelike dodetal in die verspreidende onrus reeds 176. *)

Volgens waarnemers soos Davies (1984a:34) het die 1976-opstande ingrypende effekte gehad op sowel die toekomsrigting van massa-verset as die reaksie van die dominante groepe. Belangrik ten opsigte van die massa-verset was dat groot getalle deelnemers van die 1976-opstande besef het dat die bestaande metodes van verset ontoereikend is. Na Soweto het duisende jong swartmense die land verlaat op soek na militêre opleiding. Meeste van hulle het aangesluit by die ANC en sy militêre vleuel Umkhonto we Siswe. Dit, saam met die veranderde streeksituasie (kyk 6.9.1), het gelei tot 'n herlewing van gewapende stryd in Suid-Afrika — nou op 'n baie groter skaal as vroeër. Sedert

*) Terwyl hy in eensame aanhouding is, verneem Breytenbach brokkies nuus oor die Soweto-opstande en verwys hy daarna in sy gesmokkelde tronkbriewe (Viviers, 1978:98, 105, 106, 126, 143, 148-149). Brink (op.cit.:166) sien dit as die begin van 'die omwenteling': hy meen 'n uitbarsting gaan die verskriklikste wees juis vir dié wat klaar die swaarste kry en vra: 'Is dit die moeite werd om 'n land te beërwe as hy lyk soos Viëtnam?' Breytenbach sê aan Schoon: 'Things seem to be moving, however desperately — and at what bloody cost will it be? How I'd love to be outside' (op.cit.:98).

die nuwe vlag gewapende optrede in 1977 van stapel gestuur is, het dit geleidelik toegeneem. Massa-verset sedert Soweto was egter nie beperk tot die gewapende stryd nie. Behalwe vakbonde het 'n groot aantal nuwe gemeenskapsorganisasies en burgerlike verenigings (sowel wettiges as semi-wettiges) ontstaan, terwyl talle van dié wat vroeër bestaan het belangrike aanpassings gemaak het. Die belangrikste kenmerk hiervan was 'n swaai na die werkersklas wat nodig was om die massabasis te vergroot wat nodig is vir die groei van die verset-beweging. Die post-Soweto-periode toon ook 'n groeiende eenheid tussen die verskillende vorme en vlakke van massa-verset — byvoorbeeld gemeenskapsorganisasies wat betrokke raak by boikotkampanjes ter ondersteuning van stakende werkers. Die toenemende eenheid is ook op 'n ander vlak waarneembaar: die afneem van die invloed van Swart Bewussyn en die toenemende aanvaarding van 'n nie-rassige perspektief 'emphasizing unity within a broad-based struggle for democracy, and combining this with class analysis and a critique of capitalist exploitation' (op.cit.:36). Meeste organisasies baseer dan ook hulle bedrywighede op die 'Freedom Charter'.

Van die kant van die Nasionale Party-regering is die Swart opstande 'deur doeltreffende polisie-optrede gedemp' en die kabinet het onderneem om 'wet en orde met krag te herstel, maar geen aanduiding van 'n ingrypende koersverandering gegee nie' (Van Jaarsveld, 1982:593). Sedert 1975, en toenemend sedert die Soweto-opstande, het die Regering hom gewend na verskerpte veiligheidsmaatreëls en die getal aangehoudenes het toegeneem, terwyl al meer persone en organisasies 'stilgemaak' is deur hulle te verban.

Gedurende 1974 is 14 mense gevonnissen onder die veiligheidswetgewing (Horrell, 1976:57). Sedert 24 September 1974 tot vroeg 1975 word volgens skatting tussen 40 en 50 mense aangehou nā verbode byeenkomste van SASO (SA Students' Organisation) en BPC (Black People's Convention) (op.cit.:59). Gedurende 1975 word 9 mense gevonnissen onder die veiligheidswetgewing (Horrell, 1977:110); syfers is nie beskikbaar

vir die aantal aanhoudings vir dié tyd nie.*) In 1976, die jaar van die Soweto-opstande word die veiligheidswetgewing drasties hersien op aanbeveling van die Schlebusch-kommissie.***) Onder die nuwe wetgewing word onder andere voorsiening gemaak vir 'n permanente veiligheidskommissie met uitgebreide magte, veral ten opsigte van aanhouding sonder verhoor (Horrell, 1976:38-48). Ten spyte van hewige teenkanting (van die kant van die amptelike opposisie én buite-parlementêre organisasies — uiteengesit in ibid.) is die nuwe wetgewing in die tyd van die Soweto-opstande geproklameer. Dit het die Regering in staat gestel om groot getalle mense aan te hou. Gedurende 1976 word 64 mense skuldig bevind onder die veiligheidswetgewing (Gordon, 1978:131); volgens beraming was 434 persone teen 30 November 1976 in aanhouding onder dié

*) Onder dié wat in 1975 gevonnissen is, was twee wittes: Raymond Suttner, 'n senior dosent in regte aan die Universiteit van Natal, wat skuldig bevind word aan oortreding van die Wet op die Onderdrukking van Kommunisme en tot 7½ jaar gevangenisstraf gevonnissen word (Horrell, 1976:63) en Breyten Breytenbach, bekende Afrikaanse digter, wat skuldig bevind word aan oortreding van die Wet op Terrorisme en tot 9 jaar gevangenisstraf gevonnissen word. (Breytenbach verwys na Suttner in Viviers, 1973:130 en Confessions, 1984:225). 'n Aantal wittes word rondom die Breytenbach-saak aangehou: eerwaarde James Polley, Megan Reilly, Karel Tip (NUSAS-president), Gerry Maré (NUSAS), Glen Moss ('n vorige voorsitter van die Studenteraad van Wits) (kyk Viviers, 1978:77, 114, 118, 122-123 en Confessions, 1984:39-40, 51). Dit gee aanleiding tot 'n vlaag van protes teen aanhouding sonder verhoor. ('n Berig in Bu., 27.11.75 gee 'n oorsig van die kommentaar wat op protesvergaderings en elders gelewer is.) Petisies en ope brieue aan die Minister is geteken deur akademici van die Universiteite van Kaapstad en die Witwatersrand.

Gedurende 1975 word daar ook begin met die sogenaamde SASO/BPC-verhoor — dit eindig eers op 15 Desember 1976 toe al die aangeklaagdes skuldig bevind word. Dié verhoor, waarin onder andere Steve Biko en Adam Small vir die beskuldigdes getuig, was eerder 'n 'verhoor van Swart Bewussyn' as van die aangeklaagdes self (Star, 24.6.76). In Confessions (1984:53) verwys Breytenbach na dié verhoor wat dieselfde tyd as sy eerste verhoor aan die gang was, in 'n aangrensende hofsaal. Ernie Wentzel, wat vir sommige van die SASO-beskuldigdes opgetree het, was een van Breytenbach se regsvertegenwoordigers tydens sy tweede verhoor.

Gedurende 1975 word afslag van vonnis vir politieke gevangenis weer eens geweier deur die Eerste Minister. Versoeke vir die vrylating van Bram Fischer val aanvanklik op dowe ore totdat hy ernstig siek word aan kanker. Hierna word hy toegelaat om na sy broer in Bloemfontein te gaan waar hy op 8 Mei 1975 sterf. Breytenbach se bewondering vir Fischer spreek uit tronkbriewe (Viviers, 1978: 138, 142).

**) Breytenbach verneem iets hiervan in die tronk (Viviers, 1978:143).

(nuwe) wetgewing (Horrell, 1977:113). Gedurende 1977 styg die aantal persone wat gevonnissen word onder die veiligheidswetgewing tot 144 (Gordon, 1978:132); teen 30 November 1977 was daar 714 mense in aanhouding (op.cit.:144). Op die September 1977 Natalse Nasionale Party-kongres het die Minister van Polisie gesê dat altesaam 2 430 mense sedert Junie 1976 vir ondervraging aangehou is onder die veiligheidswette (ibid.). Van Maart 1976 tot November 1977 sterf, sover bekend, 19 mense terwyl hulle in aanhouding is — die opspraakwekkendste geval was die dood van Steve Biko, die Swart Bewussyn-leier (wat Breytenbach in 1975 vir Okhela probeer werf het) wat op 18 Augustus 1977 in aanhouding geneem is en op 12 September sterf (op.cit.: 150-164).*) Op 19 Oktober 1977 maak die Staat ook van sy buitengewone magte gebruik om, deur die verbod op die Christelike Instituut en 17 ander Swart Bewussyn-organisasies, binnelandse onrus te beeindig. Minstens 7 persone, insluitende dr. Beyers Naudé en ander uitvoerende beamptes van die Instituut, word ingeperk.**)

Die Nasionale Party-regering reageer in hierdie tydvak nie net met gevangenisstraf, inperkings en aanhoudings-sonder-verhoor op andersdenkendheid nie. Ook ander onderdrukkende maatreëls word ingespan, soos die verbanning van mense uit die land (Horrell, 1976:46; Horrell, 1977:106), die weiering of terugtrekking van reisdokumente (ibid.), die kontrole op publikasies en vermaak (wat in 6.9.3 en 8.1 weer ter sprake kom) en die dreigement van die instelling van 'n Koerantwetsontwerp in terme waarvan die Regering beheer oor die pers

*) Die beslissing van die magistratuur in die Biko-saak ontlok verslae kommentaar van sowel binnelandse as buitelandse kommentators. Hy bevind naamlik dat niemand verantwoordelik gehou kan word vir Biko se dood nie — hy gee in die proses geen aandag aan enige van die verdoemende argumente wat die Biko-familie se regsvertegenwoordigers ter tafel gelê het nie. Waarnemers soos proff. M. Wiechers van UNISA en J. Dugard van die Universiteit van die Witwatersrand meen dat die saak nie reg doen aan die reputasie van die Suid-Afrikaanse regspraak nie (Gordon, 1978:164). Brink wys daarop dat die manier waarop dié saak hanteer is en die ongelooflik amateur-vertoning van die Minister van Justisie in dié verband (hy het gesê Biko se dood laat hom koud) 'n hele samelewing se ingebore vertroue in die begrip 'reg en geregtigheid' geskud het (1983:216).

**) Die Christelike Instituut het, soos uiteengesit in die afdelings oor die twee verhore, in gedrang gekom tydens die Breytenbach-saak (kyk ook Viviers, 1978:61, 99, 128 en Confessions, 1984:51-52).

sal kan uitoefen deur die instelling van 'n statutêre perskode en persraad (Gordon, 1978:3). Op 19 Oktober 1977 word dan ook direk ingegryp in die perswese toe die swart koerant The World verbied word en sy redakteur Percey Quboza in aanhouding geneem is.

Die tyd sedert 1975 word ook, naas toenemende swart ontevredenheid en onderdrukking van die kant van die dominante groep, gekenmerk deur die verskuiwings in wit politieke alliansies. Die jaar 1975 het begin met 'n stryd binne die Verenigde Party — tien hervormingsgesindes onder leiding van Harry Schwarz het uit die Provinsiale Raad gestap. Oud-regter Kowie Marais werk teen die einde 1976 beginselgrondslae uit vir die daarstelling van 'n verenigde wit opposisie bestaande uit hierdie 'reformiste', die Demokratiese Party van Theo Gerdener en die Progressiewe Party. Dit word egter onaanvaarbaar gevind. In Junie 1977 ontbind die Verenigde Party en val uiteen in die Nuwe Republiekparty van Radclyffe Cadman en die Suid-Afrikaanse Party van Myburg Streicher. Gerdener se party gaan op in die Nuwe Republiekparty terwyl die hervormingsgesinde wegbreekgroep met die Progressiewe Party saamsmelt tot die Progressiewe Federale Party, wat in Augustus 1977 18 setels in die Parlement gehad het. In September 1979 word dr. Van Zyl Slabbert as nuwe leier van dié party aangewys (Van Jaarsveld, 1982:576).

Die Regering se détente-beleid ontlok heftige reaksie van die kant van regse ekstremiste, binne en buite die Nasionale Party. Tussenverkiesings gedurende die eerste helfte van 1975 in Pretoria-Wes, Middelburg (Transvaal) en Gezina toon 'n swaai weg van die Nasionale Party na die Herstigte Nasionale Party, al behou eersgenoemde nog die setels (Horrell, 1976:2). Vorster, wat nie die regsies binne die Party wou vervreem nie, herskommel in Januarie 1976 sy kabinet en A.P. Treurnicht, die leier van die verkrampte vleuel, word aangewys as adjunkminister. Dit versterk Treurnicht se posisie as 'vertolker en bewaker van die ortodokse apartheidsfilosofie in die trant van Strijdom en Verwoerd' (Van Jaarsveld, 1982:578). In 1977 was daar heelwat spanning

in die Nasionale Party tussen andersdenkendes, soos dr. A.D. Wassenaar en prof. Erika Theron wat gemeen het dat daar sneller aanpassings tot selfbehoud moes kom, en die Treurnicht-groep wat in verandering die begin van kapitulasie gesien het.

Gedurende 1977 het die verligte vleuel 'n openbare debat aan die gang gesit oor 'n nuwe grondwetlike bedeling. Op 30 November van dié jaar is 'n vervroegde verkiesing gehou veral om Amerika en president Carter wat druk op Suid-Afrika uitgeoefen het, te toon dat die wittes die eise om 'n swart meerderheidsregering verwerp en om die kiesers se gevoel oor die nuwe grondwet te toets. Die uitslag was 'n sege vir Vorster wat die grootste meerderheid ooit in die geskiedenis van die Nasionale Party behaal het met 'n wins van 17 setels (Gordon, 1978:10-11). Die verkiesing het getoon dat 'die mag onaantasbaar by die Nasionale Party berus en dat veranderinge slegs via hom voltrek kan word' (Van Jaarsveld, op.cit.:579). Brink daarenteen meen die oorwinning is nie 'n grootskeepse bevestiging van vertroue in die bewind nie: 'Dit is eerder 'n manifestasie van paniek op 'n skaal wat die land nog nie geken het nie. Angs vir die magte wat in Afrika ontketen is — onder andere ook juis déúr Suid-Afrika se onbesonne ingryping in Angola — en wat in Suid-Afrika self gaande gemaak is. 'n Aangryp van strooihalms, van enigiets wat min of meer bekend en stabiel lyk. En daarom allesbehalwe 'n daad van vertroue' (1985c:215).

6.9.3 Kultuur en politiek

Breytenbach se eerste verhoor (wat die Afrikaanse letterkunde soveel 'skade' berokken het omdat die hele skrywerskorps verdink is van 'ondermynende' motiewe) vind plaas in dieselfde jaar dat 'n monument onthul word in die Paarl ter wille van die 'wit' oorsprong van Afrikaans. Die tweede verhoor vind plaas ná die Soweto-opstande waarby juis die haat jeens Afrikaans die kruitvat ontlont het.

Die twee Breytenbach-verhore het dus plaasgevind in 'n klimaat van toenemende swart vernet teen die status quo én toenemende onderdrukking van andersdenkendheid van die kant van die Regering. Dit is 'n

tydperk wat uitmond in die Nasionale Party se nuwe grondwetlike voorstelle (wat nog steeds die swartman uitsluit) en die groot debat (ook in die literatuur) 'om Afrikaner-identiteit en -eksklusiwiteit, die aanpasbaarheid van die Afrikanervolk en sy kanse op oorlewing' (Johl, 1986:122).

Soos wat die veiligheidswetgewing aangepas en ingespan word om dissidente stemme op politieke vlak stil te maak, so word amptelike maatreëls gebruik om andersdenkendheid op kulturele vlak te temper. Die belangrikste hiervan is die sensuurmasjien wat, volgens Coetzee in 'n artikel in The Bloody Horse, die Staat van die nodige apparaat voorsien om verandering te onderdruk ten einde die bestaande bestel te handhaaf (1980:4). In die geval Breytenbach is sowel die veiligheidswetgewing as sensuur ingespan om hom stil te maak én om as afskrikmiddel te dien. Die Breytenbach-verhore was inderdaad sowel 'n verleentheid vir sy mede-skrywers wat al meer onder verdenking gekom het as 'n rede waarom die konflik skrywer/staat verskerp het.

Op aanbeveling van die Kruger-kommissie word die 1963-sensuurwetgewing in 1974 vervang met die Wet op Publikasies wat 'n radikale verandering van die beheerstelsel meebring. Die Publikasieraad word vervang deur 'n Direkoraat wat 'n aantal komitees aanwys wat publikasies gewens of ongewens verklaar. Appèl na die houe word afgeskaf en oorgedra na die Appèlraad. Van die hoofbesware teen die nuwe wet was onder andere dat die Minister van Binnelandse Sake enigiemand die magtiging kon gee om persele te betree en op boeke beslag te lê; dat die reg op appèl na houe afgeskaf word en dat die Minister te veel arbitrêre magte verkry (Kannemeyer, 1983:234-235). Die eerste Afrikaanse werk wat onder hierdie nuwe wet verban is, is Breytenbach se Skryt (meer hieroor in 8.1). Later volg Keerkring (Welma Odendaal), 'n Droë wit seisoen (André P. Brink), Magersfontein, o Magersfontein! (Etienne Leroux), Struisbaai-blues en Te hel met ouma! (André le Roux), Donderdag of Woensdag en Stanley Bekker en die boikot (John Miles), Kommas uit 'n boomzol en Sonneskyn en Chevrolet (Dan Roodt), die teks van die ongepubliseerde Dieselle ou storie (Pieter-Dirk Uys) en And death white as words (vertalings van gedigte deur Breytenbach).

Ná die verbod op Brink se Kennis van die aand in 1974 (onder die ou wetgewing) reageer jonges in die Johannesburgse tak van die Afrikaanse skrywerskring — John Miles, Chris Barnard en Ampie Coetzee — deur 'n fonds vir die verdediging van die boek te stig. Hulle versoek A.P. Grové, T.T. Cloete en Merwe Scholtz, wat sowel in die Publikasieraad dien as in die komitee van die SA Akademie wat letterkundige bekroonings maak, om uit die Publikasieraad te bedank. As hulle tot verantwoording geroep word, bedank die jong skrywers uit die Skrywerskring. Dit lei in 1975 tot die Broederstroomberaad waarop die Afrikaanse Skrywersgilde gestig is om die belange van skeppende kunstenaars te beskerm; die Gilde is in die besonder gekant teen enige vorm van sensuur (op.cit.:240).*) In aansluiting by die Gilde-aktiwiteite rig Ernst Lindenberg, Ampie Coetzee en John Miles in 1975 die onafhanklike uitgewersfirma Taurus op met die doel om werke wat om sensuurredes deur gevestigde uitgewers afgekeur of moeilik aanvaar sou word, uit te gee. Vanaf Blomskryf ('n bloemlesing van Breytenbach se poësie wat in 1977 uitgegee word) verskyn al Breytenbach se nuwe werk by Taurus.

In die tyd rondom die Soweto-opstande is dit egter veral die roeringe onder swart kunstenaars wat die aandag trek — ook van die nuwe sensuurraad. Sogenaamde 'Soweto poetry' het in die middel sestigerjare**) begin verskyn in die tydskrif The Classic en reflekteer die toenemende rasepolarisering sedert Sharpeville. Aanvanklik het die insette van dié werk gekom van die SASO/Swart Bewussyn-reaksie op apartheid, maar ná 1976 van die Soweto-opstande. Hierdie poësie 'which has been instrumental not only in re-establishing a vital tradition of black writing in South Africa, but in prompting serious, often uncomfortable, re-examination by writers and critics alike on the function of, and the appropriate responses to, literature in a racially turbulent society' word deur sommige waarnemers beskou as 'the single most important socio-literary phenomenon of the seventies in South Africa' (Chapman, 1982:11).

*) In 'n brief wat op die 1986-beraad van die Skrywersgilde voorgelees word, sê Breytenbach die Gilde het 'n selfperpetuerende en dalk ook 'n selftevrede klub geword. Dit het slegs nog bestaansrede as dit die Suid-Afrikaanse skrywersgilde word en 'n ware vakunie, polities betrokke raak en affilieer by een van die groot oorkoepelende organisasies soos die UDF of die Swart Forum (Die Suid-Afrikaan, Winter 1986:51).

*) Breytenbach het in hierdie jare gereeld kontak gehad met uitgeweke swart skrywers (vergelyk Viviers, 1978:127, 132; Confessions, 1984:19, De andere kant, 1986:93-94).

Die jaar 1976 is nie net die jaar van die Soweto-opstande teen Afrikaans en apartheid nie, maar ook die jaar waarin New Classic (onder redakteurskap van Siphso Sepamla) die eertydse Classic vervang en saam met Donga *) 'n alternatiewe kyk op die kunste bied (laasgenoemde word in 1978 verban). In hierdie jaar word Wole Soyinka se Ogun Abibiman, opgedra aan die dooies van Soweto, oorsee gepubliseer. Siphso Sepamla se The Soweto I love en James Matthew se Pass Me a Meatball, Jones word in die daaropvolgende jaar verban in Suid-Afrika. In 1977 vervang 'n groep skrywers die bestaande PEN-tak met 'n nie-rassige instelling. In dieselfde jaar word die Medupe Writers Association gestig en dit word die begin van 'n oplewing van skrywersgroepe in die swart townships ná die Soweto-opstande wie se mondstuk Staffrider sou word. Medupe is einde 1977 verban saam met SASO, BPC en ander Swart Bewussyns-organisasies (op.cit.:5-6).

Vanaf 16-20 Julie 1979 word 'n konferensie aan die Universiteit van Kaapstad gehou oor die stand en saaklikheid van kuns in Suid-Afrika binne die raamwerk van apartheid. Twee uiteenlopende menings word deur referente (onder wie Nadine Gordimer, Adam Small, Jan Rabie, Steve Watson, Cecil Shotnes, Andrew Verster en Gavin Young was) nagehou. Aan die een kant word gevoel dat, ten spyte van die politieke struktuur van die land, kunsvorme van een of ander aard floreer — alhoewel nie op nasionale vlak nie. Aan die ander kant is die mening uitgespreek dat die politieke struktuur die skeppende kunste onderdruk en dat een van die mees relevante reaksies deur 'n kunstenaar 'n politiek georiënteerde (visuele) verklaring moet wees. (Vergelyk berigte in TA., 18.7.79; Bu., 20.7.79; TCT., 27.7.79.)

Die verhouding kunstenaar/owerheid in die tydvak rondom die Sowetokrisis word ten slotte saamgevat volgens die insigte van André P. Brink (1983:210-225 en 1985b:94-100) wat deur sommige waarnemers beskou word as dié persoon wat hom, naas N.P. van Wyk Louw, die breedvoerigste uitgelaat het oor die rol van die Afrikaanse intellektueel. (As gevolg van sy omstandighede was Breytenbach, wat hom ook voortdurend bemoei met die rol van die intellektueel, nie in staat om

*) Breytenbach probeer van sy tronkgedigte smokkel na Jakes (Gerwel) vir die nuwe Donga (Viviers, 1978:99).

in hierdie tydvak 'n wesentlike openbare bydrae te lewer tot die gesprek rondom dié onderwerp nie.)

In 'n tyd waarin die ingrype in Angola, die gebrek aan leierskap ná die Soweto-krisis, die 'verbrande aarde-politiek van 19 Oktober', die slooping van plakkersgemeenskappe en die fabrisering deur 'lokvinke en aasvoëls' van 'n tweede saak teen Breytenbach 'n 'skipbreuk van vertroue' (en van heelwat van Brink se 'nuwe insigte') meegebring het, word die kloof tussen kunstenaar en owerheid al groter. Die kunstenaar van sewentig is al verby die fase waarin hy dit durf waag het om (versigtige) vrae te stel oor alles wat vantevore as vanselfsprekend aanvaar is; hy is nou in die fase waar hy hom deur niks behalwe sy eie gewete laat voorskryf nie. Daarteenoor span die owerheid al die middele tot sy beskikking in om die kunstenaar se vryheid aan bande te lê. In die geval van die Afrikaanse skrywer is dit daarop gerig om 'één bepaalde ideologiese uiting van volkswees, van "Afrikanerskap"...vir die volk as geheel' af te dwing (Brink, 1985c:60). Brink glo dat die skrywer se antwoord op só 'n situasie eerstens lê in die gehalte van sy werk, gekoppel aan die 'intensiteit en integriteit van sy morele antwoord op geweld en immoraliteit', en in volgehoue kommunikasie ten opsigte van sensuur. As laasgenoemde niks vermag nie, bly drie moontlikhede oor: samisjdat (die Russiese metode om manuskripte ondergronds te versprei), tamisjdat (die terugsmokkeling van literatuur wat in die buiteland gepubliseer word) en lamisjdat ('Hou Lammie besig' of die ontwikkeling van metodes om sensuur te omseil) (op.cit.:64-67).

Dit is dus duidelik dat die gebeure vanaf middel 1976 vir Brink ontgogel het en tot die besef gebring het dat die Afrikaner-intellektueel in só 'n situasie moet aandring 'nie net op 'n versnelde tempo van verandering nie, maar op 'n algehele verandering van rigting: in die rigting van meerderheidsregering' (1985b:99) — iets wat Breytenbach reeds vanaf die sestigerjare bepleit en 'n beleidsrigting wat sedert die Nuwe Bedeling al meer 'n debatspunt word. Oor die medium van transformasie verskil Brink egter nog steeds van Breytenbach.

SAMEVATTING

Met verloop van tyd het Breytenbach al meer onvergenoegd geraak met sy rol van 'woord-terroris' vanuit 'n gekanoniseerde posisie binne die Afrikaanse literêre sisteem. Dit was nie meer vir hom voldoende om deur die poëtiese verwoording van alternatiewe sienings veranderinge teweeg te probeer bring nie. Hy het al meer gevoel dat sy 'literêre' kontestering nie veel meer bewerkstellig het as 'n lastige irritasie nie; hierdie tekste is heelwaarskynlik nie eers gelees deur die groep met wie se lot hy hom verbind het nie. As 'n uitkoms uit die teenstellings waarin hy hom bevind het, het hy hom algaande tot 'konkrete' deelname aan die swart bevrydingstryd gewend.

Oor die redes waarom Breytenbach nie verhef is tot 'n simbool van dissidensie deur die opkomende alternatiewe politieke sisteme nie (te oordeel na die stilswye oor hom, byvoorbeeld van die kant van die UDF) kan net bespiegel word. Is dit die swakplekke en weersprekings in sy ideologisering? Is dit omdat sy waarde as politieke aktivis so gekompromitteer is deur die nagevolge van sy onwettige terugkeer na Suid-Afrika in 1975? Hierdie besoek en sy 'display of amateurishness' (Walt, 1985:4) het immers die veiligheid van sy kontakte in Suid-Afrika op die spel geplaas en hulle blootgestel aan die 'vindictiveness of the authorities...thereby impairing their efficacy as anti-apartheid activists' (Lazarus, 1986:181). Is dit die agterdog oor sy kapitulasie tydens die eerste verhoor wat nog oor hom hang? Of word hy maar nog gesien as deel van die gehate 'sisteem' onder andere ook vanweë sy posisie binne die Afrikaanse literêre sisteem?

Watter posisie Breytenbach se 'literêre' protes sal inneem binne byvoorbeeld die opkomende (sub-)sisteem van swart Afrikaanse (protes)literatuur sal afgewag moet word. Intussen is dit ironies dat andersdenkendes juis (in teenstelling met wat Breytenbach geglo het) sy waarde vir die bevrydingstryd meet aan sy bydrae as skrywer en nie aan sy direkte politieke ingrype nie. 'It is neither as a guerilla nor as a gun-runner that Breytenbach will be remembered, but as an intellectual — a writer and a painter — in the service of his community's freedom. Perhaps the most we can hope is that Breytenbach will continue to write, and that his work will be as effective and as challenging in the future as it has been in the past' (Lazarus, 1986:182).

Breytenbach se onwettige terugkeer na die land en sy bewegings (wat van die begin gemonitor was deur die veiligheidspolisie) het die maghebbers die geleentheid gegee om met wetlike maatreëls en regspleging in te gryp om sy versteurende invloed lam te lê. Met die lokaas van 'n ligte vonnis is Breytenbach omgehaal om 'saam te werk' en nie die hofsaal te gebruik as politieke verhoog nie. Die saak word dan 'n propaganda-oorwinning vir die maghebbers.

Die nie-lesende publiek, wat ironies genoeg nooit onderskei het tussen Breytenbach die mens en die digter nie, maar verwag dat die digter 'volksdigter' moet wees wat aanvaarde norme verdedig, brandmerk hom as 'verraaier' en werp hom uit. Die 'verligtes', vir wie dit oor die jare al moeiliker geword het om Breytenbach se radikale oorskryding van sisteemgrense te verdedig, word in 'n krisis gedompel deur sy skuldigbevinding as 'terroris'. As uitkoms uit die kanoniseringsdilemma en die vertrouenskrisis rondom die Breytenbach-verhore, beroep die 'verligtes' hulle al dringender op 'n skeiding tussen mens en werk. Die 'verligte' nasionale Afrikaanse pers gebruik hierdie onderskeid ook as koöpteringstegniek: Breytenbach se ideologie word totaal verwerp, maar sy 'verskoning' tydens die eerste verhoor en sy 'bydrae' tot die 'Afrikaanse kultuur' word aangeprys om hom weer binne die laer te kry, hom soos die 'verlore seun' terug te ontvang.

Die Sestigters het aanvanklik die onderskeid mens/werk gebruik om hulle teen sisteemdruk te verweer. Ten tye van Breytenbach se verhore, wat ook die Afrikaanse literêre sisteem onder verdenking geplaas het, gebruik hulle dit om hulle binne die sisteem te verskans. Deur Breytenbach se ideologie te verwerp, maar sy 'suiwer literêre' 'bydrae tot Afrikaans' aan te prys as iets wat losstaan van dié verwerplike ideologiese vooronderstellings, probeer hulle die agterdog teen hulleself neutraliseer.

Die reaksie van André P. Brink, voorste segsman van Sestig, kom spesifiek in hierdie hoofstuk onder die soeklig. Hy gaan uit sy pad om sy 'nuwe insigte' onder openbare aandag te bring en duidelik te maak dat sy ideologiese vertrekpunte verskil van Breytenbach s'n. In teenstelling met Breytenbach wat aandrang op die radikale omverwerping van die bestaande apartheidsisteme (wat steeds verfyn word) spreek Brink hom nou uit vir 'geleidelike verandering'. Hy beroep hom daarop dat sy aanprysing van Breytenbach se tekste gegrond is op 'suiwer literêre kriteria'.

Die gebeure rondom die verhore dompel nie net die Afrikaanse literêre sisteem in 'n krisis nie, maar dra by tot die skipbreuk van die dominante literatuuropvatting van die tyd: die outonomiebenadering met sy klem op die isolering van die teks en sy selfstandige bestaan. Die opkomende nuwe soort 'betrokke' tekste het maar ongemaklik in die keurslyf van 'n outonome woordwêreld' gepas. Skrywers (meestal Sestigters wat tot 'betrokke' Sewentigers ontwikkel het) se skeppende aktiwiteite was inderdaad hul teoretiese besinnings (poëtikas) vooruit. Dit het al moeiliker geraak vir enige herskrywer om sistemiese skeidings te handhaaf ('slegs die teks') in die lig van die interaksie tussen sisteme. Die feit dat ideologiese vooronderstellinge by herskrywings al meer 'openbaar' gemaak is (veral tydens die debat oor die Hertzogprys in 1974, die verhore en die verskyning van Voetskrif) het herskrywers se outonomiebenadering gekompromitteer. Dit het al duideliker geword dat 'n nuwe literatuuropvatting aan die opkom was — 'n opvatting waarmee Breytenbach die tyd vooruit was.

HOOFSTUK 7

RANDOM DIE VRYLATING

7.1 KYK HY IS SKADELOOS, WEES HOM GENADIG

Reeds rondom sy eerste verhoor was daar buitelandse veldtogte vir Breytenbach se vrylating. Op 24 September 1975 het 'n landwyse veldtog van drie weke in Frankryk vir die onmiddellike vrylating van Breytenbach 'n hoogtepunt bereik toe vyftien verteenwoordigers van 23 anti-apartheidsgroepe probeer het om 'n petitie aan die Suid-Afrikaanse ambassade te oorhandig — die ambassade was egter gesluit vir die dag en die ambassadeur met verlof (Beeld, 25.9.75). Op 11 November 1975 het twee Britse toneelskrywers (Robert Bolt en Edward Bond) en twee Suid-Afrikaanse skrywers (Alex la Guma en Lewis Nkosi) in die Britse Laerhuis byeengekom vir 'n perskonferensie wat bestempel is as die begin van 'n wêreldwye veldtog vir Breytenbach (SW., 10.11.75). 'n Franse en 'n Nederlandse Comité-Breytenbach is in die lewe geroep wat gereeld omsendbriewe met nuwe inligting oor die digter versprei het aan 'diegene wat belangstelling toon in sy geval'.

Dwarsdeur sy gevangenskap was daar pleidooie vir sy vrylating. Breytenbach self glo dat die uiteindelijke besluit om hom vry te laat die resultaat was van 'an accumulation of approaches made to the authorities and of careful opinions expressed either publicly or in private by influential groups or individuals' (Confessions, 1984:284). Hy self noem (ibid.) die voorbeeld van die Franse regering wat by monde van monsieur Plaisant, gesant in Pretoria, gevra het vir sy vrylating (toe dit wel gebeur, is baie klem gelê op dié 'aandrag van die Franse regering' — byvoorbeeld in TCT., 6.12.82). Ook PEN-Internasionaal en spesifieke PEN-groepe in verskillende lande het pleidooie gerig (vergelyk PN., 5.4.80). Die Afrikaanse Skrywersgilde het deur die

jare hom bly bemoei met Breytenbach se omstandighede. In 1979 het Charles Malan byvoorbeeld 'n mosie ingedien waarvolgens die Gilde die Minister van Justisie sou nader met die versoek om Breytenbach 'in die belang van die Afrikaanse letterkunde' toe te laat om sy studie in die gevangenis voort te sit en ook om te skilder (Bu., 30.6.79). Tydens die 1980-jaarberaad dien Jan Rabie 'n mosie in waarin die owerheid versoek word om 'in die belang van beter kommunikasie' dringend aandag te gee aan die vrylating van daardie politieke gevangenes wat 'deur hul deelname aan 'n permanente openbare forum 'n bydrae kan lewer tot die vreedsame oplossing van sosio-politieke probleme'*) (Vo., 18.4.80). Selfs Afrikaanse koerante het versigtig bewoorde voelers uitgesteek na die moontlikheid van vervroegde vrylating (Breytenbach noem dit ook in Confessions, 1984:283). Die Vaderland (23.12.80) 'wil geen vergoeliking soek vir sy aandeel aan sekere bedrywighede en sy verbintenis met sekere organisasies en elemente nie', maar die koerant meen tog dat daar 'n saak uitgemaak kan word waarom daar weer 'n keer na die geval Breytenbach gekyk moet word: Breyten is naamlik nie gemaak van die stoffasie van werklik geharde en gevaarlike revolusionêre nie en hy het nie werklik groot skade aangerig as persoon nie. Verder het die 'blanke openbare mening' teen hom grootliks verflou. Begenadiging mag dalk 'beter rehabiliterende resultate' opwek as 'uitvoering van die letter van die vonnis'.**)

Individue wat hul bemoei met Breytenbach sluit, naas sy vrou en familie, invloedryke openbare figure soos die hartchirurg Chris Barnard (EPH, 1.12.80); RDM., 22.12.80; en omstrede politieke figure

*) Die mosie is met 6 teenstemme aanvaar. Jan Swanepoel van die Potchefstroomse Universiteit het gesê dit is nie vir hom duidelik hoe die Gilde sy taak sien nie. Die mosie lê op die 'politieke vlak' en hy meen die Gilde moet hom weerhou van so 'n politieke omstrede saak. Pieter Haasbroek het gesê die probleem is watter politieke gevangenes 'n bydrae kán lewer. Die geval Nelson Mandela, oor wie se moontlike vrylating in daardie stadium 'n openbare debat geheers het, is nie bespreek nie, alhoewel die voorsitter (André P. Brink) sy naam terloops genoem het (Vo., 18.4.80).

**) Instansies wat hul volgens Breytenbach nié bemoei het met sy omstandighede of vrylating nie was Amnestie Internasionaal (omdat hy volgens hulle nie voldoen aan hulle definisie van iemand 'incarcerated for his beliefs and opinions' nie) en die Franse MRAP (Mouvement contre le racisme, l'anti-sémitisme et pour la paix) (Confessions, 1984:284).

soos Helen Suzman en F. van Zyl Slabbert (laasgenoemde vertel in 1985:93-100 van sy bemoeienis met Breytenbach en dié se vervroegde vrylating)^{*)} en skrywersfigure in. Reeds terwyl hy in eensame aanhouding was, het André P. Brink in sy gesmokkelde briewe aan Breytenbach beloftes gemaak dat hy via mense met 'invloed' by die Eerste Minister — soos Senghor, Kissinger, Giscard — druk sal probeer uitoefen om die nege jaar te verminder (Viviers, 1978:106, 166). Etienne Leroux, Nadine Gordimer, Sheila Cussons en Elisabeth Eybers het hulle almal, tydens toesprake by die oorhandiging van literêre pryse en elders, uitgespreek vir Breytenbach se vrylating.

In Februarie 1979 het die sekretaris-generaal van PEN-Internasionaal, Peter Elstob, Suid-Afrika besoek, onder andere om onderhandelinge aan te knoop dat Breytenbach vrygelaat sal word om politieke asiel in Holland te verkry. Die Minister van Justisie, mnr. Jimmy Kruger, het die versoek geweier (berigte in Tv., 15.2.79; TCT., 15.2.79; Vo., 12.3.79; Star, 12.3.79). 'n Groep Suid-Afrikaanse letterkundiges en skrywers stel 'n versoekskrif saam om aan die Minister van Justisie te stuur; daarin word gevra dat Breytenbach op parool vrygelaat word. Volgens Ampie Coetzee moet die versoekskrif nie aan 'n 'politieke drukgroep' gekoppel word nie, maar gesien word as komende van enkelinge (Tv., 28.3.79).

In Februarie 1981 kondig die nuwe Minister van Justisie, mnr. Kobie Coetzee, aan dat amnestie met die Republiekfees van daardie jaar aan talle gevangenes in Suid-Afrikaanse tronke toegestaan gaan word. Uit die persverklaring kan die afleiding gemaak word dat mense wat ingevolge die land se veiligheidswetgewing gevonnissen is, waarskynlik nie die voordeel van 'n verkorte vonnis sal geniet nie (Beeld, 8.2.81; Breytenbach verwys ook hierna in Confessions, 1984:282). Vroeg in 1982 word 'n wetswysiging deur die Volksraad gevoer wat onder meer voorsiening maak vir die vervroegde vrylating of vrylating op parool van mense wat skuldig bevind is aan misdrywe teen die veiligheid van die Staat.

^{*)} Breytenbach glo sekere invloedryke lede van die Nasionale Party 'discreetly tried to point out, in inner circles, the possible benefits (of an early release)' (Confessions, 1984:285).

In Confessions (1984:282) beskryf Breytenbach hoe 'n kopie van die Minister se verklaring ook aan hom oorhandig is. Hy is deur een van die gevangenispersoneel ingelig dat sy lêer 'getrek' is en na Pretoria gestuur is. Hy het hom egter daarvan weerhou om te glo dat iets daarvan sou kom. Tog word hy op 2 Desember 1982 onverwags uit die gevangenis vrygelaat ná 7 jaar tronkstraf (in op.cit.:286-294 beskryf Breytenbach die aanloop tot die aankondiging van sy vrylating). Hy word in die hande geplaas van sy literêre raadgewer tydens die later deel van sy gevangenisskap, prof. Merwe Scholtz. Na 'n besoek aan sy familie in Grahamstad (op.cit.:299-300) vertrek Breytenbach en Yolande na Parys.

7.2 REAKSIE OP DIE VRYLATING

Die reaksie van die pers op hierdie vervroegde vrylating wissel. Oggendblad (16.12.82) is 'bly dat (Breytenbach) verkies het om elders te woon en...wil hoop dat hy 'n duur, maar goeie les geleer het: om nie te diep in rewolusionêre politiek betrokke te raak nie. Sy straf is uitgedien en hy het sy prys betaal. Nou is dit belangrik dat hy liefs van die openbare toneel verdwyn. Breyten Breytenbach is geen held nie, al wil sommige mense hom as een sien. Hy is iemand wat 'n misdaad teen ons en ons land gepleeg het.' Oosterlig (6.12.82) meen Breytenbach se terugkeer na Parys is 'n 'jammerlike refleksie op Suid-Afrika dat 'n Suid-Afrikaner moet uitwyk na die vreemde omdat hy met 'n Viëtnamese vrou getroud is^{*)}...Hopelik sal sy digkuns nie vir Suid-Afrika verlore wees nie'. Die Volksblad (6.12.82) hoop die afslag op sy vonnis sal 'n 'stimulant wees om hom van verdere geknoei teen staatsgesag te weerhou'. Die Burger (6.12.82) spreek die hoop uit dat hy 'sy ou politieke paaie van ekstremisme sal vermy en dat hy die onbetwisbare talente waaroor hy beskik, voortaan uitsluitend sal aanwend in die belang van die Afrikaanse taal en letterkunde'. Hoofstad (6.12.82) en Rapport (12.12.82) laat ook ruimte vir Breytenbach se politieke gedigte: 'n Woordkunstenaar soos Breyten Breytenbach kan

^{*)} In 3.5.2 word ander koerantreaksies aangehaal wat die aspek van Breytenbach se 'gemengde huwelik' ter sprake bring.

steeds in sy betrokke skryfery in nuwe perspektief 'n groot en opbouende bydrae lewer tot vreedsame verandering in die land'; en 'Hy hoef ons nie lofsange toe te voeg nie. Die byt, die sout in die wonde en die twis met jou mense is iets wat ons alleen sterker kan maak.'

In 'n amptelike verklaring sê die voorsitter van die Afrikaanse Skrywersgilde, Jan Rabie, dat die Gilde verheug is dat Breytenbach oplaas vrygelaat is. 'Ons hoop dat hy nie nou vir altyd vir die Afrikaanse letterkunde verlore gaan wees nie.' André P. Brink sê dit was werklik hoog tyd vir sy vrylating. Etienne Leroux voel dit is die 'beste Kersgeskenk' vir al Breytenbach se vriende en vir die literêre wêreld. Ernst Lindenberg is bly vir elke dag wat Breytenbach vry is, 'al is dit jare te laat'. Vir Sheila Cussons is dit 'vreugdenuus' waarop 'n loflied gesing kan word' (berigte in Vo., Tv., Va., 6.12.82).

7.3 DIE ALGEMENE POLITIEKE KONTEKS

7.3.1 Die 'Nuwe Bedeling'

In Mei 1977 het minister Piet Koornhof, (een van die 'verligtes' in die Nasionale Party) 'n openbare debat aan die gang gesit oor 'n nuwe grondwetlike bedeling, voortvloeiend uit die Theron-kommissie. Die gedagte was om af te sien van die Westministerstelsel en 'n grondwet wat aangepas is by die veelrassige bevolkingstruktuur van Suid-Afrika in te voer. Dit het neergekom op drie gelykwaardige parlemente (vir wittes, bruines en Asiate) met seggenskap in 'eie sake' en medeseggenskap in 'gemeenskaplike sake'. Na die vervroegde verkiesing van 1977 is dr. Connie Mulder aangewys as die nuwe minister vir swartmense en sy departement is herdoop tot 'Plurale Betrekkinge'. Bekend as politiek konserwatief het hy gebly by die tradisionele opvatting dat die stedelike swartes 'vreemdelinge' of 'uitlanders' was in die wit stede en dus geen staatsburgers van die wit Republiek nie (Van Jaarsveld, 1982:578-580).

Op 21 Augustus 1978 is Staatspresident Diederichs oorlede en op 20 September het premier Vorster aangekondig dat hy weens gesondheidsredes uit die politiek tree, maar hom beskikbaar stel as kandidaat vir

die Presidentskap. Op 28 September wys die kookus van die Nasionale Party vir P.W. Botha as nuwe Eerste Minister aan. Op 10 Oktober is John Vorster as nuwe staatspresident ingehuldig. Die Afrikaner-historikus, Van Jaarsveld, beweer dat Vorster se détente-beleid inderdaad uitgeloop het op interne konflik en 'n verswakking van Suid-Afrika se aansien in die wêreld en aan die einde van sy twaalfjarige bewind het Suid-Afrika meer as ooit geïsoleerd gestaan (op. cit.:580-581).

Premier Botha, in wie se visie Suid-Afrika bedreig word deur die oprukkende Kommunisme, en vir wie 'militêre oorweginge 'n belangrike plek in sy kyk op die posisie van die land' inneem (ibid.), se eerste bewindjaar is gekenmerk deur die Inligtingskandaal wat die land internasionaal veel skade berokken het en die Nasionale Party in 'n vertrouenskrisis gedompel het. Dit het onder andere gelei tot die bedanking van minister Connie Mulder, die neerlegging van sy amp deur Staatspresident Vorster en die verkiesing van dr. A.P. Treurnicht tot die Transvaalse hoofleier van die Nasionale Party. Die opkoms en posisie van Treurnicht, in daardie stadium die teoretikus van die verkrampte stroming in die Nasionale Party, het tot interne spanning gelei wat gedreig het om op 'n botsing tussen die verligte en verkrampte vleuels uit te loop. In 1982 sou dit kulmineer in die wegbreek van Treurnicht se Konserwatiewe Party.

Ná die stof van die Inligtingskandaal gaan lê het, kon Eerste Minister Botha sy beleid wat neerkom op 'aanpassing of ondergaan', ontplooi. In September 1979 het hy sy Twaalfpuntplan of beleid van 'n 'Totale Strategie' en 'n konstellasië van Suider-Afrikaanse state geformuleer. Dit kom daarop neer dat erken is dat Suid-Afrika 'n veelvolkige samelewing is en nie 'n wit Republiek nie; dat stedelike swartes nie langer as tydelike gasarbeiders of 'uitlanders' in die tuislande beskou kan word nie, maar as inwoners wat as permanente deel van die bevolking onontbeerlik is vir die landseksonomie. Botha sien sy beginselplan 'as 'n middeweg tussen ouderwetse apartheid met Blanke oorheersing en die ander uiterste van een mens, een stem, met as konsekwensie Swart-meerderheidsbestuur' (Van Jaarsveld, 1982:584).

Kritici van Botha se 'Totale Strategie' sien dit as 'n beleid' (which involves the mobilisation by the military-monopoly alliance of the full range of economic, political, ideological and social — psychological, as well as military — resources of South African capitalism against its perceived enemies' (Davies, 1985a:38). Op binnelandse vlak kan die strategiese skuiwe geïnkorporeer in die 'Totale Strategie' gesien word in onder andere (i) aanpassings ten opsigte van die swart werkersklas waarvolgens 'n 'nuwe bedeling' daargestel is vir swart arbeid, maar wat inderdaad neerkom op die isolasie en beperking van 'workplace struggles of black workers to levels and forms which would not threaten the basic structure of the capitalist system' (*ibid*); (ii) die 'wegdoen met diskriminasie' en 'vernederende wetgewing' wat daarop gemik is om ondersteuning te wen van die opkomende swart middelklas en so dié groep se groeiende antagonisme teenoor nasionale onderdrukking om te keer; (iii) pogings om die historiese massabasis van Afrikaner Nasionalisme — die wit werkersklas, 'petty bourgeoisie' en boere — te oortuig van die noodsaaklikheid vir 'aanpassings', onder andere deur daarop aan te dring dat die dae van ongebreidelde wit oorheersing verby is en dat 'gesonde magsdeling' noodsaaklik is vir die witman (en kapitalisme) om te 'oorleef' en (iv) die groeiende militarisering van die Suid-Afrikaanse Staat sodat die 'aanpassings' rus op 'new forms of intensified repression in response to growing mass struggle' (op.cit.:40).

Die 'aanpassings' van die 'Totale Strategie' mond uit in die sogenaamde 'Nuwe Bedeling'. Die Nasionale Party se konstitusionele voorstelle van 1977 en die bevindinge van die Schibusch-kommissie in 1980 word in 1982 gevolg deur drie verslae van die Presidentsraad oor konstitusionele verandering. Die meerderheid van die aanbevelings word in Junie 1982 deur die Nasionale Party aanvaar en in Mei 1983 word 'n beleidswetsontwerp aan die Parlement voorgelê; in September word die ontwerp bekragtig deur die Staatspresident. Die Nuwe Grondwet (soos uiteengesit in Cooper, 1984:71-75) word deur sowel 'regs'- as 'links-gesinde' wit partye verwerp, maar om verskillende redes. Die Progressiewe Federale Party se belangrikste besware is dat swartmense totaal uitgesluit word deur die grondwet; dat al die bestaande diskriminerende wette en maatreëls onveranderd bly; dat die Regering van die

geleentheid gebruik maak om grondwetlike status te verleen aan sy eie beleid sonder om 'n grondwet vir álmal te skeep; dat die grondwet sal lei tot toenemende polarisasie tussen swart en wit en dat dit apartheid verstewig (op.cit.:76). Die Konserwatiewe Party en Herstigte Nasionale Party, asook die Afrikaner Weerstandsbeweging, keur die Nuwe Bedeling af op grond daarvan dat dit politieke magsbedeling beteken en 'n gemengde regering vir wittes, bruines en Asiërs 'in een parlement en in een "vaderland"' (op.cit.:76 en 86). Die bruin Arbeidersparty maak beswaar teen die weglating van swartes, maar is bereid om deel te neem aan die bedeling. Sowel gemagtigde as radikale swart bewegings is egter teen die Nuwe Bedeling: die verbode ANC doen 'n beroep op die wit kieserskorps om 'nee' te stem en Inkatha loods 'n openbare veldtog teen die beleid (op.cit.:1). Swart opposisie teenoor die nuwe beleid lei tot die stigting van die nie-rassige United Democratic Front (UDF) — 'n breë groepering van gemeenskaps-, vroue-, studente-, kerklike, sport- en ander organisasies (op.cit.:57-61). 'n Ander liggaam, die Nasionale Forum, wat slegs oop is vir swartes, is ook gestig uit opposisie teen die nuwe grondwetlike reëlings (op.cit.: 54-55).

Ten spyte van hewige teenstand daarteen kom P.W. Botha se ideaal van 'n 'middeweg' 'n stap nader toe die nuwe grondwet op 2 November 1983 deur 'n twee-derde meerderheid van die dominante wit groep aanvaar word.

7.3.2 Breytenbach en die Nuwe Bedeling

Breytenbach glo dat die toegewing wat in 1982 gemaak is in die Gevangeniswetgewing om voorsiening te maak vir die heroorweging van die vonnisse van politieke gevangenes, gesien behoort te word binne die wyer politieke konteks: 'This "humanisation" arrived at a time when the Whites felt more sure of their own powers (truly draconian) than ever before. One can see that they thought it to their advantage to try to improve their image with the outside world. It furthermore must have become obvious to the more sophisticated among them that releasing a few mangy politicals was not going to bring the Republic crashing down around their ears' (Confessions, 1984:284).

Tydens sy verskyning voor die hoof van die Gevangeniswese en 'The Man himself' (op.cit.:286-289) het dit vir Breytenbach duidelik geword dat daar 'n 'boodskap' vir hom was en dat sy vrylating deel was van 'n strategie van aanpassing: 'If we release you it will only be if we are sure that you will not rally the dissidents (students and intel- lec-chals) around you; that you will not embarrass the government by insisting on staying in the country with your wife... All of the before-going was presented in a carefully wrapped package of political blah-blah: the possibility of change in the country, the need to strengthen the forces of reform, the resistance to reform from certain quarters, the difficult path to be followed by those in power at the moment because if you want to beat a dog any stick will do and how easy it is to upset the apple-cart' (op.cit.:288).

Kort ná sy vrylating stel Breytenbach dit aan Adriaan van Dis dat sy vrylating gesien moet word teen die agtergrond van die magstryd binne die Afrikaner-establishment. Dit is nie soseer 'n gebaar teenoor die kritiese buitewêreld nie, as een van welwillendheid van die kant van die Regering in die hoop dat dit enkele van die Afrikaner-intellek- tuele wat van die Nasionale Party vervreemd geraak het, goedgunstig sal stem (NCR Handelsblad, 11.12.82).

Die Afrikaanse pers plaas Breytenbach se vervroegde vrylating ook teen die agtergrond van die wyer politieke konteks in die land: '(Breyten- bach) sal stellig reeds weet dat die Suid-Afrika van vandag nie heeltemal dieselfde een van sewe jaar gelede is nie — behalwe waar 'n sterk owerheid nog steeds die veiligheid van die staat jaloers bly bewaak. Die Suid-Afrika van 1982 is een wat, onder leiding van 'n dinamiese Eerste Minister, die weg van eerlike en welwillende evolusie ingeslaan het' (Hoofst., 6.12.82).

Elf maande ná Breytenbach se vervroegde vrylating kon wit stemgereg- tiges 'ja' of 'nee' gaan stem vir die 'Nuwe Bedeling'. Die pers het nie agterweë gebly om prominensie te verleen aan die menings van Afrikaanse skrywers en literatore nie. Volgens persverklarings het slegs enkele 'nee'-stemme (vanuit 'linkse' hoek) van die literêre establishment uitgegaan téen die voorgestelde nuwe grondwet. André P.

Brink is oortuig dat die grondwet 'n stap na regs sal wees omdat dit, onder andere, 'n argaïese struktuur van wit oorheersing sal bevestig (ST., 23.10.83). Jakes Gerwel lig die gevaar uit van die opstel van valse teenstellings (deelname aan die Regering se grondwetinisiatiewe enersyds of rewolusie andersyds) terwyl die geloof in die ideaal van die demokratiese staat as iets verwesenlikbaar die afgelope aantal jare weer sterk toegeneem het (Deurbraak, Febr. 1983). Van die 181 akademici wat 'n verklaring onderteken waarin beswaar gemaak word teen die voorgestelde grondwet, is drie Afrikaanse letterkundiges: professore André P. Brink (Universiteit Rhodes), R.H. Pheiffer (Universiteit Kaapstad) en A.J. Coetzee (Universiteit van die Witwatersrand).

Die oorwegende reaksie vanuit die Afrikaanse literêre establishment was egter 'n 'ja'-reaksie. Vir Etienne Leroux is 'ja beter as niks' en dit kan 'vir die land in die buiteland 'n bres slaan' (Va., 3.10.83). Vir Chris Barnard het Suid-Afrika nou net twee keuses: 'revolusie of geleidelike evolusie... (en) 'n ja-stem beteken 'n belangrike tree op die pad van geleidelike evolusie' (Beeld, 17.10.83). P.G. du Plessis sien 'n ja-stem as 'n begin om 'die Afrika-patroon te ontwikkel...om iets te doen waar daar te lank onregverdige stilstand was, en om weer 'n slag 'n vriend te wen' (Va., 21.10.83). Antjie Krog vermoed in 'onnosele idealisme' dat 'n ja-stem 'n stem vir verandering is' (Beeld, 29.10.83). In die dertiende N.P. van Wyk Louw-gedenklesing span Willem de Klerk (redakteur van Rapport) dié denker in om sy saak te versterk dat 'n 'ja' vir mede-seggenskap sonder prysgawe van wit groepsbelange, die verantwoordelike houding is (Beeld, 4.10.83).

Breytenbach self meen 'n ja-stem sal rampspoedig vir die swart bevolking van Suid-Afrika wees, want dit sal lei tot 'n wit diktatorskap en diskriminasie verder wettig (PN., 4.11.83). Vroeër dié jaar het hy reeds in 'n lesing voor die Hollandse tak van PEN gesê dat die 'aanpassings' onder die Botha-bewind 'n vals front skep waardeur die Regering sy beeld na buite probeer verbeter en sodoende sy aansien, en dus verdedigbaarheid, probeer vergroot (De andere kant, 1986:115). In 'n beoordeling van die 'toestand in Suid-Afrika', herfs 1984, wys hy daarop dat nuwe ontwikkelinge in 'n stroomversnelling geraak het. Die

ideologiese basis van apartheid is egter nié verlê nie en daar is nie werklik sprake van verandering nie. Die oënskynlike aanpassings is veel eerder daarop gemik om die wittes se bevoorregte posisie te verstewig; as die wittes hulle bevoorregte posisie ongeveer op die huidige peil wil handhaaf, moet hulle die binnelandse mark uitbrei, dit wil sê, hul moet die vorming van 'n swart middelklas bevorder. Breytenbach glo dat die toenemende verset onder swartes sedert die 'Nuwe Bedeling' amptelik geword het juis spruit uit teenkanting teen die strategiese en strukturele veranderinge wat ingespan word om die magsmonopolie van die wit minderheid te beveilig/om 'n sisteem te bevestig wat geen ruimte vir andersoortige groei laat nie (op.cit.: 193-210).

In Februarie 1985 beklemtoon hy weer eens, tydens 'n lesing aan die Universiteit van New York, dat die Suid-Afrikaanse staat geen evolusie deurgemaak het nie — afgesien van enkele aanpassings by veranderde omstandighede, 'n verfyning van die teoretiese grondslag waarop die praktyk rus, en die invoering van 'n sekere buigbaarheid om beter op gebeurtenisse te kan inspeel, maar dít alles binne die kader van algemene doelwitte en uitgangspunte wat volstrek onveranderd gebly het (op.cit.:221). In Leadership SA (1985b:136) stel hy dit soos volg: 'Reform, in the present context, consists of the piecemeal deployment of methods of adaptation. The underlying pattern, however, remains one of military containment... The goals and the methods remain constant: sectioning the country according to a military grid that would assure control and allow for a containable level of upheaval and resistance; liberalising some abhorrent and obsolete apartheid fixtures to procure coloured and Asian support...; creating alternative representative structures for blacks to divert their demands..., ultimately regrouping (the) mare's nest of institutions and bodies... in the semblance of a participatory confederation that would leave white-run political and economic power intact'.

7.3.3 Die Nuwe Bedeling en die Afrikaanse letterkunde

Watter invloed die 'Nuwe Bedeling' op die skeppende werk van Afrikaanse skrywers sal hê, sal afgewag moet word, maar reeds het die

woelinge om die referendum en die daarmee gepaardgaande opbloeï van groeperinge soos dié rondom die United Democratic Front (wat nasionaal geloods is op 20 Augustus 1983) neerslag gekry in die poësie-voortlesing en drama-opvoerings van jong swart skrywers.*^{*)} In hierdie tyd van politieke verandering/aanpassing word die rol van die Afrikaanse intellektueel en skrywer binne die Suid-Afrikaanse gemeenskap (wat sedert 1976, die jaar van Soweto, gekenmerk word deur toenemende geweld) weer 'n dringende debatspunt, soos duidelik word uit onder andere André P. Brink se gebundelde opstelle (1983; 1985a en b) en die reaksie wat dit uitlok. Ook Breytenbach spreek hom in die tyd ná sy vrylating uit oor die rol van die skrywer binne die huidige tydsgewrig en staatsbestel (dit is uiteengesit in 5.3). Met inagnome van die verwickelde situasie in 'n 'totalitêre staat' soos Suid-Afrika glo hy naamlik dat dit die skrywer se plig is om 'ellende te bestry en te oorwin', om meedoënlose kritikus van die sedes en standpunte en mites van sy samelewing te bly, om op sy minste 'verwarring te saai, 'n ondermynende faktor te wees wat aandrang op alternatiewe'. Die wit Afrikaanse skrywer sal as wit Suid-Afrikaner sy spesifieke bydrae moet lewer, gesien sy besondere omstandighede en spruitende uit sy eie agtergrond — al beseef hy dat die deurslaggewende veranderinge in Suid-Afrika nie meer berus op 'n verandering van gevoelens in die Afrikaanse gemeenskap nie.

SAMEVATTING

Breytenbach het nie vergete geraak tydens sy jare van tronkstraf nie. Invloedryke openbare figure en skrywers het hulle steeds bemoei met die omstandighede van sy gevangeskap en pleidooie gerig vir sy vrylating — die motivering was altyd dat Breytenbach genoeg gestraf is vir sy daade en dat die Afrikaanse letterkunde hom nie kan ontbeër nie. Alhoewel Voetskrif en Seisoen (wat tydens sy aanhouding gepubliseer is) die laaste nuwe Breytenbach-tekste was wat sy leserspubliek vir 'n lang tyd sou bereik omdat hy as gevangene nie kon publiseer nie, het sy skrywersvriende hul deel gedoen om hom in die literêre oog te hou. Taurus publiseer in hierdie tyd 'n versameling van sy verse (Blomskryf), 'n bundel

^{*)} Vir die wisselwerking tussen verskillende (sub)-sisteme en veral die groei van 'n nie-hegemoniese swart Afrikaanse letterkunde in hierdie tyd vergelyk Galloway, 1986.

'byna vergete katastrofes en ander tekste' (Die miernes swel op...), 'n bundel opstelle oor Breytenbach se werk wat allerweë beskou word as die indringendste herskrywings tot dusver (Woorde teen die wolke) asook herdrukke van vroeëre bundels. Breytenbach se literêre tekste word by alle universiteite behandel en talle nagraadse studente voltooi studies daarvoor. Terwyl dit praktyk is dat politieke gevangenes nie in die media aangehaal mag word nie, word die wetstoepassing in sy geval opgeskort. Al het die 'blanke openbare mening' (soos Die Vaderland dit stel) teen hom verflou — moontlik omdat hy vanweë sy tronkverblyf betreklik skadeloos gestel is as vyand van die gevestigde sosio-politieke sisteem — het hy dus steeds sy invloed laat geld as Afrikaanse skrywer.

Toe Breytenbach se vonnis op die vooraand van die Nuwe Bedeling opgeskort word en hy terugkeer na Frankryk, is daar vanuit verskillende oorde die hoop uitgespreek dat hy nie 'verlore' sou gaan vir die Afrikaanse letterkunde nie, dat hy sy 'ou politieke paaie van ekstremisme' sou vermy en die 'saak van die Afrikaanse taal en letterkunde' sou dien.

Breytenbach het dit in onderhoude wat na sy vrylating met hom gevoer is, by herhaling gestel dat hy hom nie weer met die praktiese politiek sal bemoei nie, maar sal voortgaan om as skrywer sy deel by te dra tot 'n regverdiger gemeenskap. As die motivering agter sy vervroegde vrylating was om hom om te koop en hom hok te slaan (soos hy self suggereer) het dit egter geboemerang. Breytenbach weerhou hom nie daarvan om skerp kritiek uit te spreek teen die Botha-era en die Nuwe Bedeling nie.

Hy sien die verskuiwings binne die sisteem as pogings tot 'aanpassings' sonder dat die rigtende ideologie verander. Sy eie vrylating is volgens hom 'n strategie in die interne magstryd. Die meeste van die invloedrykste verteenwoordigers van die literêre sisteem verskil van hom en steun die Nuwe Bedeling — Brink, wat hom vroeër van Breytenbach se uitgangspunte gedistansieer het, kom egter nou steeds nader aan sy standpunt.

Wat die invloed van die aangepaste politieke sisteem op die Afrikaanse literêre sisteem gaan wees, sal afgewag moet word. Daar is egter roeringe onder jong swart Afrikaanse skrywers wat in verzet daarteen is — h ontwikkeling wat die moontlikheid van h alternatiewe literêre sisteem inhou indien dit koöptering kan weerstaan. In elk geval word die opkomende 'swart Afrikaanse literatuur' reeds gesien as h ontwikkelende subsisteem.

HOOFSTUK 8

WOELINGE OM SENSUUR EN PRYSE

8.1 SENSUUR

In 4.5.3 is aangevoer dat die Staat sedert 1963 dissidensie op kultuurfront amptelik onderdruk deur onder andere die Wet op Publikasies en Vermaaklikheid.*) In die sestigerjare was dit veral die werk van wit Engelse skrywers (onder andere Jack Cope en Nadine Gordimer) en swart skrywers wat hierdeur geraak is. (In sy brief na aanleiding van die Christelike Kultuuraksie se 1967-kongres verwys Breytenbach reeds na werk van Mphahlele, Nkosi, Themba, La Guma, Modisane en ander wat verban is — Va., 23.6.67). Al was die Afrikaanse literêre toneel nog nie direk daardeur geraak nie, het die klimaat van vrees en agterdog wat deur die Sensuurwet geskep is, inhiberend ingewerk op skrywers en uitgewers versigtig gemaak vir moontlike 'aanstootlike' manuskripte.

André P. Brink se Lobola vir die lewe is onmiddelik ná die promulgasie van die 1963-wet aan die Publikasieraad voorgelê en daar was in hierdie tyd ook agitasie teen ander werk van Brink en Leroux (onder andere deur Hennie Terblanche). Brink vertel in 'n Spro-cas-publikasie van 1970 dat daar in 1964 ten minste vier Sestigers was wat boeke beplan het oor sabotasie, aanhouding sonder verhoor en soortgelyke sake — Jan Rabie se Die agitator is selfs voltooi, maar is nie gepubliseer nie; Brink se roman is afgekeur ná oorlegpleging met regsgeleerdes (Brink, 1983:79-80). In 1968 teken die N.G. Kerk beswaar aan teen Brink se Miskien nooit, maar die Publikasieraad bevind dat dit nie 'aanstootlik' is nie; in dieselfde jaar word 'n ondersoek gelas na Die kandidaat, die eerste Afrikaanse rolprent waarin dit gaan oor die 'moderne en sogenaamde politieke Afrikaner' (Db., 24.6.68).

Breytenbach self word ook reeds in die vroegste stadium van sy skrywersloopbaan ten nouste geraak deur die klimaat wat geskep word deur die vrees vir die Sensuurwet en pre-sensuur in een of ander gedaante sou 'n skadu oor hom gooi tot in die tronk.

*) George Weideman stel dit sô: 'Wat die heerser die letterkunde toelaat, of wat hy hom verbied — daarin setel sy ideologiese invloed oor die woordkuns' (1986: 12).

8.1.1 Breytenbach en pre-sensuur

(a) Om te vlieg

In 1966 ontvang Chris Barnard 'n 'taamlike swartgallige brief' (geteken 'Job') van Breytenbach waarin hy vertel dat sy manuskrip van Om te vlieg 'deur 'n Kaapse uitgewery' afgekeur is (Hg., 19.8.77). In 'n artikel waarin die 'oorspronklike weergawe' van die prosawerk (wat toe eers in 1971 by Buren verskyn het) ondersoek word, gee Anneri van der Merwe en Adriaan van Dis 'n samevatting van die publikasiegeskiedenis van Om te vlieg (Coetzee, 1980:56-106). Hulle weergawe word gestaaf deur die publikasie in Stet (Jun. 1985) van 'n brief wat Breytenbach op 22 Desember 1971 aan Koos Human, Leon Rousseau en D.J. Opperman geskryf het.

Die manuskrip het waarskynlik in die najaar van 1963 ontstaan (vóór Ysterkoei en Katastrofes) en is in 1965 aan 'n Transvaalse uitgewer, die Afrikaanse Pers-Boekhandel wat sy eerste twee publikasies hanteer het, voorgelê. Dié het (volgens Beeld, 16.6.68) enkele besware gehad en wysigings aanbeveel. Die skrywer het egter geweier om wysigings aan te bring en die manuskrip is aan hom teruggestuur. Gedurende 1966 het Breytenbach die werk oorgeskryf en aan Human & Rousseau voorgelê, wat dit afkeur.

Reeds in 1967 (vier jaar vóór die boek se verskyning) word daar 'n uitgebreide bespreking deur André P. Brink in Standpunte geplaas (1967:44-51). Die jaar 1967 word as publikasiedatum aangegee; ses maande later, onthul hy: 'So pas het dit bekend geword dat Om te vlieg nie meer gaan verskyn nie... Breytenbach se Om te vlieg is die eerste Afrikaanse werk van gehalte - sover bekend - wat sonder die toedoen van die Sensuurraad deur die blote vrees vir die lagwekkende verouderde Wet doodgesmoor is voordat dit die publiek kon bereik wat dit verdien' (1968a:59). Intussen verskyn Aspekte van die nuwe prosa in 1967 waarin Brink drie keer na die onverkrygbare Om te vlieg verwys en in 1969 volg ook P.J. Nienaber se derde Perspektief en profiel met 'n Brink-bespreking van dié prosawerk.

A.P. Grové tree met Brink in gesprek na aanleiding van uitsprake in hiêrdie artikel. Hy betwyfel dit dat daar 'n ongunstige 'klimaat' bestaan wat invloed het op (pre-)sensuur en hy wonder oor die moontlikheid of die manuskrip se 'literêre gehalte' iets met sy lot te make het (1968a:60). Brink antwoord dat literêre gehalte nie vir die drukkers gegeld het wat bang was dat daar moeilikheid sou kom indien hulle die werk druk nie: 'Die Sensuurwet is so vaag, en kan so omvangryk toegepas word, dat hulle geen risiko wou loop nie. As dit nie 'n diaboliese uitvloeisel van die bestaan van die Wet in sy huidige vorm is nie, weet ek nie. Dáárom het ek te velde getrek teen die onheilsame klimaat wat deesdae begin om werke reeds in die kiem te smoor — selfs sônder om hulle die kans van 'n objektiewe toets te gee' (1968b:59). Grové glo egter steeds dat die feit dat die drukkers geweier het om die manuskrip te hanteer nie noodwendig iets bewys teen die Sensuurwet nie, maar eerder teen die manuskrip: 'Daar is tog so iets soos 'n openbare "sensuur" wat buite enige wet om funksioneer' (1968b:59).

In Februarie 1968 is Breytenbach vir die eerste keer amptelik deur Koos Human ingelig oor die vertraging: 'Ons ondervind moeilikheid met die drukkers wat betref sekere passasies in die manuskrip. Ek het al heelwat moeite gedoen, maar ek kan nie sien hoe mens die bepaalde gedeeltes kan verander sonder skade aan die boek nie' (brief gedateer 16.2.68). In Desember 1971 laat Breytenbach van hóm hoor:

Terloops, as alles goed verloop — touch wood — dan verskyn Om te vlieg binne die eersvolgende tien dae by Buren-uitgewers, sonder dat 'n jota of 'n titel verander is aan die manuskrip wat u onder oë had. Dit moet seker 'n aanduiding wees van 'n radikale klimaatsverandering in die land — of is die wet gewysig? Of is die drukkers mal?...Ek wil die volgende afleiding maak: u het van die begin af gedink die boekie is stront, 'n oordeel wat ek desnoods in ag kon neem, maar waarom het u dit dan nie gesê nie? Of was u maar net bang vir die bohaai wat dalk by publikasie kon ontstaan? Of was u onder die een of ander druk of dwang? Gebeur dit soms dat u ook onder druk of dwang is, al is dit ook indirek,

soos die wete — vooraf — dat 'n sekere werk of die werk van 'n sekere skrywer die gevaar loop om geboikot te word deur sekere invloedryke instansies? (En u geniet mos toegang tot gesaghebbende magsbekleërs!) U beklee die eerbare en moedige beroep van uitgewers, verspreiders van kultuur, sképpers van 'n intellektuele klimaat. Het u dan net die moed van magsvertoon teenoor u miserabele skrywertjies, veral as hulle oorsee is?... (brief aan Human & Rousseau, gepubliseer in Stet, Jun. 1985).*)

Van der Merwe en Van Dis voer aan dat Breytenbach nie sy manuskrip in 1966 'oorgeskryf' het nie, maar dit 'hêrskep' het: 'In plaas daarvan dat Om te vlieg...herskryf word om dit meer aanvaarbaar te maak, doen Breytenbach presies die teenoorgestelde. Indien die manuskrip om sy enkele "obsene" passasies en algeheel eksperimentele karakter afgewys is in 1965, kom daar in 1967 nog ander gronde bÿ waarop die boek nie uitgegee is nie. Die styl en aanbieding is wel nie meer so blatant revolusionêr anders nie, maar dié tempering blyk in diens van 'n nóg onaanvaarbaarder doel te wees: Om te vlieg kry 'n ander swaartepunt — 'n nuwe politieke strekking. En die politieke inslag van Om te vlieg is waarskynlik die hooforsaak waarom Human & Rousseau die boek in 1967 nie kon, of wou, uitgee nie. Maar dit is nooit erken nie' (Coetzee, 1980:62). Koos Human sê egter tydens die polemieë van 1968: 'In nie een van Breytenbach se boeke word daar 'n opvallende standpunt teen apartheid ingeneem nie...as die skrywer daardie standpunt in sy werk ingeneem het, spreek dit vanself dat resensente dit in hulle kritiek beswaarlik oor die hoof sou sien' (Tv., 13.11.68). (Van die vroeë resepiënte wys dan ook net Brink vlugtig daarna as ook 'een van die mees betrokke prosawerke in ons literatuur'.)

*) In 'n brief aan Breytenbach gedateer 21 Januarie 1972 stel Human dit dat Om te vlieg 'inderdaad geweier (is) deur twee drukkers van die vier wat toe ons drukwerk gedoen het. Die twee wat nie genader is nie, was Nasionale Handelsdrukkery (wat geweier het om Lobola vir die lewe te druk) en Citadel-pers (wie se bestuurder my ná die druk van mnr. Brink se Orgie meegedeel het dat hy opdrag van sy base, die Heilsleër, ontvang het om nooit weer iets dergeliks vir druk te aanvaar nie).' (Brief opgeneem in die Opperman-versameling van die Carnegie-biblioteek.)

(b) Die huis van die dowe

Human & Rousseau publiseer wel Die huis van die dowe wat aan hulle voorgelê is nā Om te vlieg. Volgens Van der Merwe en Van Dis word dié digbundel met 'enige wysigings en die weglating van een gedig ('Swart dood')' in 1967 uitgegee (op.cit.:56). J. du P. Scholtz wat Breytenbach in 1966 in Parys leer ken het en gesprekke met hom gevoer het oor die digbundel waaraan hy toe gewerk het, beweer egter die volgende:

Onderwyl ek nog in Europa was, het 'n Kaapse uitgewer wat gehoor het...dat ek die tikskrif van Breyten se tweede digbundel gelees het, (vir) my geskryf en gevra of hy na my oordeel moeie moet doen om die bundel vir uitgawe te verkry. Ek het geantwoord, ja beslis, maar ook gesê dat geen Suid-Afrikaanse uitgewer dit sal waag om die bundel in sy geheel soos dit is, uit te gee nie. Die bundel wat in 1967 onder die titel Huis van die dowe verskyn het, bevat 'n hele paar mooi verse van nā Junie 1966, maar daar is ook heelwat uitgelaat — te growwe politieke gedigte en ook ander wat nie as geheel bevredig nie...(n gedig) na aanleiding van die moord op dr. Verwoerd wat die neo-beskaafde titel 'Begrafnis van 'n vark' gedra het...is vanselfsprekend nie in Huis van die dowe opgeneem nie (Bu., 18.10.73).

Kannemeyer verwys ook na die parodie op D.J. Opperman se 'Sproeireën' wat nie opgeneem is in Huis van die dowe nie.

In die brief wat Breytenbach op 22 Desember 1971 aan die direkteur van Human & Rousseau stuur (gepubliseer in Stet, Jun. 1985) verwys die digter na die gedig 'Swart dood' wat uitgelaat is uit die bundel en na 'n paar wysigings in die oorspronklike manuskrip' wat aangebring is nadat die uitgewer 'regsadvies' ingewin het:

...(D)aardie geheimsinnige regsadvies wat altyd byderhand is en gebaseer waarop 'n uitgewer dan altyd bereid is om die skrywer aan die kortste end te laat trek... Pre-sensuur — sensuur toegepas deur die uitgewer (ons praat nou van Afrikaanse werke) berus altyd op die vertolking van een van ons heilige wette (wat ons almal as oudmodies beskou!) en dis altyd onmoontlik, finansieel,

vir die uitgewer om sy nek uit te steek in die hof... Miskien kan u my help — bestaan daar enige presedent, is enige Afrikaanse boek ooit verban? Wanneer u besluit om 'n manuskrip te sensuereer, wat is u werklike oorwegings?... Het u onder andere 'n duidelike sienswyse oor wat goed en suiwer is vir die 'Afrikaanse kultuur?' Het dit miskien, met 'n omweg, te doen met die handhawing van die fassade van Afrikaner-eenheid? Of is dit maar net 'n kwessie van bankbalans?...

(c) Oorblyfsels

In die Pro-cas-publikasie van 1970, Anatomy of apartheid, beweer André P. Brink: 'Even from Breytenbach's latest volume of poetry Kouevuur (Cold fire) several of the best poems had to be omitted because printers feared prosecution — and also because they feared discrimination by other influential and wealthy clients' (opgeneem in 1983:80). In Raster (1972) sê Brink dat Oorblyfsels (1970) die gedigte bevat wat 'uit Kouevuur weggelaat is'. Ook volgens Adriaan van Dis (in 'n onderhoud met Breytenbach in De Vlaamse Gids, Jun. 1974), bevat Oorblyfsels gedigte wat deur die uitgewer weggelaat is uit Kouevuur. (Volgens Brink het Kol die gedig 'Nie met die pen, maar met die masjiengeweer' geweier.)

Toe Oorblyfsels in 1970 by Buren verskyn het, het die uitgewer — mnr. Daantjie Saayman — in 'n onderhoud met Die Beeld gesê dat die bundeltjie van nege verse net in 'n oplaag van 150 gedruk is. Dit sal nie in boekwinkels te koop wees nie en kan slegs direk van die uitgewer bestel word. Die verse met hul 'kritiese politieke inslag' sou vatbaar kon wees vir 'misverstand' en hy wou hom en die skrywer 'geen potjie met die Publikasieraad op die hals haal met 'n vrylik beskikbare uitgawe nie', tog het hy gevoel dit sou 'n onreg teenoor Breytenbach wees as die verse ongepubliseer moes bly lê (DBeeld., 28.6.70). By die herdruk van Kouevuur in 1981 is die gedigte in Oorblyfsels teruggeplaas in die bundel waartoe dit oorspronklik behoort het.

(d) Seisoen en Voetskrif

Soos uiteengesit in 6.5 (kyk ook bylae A) tel Buren in 1974 weer probleme op met 'n publikasie van Breytenbach, naamlik met die reisverslag 'n Seisoen in die paradys. Dié word toe eers, met snitte, in 1976 uitgegee deur Perskor wat ook die tronkbundel Voetskrif — ná dit 'skoongemaak' is deur die Veiligheidspolisie — publiseer (kyk 6.4). In Confessions (1984:139) laat Breytenbach hom sê uit oor sy toestemming tot snitte (dit is pre-sensuur) en publikasie by 'n uitgewery soos Perskor: 'In a repressive State inimical to the writer you will never find the perfect conditions for freedom of expression — but it is essential to continue, even if only with the minimal demands of integrity that you impose on yourself and on your umbilical cord with the outside world. It is possible to falsify for some time the thrust of one's words by inserting them in an environment controlled by the enemy, but eventually — if what you write is "true" to yourself at that moment — it will become evident and be rectified. (Even if it is true only in its absence of truth and its fumbling for check-points and references.)'

8.1.2 Breytenbach en amptelike sensuur

Breytenbach se literêre loopbaan word nie net deur pre-sensuur geraak nie, maar ook deur (dreigemente van) amptelike sensuur.

(a) Lotus

Op 5 Februarie 1971 berig Die Afrikaner dat daar 'besliste pogings aangewend gaan word deur konserwatiewe kerk- en kultuurliggame om 'n digbundel van Breyten Breytenbach — wat onder meer 'n parodie op die gebed 'Onse Vader' bevat — verbied te kry'. Volgens dr. Hennie Terblanche, voorsitter van die Genootskap vir die Handhawing van Afrikaans, het Breytenbach met dié gedig in Lotus 'te ver gegaan en die Afrikanervolk sal dit nie aanvaar nie'. Hy self sou sorg 'dat instansies so optree dat die boek verbied en die uitgewer en die skrywer aan die pen ry'. Mnr. J.H. Jooste, direkteur van die Christe-

like Kultuuraksie, het gesê dat die CKA die boek en in die besonder die gedig onder die aandag van die Publikasieraad sal bring, al twyfel hy nou reeds of daar enigiets van dié vertoë sal kom.

(b) Skryt

Breytenbach se bundel Skryt, wat einde 1972 by die Nederlandse uitgewery Meulenhoff verskyn, trek nie soseer die aandag as gevolg van ingeligte lesers/kritici se aanvanklike reaksie daarop nie.*) Dit is eerder omstandighede rondom die teks wat dit sporadies in die kollig plaas: die ophef wat koerantaankondigings maak van die 'bundel politieke gedigte' (byvoorbeeld Rap., 24.9.72 wat wyd aanhaal uit Breytenbach se onderhoud met De Volkskrant waarin hy onder andere uitwei oor sy nuwe bundel 'moralistiese poësie' en die taak van die skrywer) wat beloop om 'niks minder omstrede te wees as die digter nie' (Rap., 31.12.72); die feit dat dit op die Suid-Afrikaanse

*) Die vroegste kritiese reaksie op die bundel was in der waarheid redelik gedemp. Van die kant van literatore kom daar in 1973 slegs reaksie van T.T. Cloete en André P. Brink. Cloete (1973:374) verwys wel na die 'opspraakwekkende en onthutsende' aard van die bundel as gevolg van die politieke inhoud, maar volgens hom 'haal dit nie die peil van Breytenbach se ander bundels nie (Oorblyfsels buite rekening gelaat)'. Teen 1980 het Cloete nog nie van mening verander nie en verwys hy na Skryt as 'n 'insinking' in die digter se werk; die politieke verse in die bundel het 'vir Breytenbach as digter weinig goeds opgelewer en sy eie digterskap eerder skade aangedoen' (1980:178 en 179). In die 1973-uitgawe van sy blokboek oordeel Brink op sy beurt versigtig en 'met al die voorbehoude van 'n voorlopige uitspraak' oor Skryt en meen die bundel is 'minder afgerond' as die digter se ander werk. In sy 1978-blokboek wysig hy egter sy aanvanklike twyfel in die bundel en prys die 'essensiële digwaardigheid' daarvan. In 1980 wysig hy sy vroeë waardeoordeel nog radikaler: 'Myn insiens is Skryt een van die mees deurgekomponeerde bundels in Breyten se werk en kort en klaar poësie van die suiwerste allooï — 66k, en in baie opsigte veral, wat die politieke verse betref'. Brink praat nou van die bundel as een 'wat stellig mettertyd erken sal word as een van die indrukwekkendste in die Afrikaanse poësie' (1980b:1 en 27). Brink gee in laasgenoemde opstel 'n oorsig van die resepsiegeskiedenis van Skryt en veral die gedig 'Brief uit die vreemde aan slagter'.

winkelrakke kom in die tyd toe dit bekend word dat 'n visum aan sy vrou toegestaan is en die omstrede paartjie op besoek in die land aangekom het; die polemieks rondom die Hertzogprys in 1974 (wat in 8.2.3d bespreek word) en die verbod in Junie 1975 op die toe reeds byna onverkrygbare bundel.

Op 21 Junie 1975 word met banieropskrifte in die pers aangekondig dat die nuwe sensuurbedeling van 1974 sy eerste Afrikaanse slagoffer geëis het deurdat sensore 'n bekroonde Afrikaanse digbundel' verbied het. In hierdie berigte (byvoorbeeld Beeld en Bu., 21.6.75) word aangevoer dat Skryt in 1972 met die Nederlandse Van der Hoogt-prys bekroon is — wat in der waarheid nie die geval was nie; dit was Lotus wat só vereer is (vergelyk Galloway, Nov. 1985:82). Volgens Die Burger (21.6.75), wat na die Staatskoerant-afkondiging verwys, is die bundel verbied ingevolge Artikels 47(2)b, c, d en e van die Wet op Publikasies van 1974 (kyk 8.1.3 vir 'n omskrywing van dié artikel). In Desember 1975, nā Breytenbach se hofsak waartydens Skryt toe nié as getuie gebruik is nie, het die Minister van Binnelandse Sake, dr. C.P. Mulder, egter bevestig dat die bundel nie verbied is omdat dit pornografies is nie, maar omdat dit die staatsveiligheid in die gedrang bring (Bu., 4.12.75).

In sy redaksionele kommentaar sê Beeld (23.6.75) dat die naamlose sensore Breytenbach 'n groot guns bewys het deur sy dooie bundel uit die graf te laat opstaan — die onplesierige gevolge (veral die nuwe herrie tussen owerheid, skrywers en letterkundiges) was 'onnodig, en dus verkeerd'.

Ook ander Nasionale Pers-koerante lewer kommentaar op die nuwe publikasiewet wat 'klaarblyklik mank gaan aan minstens één gebrek van die oue, naamlik dat dit nie genoeg speling vir gewone gesonde verstand laat nie' (Bu., 23.6.75 en Vo., 23.6.75). Rapport (22.6.75) vereenselwig hom nié met die uitsprake van sommige skrywers wat die verbod as 'doelbewuste provokasie' en 'n poging om die skrywers te intimideer' beskryf nie, maar vind dit 'n hoogs eienaardige en onwyse verbod'.

Die besware in hierdie koerante is nie soseer teen die gees van die wet wat bedoel is om 'ongewenste' leesstof aan bande te lê nie, maar eerder die feit dat die laat verbod op Skryt 'n prikkel tot herdruk in Nederland sal wees, met die reklame dat dit 'n moedige boek is wat Suid-Afrika nie kon sluk nie.

Ook Perskor se Oggendblad (23.6.75) meen dat 'n mens ná die absurde Jannie Kruger-era meer takt verwag het van die mense wat met sy ongelukkige erfenis opgesaal sit', veral in die lig daarvan dat die verbod 'geen praktiese betekenis het nie' aangesien net mense 'met 'n intensiewe belangstelling in die letterkunde' die bundel besit en dit nie meer in die handel verkrygbaar is nie. Al stem dié koerant nie met die 'oordrewe reaksie van Suid-Afrikaanse skrywers en letterkundiges' op die verbod saam nie, meen hul die verbod op 'n boek wat uit druk is, het nou 'alle hoop op begrip by skrywers en letterkundiges vir die sensors se moeilike taak en op vertroue in hulle oordeel' vernietig en 'opnuut van Breytenbach 'n heldefiguur in die buiteland gemaak'. Die Vaderland (23.6.75) stem met laasgenoemde uitspraak saam. Die Transvaler (23.6.75) waarsku egter ook teen die ongewensheid om die hele sensuurbedeling op grond van die ongelukkige optrede teen Skryt af te skryf.

Ingeligte lesers is dit eens oor die onnodigheid van die verbod op 'n boek wat reeds uitverkoop is, maar verskil in hul menings oor die literêre gehalte van die bundel. Ernst Lindenberg (wat in 1974 'n minderheidsverslag ten gunste van Skryt en ander Breytenbach-bundels by die Akadmieraad ingedien het as protes teen die besluit om die Hertzogprys nie aan Breytenbach toe te ken nie) vind dit 'een van die beste bundels in Afrikaans' (Beeld, 21.6.75). André P. Brink dink wel nie dis Breytenbach se beste bundel nie, 'maar tog van die beste in Afrikaans' (Rap., 22.6.75). F.I.J. van Rensburg daarenteen beskou Skryt nie 'n besonder goeie bundel nie' — daar kom 'n aantal goeie gedigte in voor, maar ook van Breytenbach se 'swakstes' waarin hy hom 'openbaar as pamflettis en nie as digter nie'; van die nie-politieke gedigte en veral die tekeninge^{*)} asook die nawoord deur H.C. ten Berge

*) Dat waarnemers ook uiteenlopend oordeel oor die tekeninge in Skryt, blyk uit die polemiese briefwisseling in Rapport tussen Elza Miles en F.I.J. van Rensburg (Rap., 29.6.75; 6.7.75; 13.7.75; 20.6.75).

getuig van 'swak smaak' (Rap., 22.6.75). Beswaar teen die tekening kom ook van Lina Spies wat sê dat sy sommige 'obseen' vind; sy hou oor die algemeen ook nie veel van die bundel nie (Rap., 22.6.75). H.C.T. Müller meen die bundel bevat 'goeie reëls en onderdele', maar ook 'heelwat swakker werk van Breytenbach' (Rap., 22.6.75). Jaap Steyn vind dit 'n bundel van 'ongelyke gehalte' ('Politieke kommentaar', Rap., 22.6.75).

Al verskil hierdie ingeligte lesers in hul evaluering van Skryt (uitgaande van verskillende ideologiese verankerhede) is hulle eenstemmig in hul kritiek op die sensuurstelsel. Volgens Ernst Lindenberg was die verbod seker te verwagte 'in die lig van die huidige sensuurtoestand in ons land en die amptelike vyandigheid teenoor die jong, ontplooiende Afrikaanse letterkunde'; hy hoop dat 'letterkundiges met integriteit' wat dien in die Staat se sensuurrade van hierdie geleentheid gebruik sal maak om te bedank (Bu., 21.6.75). Net soos Lindenberg sê Brink dat hy die verbode teks met sy studente sal bly behandel sonder om enige toestemming te vra. Volgens Brink het die verbod op Skryt 'die ergste wat van die nuwe sensuurbedeling verwag is, bewaarheid'. Hy sê dat mens die indruk kry dat 'n georganiseerde vendetta teen die Afrikaanse letterkunde nou begin het' wat skrywers ondergronds sal dwing (Beeld, 21.6.75). Jan Spies het dit veral teen die stelsel wat nie rekening hou met die 'stratifikasie van lesers' nie (Rap., 22.6.75). Selfs die skrywers en literatore wat nie juis beïndruk is met Skryt nie, keur die 'heksejag' wat nou op skrywers geopen is, af (Lina Spies, Rap., 22.6.75) en glo dat die nuwe stelsel met hierdie verbod sy absurditeit toon. F.I.J. van Rensburg het veral beswaar teen die 'demonstratiewe element' in die verbod (dit wil sê die feit dat die stelsel hier gerig is teen 'n teks wat in die verlede lê) asook die gebruik om lede van die gemeenskap in te span as keurders — 'n bevolking kan nie gemonster word vir dié soort ding nie' (Rap., 22.6.75). H.C.T. Müller reken die verbod sou ongelukkig wees as dit neerkom op 'n manewer in die 'algemene kampanje om skrywers hok te slaan' (in teenstelling met 'n verbod gebaseer op 'n noukeurige oorweging van literêre gehalte'); die verbod beklemtoon ook weer die ontoereikendheid van 'n sensuurstelsel wat nie daarvoor voorsiening maak nie dat 'n dergelyke bundel vir 'n 'selektiewe leserskring toeganklik bly'.

Oor die algemeen is die besware teen die sensuurstelsel gerig op 'tegniese' aspekte daarvan (byvoorbeeld die inagname al dan nie van 'literêre gehalte', 'lesersgroepe'; die gebruik van lede van die publiek as keurders, ensovoorts); die besware spruit nie uit ideologiese oorweginge soos byvoorbeeld dat sensuur dien as bevestiging van die politieke status quo, dit wil sê van apartheid nie — h siening wat Breytenbach reeds van vroeg af handhaaf en wat in onlangse tye al meer op die voorgrond tree by ander kritici van die Suid-Afrikaanse sensuurstelsel (kyk 8.1.3).

Breytenbach sien in die tyd na sy eerste verhoor af van die plan om teen die verbod te appelleer (kyk ook 6.3). In die era van 'verligte sensuur' (ingelui deur die aanstelling van prof. Braam Coetzee as Direkteur van Publikasies en prof. J.C.W. van Rooyen as Voorsitter van die Appèlraad oor Publikasies in 1980) word die verbod op Skryt op 8 Junie 1985 opgehef. Die aankondiging in die pers (byvoorbeeld Bu., 8.6.85 en Beeld., 11.6.85) gaan sonder enige ophef verby. Marcus de Jong, bekende Johannesburgse boekhandelaar, sê dat twee uitgawes van die bundel indertyd in Nederland verskyn het. Die een het Nederlandse vertalings agterin, en dié uitgawe is nooit in Suid-Afrika ongewens verklaar nie en was al die tyd vrylik in sy boekhandel te koop (ibid.).

(c) Werke tydens gevangeskap

Tydens Breytenbach se eerste verhoor is daarvoor bespiegel dat, indien hy skuldig bevind word ingevolge die Wet op die Onderdrukking van Kommunisme, sy boeke verbied sal word; hy sou dan ook nie aangehaal mag word nie, tensy die Minister van Justisie anders beslis (Oost., 17.11.75). By sy skuldigbevinding onder die Wet op Terrorisme is sy werke toe nie verbied nie, maar as politieke gevangene mag sy jongste werke (dié wat tydens sy gevangeskap geskryf is) nie gepubliseer word nie (Van der Merwe, 1983:157). (Voetskrif is geskryf terwyl hy in aanhouding was en Seisoen was h manuskrip wat reeds drie jaar tevore voltooi is.) Terwyl hy in die tronk was, is h bundel met vertalings van sy gedigte — And death white as words — in die ban gedoen. Redes vir die verbod, soos uiteengesit in h brief aan Dawid Philip-uitgewers, is vervat in h Gilde-Nuusbrief (1979). Die 'verswarende omstandighede' teen die publikasie is suiwer polities van aard: 'The

fact that Breytenbach has since (the prohibition of Skryt) been exposed as a revolutionary terrorist increases the seriousness of the prejudice to the safety of the State as a result of favourable publicity to him.'

8.1.3 Sensuur, literatuuropvatting, ideologie

In hierdie ondersoek is deurlopend aangetoon dat sensuuroptrede teen skrywers nie losgemaak kan word van die algemene onderdrukking van (politieke) dissidensie/andersdenkendheid nie. Die Wet op Publikasies en Vermaaklikheid (1963) en die 1974-Wet op Publikasies is maar net een maatreël wat gebruik word om te sorg dat die status quo nie versteur word nie. Ander wette wat vir hierdie doel ingespan word, is die Wet op Binnelandse Veiligheid, die Wet op Terrorisme, die Wet op die Onderdrukking van Kommunisme, die Wet op Amptelike Geheime, die Verdedigingswet, die Gevangeniswet, die sabotasie-artikel van die Algemene Regswysigingswet van 1962 en ander (vergelyk in hierdie verband Grobler, 1986:30-31). Verder bestaan daar ook allerlei ander uitbreidings van sensuur waardeur die dominante groep/die Staat die status quo handhaaf, byvoorbeeld besoeke wat deur lede van die Veiligheidspolisie afgelê word by skrywers (en waartydens beslag gelê word op tikmasjiene, aantekeninge en briewe); uitgewers se vrees om boeke uit te gee en drukkers wat te bang is om dit te druk ingeval hul deur so 'n daad by die werk betrek sal word; boekhandelaars wat te bang is om boeke aan te koop ingeval dit verbied of onder embargo geplaas word; komitees binne organisasies soos die Broederbond — 'n drukgroep wat ten opsigte van belangepolitiek aktief is' — wat saamgestel word om politieke uitsprake van skrywers na te gaan (ibid.). Dit is veral swart skrywers wat getref is deur die verbandhoudende maatreëls ten opsigte van sensuur; hoof-'verdagtes' onder die wit Afrikaanse skrywers sedert die sestigerjare, Breyten Breytenbach en André P. Brink, se lewens is egter ook direk daardeur geraak.

Die Wet op Publikasies en Vermaaklikheid (1963) en die Wet op Publikasies (1974) lê die norme vir 'aanvaarbaarheid' neer en gee wetlike status aan 'n bepaalde literaturopvatting en aan 'n bepaalde ideologie.

Die bepalings vir onwenslikheid berus op hulle beurt op artikel 1 van die Wet, naamlik: 'Die strewe van die volk van die Republiek van Suid-Afrika om 'n Christelike lewensbeskouing te handhaaf, word by die toepassing van hierdie Wet erken'. Dit is 'n verwysing na die Grondwet van die Republiek van Suid-Afrika waarin die Staat hom verklaar tot die 'handhawing van Christelike waardes en beskaafde norme'. In die woorde van dr. Connie Mulder kom die bedoeling van die (1963-)Wet dus neer op die bewaring van die 'toegewyde en konserwatiewe karakter van die Suid-Afrikaanse gemeenskap' en die beskerming van dié gemeenskap 'teen die gees van permissiwiteit en morele verrotting wat dwarsdeur die wêreld voorkom' (S.A. Outlook, no. 1332:94).

Hierdie 'bedoeling' van die Wet behels die verheffing en voorskryf van 'n bepaalde literatuuropvatting tot die status van sowel 'korrekte' as wetlik afdwingbare en werk inhiberend ten opsigte van die totstandkoming van 'n werklik 'nasionale kultuur' (vergelyk Breystenbach se sienings hieroor in 5.2). Dié literatuuropvatting lê 'n bepaalde taak aan die skrywer op, naamlik om die Christelike lewensbeskouing te verdedig — ongeag of dit sy oortuiging is of nie. Verder word 'n sosiale funksie, wat neerkom op die bevestiging van erkende en beproefde waardes, aan die kunswerk opgelê. En hierdeur poog die Staat om skrywers as samelewingskomponente te dwing tot literêre uitings van 'n bepaalde aard, naamlik die vóór-Sestig-tekste waarin die tradisionele 'waardes en norme van die Afrikaanse volk' versterk is. Uiteraard staan sō 'n literatuuropvatting^{*)} in direkte teenstelling met dié van die Sestigers wat dit as taak van die skrywer sien om nūwe insigte in die ervaringswerklikheid te gee; by wie die roman sy sosiale funksie (in die sin van die bevestiging van erkende waardes) verloor het en wat die aard van die kunswerk sien as dié van 'n outonome woordewêreld wat norme deurbreek wat deur ouer tekste gestel is. Hierdie botsende literaturopvatting het dan aanleiding gegee tot die verskillende sanksies teen die Sestigers wat wissel van aanvallende toesprake en petisies deur kerkleiers en kultuur- en ander organisasies tot by sensuuroptrede.

*) D.J. Opperman (1977:81) noem dit 'n 'agterlike literatuurbeskouing' wat ten grondslag van die Wet lê.

Die Wet dwing nie net 'n bepaalde literatuuropvatting af nie, maar ook 'n bepaalde ideologie. Van der Vyver (1983:22-24) meen daar kan basies drie besware ingebring word ten opsigte van die ideologiese inslag van die Wet soos vervat in artikel 1 daarvan:

- (i) Dit berus op die foutiewe, selfs vals, aanname dat dit die strewe van die hele Suid-Afrikaanse bevolking is om die Christelike lewensopvatting te onderskryf.
- (ii) Dit bevat 'n bevel dat die kriteria van onwenslikheid geïnterpreteer moet word in die lig van die norme van Christelike etiek (ongeag bevolkingsgroepe se godsdienstige oortuiginge).
- (iii) Dit word gesien as rigtinggewend vir gemeenskapstandaarde.

Allan Boesak (1983:55) het nie soseer probleme met die vae en ontoeykende bewoording van dié artikel wat bepaalde regsimplikasies het nie. Vir hom gaan dit eerder oor die vraag: 'What Christian view is the Government upholding? The view that the most important thing about a person is his racial classification? Or that a person be judged according to the colour of his skin instead of the content of his character? A view perhaps which holds that 13 % of the land can be "allotted" to 80 % of the population whilst 87 % goes to the whites?'

Dieselfde ideologie wat in artikel 1 van die Wet op Publikasies voorkom is die ideologie wat die apartheidsbeleid onderlê. W.A. de Klerk (1976:233) beweer dat die Afrikaner apartheid nie in terme van 'n onderdrukkende tirannie sien nie, maar glo dat dit die gevolg is van 'n heilige taak 'to restructure the world according to a vision of justice'. Tomaselli (soos aangehaal deur Grobler, 1986:26) sluit hierby aan as hy aanvoer dat die dominante Afrikaner-ideologie geartikuleer en beheer word deur die NG Kerk 'which, through its literal and selective reading of the Scriptures, has convinced itself and its adherents that apartheid ideology is a rational, moral and Christian system which is God ordained'.

Beswaarmakers teen die sensuurstelsel kan hoofsaaklik in vier kategorieë ingedeel word:

- (i) 'Verkrampstes' wie se beswaar is dat die Publikasieraad nie hou by sy voorskrifte nie, veral ten opsigte van die feit dat die belange van 'konserwatiefgesinde mense met sterk godsdienstige oortuigings' nie meer voorop staan nie. Die Publikasieraad begin volgens hierdie waarnemers 'ook ander norme toepas' om 'n beeld van 'engheid' af te skud om so-doende meer 'aanvaarbaar' te wees vir die buitewêreld sodat 'n 'gees van bandelose vryheid en liberalisme hier ingang kan vind' (J.A. Jooste oor waarom hy nie glo dat die Publikasieraad teen Lotus sal optree nie in Die Afrikaner, 5.2.71).
- (ii) 'Betrokke' (en uiteraard 'verligte') skrywers wat in die sewentigerjare toenemend die teikengroep vir sensuur word, en wat hulle in hul afwysing van die sensuurstelsel beroep op die 'outonome' aard van die literêre werk. Die implikasies hiervan is dat 'n literêre werk nie getoets kan word aan die norme wat geld vir die 'werklikheid' nie omdat dit 'n 'woordwêreld in eie reg tot stand bring'; die 'benadering, beoordeling en toets van so 'n werk lê uitsluitlik in die vasstel van die sinvolle verhouding tussen alle onderdele binne die werk self...' (Brink tydens die appèl teen die 'verbod op Kennis van die aand, 1985a:90).
- (iii) 'Verligtes' wie se besware teen die stelsel spruit uit probleme met 'tegniese aspekte' soos of 'n werk as geheel beoordeel word of afgewys word op grond van aanstootlike onderdele ('n aspek wat veral deur F.I.J. van Rensburg beklemtoon word); die relevansie van estetiese oorwegings/literêre gehalte; die inagname al dan nie van die 'gemiddelde man' of 'waarskynlike leser'*); die gebruik van lede van die publiek as sensors; die afskaffing van appèl na die howe, ensovoorts.

*) Vergelyk P.P. van der Merwe (1983:153-170) wat met verwysing na Breytenbach se 'Bid vir Hanoi' ingaan op die rol van die leser en die inagname al dan nie van die leser in sensuurbesluite.

(iv) Persone wat uitgaan van die standpunt dat sensuur in Suid-Afrika politieke sensuur is. Cope (1982:133) haal Brink aan wat sê 'There should be no doubt that all censorship is essentially political in nature, that is why all new regimes with absolutist tendencies institute rigorous censorship... (T)he moment a work (with anti-system trends) seriously threatens or exposes the status quo, censorship steps in'. S6 h siening word gestaaf deur die bevindinge van Louise Silver (1979:126) dat 'n toenemende aantal publikasies tussen 1975 en 1978 op grond van sosiologiese en politieke gronde verbied is. Verdere bewys hieroor is dat die meerderheid swart skrywers, wat hul hoofsaaklik bemoei met kritiek op die Suid-Afrikaanse politieke stelsel, teen 1980 nog verbied is/word (Hoofst., 28.10.80). Al vyf die bydraers tot die bundel Censorship (1983) — al skryf hulle vanuit verskillende perspektiewe — deel die siening dat sensuur 'n politieke instrument is, 'n metode waardeur politieke mag gemonopoliseer word deur die kontrole van inligting. (Die onderskeie bydraes word in die lig hiervan bespreek deur Cornwell, 1986b:46-51). Grobler (1986:25) voer aan dat die Staat, deur seksionele belange as 'universele' belange en bepaalde sosiale verhoudinge as 'natuurlik' voor te hou, sy ideologie gebruik om mense se sosiale gedrag en/of handelinge te manipuleer.

Sensuur in Suid-Afrika is dus 'n instandhouding van die apartheidsbeleid, 'n ideologiese middel wat deur die Staat aangewend word om te verseker dat die individu sy/haar erkenning van dit wat as 'n natuurlike of normale toestand van sake ervaar word, asook van dit wat moreel of immoreel, reg of verkeerd is, versterk' (op.cit.:27).*)

*) Elders stel Grobler dit s6: "Vergeet die hoogdrawende frases. Feit is dat swart skrywers in Suid-Afrika geteister, geïntimideer en vervolgd word deur onder andere die sensors — hoofsaaklik omdat hulle waaghalsig genoeg is om die waarheid aangaande die ellendigheid van die verderflike apartheidstelsel bloot te lê' (1986:34).

Breytenbach se verwerping van sensuur val in hierdie laaste kategorie. Reeds in 1967 verwerp hy die verbod op die werk van swart skrywers as 'onchristelik'; hy sien dit as 'n aanklag teen 'n gemeenskap wat weier om 'n sosiale gewete te ontwikkel en liever blindweg sy eie norme wil bevestig en regverdig (brief na aanleiding van die CKA-kongres in Va., 23.6.67). In die artikel wat in die Maart 1967-uitgawe van die Unesco Courier verskyn, waarin Breytenbach kyk na die effek van apartheid op kultuur, beklemtoon hy dat die instelling van 'n sensuurraad onbetwisbaar polities gemotiveerd is. Vir hom kan daar nie so iets bestaan as 'n 'stryd teen sensuur', soos wat in die sestiger- en sewentigerjare deur 'verligtes' gevoer is, sonder onomwonde verwerping van apartheid as sodanig nie:

Complaining about (recent laws which, for example, prohibit racially mixed audiences or create a board of censorship) is what I would term 'giving battle', a token (or real) resistance to what is considered excessive — whereas the whole ideology underlying apartheid must be abolished before we can think in terms of culture, and therefore in terms of human dignity. Advocating the liberalization of a situation is another way of condoning the status quo. It is like treating the patient for bilharzia without purifying the water.

Breytenbach glo dat hy, ten spyte van sy uitgesproke verwerping van apartheid, om twee redes toegelaat word om in Suid-Afrika te publiseer: aan die een kant, om te bewys hoe 'liberaal' dit daar toegaan. Aan die ander kant om te demonstreer hoe ver hy afgewyk het sodat hy daarvoor aangeval kan word. Daarby is hy 'n erkende Suid-Afrikaanse skrywer en moet hy na buite toe meewerk aan die beeld van die land. Hy verwag egter dat sy werk binnekort verban sal word. 'Nadat die kommunistiese, die swart, die Engelse skrywers verban is, sal hulle begin om die afwykelinge in hul eie geleedere weg te stoot' (De Volkskrant, 6.11.68). In 1975 word sy Skryt dan ook verbied, nadat dit reeds drie jaar tevore in Nederland gepubliseer is. Breytenbach se reaksie op die verbod is dat hy trots is 'om gereken te word by die talle swart en Engelstalige blanke Suid-Afrikaanse skrywers wie se

werk in die Republiek verbied is' (Beeld, 21.6.75). In daardie stadium oorweeg hy dit nie om te appelleer teen die verbod nie, want 'dit is nie moontlik om regverdige uitspraak oor so iets in 'n Suid-Afrikaanse hof te kry nie — dit is in elk geval politieke sensuur' (Bu., 21.6.75).

Ná sy vrylating is Breytenbach se verwerping van sensuur selfs feller. Hy noem dit 'n daad van skaamte', 'n mosie van wantroue in jou medemens en in jouself'. Sensuur het volgens hom te make met 'manipulasie, met mag, met die onderdrukking van vryheidsoekers' en dit kenmerk 'n 'totalitêre staat' (Rap., 29.5.83). In só 'n land van ideologiese aarverkalking heers inperkings, huisarres, sensuur — alles daarop gemik om die Staat te beskerm: 'Never mind dat dit 'n witmanstaat is, gegrond op wit vooroordele en prioriteite, verskans agter witmanswette...' (Rap., 21.8.83). 'n Totalitêre staat word gekenmerk deur die uitsluiting, ook deur sensuurwette, van elke gedagte wat die outoritêre magstrukture in gevaar sou kon stel en só 'n staat skryf aan sy burgers 'n willekeurige en rigiede ruimte voor. Dít lei nie net tot verstarring — en die dood — nie, maar tot korrupsie van sowel die meesters as die onderdrukte. Deur sensuur te 'verinnerlik' voltrek laasgenoemde sy eie kastrasie — word hy Staatsmens, produk en uitdrukking van die staat; hierdie toestand word veral geïllustreer deur die aanvaarding en hantering van die gemeenplaas sodat die woord 'n muur word en nie meer 'n instrument en middel om te sien nie. Korrupsie vloei aan die een kant voort uit die feit dat selfs 'n middelmatige werk belangrik gemaak kan word deur dit te verbied; só word sensuur tot 'n artistieke waardeoordeel verhef. Aan die ander kant word die onderdrukte gekorrupteer deurdat hy, ter wille van oorlewing, 'n kompromis moet aangaan met die bestaande magte. So 'n persoon leef in leuens of in die gevaarlike waan dat onderdrukkende strukture van binne 'versoepel' kan word, dat totalitarisme deur 'n ewolusionêre ontwikkeling 'geliberaliseer' kan word. Breytenbach verwerp laasgenoemde moontlikheid geheel en al: 'alle opposisie wat van binne teen totalitêre strukture gerig word en wat nie die ontmaskering van hierdie strukture as voorwaarde stel nie, kan alleen dien om sodanige strukture te versterk' (De andere kant, 1986:168).

'n Vergelyking van die aantal verbanne publikasies in 1983 met dié in 1982 (646 teenoor 762) (Cornwell, 1986b:47), en met inagnam van die uitgangspunte van die nuwe Voorsitter van die Appèlraad oor Publikasies (Galloway, 1982:226) asook die publikasie van bepaalde riglyne ten opsigte van die toepassing van die wet (Cornwell, 1985: 94-95), lyk dit inderdaad of daar in die vroeë tagtigerjare sprake kan wees van 'n meer liberale/'verligte' sensuurbedeling. Dit is nie net Breytenbach wat skepties teenoor só 'n ontwikkeling staan nie. André P. Brink wys op 'two dangers lurk(ing) inherent in the new movement of liberalisation...: either it may create a false sense of security or it may prompt the numbness of impotence, of being "used" by the state for its own purposes, of being manipulated. And there is no doubt at all: those of us who are today allowed more freedom in publishing than before are indeed being used' (1983:53). Die gebruik om invloedryke meningsvormers binne- én buitelandse te paai deur 'n skyn van toegeeflikheid teenoor die werk van bekende skrywers en teenstanders van apartheid (sogenaamde 'repressive tolerance') is alreeds in 1979 geïdentifiseer deur waarnemers (Cornwell, 1982:79-80), maar dit is uit die aard van die saak moeilik om bewyse te kry om Brink en Breytenbach se skeptisisme te staaf of te weerlê (Cornwell, 1986b:48).

8.2 PRYSE

Breytenbach ontvang in sy literêre loopbaan talle pryse. Die 'belangrikste' prys, die Hertzogprys, is egter tot in 1984 van hom weerhou. In hierdie afdeling word aangevoer dat (die toekenning al dan nie van) pryse voorskriftelik werk en 'n bepaalde literatuuropvatting en ideologie bevestig en versterk.

8.2.1 Die APB-/Perskorprys

(a) Die APB-prys (1965)

In Februarie 1965 word dit bekendgemaak dat Breytenbach die APB-prys ontvang vir die beste boek wat gedurende 1964 by die Afrikaanse Pers-Boekhandel verskyn het. Op spesiale versoek van die beoordelaars

word sowel Die ysterkoei moet sweet as die prosadebuut, Katastrofes, bekroon. Die drie beoordelaars was N.P. van Wyk Louw, D.J. Opperman en F.I.J. van Rensburg. (Kannemeyer, Beeld, 16.1.86, voer aan dat Louw en Opperman vir Van Rensburg, wat die prys aan Chris Barnard se Dwaal wou toeken, oorgehaal het om hulle te steun.) Die feit dat hierdie mense vroeë erkenning verleen aan sy werk, dra by tot die feit dat Breytenbach reeds vroeg in sy skrywersloopbaan gekanoniseer word. In Kriterium (1965:1-4) verskyn die beoordelaars se motiverings vir die toekenning wat op 28 Februarie 1965 in 'n kunstenaarsrestaurant op die linkeroewer van die Seine in Parys aan Breytenbach oorhandig is. Dié motiverings lê klem op aspekte van Breytenbach se werk wat telkens daarna weer die aandag sou trek: die nuttheid, frisheid, spontaanheid en speelsheid; die fantasie en assosiasietegniek wat dikwels tot avontuurlike woord- en beeldgebruik aanleiding gee; die digter se 'beheptheid' met die 'ek'; die spot met die 'heilige' dig-kuns, ensovoorts. *)

Die houding van 'n gedeelte van die publiek teenoor die soort letterkundige werke wat Breytenbach skryf, asook die bekroning daarvan, kan afgelei word uit berigte en briewe soos die volgende:

Die Sunday Express (21.2.65) beweer 'a row is brewing in Afrikaans cultural circles over the award to Breyten Breytenbach, modernist author, of the prize for the best Afrikaans book for 1964'. Volgens dié berig word die besluit van die Afrikaanse Pers-Boekhandel gesien as 'n direct snub to the dominees and "old school" orthodox Afrikaans writers', wie se aanbevelings ná die Silbersteins-debakel geïgnoreer is: 'They are amazed that a prize could be awarded by the APB — a company controlled by the Prime Minister, Dr Verwoerd — to an author like Breytenbach. Their amazement has been increased tenfold because Breytenbach's wife is non-White, a fact which clashes head-on with the

*) In 'n brief gedateer 23 Maart 1965 bedank Breytenbach D.J. Opperman vir sy 'vriendelike en bemoedigende woorde' waarna hy, tydens die oorhandiging van die prys, kon luister: 'Dié erkenning, afkomstig van "voorsate" vir wie ek self die hoogste waardering en bewondering koester, word mens nie aldag gegun nie. Daarom beteken dit (die prys en die feit dat u een van die beoordelaars was) vir my so veel'. In die brief meld Breytenbach dat hy in 1958 aandklasse by Opperman aan die Universiteit van Kaapstad bygewoon het — 'en deur al die jare het u eie gedigte vir my 'n integriteit behou wat ek ook probeer nastreef. Dankie vir die voorbeeld wat u vir ons stel'. (Brief opgeneem in die Opperman-versameling van die Carnegie-biblioteek).

Government's political policy'. In hierdie kringe word beweer dat Leroux 'mak' is in vergelyking met Breytenbach.

'n Koerantleser skryf onder 'n skuilnaam 'n brief aan Dagbreek en spot aan die hand van 'aanhalings' uit Katastrofes, met die 'deurlugte beoordelaars van Akademie en ander faam' wat 'n klompie 'nuwe, eertyds onbekende skittersterre aan ons vaal letterkundige firmament' aanwys vir ons waardering en navolging — 'en wee hulle wat ore het maar nie hoor nie, en oë maar nie sien nie, want wie durf hierdie hoogbetitelde...orakels weerspreek?'. Volgens hierdie briëfskrywer is die 'helde van die Sestigerjare aan die opmars om 'n nuwe bedeling te bewerkstellig waar die individu as volkome selfstandige entiteit sy aard, sy wil en wellus kan uitleef na hartelus en "biedem die consequences"'. In hierdie proses word terugkeer na die natuur, met vrye teuels aan die individuele gees en sy neigings en daar is geen sin meer vir waardes en godsdiens nie. Die implikasies hiervan vir die letterkunde is 'n wegbreek van outydse, stremmende inperkings: 'ware letterkunde is die veruiterliking, die vergestaltung van wat daar in die psige van die onbenepe individu opborrel, gestel in 'n taal wat hom aan geen hinderlike reëls laat bind nie. Hoe uitgesprokene tot in die fynste besonderhede, hoe egter en waaragtiger die "kunstenaar".' Die 'here lede beoordelaars ook van die Akademie' verkondig dan dat sulke werk literêre juwele is; die 'ander' moet 'n doodse swye bewaar omdat die letterkunde vir hulle 'n 'imponderabiliteit' is — 'daarvan weet ons net so min as wat ons blykbaar van ons afskeidingsorgane se werking weet, te oordeel na ons swye daaromtrent — slegs die "kunstenaar" en "beoordelaar" is deur 'n magiese gesag begenadig met die monopolie van alle letterkundige kennis en -waardering' ('Ook 'n beoordelaar', Db., 21.3.65).

Soos dit in die rubriek 'Van alle kante' (Bu., 16.2.65) beskryf word, het Breytenbach hom met die verowering van die grootste letterkundige geldprys waarvoor 'n Afrikaanse skrywer in die vroeë sestigerjare kon meeding, in die nuus bevind en, of hy nou wil of nie, in die politiek. Want die vraag het ontstaan of hy sy prysgeld sou kon gebruik om met sy Viëtnamese vrou, Yolande, 'n besoek aan sy vaderland te kon bring; of sy 'n visum sal kry vir so 'n besoek of nie.

In die reaksie wat op die visumweiering volg (soos uiteengesit in 3.2) verwyrt briëfskrywers (vanuit verskillende gesigspunte) die APB oor sy rol in die debakel: dit wissel van menings dat dit die publisiteit in die APB-koerante was wat aanleiding gegee het tot die weiering, tot menings dat al die onwelkome publisiteit vir die land nie sou plaasgevind het as die prys nie aan 'n man uit die dekadente buiteland aangebied was nie en dat instansies wat pryse uitloof liever in die vervolg moet seker maak dat 'slegs blankes' bekroon word — sō sal die letterkunde ras-eg en suiwer gehou word.

In die jare wat volg op die eerste bekroning van Breytenbach se werk, sou die toeken al dan nie van literêre pryse aan hom telkens in 'n politieke konteks reaksie uitlok.

(b) Die Perskorprys (1976)

Twaalf jaar ná die Afrikaanse Pers-Boekhandel sy eerste omstrede prystoekenning aan Breytenbach gemaak het, bekroon hy weer 'n opspraakwekkende publikasie van dié skrywer. Die Perskorprys vir 1976 is aan hom toegeken vir sy bundel Voetskrif wat geskryf is terwyl hy verhoor-afwagting was. Dit was die eerste Afrikaanse digbundel wat in sulke omstandighede ontstaan het en dit het uiteenlopende reaksie uitgelok van kritici — wat dit hoog aanskryf — en volksleiers wat dit sien as 'n werktuig in die 'stryd om ons bloed' (soos uiteengesit in 6.4). Tydens die informele oorhandigingsgeleentheid het Elize Botha, same-roepster van die beoordelaarspaneel, wat verder bestaan het uit W.E.G. Louw en Ernst van Heerden, 'n kort motivering gegee vir die eenparige bekroning van Voetskrif.

In sy reaksie op die toekenning sê Brink dat dit bewys dat daar by die keurkomitee 'slegs suiwer literêre oorweginge gegeld het en nie aan die man agter die boek gedink is nie' (Ogb., 2.3.77). Anita Lindenberg glo die werk is die bekroning absoluut werd, maar vind dit jammer dat Breytenbach 'nou eers begin pryse wen, aangesien hy beslis Suid-Afrika se sterkste jong kunstenaar is' (ibid.). A.P. Grové sê die

feit dat 'n baie goeie keurkomitee die beoordeling gedoen het', bewys dat dié werk wel die heel beste was (ibid.). Hoe 'suiwer literêr' hierdie besluit egter wel was, sou moeilik vasgestel kon word; 'n mens moet immers in ag neem dat die aanbeveling gemaak is in 'n tyd toe die Afrikaanse literêre establishment nog diep onder die indruk was van Breytenbach se 'beking'.

8.2.2 Die CNA-prys

Drie van Breytenbach se vroeë bundels word bekroon met die CNA-prys: Die huis van die dowe (1967); Kouevuur (1969) en Lotus (1970). Die reaksie op die bekroning van hierdie werke moet gesien word teen die agtergrond van die algemene politieke en kulturele konteks van daardie tyd.

Dit was die beginjare van die Vorster-era wat gekenmerk is deur 'n stryd tussen Afrikaners — op politieke, kerklike én kulturele gebiede: 'Afrikaners staan...teenoor Afrikaners en hulle besig dikwels woorde wat diep uit hul siele kom en wat van groot verskil ten opsigte van standpunte getuig' (G.D. Scholtz, Tv., 21.6.67). Op politieke terrein kring die 'fluisterveldtog' dat die Nasionale Party 'liberalistiese neigings' het al wyer uit tot dit 'n jaar later uitloop op die stigting van die HNP; verregses probeer Afrikanerorganisasies insypel of oorneem om só hul invloed te laat geld en die 'liberalistiese gelykmakingsproses' en die 'aanslag op die volkslewe' te stuit (ibid.). Dit is nie net die Eerste Minister se 'uitwaartse beleid' ten opsigte van sake soos sport en betrekkinge met swart state wat woelinge veroorsaak onder Afrikaners nie. 'Afrikaner-dissidente' ontlok ook hewige kommentaar: Bram Fischer wat die Lenin-prys vir Vrede ontvang; Beyers Naudé en prof. A.S. Geysers wat hul lastersaak teen prof. A.D. Pont wen. Naudé se Christelike Instituut staan ook gereeld in die brandpunt van publieke aandag, veral ná dr. J.D. Vorster in Die Kerkbode verklaar het dat lidmate van die N.G. Kerk wat tot die CI behoort 'muitery pleeg' (Va., 17.6.67) en sekere koerante dit stel dat dié instansie 'n skepping is wat 'inpas by 'n wêreldbeweging wat 'n Verenigde Volke vir die internasionale kerklike gemeenskap

wil skep' en die Afrikaner van sy 'ware geloofstuiste' wil vervreem (Va., 20.6.67). Aanklagte soos hierdie neem toe in 1968 na die CI en die SARK gesamentlik hul 'Message to the People of South Africa' vrystel, want vir die eerste keer verklaar h' amptelike Suid-Afrikaanse kerkdokument dat apartheid h' valse leerstelling is (Villa-Vicencio en De Gruchy, 1985:21).

In hierdie jare begin Suid-Afrika ook die uitwerking voel van swart 'exile politics' en 'terroristiese' bedrywighede vanuit buurstate. Wit studente-opstande word sterk afgekeur en die stigting van SASO ontlok kommentaar vanuit Regeringskringe. Gerugte dat Breytenbach lid sou wees van die AAM en aan anti-apartheidsoptrede deel het, gee aanleiding tot skerp reaksie.

In h' tyd dat hierdie skrywer deur Noordelike koerante van 'linkse' verbintenisse beskuldig word en 'Sestiger' by kultuurkongresse as sinoniem met 'die pestilensie wat in die donker wandel' uitgemaak word, lok die bekroning van Breytenbach skerp reaksie uit.

Die CNA-prys is in 1961 ingestel en word jaarliks toegeken aan 'die beste Afrikaanse en Engelse literêre werk van die jaar'. Die beoordeeling in elke afdeling word waargeneem deur drie beoordelaars wat gewoonlik h' joernalis, h' skrywer en h' literator insluit. Die name van die beoordelaars word eers met die aankondiging van die pryswenner bekend gemaak. Hulle beoordeel dus onafhanklik van mekaar en plaas (vier) werke in meriete-orde. Die pryswenners tot 1966 sluit in Chris Barnard (Bekende onrus), N.P. van Wyk Louw (Tristia), D.J. Opperman (Dolosse), Etienne Leroux (Een vir Azazel), André P. Brink (Ole) en Henriette Grové (Jaarringe).

(a) Die CNA-prys (1967)

Die beoordelaars vir die 1967-prys was die literator D.J. Opperman, die joernalis Klaas Steytler en die skryfster Alba Bouwer. In Die Burger (22.3.68) word berig dat Die huis van die dowe 'deur al drie beoordelaars vir die hoofprys benoem is'. h' Dag later (Bu., 23.3.68)

word dié misleidende beriggewing reggestel: Breytenbach het die prys slegs met 'één punt gewen', want twee van die beoordelaars, Klaas Steytler en Alba Bouwer, het die bundel onderskeidelik tweede en derde op hulle lys geplaas. In 'n brief, wat in hierdie Burger-berig aangehaal word, skryf Alba Bouwer:

My aanbeveling was dat die prys aan Berta Smit toegeken word vir haar roman Een plus een. My tweede keuse was Boerneef se Op die flottina.

Die beoordelaars moes egter vier boeke in volgorde van verdienste plaas, en ek het Breyten Breytenbach se Huis van die dowe derde op die lys geplaas omdat dit na my mening beter was as die orige boeke wat aan my voorgelê is.

Toe die CNA my in kennis stel dat die prys aan Breyten Breytenbach toeken is, het ek aan hulle geskryf dat ek nie gelukkig voel oor die keuse nie. My mening is dat so 'n jong en belowende, maar nog onvolwasse, digter eerder by kritiek as by ontydige bekronings baat sal vind.

Ek is nooit genader vir samespreking of oorleg met die ander twee beoordelaars nie — wie hulle was, was trouens net aan die CNA bekend.

Nou word die berig oor die toekenning van die prys so gestel asof daar volkome eenparigheid oor Breytenbach en 'die hoofprys' was — watter ander pryse was daar dan nog? Hierteen maak ek beslis beswaar.

Volgens hierdie berig was Klaas Steytler se eerste keuse 18-44 van Etienne Leroux; hy het Breytenbach tweede geplaas. Die berig eindig sô: 'Die derde beoordelaar was prof. dr. D.J. Opperman'. Die implikasie is dus: Opperman was die enigste een van die drie beoordelaars wat Breytenbach éérste geplaas het.

In Dagbreek (31.3.68) verskyn 'n berig wat die CNA-pryswenner van 1967 verbind met die AAM en ander anti-apartheidheidsorganisasies. In Tydskrif vir Letterkunde (1985:56) beweer Koos Human, uitgewer van Die huis van die dowe, dat die destydse Eerste Minister, mnr. John Vorster, 'woedend' was en 'alles in sy vermoë gedoen het om te keer dat die prys toegeken word'. Human was by Opperman aan huis toe mnr. Vorster die keurder gebel en 'n lang gesprek met hom gevoer het: 'Op die ou einde het Opperman hom feitlik beledig deur te sê hy bespreek nie poësie met 'n leek nie. Vorster het in elk geval beweer dat Yolande nie die probleem is nie — "sy kan by my bly", was sy woorde. Maar Breyten moes gearresteer word, het hy gesê.*)

Opperman het op 'n verduideliking aangedring; dié het hy via Johan Spies ontvang. In 'n brief aan premier Vorster (gedateer 6.3.68) reageer hy só op die 'verduideliking' — wat, soos afgelei uit die brief — gaan oor inligting waarvoor Vorster beskik wat verband hou met Breytenbach se politieke bedrywighede. Opperman berus hom daarby, soos blyk uit sy brief aan die Eerste Minister:

Geagte mnr. Vorster

Baie dankie vir die verduideliking (deur Johan heen) in verband met die geval Breyten Breytenbach.

Ook wil ek my waardering uitspreek dat u bereid was om my op kort kennisgewing te woord te staan. Soos onder sal blyk, dink ek die noodsaaklikheid daarvan het verval.

Ek, Alba Bouwer (die vrou van Hubert Coetzee van Nasionale Pers) en N.G. Steytler (redakteur van Die Huisgenoot) is gevra om 'n aantal boeke suiwer letterkundig te beoordeel — nie die persone nie. (U moet die aanbeveling dus nie beskou as 'n goedkeuring van 'n persoon se optrede nie.) Daarmee is ons taak afgehandel. Ek het my toe afgevra indien dit net oor Breytenbach se vrou gaan, behoort ons nie met ons uitwaartse beweging hulle toe te laat om sy prys te kom haal nie? Maar nou, na die verduideliking, begryp ek volkome die saak en het niks verder om te stel nie, sodat die noodsaak-

*) J.C. Kannemeyer (1986:347-350 en Rap., 19-10.86) vertel uitvoerig van hierdie voorval in sy Opperman-biografie.

likheid van 'n ontmoeting verval — tensy u anders dink. Ek sal in elk geval sorg dat die inligting aan CNA oorgedra word.

Nogmaals baie dankie en alle seën op u werk.

Hoogagtend,

Die uwe,

(Geteken)
D.J. OPPERMAN

(Brief opgeneem in Opperman-versameling van Carnegie-biblioteek.)

Koos Human het Breytenbach ingelig oor premier Vorster se houding (1985:56); volgens Human het Breytenbach 'verdraaide' uitsprake wat hiermee verband hou, teenoor Nederlandse koerante gemaak. In 'n onderhoud in November 1968 met Vrij Nederland (nā die ontvangs van die Reina Geerlings-prys vir Die huis van die dowe) waarin Breytenbach hom aan die kant van die 'vryheidsvegters' van Zambië en Tanzanië stel, beskou hy naamlik die CNA-prys as 'n 'omkoopprys': 'Die lede van die jurie het dit wellic op grond van letterkundige hoedanighede toegeken. Van regs is druk uitgeoefen om die prys nie te gee nie. Dat dit tog gebeur het, is alles deel van die Suid-Afrikaanse camouflase'.

Hierdie uitsprake van Breytenbach lok kommentaar uit van sowel sy uitgewers (kyk 4.4.2)*) as van Sestigters soos Abraham H. de Vries (Bu., 20.11.68) wat beswaar aanteken teen Breytenbach se insinuasie dat hy slegs bekroon word om die skyn van vryheid in Suid-Afrika te bewaar, want die 'literêre integriteit' van mense soos Van Wyk Louw en D.J. Opperman (wat in keurkomitees gedien het), is bo verdenking.

*) Die ope brief lei daartoe dat Breytenbach sy bande met Human & Rousseau verbreek. Volgens Kannemeyer (1986:350) is die gedeeltelike breuk met Opperman egter later tydens 'n besoek van hom aan Breytenbach in die gevangenis herstel. In die Carnegie-biblioteek se Opperman-versameling is daar 'n afskrif van die fonogram wat Opperman op 27 November 1975 aan Breytenbach in die gevangenis in Pretoria gestuur het nā sy vonnis. Dit lui: 'My diepste medelye'.

In die brief wat Breytenbach op 22 Desember 1971 aan die direkteure van Human & Rousseau rig (Stet, Jun. 1985), stel hy dit dat hy destyds, in 1968, op versoek van Human, 'n bandopname met 'n toesprake gestuur het wat bedoel was vir die CNA-prysoorhandiging waar sy vader die prys namens hom ontvang het. Hy het ook 'n getikte toesprake gestuur — 'n 'hardegat toesprake' wat hy nie verwag het voorgelees sou word nie: *)

Daarom het ek beloof om dit self ook nie aan die pers vry te stel nie en voorgestel dat u 'n verklaring daaraan heg — of dit apart maak — waarin u u dissosieer met my politieke opvattinge. Omtrent terselfdertyd het ek 'n lang brief aan u gestuur waarin ek my posisie van toe so duidelik moontlik probeer stel het...Ek het gevra, mnr. Human, dat u daardie brief ook aan die here Rousseau en Opperman voorlê, sodat ons enige moontlike verdere misverstande kan vermy. Die brief was, op 'n lomp manier, 'n verduideliking van die siening wat ek verdedig op sosiale en politieke terrein.

Breytenbach skryf ook dat hy later besoek van Laurens van der Post, **) die 1967-wenner van die CNA-prys se Engelse afdeling, gehad het. Hy wou toe weet waarom Breytenbach dan nie eens 'n boodskap gestuur het die aand van die funksie nie — Human het hom verseker dat hy, ten spyte van 'n versoek, niks van Breytenbach ontvang het nie.

*) Human kon nie voldoen aan 'n versoek om my van 'n afskrif van hierdie toesprake te voorsien nie.

**) Laurens van der Post het in 'n persoonderhoud nā die prystoekenning gesê Breytenbach is 'n 'tipiese Voortrekker': 'U weet, dit sal vir sommige mense snaaks klink, maar die man Breytenbach kom meer ooreen met 'n Voortrekker as enigiemand wat ek ken. Hy het uit sy laer getrek, net soos hulle moes doen, en hy het sy uitkyk in alle opsigte steeds meer verruim. Hy is 'n baanbreker van 'n nuwe soort wêreld vir die Afrikanerdom en ek wens daar was meer Suid-Afrikaners soos hy' (Vo., 29.3.68).

In h brief aan Breytenbach, gedateer 21 Januarie 1972 verwys Human wel na die toespraak wat hy ontvang het. Hiervolgens wou die voorsitter van die CNA, mnr. Alan MacIntosh, dit nie laat voorlees nie en Human self het ook nie kans gesien om dit te doen nie. MacIntosh wou net sekere dele laat voorlees, maar Human het hom gewys op Breytenbach se versoek dat die toespraak òf in sy geheel òf glad nie gelees word nie. Oor h gesprek met Laurens van der Post by die geleentheid het Human geen herinnering nie. Human maak Breytenbach se uitspraak dat die prys 'omkoopgeld' is, af as h leuen — 'u weet baie goed dat dit (so) is. Vergelyk alleen u brief van 2 Maart 1968 aan mnr. Koot Kruger van die CNA...asook sekere toepaslike dele van u boodskap'. (Brief opgeneem in Opperman-versameling in Carnegie-biblioteek.)

(b) Die CNA-prys (1969)

Die toekenning van die CNA-prys vir 1969 aan Breytenbach se Kouevuur trek veral aandag in die Engelse pers (byvoorbeeld die sensasionele berig in Argus 17.4.70). Dit veroorsaak egter geen storm in Afrikaanse (literêre) kringe nie — al verskyn daar in dieselfde tyd dat die toekenning bekendgemaak word ook berigte oor sy 'aanval op Suid-Afrika' in h artikel in Sechaba waarin hy openlik rewolusie bepleit (Bu., 22.4.70; Vo., 23.4.70). Die CNA-prys het in elk geval nie die soort polemiese aard wat die Hertzogprys deur die jare verkry het nie. Die keurders vir die prys was C.J.M. Nienaber, Tertia Botha en Ampie Coetzee. Volgens koerantberigte was hulle besluit eenparig (Beeld, 12.4.70). Weer eens ontvang Breytenbach se ouers die prys namens hom.

(c) Die CNA-prys (1970)

In April 1971 (toe gerugte die rondte doen dat die Hertzogprys — teen die verwagtinge van sommige in — weer nie aan hom toegeken gaan word nie) word in die pers aangekondig dat Breytenbach vir die derde keer in vier jaar die CNA-prys wen — dié keer vir Lotus (Tv., 2.4.71; Va., 3.4.71). Hy is uit twintig kandidate (waaronder André P. Brink, Hennie Aucamp, Jan Rabie, D.J. Opperman, Marlise Joubert, John Miles, George Weideman, Antjie Krog en Ina Rousseau) eenparig aangewys as wenner. Die beoordelaars was F.I.J. van Rensburg, Abraham H. de Vries en Rykie van Reenen.

In sy rede gelewer tydens die oorhandiging van die prys, sê F.I.J. van Rensburg onder andere dat hy die tradisie verbreek 'deur nie te praat oor faktore rondom die bekroonde werk nie — ontstaansomstandighede, moontlike implikasies van die bekroonde werk vir die Suid-Afrikaanse of die Afrikaanse skrywer, toekomspektiewe en dergelike. Ek wou hierdie geleentheid alleen maar die faktor huldig in naam waarvan ons almal...hier aanwesig is: die bekroonde werk self, asook die funksie waaraan alle ander faktore in die literêre lewe ondergeskik is: die vermoë van die kunstenaar om 'n eersterangse werk te skryf.' Uitgaande van die skryfnaam 'Jan Blom' gaan Van Rensburg in op die verhouding tussen die nederige padda en die koninklike lotus, soos vergestalt in letterlik elke gedig van die bundel. Hierdie verhouding is allesomvattend: dit is byvoorbeeld nie net eroties nie, dit is ook religieus en artistiek (Bu., 3.4.71; Vo., 3.4.71).

Die jaar 1971 was ook die tiende bestaansjaar van die CNA-prys en dit het, in 'n tyd waarin die Hertzogprys weer in 'n polemiekk betrokke was, aanleiding gegee tot 'n bestekopname ten opsigte van die belang van die prys. Louis Eksteen (Rap., 4.4.71) wys daarop dat dit betekenisvol is dat die toekenning van die CNA-prys in die jare sestig saamval met die grootste en lewendigste opbloeit wat die Afrikaanse literatuur nog ondervind het. Tog moet 'n mens nie die fout maak nie om te dink dat die toekenning van hierdie — én die Hertzogprys — 'n duidelike barometerlesing gee van die literêre prestasies van die tydperk onder beskouing nie. Die lys CNA-prysweners verteenwoordig nie 'n werklike keur uit die letterkunde van Sestig nie: daar is baie skrywers wat nie in die lys voorkom nie (al sou hulle gemaklik 'n ereplek tussen die wenners kon vul), belangrike tekste is onbekroond laat verbygaan (Die Ambassadeur, Bagasie, Sewe dae, Ysterkoei) en geen dramabekronings is ooit gemaak nie. Eksteen meen die rede vir die hiate lê veral by die bekroningsprosedures: die arbitrêre kriteria wat geld by die vasstelling van watter werke in aanmerking kom; die feit dat al die genres gelyk meeding; die getal lede in die keurkomitee. Eksteen besluit: 'Literêre pryse is niks anders as 'n tyd- en persoonsgebonde verering en aanmoediging nie. Die lys toekennings as sodanig is nie 'n volledige weergawe van die beste werk van 'n langer tydperk, soos 'n dekade, nie'. Pryse dien volgens hom dus bloot as aanmoediging vir die skry-

wers wat dit ontvang: 'Maar hoekom beter skryf omdat die prys geldelik so voordelig is? En hoekom beter skryf omdat die prys 'n sekere eminensie en status aan die wenner sal verleen? Hierdie voordele berus tog op bourgeoisiewaardes — en dit word deur elke skrywer wat sy sout werd is, verwerp. Of nie?'

F.I.J. van Rensburg (wat sedert 1967 'n stryd met die S.A. Akademie stry oor toekenningsprosedures) gee meer krediet aan die CNA-prys as Eksteen. Hy vergelyk die CNA-pryswennergelys met ander lysen wat daarop aanspraak maak dat hulle 'die beste in Afrikaans' verteenwoordig. Hy is van mening dat die CNA-lys 'n vergelyking met byvoorbeeld dié van die Hertzogprys 'glansryk deurstaan, en dat dit in werklikheid 'n betroubaarder taksasie is van die toestand van die literêre lewe in Suid-Afrika van die afgelope tien jaar'. Die afwesigheid van Sewe dae skryf hy toe aan die feit dat dié werk in 1962 moes meeding met Tristia van N.P. van Wyk Louw; die afwesigheid van Karel Schoeman in 1970 hou weer verband met die feit dat hy met Breytenbach moes meeding. Daarteenoor gee die CNA-prys erkenning aan drie van die belangrikste figure van die sestigerjare — figure wie se name opvallend afwesig is in die lys van die Akademie: Chris Barnard, André P. Brink en Breyten Breytenbach.

Anders as Eksteen besluit Van Rensburg dat die CNA se 'integere lys' tot stand gekom het 'danksy 'n uitstekende beoordelingsprosedure'. Dié prosedure behels die voorlê van boeke deur uitgewers; die samestelling van 'n beoordelaarspaneel (deur die Voorsitter van die CNA-direksie in raadpleging met die Akademie) wat geheim bly sodat die lede onafhanklik in isolasie oordeel; die rangskikking van boeke in 'n punte-volgorde. Van Rensburg glo dis 'n stelsel wat die hoogste mate van vryheid aan die beoordelaar laat en 'n uitdaging is vir sy onafhanklikheid van oordeel.

Daar is niks of niemand wat staan tussen hom en die boeke voor hom nie: niemand wat hom voor die tyd waarsku dat hy hierdie en daardie omstandighede in ag moet neem nie; niemand wat hy ter wille moet wees nie; niemand onder wie se wakende oog hy sy beoordelingswerk moet doen nie; geen sameroeper wat sy bevinding

in 'n moontlike tendensieuse verslag kan inkorporeer nie. Daar is in elke geval geen verslag wat nog eers deur 'n lekeliggaam met hoër gesag beoordeel moet word nie. (Die beoordelaar) het die sekerheid dat die direksie volkome vertrouwe het in die deskundigheid van die komitee wat hy aangewys het, en sy bevinding sal aanvaar. Wie die skrywers is van die werke wat in aanmerking kom, gaan hom nie aan nie. Of hulle dalk in die tronk hoort, laat hy aan die daartoe bevoegde instansies oor om daaroor te besluit. Sy taak is enkel uitvoering van 'n eenvoudige opdrag: wys vir ons die vier beste boeke volgens jou persoonlike oordeel aan en plaas hulle in orde van verdienste. Dis duidelik 'n beoordelaar se droom. Geen druk of spekulاسie vooraf nie, geen polemiekie agterna nie... (DHg., 16.4.71).

As gevolg van hierdie stelsel, meen Van Rensburg, is die CNA-prys 'n 'betroubare barometer' van die literêre lewe in Suid-Afrika: 'Daarom onder meer die afwesigheid van deining en polemiekie rondom sy bekroning. Sowel skrywers as literêre kenners het daartoe gekom om die deskundige grondslag van sy waardebepaling te aanvaar en te erken. In dié opsig het die prys vir hom 'n benydenswaardige tradisie opgebou in die kort periode van tien jaar' (ibid.).

Of dit inderwaarheid so is dat die keuringsprosedure (drie beoordeelaars wat onafhanklik van mekaar werk op 'n puntestelsel teenoor byvoorbeeld 'n paneel wat byeenkom en 'konsensus' probeer bereik/in 'n rigting gelei word deur 'n voorsitter) 'n 'suiwer literêre' oordeel waarborg (waarby die mens agter die boek en persoonlike ideologiese instellings geen rol sou speel nie) is egter te betwyfel. In 1986 het 'n ander prys wat dieselfde prosedure gebruik het, die Rapportprys, immers kritiek uitgelok op grond daarvan dat die beoordelaarspaneel 'gelaai' was om 'n bepaalde wenner te verseker. En geen prosedure sou kon waarborg dat beoordelaars hul ideologiese instellings/persoonlike literatuuropvatting tydelik sal opskort om sodoende 'n 'objektiewe' oordeel te vel nie. Dit is egter wel sō dat die CNA-prys deur die jare nooit die polemiese karakter van die Hertzogprys gekry het nie — alhoewel dit in sommige kringe die 'reputasie' het van 'n 'betrokke' prys.

(d) CNA-prys (1984)

In 1984 deel Breytenbach die CNA-prys vir sy digbundel ('yk') met Henriette Grové wat dit ontvang vir Die kêrel van die Pêrel. Die aankondiging lok geen noemenswaardige reaksie uit van die pers of leserspubliek nie — in teenstelling met die reaksie op die aankondiging dat die Hertzogprys van dieselfde jaar na sy kant kom.

8.2.3 Die Hertzogprys

Anders as die Perskor- en CNA-pryse wat 'bloot' gerig is op die 'beste' Afrikaanse literêre werk, het die Hertzogprys tot laat in die sestigerjare ook in sy grondwet die Afrikanersaak gedien. Dit blyk uit klousule 13 van die 'Prosedure by Toekenning van die Hertzogprys en die Akademieprys vir Vertaalde Werke, soos Gefinaliseer in 1961 en Geldig vanaf 1962' wat bepaal:

Hierdie pryse word slegs toegeken aan Suid-Afrikaanse burgers wat beslis simpatiek staan teenoor die aspirasies van die Afrikaanse volk. (Nienaber, 1965:37)

Hierdie voorskrif het nie voorgekom in die oorspronklike 'Akte van Overmaking' nie (op.cit.:16-18). Julian F. Schmidt (Jun. 1985:26) meen dit is die geval omdat, gesien die omstandighede en doel van die stigting van die Hertzogprysfonds, Afrikanernasionalisme en -patriotisme so voor-die-hand liggend was dat destyds geen behoefte aan 'n formele voorskrif in dié verband gevoel is nie. Eers in die tyd van die 'dissidente' Sestigters, toe skrywers van 'volksvreemdheid' beskuldig is, het sō 'n klousule nodig geword. Die S.A. Akademie het immers, gesien sy stigting, doel en staatsteun, 'n vennootskaplike verhouding tot die Regering, en voel hom sterk volksverbonde (kyk uitsprake van Cronjé soos aangehaal in op.cit.:27).*) Al is klousule 13 later ge-

*) Die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns is gestig vir 'de handhaving en bevordering van de Hollandse taal en letteren, en van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis, oudheidkunde en kunst. Onder "Hollands" wordt verstaan: de beide taalvormen gebruikelijk in Zuid-Afrika'. 'n Mens sou dus kon aanneem dat bekronings binne hierdie kader moes geskied.

skrap, het die kwessie van die inagnome van die 'lewensbeskoulike' by kunsbeoordeling 'n strydpunt gebly by Akademie-prystoekennings/-weerdhoudings. Die Hertzogprys word immers nog steeds deur hierdie liggaam beskou as 'n prys wat 'ten nouste saamhang met die taal- en politieke strewe van die Afrikaner, 'n prys wat gebore is uit die verzet van die Afrikaner teen die onderdrukking en minagting van sy taal' (Grové in Akademie 75:42). Die 'suiwer literêre gronde' waarop die Akademie se keurkomitees hul telkens sou beroep, is dus nié ideologievrye waardeoordele nie.

Die bekroningsprosedures verbonde aan die Hertzogprys het deur die jare aanleiding gegee tot kritiek en het tot 'n groot mate die ideologiese rol van die prys bevestig. Vanaf 1928 kom die drie genres om die beurt in aanmerking vir die prys. 'n Kommissie (wat sedert 1965 op 'n driejarige basis benoem word) bespreek die meriete van verdienstelike werk. 'n Gemotiveerde aanbeveling word dan voorgelê aan die Akademierraad, wat die finale verantwoordelikheid vir 'n bekroning dra. Dit is ook moontlik vir 'n lid van die kommissie om 'n minderheidsverslag uit te bring.

Geen ander Afrikaanse literêre prys het so gereeld polemieke uitgelok soos die Hertzogprys nie: ontevredenheid oor 'verkeerde' skrywers wat bekroon is, oor skrywers wat te lããt of selfs nããit bekroon is nie, oor toekenningsprosedures, ensovoorts.

(a) Die Hertzogprys (1968)

Die woelinge om die 1968-prys (die eerste waarvoor Breytenbach in aanmerking gekom het) kan gesien word teen die agtergrond van ander gebeure in en om die Akademie in daardie tyd (soos uiteengesit in 4.5.3 en 8.2.2). Sedert die bekroning van Sewe dae by die Silbersteins is die Akademie uit behoudende oorde beskuldig van 'volksvreemdheid' en 'liberalisme'. Dit lei onder andere tot die stigting van die CKA (wat as teenvoeter moes dien vir die 'verderflike invloed' van die Akademie en die 'ondermynende' en 'riool'-literatuur van die

Sestigers) en tot die poging om die Akademie vir die verreges te 'kaap'. In 1966-1967 was dit 'net die sterk optrede van sekere (verligte) raadslede wat die Akademie red van 'n kaping deur sekere elemente en dus ook van ondergang' (Fensham, in Akademie 75:15). Tog sou die Akademie nooit sy staats- en volksverbondenheid kon inruil vir onafhanklike status nie en sou hy altyd daarop moes let om nie sy verkrampde lede te vervreem nie. Een manifestasie daarvan is dat die Akademie selfs in die sewentiger- en tagtigerjare min daadwerklike pogings aanwend om lidmaatskap aan bruin- en swartmense aan te bied.

In dieselfde tyd dat daar persberigte verskyn oor die CNA-pryswenner, Breyten Breytenbach, se moontlike verbintenisse met anti-apartheidsorganisasies en 'terroriste', begin die bespiegeling ook oor wie die 1968-Hertzogprys gaan ontvang. Dit is veral J.H.P. Serfontein, redaksielid van Sunday Times, en een van die sleutelfigure in die onthulling van die 'verkrampde aanslag' van die Hertzoggroep, wat gevoelig is vir die ideologiese implikasies van die toekenning. Hy voorspel 'the biggest literary controversy for many years' en glo dat 'political considerations might play an important, if not decisive role in the decisions regarding the Hertzog prize'. Indien die prys aan die omstrede Breytenbach toegeken word, 'the verkrampes will raise a big outcry and use it as an important part of their campaign against the present verligte Akademie Council... If the award does not go to Breytenbach a strong outcry is expected from many Afrikaans writers and poets who firmly believe that the only criterion should be literary factors. They state that 50 years from now people will not be interested in a poet's politics but only in his writings' (ST., 11.2.68; 'n soortgelyke berig deur Serfontein verskyn in ST., 7.4.68). In April vertolk M.M. Levin van Sunday Times die pogings om Breytenbach te verbind met die anti-apartheidsbeweging en Franse en Suid-Afrikaanse kommuniste as 'a bitter (smear) campaign' teen die skrywer, geloods deur 'n seksie van die Akademie en die Afrikaanse nasionale pers. Hierdie aanval teen Breytenbach word volgens Levin se segsman in die Akademie teengestaan deur 'many leading members of the Akademie, who are standing by the rule that a writer's work should be considered purely on its literary value and nothing else' (ST., 7.4.68).

Ook die Afrikaanse koerante bly nie agterweë met bespiegeling oor die pryswenner nie. Nasionale Pers se Die Beeld (wat ook 'n sleutelrol gespeel het in die onthullings rondom die Hertzoggroep) lewer breedvoerige kommentaar. Rykie van Reenen brei in Die Beeld (25.2.68) uit oor die moeilike besluit wat vir die keurders (A.P. Grové, Elize Botha en T.T. Cloete) wag. Daar is letterkundiges van aansien wat regsit om te protesteer as die 'stormvoël van 'n Breyten Breytenbach' nie bekroon word nie; as hy wel bekroon word, kom daar eërs 'n ding. Die keurkomitee het dan ook 'n vroegtydige vermaning in die Volksraad gekry toe dr. Johannes Otto (L.V. vir Koedoespoort) tydens die tweede lesing van die Akademiewetsontwerp gesê het die komitee moet by die toekenning van die prys 'sy vinger stewiger en oordeelkundiger op die volk se pols hou' en nie 'die volkswense, die volksmaak en die volksoordeel summier veronagsaam nie' (Db., 25.2.68). Die bekroning van Breytenbach sal ook 'beslis 'n dik stok in die hand van die anti-groep in die Akademie wees om die huidige Akademieraad vanjaar op die jaarvergadering in Port Elizabeth te kasty' (Rynie van Reenen, DBeeld, 26.2.68).

In haar bespiegeling oor 'n moontlike wenner wys Rykie van Reenen (ibid.) daarop dat mens uit hul uitlatings en gepubliseerde kritiese geskrifte kan aflei dat 'van die lede van die keurkomitee op letterkundige gronde min erg het' aan die twee belangrikste aanspraakmakers: Breyten en Uys Krige.*) Krige is wel 'verstaanbaarder vir die gewone man as Breytenbach. Maar dit is nie aldag seker of sy politieke sienswyses hom in sekere kringe meer bemind maak as Breytenbach nie. Hy was ewenwel darem met 'n Afrikaanse meisie getroud'. Van Reenen meen 'n uitkoms vir die komitee sou wees om die prys vir die derde opeenvolgende keer nie toe te ken nie, maar dit sou ongelukkig wees vir die intellektuele prestige van die Akademie — die mense begin sê

*) Serfontein (ST, 7.4.68) bespiegel ook oor die gevoelens van lede van die keurkomitee. Volgens hom word daar 'in akademiese kringe' gesê dat nóg Grové (wat lid van die Publikasieraad is) nóg Elize Botha dink Breytenbach verdien die prys; hulle baseer hul siening op 'suiwer literêre gronde'. Volgens Serfontein mag Cloete 'dalk ten gunste van Breytenbach wees'.

Of Grové se siening werklik gegrond was op 'suiwer literêre gronde' kan betwyfel word as sy uitsprake oor die digter se ideologiese ingesteldheid in gedagte gehou word (kyk 1967:19-23) — iets waarna J. Smuts ook verwys (DBeeld, 10.3.68). Cloete se gevoelens jeens Breytenbach se politiek het ook al geblly uit resensies, maar sou eers in die sewentigerjare onomwonde geformuleer word.

hy is bang. 'n Ander moontlikheid is dat die prys postuum toegeken word. Aangesien die skenkingsakte slegs bepaal dat die prys moet gaan 'na die skrywer of skryfster van het beste letterkundige werk van belletristiese aard in die Afrikaanse taal', meen sy daar is niks wat in die weg van 'n postume toekenning staan nie. In daardie geval sou Boerneef of Ingrid Jonger bekroon kon word. 'n Derde moontlikheid sou wees om Elisabeth Eybers 'n tweede keer te bekroon vir al haar werk wat ná 1943 verskyn het — as dit sou gebeur, sal die omstandighede herinner aan die vorige keer toe sy die prys gekry het omdat die letterkundige komitee mekaar 'nie kon vind nie' oor die vraag of W.E.G. Louw, I.D. du Plessis of Uys Krige dit moes kry.

In die redaksionele kommentaar van Schalk Pienaar in Die Beeld (31.3.68) word dit gestel dat die politieke bowetone wat al sterker na vore kom in debatte rondom letterkundige pryse 'weselik onwenslik' is, maar 'niks verander aan die feit dat dit in die huidige omstandighede onvermydelik is nie'. Wat die Hertzogprys-keurkomitee besluit, hoe hulle moet besluit en waarom hulle so besluit, 'sal beoordeel word ook deur 'n groot pawiljoen vir wie die letterkundige aspek die minste is, en wat ook letterkundiges sal insluit vir wie die letterkundige aspek nie noodwendig die swaarste weeg nie.' Die Beeld spreek sy simpatie met die keurders uit, want 'self het ons geen die geringste twyfel dat in sommige kringe hierdie artikel gelees sal word as 'n pleidooi dat die Hertzogprys aan Breyten Breytenbach toegeken moet word nie. Dis presies dieselfde politieke moedswilligheid waarmee die keurders te doen sal kry, wie hulle ook al bekroon'.

Die Afrikaanse Pers-koerante se houding teenoor die Hertzogprysweweringe blyk veral uit hul ondersteuning van senator P.A. Stofberg se mosie vir die instelling van 'n Verwoerdprys vir Vaderlandsletterkunde wat hy 8 April 1968 in die Senaat indien. Die redakteur van Die Vaderland, A.M. van Schoor ('n nie-amptelike beskermer van die verkrampte veldtog teen die Akademie), verskil byvoorbeeld van talle toonaangewende skrywers en literatore wanneer hy aanvoer dat dit 'baie eenvoudig' is om 'vaderlandsliteratuur' te definieer: 'dit is naamlik

literatuur wat aan h bepaalde gevoelsnorm beantwoord en die volksanksie dra vanweë die ontroering wat dit in die volksiel verwerk'. Volgens Van Schoor kan woelinge om die Hertzogprys in rustiger kanale gelei word deur die instelling van sō h prys: terwyl h 'kunsroman' die Hertzogprys kry, kan h 'verlitteratuurde stuk vaderlandsnavorsing of h outentieke, begeesterde biografie' die Verwoerdprys verdien. Dit sou egter nie onmoontlik wees dat dieselfde werk met albei pryse bekroon word nie: 'h literêre werk sou deur sy "woordprestasie" kon kwalifiseer vir die Hertzogprys, maar deur sy "gevoelsfaktor" ook vir die Verwoerdbekroning' (Va., 19.4.68).

Afrikaanse skrywers en literatore beroep hulle almal in hul bespiegeling oor wie die Hertzogprys behoort te kry op skeiding van die mens en skrywer en op 'suiwer literêre gronde' of hulle nou vir of teen Breytenbach is. Rob Antonissen glo dat Breytenbach sy plek kan inneem naas Van Wyk Louw en Opperman en dit plaas hom in h gunstige posisie vir die prys. Antonissen is nie geïnteresseerd in die digter se politieke sienings nie; h kunstenaar kan slegs aan sy werk beoordeel word (ST., 7.4.68). In h radiobespreking noem ook Ernst Lindenberg en P.G. du Plessis — op grond van die gehalte van sy werk — Breytenbach as eerste keuse vir die Hertzogprys.

J. Smuts (DBeeld, 10.3.68) is van mening dat die Akademie self oorsaak is van die storm wat ontketen is oor die toekenning van die Hertzogprys 'omdat hy in die verlede toegelaat het dat politieke en ander oorwegings h rol speel by die verkiesing van lede van die Akademie en van sy rade en komitees, en by die toekenning van pryse'. Sō is Sewe dae by die Silbersteins, volgens die bekroningsmotivering, nie as kunswerk bekroon nie, maar omdat die keurkomitee dit as voortreflike anti-Kommunistiese lektuur beskou het; Uys Krige se werk daarenteen word nie bekroningswaardig gevind nie omdat sy politiek nie reg is nie. Smuts wys daarop dat twee lede van die 1968-keurkomitee ook deel was van die 1964-komitee wat Sewe dae op ideologiese gronde aanbeveel het vir bekroning. Een van hulle, A.P. Grové, se ideologiese verwerping van h kandidaat vir die 1968-bekroning, Breyten Breytenbach, spreek duidelik uit h Standpunte-artikel (1967), wat, volgens Smuts,

geskryf was met die doel om dié skrywer 'te diskrediteer en die publiek voor te berei op die beslissing van die keurkomitee'. Smuts glo dat as die feit van Breytenbach se huwelik met 'n sogenaamde 'nie-blanke' vrou (dit wil sê buite-literêre maatstawwe) die deurslag gee by die toekenning van die Hertzogprys, 'word die prys waardeloos en die hele aangeleentheid 'n klugspel'. P.D. van der Walt (DBbeeld, 13.3.68) daarenteen vind Smuts se 'verdagmaking van prof. A.P. Grové se literêre integriteit' uiters jammer en selfs 'n bietjie bedenklik. Hy maak 'n saak daarvoor uit dat die beoordelaars van 1964 se sienings (oor Sewe dae en oor Breytenbach in die geval van die Standpunte-artikel van Grové) 'literêr verantwoord' is en daarom 'bo verdenking'.

Bartho Smit (Db., 14.4.68) verwerp die uitgangspunt dat die meriete van 'n werk in die laaste instansie bepaal word deur 'die meriete van die man agter die boek' — wat in der waarheid daarop neerkom dat die skrywer 'politities en andersins 'n "goeie" Afrikaner' moet wees. Hy haal voorbeelde uit die wêreldgeskiedenis aan om te bewys dat 'die onvermoë of weiering om te onderskei tussen die skrywer en sy werk en tussen die kultuur en die politiek van die dag' al tot absurde situasies gelei het (soos die verbod deur die Nazibewind op Heinrich Heine se werk in die Duitsland van die dertigerjare omdat Heine se moeder 'n Jodin was). Smit het begrip vir baie Afrikaners wat die mens Breytenbach beskou as 'vyand van ons volk en sy strewe om voortbestaan' en wat meen dat dit volksverraad sou wees om hom te bekroon met die Hertzogprys wat juis ingestel is om die voortbestaan van ons volk te help verseker. Laasgenoemde siening berus egter, volgens Smit, op 'n 'totaal verkeerde opvatting van die saak' omdat die grondwet van die prys nie voorskryf dat 'die skrywer van 'n werk aan 'n sekere kerk of politieke party moet behoort of aan sekere sedelike norme moet voldoen nie'. Die andersdenkende Leipoldt se werk is twee keer bekroon sonder dat generaal Hertzog fout daarmee gevind het omdat hy geweet het 'dat niks wat die mens Leipoldt sê of doen ook maar iets kon afdoen aan die waarde wat sy werk vir ons volk en kultuur sou hê nie'. Die besware teen 'n moontlike bekroning van Breytenbach se werk, is egter nie gegronde op 'een van sy gedigte of selfs maar 'n reël uit een van sy gedigte' nie, maar teen 'wat die mens Breytenbach, geheel en al buite

sy kuns om gesê of gedoen het.'*) (Vir reaksie van die kant van die publiek op Smit se brief, kyk Db., 5.5.68 en Db., 12.5.68.)

In hierdie tyd van woelinge om die Hertzogprys verwerp skrywers en literatore die instelling van 'n prys vir 'vaderlandsletterkunde'. Hulle besware word saamgevat in die verslag wat saamgestel is deur die letterkundige komitee, onder voorsitterskap van P.J. Nienaber, wat deur die Minister van Nasionale Opvoeding aangestel is om hom te adviseer in verband met die prys. Die besware teen die prys sluit volgens die verslag (1968:7-14) onder andere in: (i) die suspisie dat die motiewe vir die prys nie suiwer is nie; (ii) dat die status en prestige van die Hertzogprys aangetas sal word; (iii) die onomskryfbaarheid van die begrip 'vaderlandsletterkunde'; (iv) regimentasie; (v) voorskriftelikheid; (vi) dit herinner te veel aan die Stalin-prys.

Op 26 April 1968 word aangekondig dat die Hertzogprys postuum toegeken is aan Boerneef. Die aanbeveling van die komitee en die Akademie se bekragtiging was eenparig. (Die komitee se motivering verskyn in Bu., 26.4.68.) Die besluit om Boerneef te bekroon, lei 'n moontlike konfrontasie tussen verkramp en verlig af, maar neem ook die wind uit die seile van mense wat 'literêre meriete' voorop stel. Die meeste literatore en skrywers beskou dit dan as 'n verstandige bekroning' waarmee nie fout gevind kan word nie omdat die literêre meriete van Boerneef se werk nie betwyfel kan word nie (berigte in DBeeld, 28.4.68 en ST., 28.4.68). Uys Krige (ST., 28.4.68) voel wel dat die prys eerder aan Ingrid Jonker kon gegaan het; Etienne Leroux voel 'as persoon' dat Breytenbach dit moes gekry het (Db., 19.5.68). Nie een

*) Smit beklemtoon in sy brief dat hy slegs 'n situasie probeer ontleed; sy bydrae moet nie gesien word as 'n pleidooi dat die Hertzogprys aan Breytenbach se werk toegeken moet word of nie toegeken moet word nie (Db., 14.4.68). Gedurende die Kol-debat later in 1968 sou Smit hom sterk uitspreek teen die destydse Brink/Breytenbach-siening ten opsigte van die sosiale funksie van die skrywer/letterkunde.

van hierdie kommentators verbind egter die Akademie se besluit direk aan ideologiese/nie-literêre motiewe nie. Die enigste werklike standpuntinname téén die besluit om Boerneef te bekroon, kom van André P. Brink wat uit protes daarteen uit die Akademie bedank. Selfs hy 'koester nie bedenkinge oor die gehalte van Boerneef se poësie' nie, maar sien die postuumtoekenning as 'h ontstellende en flagrante pypkan van die vernaamste kandidaat, Breyten Breytenbach' en as 'h poging om 'n netelige politieke dilemma te systap'. Brink se besware is nie teen die feit dat 'sy man nie ingekom het nie', maar (i) dat meer as net 'n suggestie van politiek by die Hertzogprys nou onmiskenbaar geword het en (ii) omdat die bekroning van 'n oorledene 'n presedent geskep het wat uiters gevaarlik mag wees (DBeeld, 12.5.68).

(b) Die Hertzogprys (1971)

Die toekenning van die Hertzogprys gedurende die vroeë sewentigerjare sorg weer vir opskuddings in literêre kringe. Sô word die Hertzogprys vir prosa in 1970 aan Karel Schoeman toegeken in plaas van aan Etienne Leroux. Die letterkundige keurkomitee het 'n meerderheidsverslag ten gunste van Leroux uitgebring. 'n Minderheidsverslag ten gunste van Karel Schoeman is egter deur die Akademiesraad aanvaar en daar is besluit om die prys aan hom toe te ken. Volgens koerantberigte was die Akademiesraad bang om die prys aan Leroux te gee omdat daar van verkrampte kringe so 'n storm losgebars het toe die prys in 1964 aan hom toegeken is vir Sewe dae by die Silbersteins. Die besware was nie teen Leroux se letterkundige verdienste nie — daar is teen hom ingebring dat hy 'n 'Sestiger' is en 'oor seks en sulke dinge' skryf (DBeeld, 17.5.70).

In literêre kringe word heftig gereageer teen die toekenning. A.P. Grové, Elize Botha en T.T. Cloete maak hulle besluit bekend om uit die letterkundige keurkomitee te bedank omdat dit geen doel dien nie (DBeeld, 17.5.70). In die woelinge staan twee sake voorop: (i) die toekenningsprosedure (veral F.I.J. van Rensburg se besware daarteen) en (ii) die inagnamie al dan nie van die lewensbeskoulike element in 'n werk.

In 'n artikel wat in 'n Nuusbrief van die S.A. Akademie verskyn, wys P.J. Nienaber daarop dat die Akademierraad nog nooit gevoel het dat politieke of godsdiensstige beskouings in aanmerking geneem moet word by die toekenning van die Hertzogprys nie. Hy voeg egter by dat aangesien dit 'n 'literêre grondbeginsel' is dat geen werk waarin die 'bose' verheerlik word of die 'negatiewe' tot algemene lewensvorm verhef word, ooit goeie literatuur kan wees nie — dit kom daarop neer dat boeke met sodanige strekking nooit vir bekroning met die Hertzogprys in aanmerking sal kom nie (Hoofst., 24.9.70; Bu., 15.10.70).

Die kwessie van lewensbeskouing is ook ter sprake by 'n simposium wat op 29 Oktober 1970 gehou word oor probleme rondom die toekenning van die Hertzogprys. Die meeste skrywers en literatore hier teenwoordig is gekant teen 'n kunsmatige skeiding van sogenaamde estetiese en sedelik-godsdiensstige waardes en die idee dat daar 'n 'korrekte' lewensbeskouing is wat bekroonbaar is terwyl 'n 'afwykende' lewensbeskouing 'n skrywer diskwalifiseer vir 'n prys (berigte oor die simposium verskyn in Bu., 30.10.70 en Tv., 30.10.70). Op 8 November 1970 verskyn daar in Dagbreek en Sondagnuus se boekblad die menings van vyf letterkundiges oor die toekenning van pryse. Die gemene deler in hierdie beskouings is dat 'literêre gehalte' die deurslag moet gee en nie lewensbeskoulike elemente nie.

Die debat van 1970 is in dié opsig van belang in 'n oorsig van Breytenbach se werk: dit dra by tot die sfeer wat geskep word vir die ontvangs van sy werke en die oorweging daarvan vir bekroning. In 1971 ontstaan die vraag dus by literatore: wat sal vanjâar gebeur? Sal die Akademie hom weer laat lei deur die lewensbeskoulike element van werke wat vir bekroning in aanmerking kom, of sal sy beoordeling op 'stewige literêre pote' staan?

Werk wat in 1971 in aanmerking kom vir die Hertzogprys vir poësie is onder andere Kouevuur en Lotus van Breytenbach; Onderdak van Elisabeth Eybers; Edms. Bpk. van D.J. Opperman, Taxa van Ina Rousseau; Apocrypha van M.M. Walters, Argekrobaat van S.J. Pretorius en Plektrum van Sheila Cussons.

Die letterkundige kommissie van die Akademie wat die aanbeveling oor die prys moet doen, bestaan uit: A.P. Grové, Elize Botha, T.T. Cloete (wat toe nie uit die komitee bedank het nie), P.G. du Plessis, C.A. van Rooy, W.E.G. Louw en Felix Lategan. P.D. van der Walt was afwesig op die dag toe daar gestem is. Vroeg reeds word deur die pers bespiegel oor die toekenning van die prys veral in die lig daarvan dat Breytenbach die CNA-prys ontvang het. Dit is veral die Engelse koerante wat voorspel dat 'n groot herrie gaan losbars, wie ook al bekroon word. The Star (2.3.71) plaas Breytenbach bo-aan die lys van moontlike weners, maar glo dat as hy wel bekroon word dit 'n 'fierce battle' onder Afrikaanse kultuurleiers sal ontketen op grond van sy huwelik en sy uitgesproke kritiek teen apartheid. Al dring letterkundiges dus daarop aan dat pryse slegs op grond van literêre meriete toegeken word, voel sekere Akademiëlede en kerkleiers dat 'n persoon se karakter en persoonlike uitsprake nie van sy werk geskei kan word nie. Gevolglik sal die toekenning van die Hertzogprys aan Breytenbach neerkom op 'n teken van aanvaarding van sy onkonvensionele leefwyse. (Kyk ook opvolgberigte in Star, 17.3.71, 19.4.71, 13.5.71 en 18.5.71.) Volgens The Daily News (14.5.71) 'Breytenbach has come to represent the antithesis of Afrikaner conservatism'; 'n toekenning aan hom sal gesien word as 'an endorsement of his controversial personal views on apartheid and of his (avant garde) writings'.

Die konserwatiewe Afrikaanse dagblad, Hoofstad, reageer skerp op die Engelse pers se hantering van beriggewing oor die Hertzogprys. Volgens dié koerant (24.3.71) wil die Engelstalige pers, soos in die verlede, 'letterkundige gemoedere in Afrikanerkringe opswep en die Akademie in ongelyk probeer stel'. Breytenbach het omstrede geword as gevolg van sy eie optrede en sy vereenselwiging met mense soos die politieke uitgewekene Dennis Brutus, en swart skrywers soos Lionel Ngakane, Marzisi Kunene, James Phillips en Lewis Nkosi. Dit het uiteraard implikasies vir die feit of Breytenbach ooit eers in aanmerking moet kom vir die Hertzogprys:

Bewustelik of onbewustelik lê ten grondslag van die toekening van die Hertzogprys die lewensbeskoulike en die aspirasies van die Afrikaanse volk. Dat genl. Hertzog dit in gedagte moes of kon gehad het blyk uit die skenkingsbepaling dat as die Akademie ontbind sou word of ophou om te bestaan, die fonds deur die gesamentlike moderatuur van die Afrikaanse Kerk in die Vrystaat oorgeneem sal word. Die Hertzogprys is 'n waardige toekening. Wel kan gevra word: kan Breytenbach ooit in die lig van die vereistes en vanweë sy optrede 'n waardige ontvanger wees daarvan? (ibid.)

Die bespiegeling oor 'n dreigende polemieë en waarskynlike wenner in ander Afrikaanse koerante is meer 'gedemp' as in die Engelse pers en in Hoofstad (kyk berigte in Tv., 18.3.71; Bu., 18.3.71; Vo., 18.3.71). Breytenbach word ook nie hierin prominent as belangrikste aanspraakmaker voorgelê nie.

Skrywers en literatoure bly nie agterweë met hul bespiegeling nie. Op 'n simposium oor die probleme by die toekening van die Hertzogprys, gehou deur die Potchefstroomse Werkgemeenskap van die Akademie, erken P.D. van der Walt — een van die keurkomiteelede vir die 1971-prys — dat 'almal wonder oor Breyten'. Hy lig veral twee strydvrage om die prys uit. Die eerste raak die skenkingsakte wat bepaal dat die 'beste oorspronklike Afrikaanse letterkundige werk' bekroon moet word, maar terselfdertyd lê die prys 'ingebed in die hele nasionale strewe van die Afrikanervolk'. Dit is daarom werklik 'n probleem om te besluit of iemand wat hom geheel of gedeeltelik distansieer van 'ons nasionale strewe' bekroonbaar is. Die ander omstrede saak is of die Letterkundige Kommissie se besluit bindend is op die Akademieraad. Van der Walt meen dit is wenslik, maar dit hoef nie te gebeur nie, want die Komitee se advies is 'per slot van rekening nie vry van persoonlike vooroordele nie' (Rap., 28.2.71).

Ná gerugte in die Engelse pers dat Elisabeth Eybers bekroon gaan word, verskyn 'n berig in The Star (19.4.71) waarin vertel word dat twaalf Afrikaanse skrywers 'n brief van protes aan die S.A. Akademie gerig

het. In die Opperman-versameling van die Carnegie-biblioteek is 'n afskrif van hierdie protesskrif, tesame met twee briewe van André P. Brink aan D.J. Opperman. In die eerste brief, gedateer 3 April 1971 vra Brink of Opperman bereid sou wees om die aangehegte verklaring te steun. Volgens Brink het 'sowat helfte van die name wat as aanduiding daarby getik is, reeds ingewillig om saam te werk'. Die verklaring is volgens die brief 'iets wat spontaan op verskillende plekke ontstaan het' en Brink tree net as koördineerder op. Hy erken dat die bewoording 'taamlik sterk' is, maar glo dat mens so iets 'ōf sterk ōf glad nie stel nie'. Die verklaring lui soos volg:

Ons, ondergetekende skrywers, het kennis geneem van die toekenning van die Hertzogprys aan Elisabeth Eybers. Ons wil pertinent ons hoë agting vir die werk van die bekroonde betuig, tesame met die oortuiging dat dit al lank gelede bekroning verdien het. Maar in die huidige omstandighede kan ons die aankondiging nie beskou as 'n toekenning aan Elisabeth Eybers nie: waarop dit in laaste instansie neerkom, is gewoon 'n lafhartige en literêr immorele weiering om die prys aan Breyten Breytenbach toe te ken.

Enige literêre keurkomitee en enige akademiese liggaam kan soms menslik dwaal; maar wanneer daar, soos in die geval van die Hertzogprys, in die loop van amper 'n dekade haas sonder uitsondering jaar vir jaar toekennings gemaak of weerhou word op 'n wyse wat mettertyd die hele integriteit van ons literatuur aantas, dan kan ons nie anders as om te protesteer nie.

Ons wil ons dus hiermee uitdruklik as skrywerskorps distansieer van die Hertzogprys en dit onomwonde stel dat ons die toekenning van hierdie prys in die toekoms sal beskou as 'n belediging vir wie dit ook al mag ontvang.

Geteken (in alfabetiese volgorde):

Hennie Aucamp	George Louw
Chris Barnard	D.J. Opperman
André P. Brink	Jan Rabie
Abraham H. de Vries	Casper Schmidt
Phil du Plessis	Adam Small
P.G. du Plessis	Bartho Smit
Marlise Joubert	Ernst van Heerden
Uys Krige	
Etienne Leroux	
John Miles	

In 'n brief gedateer 24 April 1971 verwys Brink na 'n telegram wat hy van Opperman ontvang het na aanleiding van sy versoek om die verklaring te steun. Hieruit kan afgelei word dat (i) Opperman nie genoeg geneem het met die betrokke aksie nie en hom nie daaraan wil verbind nie en (ii) dat, op grond van die moontlike totstandkoming van 'n meer 'verligte' pryskomitee die proteskrif teruggehou gaan word:

Ek het gisteraand met my terugkeer van Bloemfontein jou telegram gekry. Ek is baie jammer dat jy dit as voorbarigheid beskou het om jou naam by die voorgestelde brief te noem; maar soos ek probeer verduidelik het, was dit net om aan die persone wat genader word 'n aanduiding te gee van wie almal die omsendbrief sou kry. Ek glo nie enigiemand van die betrokkenes het dit verkeerd geïnterpreteer nie, maar ek sou nietemin opreg verskoning wou vra as jy meen dat misbruik van jou naam gemaak is. Op die oomblik staan die saak so dat die Johannesburgse groep wat die protes geloods het, nou meen dat daar in ieder geval reeds genoeg druk op die Akademie uitgeoefen is om met redelike sekerheid te verwag dat die nuwe pryskomitee meer 'verlig' gaan wees — W.E.G. Louw, Rob, Ernst Lindenberg en jongeres. Gebeur dit wel, is die beoogde protes nie meer ter sake nie. Gebeur dit nie, kan 'n ander en meer oorwoë vorm van protes onderneem word.

Op 19 Mei 1971 word dit bekendgemaak dat die prys inderdaad aan Elisabeth Eybers toegeken is (Cloete se motivering verskyn in Bu., 20.5.71). The Star en The Daily News (20.5.71) meen dat die Akademie met dié besluit weer 'n konfrontasie met Afrikaanse kultuurleiers gesystap het. Die ontevredenheid van skrywers en literatore is volgens hierdie berigte verkieslik bo 'n botsing met dié leiers wat streng gekant is teen Breytenbach se onkonvensionele kuns en onpatriotiese politieke instelling. Sunday Times (23.5.71) haal Breytenbach se reaksie op die toekenning aan. Hiervolgens glo Breytenbach dat Eybers deur die toekenning 'insulted and belittled' is, want die Hertzogprys 'has become a small prize awarded on political grounds ...it has become a tribal decoration which the chief pangs around the neck of a do-gooder'. Breytenbach glo die Afrikaanse literatuur het 'n gevaarpunt bereik — daar sal 'n hele nuwe benadering moet kom as Afrikaans wil oorleef: 'If we, the Afrikaans writers, have our language's interest seriously at heart, we shall have to abandon not only the Hertzog Prize, but the Akademie and the whole concept of Afrikaner literary awards'.

Hoofstad (24.5.71) meen Breytenbach het geen bewyse vir sy bewering dat die toekenning op politieke grondslag gemaak is nie — 'die Akademie het dit sonder meer ontken'. Volgens die koerant 'verraai Breytenbach in sy kommentaar 'n kleinsieligheid en geestelike krenterigheid benewens 'n intellektuele voosheid wat 'n mens haas alle simpatie met sy standpunt laat verloor. Daarom hoef ons nie enige waarde te heg aan sy voorspelling dat die Afrikaanse letterkunde 'n "gevaarpunt" bereik het en dat Afrikaans gevaar loop om heeltemal onder te gaan nie. Dit smaak alte veel na 'n geval van suur druiwe. Al wat onder sal gaan, is die werke van skrywers wat so ver buitekant die geestestroming van die Afrikanervolk en sy denke staan dat dit aan geestelike bloedarmoede ly'.

André P. Brink se reaksie op die toekenning van die prys is dat die Hertzogprys nie op 'suiwer literêre grondslag' aan iemand toegeken word nie en daarom het die CNA-prys die barometer geword waarvolgens skrywers en digters hulle werk kan meet (ander kommentators deel sy mening oor die CNA-prys). Die 1971-Hertzogprys is weerhou van iemand

wat dit werklik verdien het: 'Enigeen wat iets weet van die Suid-Afrikaanse letterkunde sal saamstem dat Elisabeth Eybers die prys verdien. Nogtans kan ek net sê dat dit om politieke redes weerhou is van Breyten Breytenbach vir sy digbundel, Lotus.' Volgens Brink is Suid-Afrika die enigste land waar mense wat in pryskomitees dien ook lede van die sensuurraad is. Tensy hulle vervang word, sal die toekenning van die prys nooit tot sy reg kom nie. (Die sensors na wie verwys word, is A.P. Grové en T.T. Cloete) (Tv., 22.5.71).

Ernst Lindenberg se reaksie op die toekenning van die prys aan Eybers is een van ontsteltenis. Hy voel skaam om lid te wees van die Akademie wat nie Breytenbach se werk wou bekroon nie al verteenwoordig sy poësie tans die belangrikste groeipunt in ons letterkunde: 'Hierdie besluit illustreer op pynlike wyse die Akademie se onvermoë — of vrees — om leiding te gee op letterkundige gebied'. Hy voel h onreg is gepleeg teenoor sowel Breytenbach as Eybers. 'Ook die prestige van die Akademie is h gevoelige slag toegedien. Sedert die miskennning van N.P. van Wyk Louw aan die begin van sy loopbaan, het die Akademie geen groter ondiens bewys aan die Afrikaanse letterkunde en kultuur as nou nie' (Vo., 22.5.71).

'Dit is om van te wanhoop,' sê Ernst van Heerden oor die Akademie se 'maneuvers' wat meebring dat Breytenbach nie die erkenning kry wat hom toekom nie. Hy voel die Akademie se weiering om Breytenbach te bekroon is h 'ontwyking van verantwoordelikheid wat nie alleen die ingeligte publiek se vertroue in die Akademiepryse ondermyn nie, maar ook die hele besigheid van die toekenning tot h klugspel vervlak'. Vir Van Heerden lyk dit of die Akademie homself wil verhef 'tot h tweede soort Publikasieraad: om sy eie, subtieler vorm van sensuur toe te pas — die sensuur van ekskommunikasie' (Rap., 23.5.71).

F.I.J. van Rensburg noem die bekroning h 'tipiese ontwyking' deur die Akademie. Volgens hom is dit vir alle deskundiges buite die Akademie duidelik dat Breytenbach bekroon moes word, want in sy drie bundels wat in die statutêre bekroningsperiode verskyn het, 'staan daar van die beste gedigte in Afrikaans'. Hy glo daar 'heers groot ingenomenheid in akademiëgeledere oor die vernuftige wyse waarop die beste met

die goeie oortref is'. 'n Mens voel jammer vir Elisabeth Eybers dat sy op dié manier slagoffer gemaak is van 'n strategie wat heeltemal buite haar beheer lê, want 'n mens het agting vir haar werk. Maar dis die soort skade wat die Afrikaanse letterkunde toegedien word 'as die literêre spel nie eerlik gespeel word nie' (Oost., 21.5.71; Rap., 23.5.71). In 'n artikel in Die Vaderland (25.5.71) beweer Van Rensburg dat die feit dat Breytenbach nie bekroon is nie 'niks te doen het met 'n rustige opweeg van die literêre meriete van twee ongeveer gelyke aanspraakmakers en die delf van die onderspit deur die swakkere nie'. Van Rensburg stel onomwonde:

Dit is bekend dat invloedryke Akademievoormanne voor die tyd daarvoor te vinde was om, ingeval die keurkomitee Breytenbach sou aanbeveel, 'n verklaring deur die Akademieraad te laat uitreik dat die Akademie wel agting vir Breytenbach se werk het, maar dat hy hom nie kan bekroon nie, nie nou nie en ook nie in die toekoms nie. Die rede: politiek.

Van Rensburg verwys na klousule 13 (wat 'na alle waarskynlikheid ingeskryf was om die lastige Peter Blum uit bekroning te hou') wat intussen geskrap is sodat die hoeksteen van die bekroningsreëls die inagnome van literêre meriete is. 'Wanneer daar egter opnuut "n lastige geval" soos Breytenbach opduik, is die Akademie (egter) bereid om weer met sy reëls rond te spring soos dit hom pas'. As gevolg hiervan het die Akademie se bekroningslys 'heeltemal verband met die werklikheid verloor' en het ander pryse, 'veral die CNA-pryse' hom in aansien verbygesteek — iets waaroor daar in akademiëkringe 'n gevoel heers 'wat wissel van hartseer tot bitterheid' (Va., 25.5.71).

Die Voorsitter van die Akademieraad, prof. G. Cronjé gee egter die versekering 'dat politiek glad nie ter sprake gekom het' by die toekennings aan Eybers nie (Tv., 31.5.71). Ook T.T. Cloete, ondervoorsitter van die Komitee, verwerp bewerings dat die pryse om politieke redes nie aan Breytenbach toegeken is nie: 'In die notule kan swart op wit gesien word dat politiek nooit ter sprake gekom het nie. Dit is net die buitestaanders wat politiek daarvan wil maak. Ek het teen Breytenbach gestem, maar dit is bekend hoe hoog ek hom aanslaan'.

(Hier word verwys na Cloete se vroeë resensie oor Ysterkoei wat die bundel hoër aangeslaan het as byvoorbeeld Van Rensburg s'n.) Van Rensburg verwerp Cloete se verweer en sê dit is 'naïef om die boek te verwys na notules van die S.A. Akademie as bewys daarvan dat politiek nie 'n rol speel in die toekenning van die Hertzogprys nie, want die eintlike beraadslagings vind in informele hoedanigheid plaas'. Sy beswaar teen die bekroningsprosedure bly dat 'voormanne mekaar vooraf pols, versigtig druk uitoeven, koppe tel, ensovoorts'. Teen die tyd dat die formele vergadering plaasvind, 'is al die kontensieuse dinge klaar gesê en heers daar eenstemmigheid oor wat op so 'n vergadering nié gesê moet word nie, of wat nie genotuleer moet word nie' (Tv., 1.6.71).

Die woelinge om die Hertzogprys lok nie veel kommentaar van die publiek nie. In een van die weinige briewe oor die onderwerp stel Melwyn Minnaar (Bu., 28.5.71) dit dat lesers hul vertroue verloor in die Akademie se oordeel. 'Elke jaar is daar 'n geknoei agter die skerms en word 'n soort kompromis-toekenning gedoen waardeur die Akademie rustig en veilig op die draad bly sit'. Die bekroning van Onderdak was weer 'n 'gerieflike ontsnappingsroete' en 'n 'miskenning van Breytenbach se digterskap'. Ander briefskrywers voel egter dat die Akademie deur die woelinge onregverdig in 'n swak lig gestel word. In 'n naamlose brief wat in Die Vaderland (3.6.71) verskyn, word beswaar gemaak teen F.I.J. van Rensburg se siening dat Breytenbach die prys moes gekry het. Die briefskrywer meen Van Rensburg moes eerder ingegaan het op redes waarom Breytenbach die prys verdien en hom nie besig gehou het met 'n klomp vae aantygings om die Akademie en die Letterkundige Kommissie onder verdenking te bring' nie. Ook dr. H.J. Terblanche (Tv., 11.6.71) verwys na Van Rensburg se stelling dat ander faktore as literêre oorwegings Breytenbach uit die bekroning gehou het. Terblanche voel dat 'n mens moet toegee dat literêre oorwegings moet geld by die toekenning van 'n literêre prys. 'Maar alle beoordeelaars is mense en by die mens geld ook die inhoud, al is hy ook nie 'n gewone mens nie, maar bloot "letterkundige"'.

(c) Die Hertzogprys (1974)

Die belangrikste aanspraakmakers vir die 1974-prys was Ernst van Heerden (Teenstrydige liedere); Elisabeth Eybers (Kruis of munt); W.E.G. Louw (Naggiesprek); Uys Krige (met 'n bundel keurgedigte) en Breyten Breytenbach (Met ander woorde en Skryt — bundels wat 'n minder entoesiastiese ontvangs as sy voriges gehad het). Die sewe lede van die komitee wat moes besluit oor die wenner was A.P. Grové (voorsitter), Elize Botha (wat T.T. Cloete vervang wat nie die keuringsvergadering bygewoon het nie), H. van der Merwe Scholtz (wat in die plek van W.E.G. Louw aangewys is omdat hy hom moes onttrek vanweë sy eie bundel wat oorweeg is), C.A. van Rooy, Ernst Lindenberg, C.J.M. Nienaber en Audrey Blignault. Drie van hierdie lede dien in die Publikasieraad: Grové, Scholtz en Cloete.*)

Die Engelse pers voorsien dat Breytenbach nie 'n kans staan om te wen nie: 'For the Akademie has taken a rightwing turn. (And) members of it forecast that the next literary committee, chosen from the ranks, is bound to be even more conservative and anti-Breytenbach' (Star, 2.3.74). Volgens die koerant is Breytenbach heel waarskynlik gevonniss tot 'lifelong dispossession of the prestige Hertzog Prize...the lengthy pawn game to keep him forever out of the elite inner circle of Afrikaans literature will have succeeded. Those who see the language as a tool of Afrikaner Establishment will have won. The danger in this process is that the Hertzog Prize itself will become devalued coinage. One that may eventually be refused by other Afrikaans writers'.

*) Cloete se wegbly van die vergadering word gesien as reaksie op Ernst Lindenberg se 1971-voorstel dat Publikasieraadslede nie in die Letterkundige Kommissie van die Akademie mag dien nie. Dié voorstel is met 'n groot meerderheid deur die Akademierraad verwerp.

Die 1974-kommissie was toe nie so 'verlig' soos wat Brink in 1971 voorsien het nie. En op 1 Junie 1973 het 'n groep binne die Akademie met 'n fyn georganiseerde verkiesingsset 'n onverwagte staatsgreep in die Akademierraad uitgevoer. Regter Victor Hiemstra se 'verligtheid' is gebruik om hom uit die voorsitterskap van die Akademierraad te hou — as ondervoorsitter moes hy volgens vaste gebruik tot voorsitter gekies word (vergelyk berig hieroor in Rap., 30.11.75).

Hoofstad wys daarop dat 'elke jaar se kortstondige spel — die raai oor wie die gesogte Hertzogprys gaan kry' die betrokke jaar afspeel teen 'die agtergrond van letterkundige onrus in ons land soos min', naamlik die twis om Brink se Kennis van die aand. Die sewe keurders sit met 'die warmste patat in jare' met Breytenbach 'bitsige vyand van die land' weer eens die wentelpunt van die twis (Hoofst., 8.2.74; 8.3.74).

Skrywers en literatore hou in 1974 uiteenlopende menings na oor Breytenbach se kanse. Maar weer eens beroep hulle hul almal op literêre gronde. Chris Barnard meen: 'Suiwer op letterkundige meriete beoordeel, is dit nie vir my 'n uitgemaakte saak dat Breyten Breytenbach die Hertzogprys moet kry nie. Drie jaar gelede was sy kanse myns insiens heelwat beter. Sy twee werke wat vanjaar in aanmerking geneem word, handhaaf nie die peil van sy vroeëre werk nie. As Uys Krige dus vanjaar die Hertzogprys kry vir die jongste keur uit sy gedigte sal ek, en baie ander saam met my, nie noodwendig aanvaar dat die Akademie Breytenbach se werk op nie-literêre gronde geïgnoreer het nie, (Hoofst., 8.2.74). Ook P.D. van der Walt meen Breytenbach is, 'suiwer literêr gesien' laag op die lysie van aanspraakmakers: 'Van 'n grondige vernuwing en groei wat tema en tegniek betref, was daar nie sprake nie. Hy het in 'n self-ykende proses verval, 'n eie soort retoriek. Wat sy politieke verse betref, raas hy te veel, betoog hy te veel, word sy kuns 'n soort kruisvaartkuns'. Van der Walt voeg egter ook, naas sy literêre redes, by dat dit vir hom moeilik is 'om die gees van Breyten se latere werk te versoen met die Hertzogprys en alles waarvoor dit staan' (Va., 8.3.74).

Ander ingeligte lesers voel egter dat Breytenbach die sterkste aanspraakmaker vir die prys behoort te wees. J.C. Kannemeyer beskou wel nie die betrokke twee bundels as die digter se beste nie, maar hy glo dit bevat 'verse wat tot die beste in Breytenbach se oeuvre behoort en wat tot die grootste gedigte in Afrikaans gereken kan word'. Daarom hoop hy dat die Akademie die 'moed en die oortuiging (sal hê) om — ondanks die politieke verskille wat kan bestaan — die Hertzogprys... aan Breytenbach toe te ken en op dié wyse een van die grootste digters wat nog in die Afrikaanse taal geskryf het, te vereer' (Ogb., 7.3.74).

A.J. Coetzee meen dat van die bundels wat in aanmerking kom Breytenbach s'n 'die beste poësie gelewer het; hy behoort dus die Hertzogprys te kry — as daar bloot geoordeel word volgens poëtiese gehalte'. Maar, voorspel hy, omdat die beoordelaars nie die mens-agter-die-boek sal ignoreer nie, sal Breytenbach dit nié kry nie (Ogb., 7.3.74).

Op 22 April 1974 kondig die Akademieraad aan dat die 1974-Hertzogprys vir poësie aan Uys Krige toegeken is vir sy bydrae tot die Afrikaanse poësie. (Die motivering opgestel deur C.J.M. Nienaber word gepubliseer in Bu., 23.4.74.) Teen sommige se verwagting in, besluit Krige nié om die toekening van die hand te wys nie (berig in Tv., 6.5.74; kyk ook Breytenbach se ope brief as heildronk aan Krige in Rap., 12.5.74).

Onmiddellik na die aankondiging dat die prys aan Krige toegeken is, bars h storm los, ontketen deur die publikasie van Ernst Lindenberg se minderheidsverslag ten gunste van Breytenbach. Hy beroep hom op literêre maatstawwe en sonder enkele gedigte uit Skryt uit as 'nie alleen die allerbeste Afrikaanse verse uit die betrokke periode nie, maar (as) onmisbare bydraes...tot die blywende Afrikaanse poëtieskat'. Hy gee toe dat die politieke gedigte in Skryt 'nie die peil van die ander handhaaf nie', maar in elk geval nie so eng en uitsluitend is dat hulle net op die Suid-Afrikaanse situasie van toepassing is nie^{*)}. Ten spyte van wat Breytenbach sê wat mense die harnas injaag ('en selfs sy bewonderaars in die verleentheid stel') bly sy werk volgens Lindenberg h groot aanwinst wat al die tydelike omstandighede sal oorleef. Dit verdien dus ruimskoots die hoogste erkenning. Dat dit nié gebeur het nie skryf Lindenberg toe aan die feit dat die Akademie nie 'ruim genoeg (kon) wees om bo die kleinlike en persoonlike en politieke dinge uit te styg nie'. Die toekening aan Krige is verder ook die eindresultaat van 'h reeks onreëlmatige omstandighede' wat deur Lindenberg uiteengesit word (Rap. 28.4.74).

^{*)} 'Verligtes' gebruik in daardie stadium dikwels die maatstaf van 'universeelheid' om probleme met betrokkenheid te omseil.

A.P. Grové en T.T. Cloete antwoord in Rapport (28.4.74) namens die Akademiesraad op Lindenberg se aantygings. Hulle voer aan dat by die 1974-besluit van die Letterkundige Kommissie, net soos in die verlede, slegs literêre kwaliteit ter sprake was. Lindenberg bring nou egter Breytenbach se politieke betrokkenheid na vore en dwing die Akademie om sy jarelange swyging oor Breytenbach die politikus en mens-agterdie-boek te verbreek. Die wyse waarop daar op Lindenberg se stuk gereageer word, bevestig in der waarheid wat nog altyd as beskuldiging teen die Akademie aangevoer is — naamlik dat ideologiese faktore wel 'n rol speel by besluite oor prystoekennings. (Die feit dat die Akademie se saak gestel word deur Cloete wat ook in hierdie tyd die 'Broederbondstuk' opgestel het, onderstreep dié feit.) Grové en Cloete verwerp Lindenberg se siening dat Breytenbach se politieke gedigte wyer toepaslik (dit wil sê 'universeel') is — volgens hulle is dit uitsluitend van toepassing op Suid-Afrika. Aan die hand van uitsprake deur Breytenbach *) voer die Akademie se segsmanne aan dat 'die eer van die Akademie, die prestige van die Hertzogprys en die belange van die Afrikaanse letterkunde' nie veel werd is vir Breytenbach nie. Grové en Cloete se standpuntinname bevestig finaal vir Lindenberg dat die Akademie Breytenbach nie bekroon nie vanweë sy politiek (Hoofst., 1.5.74).

In briewe wat Cloete hierna aan die pers skryf, word alle pretensie laat vaar dat hy as leser 'suiwer literêr' oordeel oor 'n skrywer soos Breytenbach. Hy glo dis ongerymd dat daar aanvaar word dat 'n skrywer politiek mag skryf, maar dat 'n beoordelaar nie politiek mag oordeel nie. Cloete glo dat 'n skrywer soos Breytenbach 'n taal en 'n volk kan bedreig: 'Natuurlik kan een man met al die moderne kommunikasie-middele tot sy beskikking, dit doen. Ook deur beïnvloeding. Sels één woord kan geweldig vër reik'. En Breytenbach staan ook nie sō alleen nie: hy het homself (volgens koerantberigte) solidêr verklaar met terroriste en vryheidsvegters, met mense soos Ezekiel Mphahlele, Lewis Nkosi, Alex Guma, Dennis Brutus, Themba, Modisane, Malcolm X, Ho Ssji Minh en sels Lumumba deur sy assosiasie met die ANC, PAC en AAM. Cloete glo sels dat Breytenbach nie alleen staan onder die skrywers

*)Die Breytenbach-uitsprake waarna hier verwys word, kom ook almal voor in die 'Broederbondstuk'.

in Suid-Afrika nie; sy besoek in 1973 aan 'n sekere universiteits-kampus' het heelwaarskynlik ook verband gehou met die opstande wat daarop gevolg het. Cloete meen dit is goed en reg dat Breytenbach die eer gegee word wat hom toekom as skrywer — hy self het al dikwels op die verdienste van sy werk gewys — 'maar as ons polisie op ons grense gedood word, kan ons nie ons oë sluit vir dié literatuur tussen ons nie. Sekere verskynsels in die hendaagse Afrikaanse literatuur gee my slapelose nagte'. Cloete voel hy het 'n verantwoordelikheid teenoor die literatuur, maar hy het ook 'n verantwoordelikheid teenoor die jong mense wat militêre opleiding doen, teenoor die polisie op ons grense en sy eie kinders (Va., 8.5.74).

In 'n onderhoud met Die Transvaler (10.5.74) praat Cloete 'as burger van die land wie se vak die literatuur is'. Hy sê dit is so dat ons as lesers dalk ons skrywers en ons letterkunde kan bedreig, maar omgekeerd is dit ook so dat 'die skrywers en die literatuur ons hele bestaan kan bedreig en daarmee ons taal en ons voortbestaan'. In Die Vaderland (23.5.74) haal hy breedvoerig aan uit uitsprake van Brink en Breytenbach om te bewys dat dié skrywers self politieke argumente by die beoordeling van letterkunde ter sprake bring en dus nie-politieke of sogenaamd suiwer literêre oordeel verwerp. (Ook hierdie aanhalings kom ooreen met dié in die 'Broederbondstuk'.)

Cloete brei uit op sy argumente in Buurman (1974:37 en 40) en spreek hom uit téén die outonomiebenadering. Hy reageer in hierdie artikel op J.C. Steyn (1973, 1974a en b) wat in uitsprake oor 'versetskrywers' in Afrikaans die standpunt inneem dat daar slegs gekyk moet word na 'die werk wat voor ons lê' en dat ons alleen 'uit en deur die teks self' moet leer ken en nie moet kyk na die ideologiese raamwerk daaromheen nie. Cloete glo dat hierdie uitgangspunt (wat oorspronklik van Van Wyk Louw kom) 'met onderskeidingsvermoë en nie absolutisties' opgeneem moet word nie, want Louw het alleen gewaarsku teen irrelevante (meestal psigologistiese) gegewens agter die boek. Cloete meen ook dat 'n ander standpunt van Steyn met die 'onderskeidingsvermoë' hanteer moet word, naamlik dat letterkundiges nie uitsprake van die mens agter die boek oor wat hy nou eintlik met sy werk wou doen, aanvaar nie. Cloete glo dat die skrywer (soos Van Wyk Louw aangedui

het) die 'inhoud' of 'lewe' of 'visie op die werklikheid' wat in sy werk sit as belangriker as die vorm beskou. Hieruit besluit Cloete dat sommige van die kunswerke van Breytenbach nie tuis hoort binne 'n (rewolusionêre) ideologiese raamwerk nie, maar integrale déél is van dié raamwerk, 'dienskneg van (sy) ideologie, déél daarvan, instrumenteel in die ideologiese raamwerk opgeneem'. By Breytenbach is daar dus 'n ideologiese werkraam, 'n werkprogram, waaroor (hy)(sy) kuns instrumenteel maak, net soos (hy) graag in vele van (sy) uitsprake terrorisme en wapengeweld instrumenteel in daardie ideologiese raamwerk wil sien'. Cloete glo dat ons in die geval van Breytenbach (en Brink) nie moet dink aan allerlei 'buiteliterêre uitsprake' wat verontagsaam kan word by die lees van hul tekste nie — ons het hier te maak met 'verlitteraarde politiek en verpolitiseerde literatuur' Cloete se besware teen Breytenbach berus dan nie op 'vorm'-argumente nie, maar ideologiese: (Breytenbach) het politieke oogmerke wat, as dit verwerklik word, die Afrikaner en Afrikaans sal vernietig... Ons soek nie na die skrywer agter die boek nie, ons soek na wat die skrywer met sy boek met ons wil doen, en sover my insigte daarvan reik, is dit gevaarlik, lewensgevaarlik, ook vir...almal wat...die literatuur as blote fiksie en luukse speletjie sien en dit 'n onaantasbare prismaat in die lewe van 'n volk en in die bestel van die land wil gee.' Met sy betrokkenheid by die Broederbond-'studiestuk' oor 'versetskrywers' (wat uit hierdie tydperk dateer) hef Cloete die 'prismaat' van die literatuur dan ook verder op as hy pleit vir 'n bepaalde soort literatuur, naamlik een wat die Afrikanersaak dien (vergelyk 4.4.2).

Die gebeure rondom die 1974-Hertzogprystoekening (veral die standpuntname van die Akademiesraad en die daaropvolgende uitsprake deur een van die prominente lede van die Letterkundige Kommissie) het tot gevolg dat daar vir die eerste keer in die openbaar erken is dat ideologiese faktore wel 'n rol speel by sowel die individuele leser se reaksie op 'n skrywer as by die beslissings deur die Akademie om 'n skrywer te bekroon al dan nie.

(d) Hertzogprys (1984)

Tien jaar ná die S.A. Akademie by monde van sy segsmanne erken het dat Breytenbach om ideologiese redes nie die Hertzogprys kan ontvang nie, kom hy weer daarvoor in aanmerking. Baie water het intussen in die see geloop.

Aan die een kant is Breytenbach 'n kort rukkie na die vorige Hertzogpryspolemiekie gearresteer en skuldig bevind onder die Wet op die Onderdrukking van Terrorisme. Dít het as 't ware 'n seël geplaas op Cloete (en ander) se siening dat een man, en 'n digter daarby, sy land en sy mense 'se voortbestaan kan bedreig'. Verder is Breytenbach se sogenaamde 'bekering', waarmee hy talle (vriend en vyand) om die bos gelei het oopgevelek vir wat dit waarlik was: 'n oorlewingstrategie wat gerugsteun is deur die Staat se medewerking en -pligtigheid. Na sy vervroegde vrylating uit die tronk verskyn sy 'tronkverslag', The true confessions of an albino terrorist, wat inderdaad geen heilige Afrikanerkoei onaangeraak laat nie.

Aan die ander kant is die Afrikaner uit sy euforie geskok deur gebeure op die politieke front sedert 1976: die Soweto-onluste en die nasleep daarvan, die Inligtingskandaal en interne skeuring van die Nasionale Party, die implementering van 'n nuwe Eerste Minister se 'totale strategie' teen 'n 'totale aanslag'. Die eerste treë is gegee op die pad van 'n 'Nuwe Bedeling', gerig op die versekering van die oorlewing en voortbestaan van die Afrikaner.

Die jaar 1984 is die jaar waarin die Akademie sy vyf-en-sewentigste verjaarsdag vier. Daar is besluit dat alle genres oorweeg moet word; terselfdertyd gee dit ook aan die Letterkundige Kommissie die geleentheid om 'n skrywer te bekroon vir al sy werk. Persberigte wys daarop dat die Akademie by vorige geleenthede daarvan weggeskram het om Breytenbach te bekroon — nie alleen as gevolg van persoonlike vooroordele nie, maar ook omdat hy polities 'ongewens' beskou is. Volgens Rapport (8.4.84) het 'die ontdooiing van die Afrikanerpolitiek die laaste klompie maande (egter) by skrywers die hoop laat opvlam dat

politieke oorweging nie 'n rol gaan speel by vanjaar se toekennings nie'. As dit die geval is, is daar volgens die koerant eintlik nie iemand wat met Breytenbach kan kompeteer nie. Die literêre geskiedskrywer J.C. Kannemeyer wys daarop dat gedurende die sestiger- en sewentigerjare politieke en morele oorwegings 'n groot rol gespeel het in beslissings oor die Hertzogprys. Hy glo dat die prys gesien moet word in die konteks van die besondere rol wat die Afrikaner-establishment, die Nasionale Party en Broederbond in kultuuraangeleenthede speel. Die Akademie kan nie ontsnap van die invloed van hierdie organisasies nie en was daarom huiwerig om werke te bekroon wat anti-establishment politieke en morele waardes gereflekteer het. Maar soos wat veranderde politieke omstandighede die stigma om skrywers soos Leipoldt en Uys Krige laat verdwyn het sodat hulle vandag 'nasionaal' aanvaarbaar is, s6 glo Kannemeyer dat dit ook eventueel met Breytenbach sal gebeur (Star, 16.4.84).

Soos voorsien is, ken die keurders vir die 1984-prys (Elize Botha — voorsitter — Merwe Scholtz, A.P. Grové, T.T. Cloete, Réna Pretorius, F.R. Gilfillan en Lydia Snyman) wel twee pryse toe: aan Henriette Grové vir haar prosawerk Die kêrel van die Pêrel en aan Breytenbach vir sy poësiebundel ('yk').

Breytenbach bedank in 'n verklaring wat deur sy uitgewer Taurus uitge-reik is en in Die Vaderland (7.5.84) gepubliseer word die beoordelaars vir hul taksering van sy werk. Hy aanvaar dat 'hulle besluit gelei is deur persoonlike literêre oorwegings' (al is hy oortuig daarvan dat 'enige literêre waardebeoordeling geïnformeer deur die vergelyking van dit wat nie vergelyk kan word nie (want elke werk is in aard uniek) 'n mistroostige gemors is — tensy daar gebruik gemaak kan word van eksplisiete literatuurwetenskaplike of ideologiese maatstawwe'.) Hy betwyfel nie die bona fides van die beoordelaars nie — al moes die besluit om hom te bekroon vir sommige keurders moeilik versoenbaar wees met hul eie oortuigings. (Iemand soos Cloete moes 'n onderskeid maak tussen wat hy vir die Broederbond of Veiligheidspolisie skryf, en sy literêre oorwegings.) Breytenbach plaas sy bekroning in die konteks van 'die vloeibare situasie en van die opbouende druk vir

interne aanpassing, miskien selfs verandering...(en) gisting in Afrikanergeledere'. Hy self sou nie graag deur sy optrede 'die geringste gaatjie waardeur h windjie van verandering wel mag glip, wou obstrueer nie'. Tog kan hy nie anders as om die prys van die hand te wys nie. As rede voer hy aan dat die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns 'nog immer dié bolwerk bly van die Afrikaanse establishment'. En vir die meerderheid Suid-Afrikaners bly die land 'een van verskrikking en vervreemding en verdriet, in h politieke en ekonomiese en kulturele bestel wat gerugsteun word deur die bleek establishment'. Indien hy die bekroning sou aanvaar, glo Breytenbach dat hy nie sou meewerk aan daadwerklike verandering nie, 'maar h illusie van soepelheid help verleen aan strukture en h stelsel wat eksklusief bly: minoritêr, diskriminerend, en dâárom verdrukkend'.

Openbare reaksie op die Akademie se besluit en Breytenbach se bedanking van die prys, gee blyke van die huidige verdelings in Afrikanergeledere. (Verligte) Afrikaanse koerante beklemtoon in hulle redaksionele kommentaar (i) die verblydende feit dat die Akademie hom deur dié bekroning 'losgemaak het van enige werklike of verbeelde vooroordeel wat die politieke opvattinge van h skrywer betref' (met ander woorde van politieke en ideologiese oorwegings by besluitneming oor pryse) en (ii) daarmee dus h nuwe tydvak betree waarin hy uit die jonger Afrikaanse geesteslewe nuwe steun en krag sal aanvoel omdat bewys is hoe 'liberaal' die vereiste van diens aan die Afrikanersaak werklik geïnterpreteer word (Rap., 29.4.84; Bu., 30.4.84; Va., 1.5.84; Tv., 30.4.84). Wat Breytenbach se motivering vir sy bedanking betref, voel Die Burger (wat volgens sommige waarnemers te onkrities P.W. Botha-ondersteunend is) dat hy hom laat lei het 'deur politieke aanklagte wat in vandag se terme h argaïese klank gekry het'. Ook Die Volksblad (30.4.84) veroordeel die 'omstrede' Breytenbach wat hom 'vervreem' het van die Afrikanergemeenskap deur hom te distansieer van h erkende Afrikanerorganisasie.

Vanuit skrywersgeledere wissel die reaksie oor die toekenning aan Breytenbach van dankbaarheid dat die Akademie sy rekord skoon gestel het tot versigtige skeptisisme. Gerhard Beukes meen die besluit was wys en 'h bestendinging van die Akademie se standpunt dat slegs literê-

re gehalte in sy bekronings 'n rol speel' (Vo., 2.5.84); Jan Senekal glo dit is goed dat Breytenbach die erkenning vir sy bydrae tot die Afrikaanse kanonletterkunde gekry het (ibid.); ook Dot Serfontein vind dit goed dat die Akademie die digter se 'onbetwisbaar goeie werk' beloon het (ibid.). Aldrie hierdie kommentators vind dit egter jammer dat Breytenbach dit om 'suiwer politiek-ideologiese redes van die hand gewys het' (Beukes), want dit 'verpolitiseer die hele ding en roep die dekadelange politieke gevegte' waarin hy beland het, voor die gees (Senekal) — bowendien is sy politieke redes 'sō ouderwets en uit pas dat 'n mens kan glo hy sit nou maar ook in eensame opsluiting' (Serfontein). Ander skrywers het op hulle beurt bedenkinge oor die Akademie se optrede. Jan Rabie wonder of die dubbele toekenning 'nie 'n slenter van die Akademie is om iemand in Pretoria tevrede te stel nie' — hy glo Breytenbach moes sowel die prosa- as die poësieprys gekry het (Beeld, 28.4.84). André P. Brink voel die Akademie diskrediteer die prys vir die soveelste keer deur dit net vir een van Breytenbach se bundels toe te ken en nie vir sy hele oeuvre nie: 'Dit is tipies veiligspeel na alle kante toe. Deur ook 'n prys aan Grové te gee, probeer hulle die toekenning balanseer' (ibid.). Adam Small meen Breytenbach het 'n betekenisvolle gebaar gemaak' deur die prys te weier (Tv., 30.4.84).

In teenstelling met die verligte koerante en die meerderheid ingeligte lesers se siening dat politiek hierdie keer nie 'n rol gespeel het in die Akademie se besluit nie, staan dié vo. waarnemers regser én linkser op die ideologiese glyskaal. Aan die een kant reken Die Afrikaner (9.5.84) dat 'die waarheid is dat die teenoorgestelde politiek van wat altyd 'n rol gespeel het, nou die rol gespeel het — in meer regstreekse terme, die liberale en verlinkse politiek het nou 'n rol gespeel terwyl vroeër die nasionale politiek 'n rol gespeel het' — en in die omgeswaai het die 'aktivistiese politiek' van Breytenbach, wat vroeër verwerplik was in terme van Afrikanerwaardes en Afrikanernasionalisme, aanvaarbaar geword. Aan die ander kant skryf Julian F. Schmidt in 'n artikel oor die Hertzogprys in Stet (1985: 26-28) die feit dat dié prys aan die 'aartsdissident' Breytenbach toegeken is, toe aan die 'nuwe strategie...van repressiewe verdraagsaamheid, wat deel is van die oorlewingstrategieë van die Afrikaner'.

Volgens hom fungeer verslapping van sensuur en die toekenning van die prestige-Hertzogprys as poging om h 'bydrae te lewer tot h nuwe beeld van die Afrikanerhegemonie — h beeld wêg van die eens totalitêre, onverdraagsame een na h beeld van erkenning van regte, konsiliasie, vreedsame naasbestaan, "demokratisering" ensovoorts'; hierdie represiewe verdraagsaamheid bly egter nog steeds 'h poging van die Afrika-nergroep om in beheer te bly'.

8.2.4 Die Rapportprys (1986)

Gedurende 1986 maak die magnaat Louis Luyt bekend dat hy nie meer die literêre prys wat sedert 1978 deur hom geborg is, in stand gaan hou nie. Dit val saam met gerugte dat Triomf, die maatskappy waarvan hy aandeelhouer was, finansiële probleme ondervind. Kort na dié bekendmaking, kondig die Sondagkoerant Rapport aan dat hy h nuwe prys gaan borg wat as 't ware die Luyt-prys gaan vervang.

Die reglement van die nuwe Rapport-prys — wat selfs groter is as sy voorganger, naamlik R15 000 en twee retoerkaartjies na Europa, kom dan ook baie ooreen met dié van die Luytprys. Dit word ook toegeken aan die 'beste nuwe Afrikaanse werk' wat in die voorafgaande kalenderjaar verskyn het. Anders egter as die Luytprys-reglement wat bepaal het dat h werk wat tweede was wel vir h tweede keer, maar nie h derde keer nie, in aanmerking kom, neem Rapport Breytenbach se ('yk') — wat toe reeds tweemaal die naaswenner vir die Luytprys was — 'in die gees van die Luytprys' in aanmerking vir sy eie eerste toekenning. Die keurderspaneel word deur Rapport saamgestel op sô h wyse dat 'oud en jonk, liberaal en konserwatief' daarin verteenwoordig word (die keurderspaneel vir die Luytprys is saamgestel uit vyf verteenwoordigers van twaalf Suid-Afrikaanse universiteite wat jaarliks op roterende basis deur die betrokke Afrikaanse departemente benoem is).

Rapport verleen in die maande voor die wenner aangekondig word baie publisiteit aan sy nuwe prys. Dit bereik h hoogtepunt die aand van 12 April in die Staatsteater in Pretoria toe by h 'glinsterende geleent-

heid van voorste skrywers, letterkundiges en talle ander bekende Suid-Afrikaners...baie plaaslike en buitelandse TV-spanne' (Rap. 13.4.86) nie net aangekondig word dat Breytenbach die wenner van die eerste Rapport-prys is nie, maar die omstrede digter uit die gehoor verskyn om self sy prys te ontvang. Hierdie onverwagse verskyning van Breytenbach in Pretoria — 'drie blokke van die Hooggeregshof op Kerkplein waar hy in 1975 tot nege jaar tronkstraf gevonniss is' (Beeld, 14.4.86) — besorg sonder twyfel 'n joernalistieke 'scoop' aan Rapport, maar die gevolge daarvan vir die koerant was sekerlik nie voorsien nie.

Die beoordelaars vir die prys was Elize Botha, Jakes Gerwel, Wilma Stockenström, Rosa Keet en Etienne van Heerden. Hulle het onafhanklik van mekaar beoordeel en self nie geweet wie die wenner was voor die aankondiging gedoen is nie. Dat die keurderspaneel self nie ingelig was oor die wenner vóór die aankondiging in die Staatsteater gedoen is nie, blyk duidelik uit die geleentheidsrede gelewer deur Elize Botha. Sy noem die pryswenner se bydrae net in die verbygaan en lê klem op (i) die verteenwoordigende aard van die werke wat in aanmerking gekom het, sodat dit wat literêre stylverskeidenheid betref 'byna vyftig jaar Afrikaanse literatuurgeskiedenis bestryk' en (ii) die bevryding van die letterkundige/leser van die tagtigerjare (Rap., 13.4.86).

Die 'bevryding van die leser' is inderdaad ter sake in die konteks van literêre prystoekennings waarby die keurders se eie lesersvoorkeure en -vooroordele asook persoonlike ideologiese vertrekpunte nie uitgeskakel kan word nie — watter keuringsprosedures en reglementaanduidings ook al ingespan word om 'n 'objektiewe' of 'suiwer literêre oordeel' te probeer verseker. In die woorde van Elize Botha: 'Dertig, veertig jaar gelede het die geloof opgevlam dat die letterkundigheid objektiewe maatstawwe kan formuleer waarmee literêre kwaliteit met groot eksaktheid vasgepen kon word... Ons kon aan die wetenskaplikheid ten

gronde gaan...maar die letterkundige van die tagtigerjare smaak verwonderlik genoeg die bevryding. Die neerslag van die teorieë het uiteindelik geblyk te wees dat menslikheid en smaak, voorliefdes en drome nog steeds h plek het in die reaksie van die leser op sy leeswerk. Daarom kan vanaand se beoordelaars h beroep doen nie alleen op u begrip nie, maar op u medemenslike meegevoel' (Rap., 13.4.86).

Breytenbach se bekroning lok h soort skisofreniese reaksie uit van die gehoor in hul 'pêrels en strikdasse'. Die teatrale oploop tot die aankondiging (gedempte ligte en kollig-effek op die digter, 'gesofistikeerde wêreldburger, gekleed in h goue aandbaadjie met h blom aan sy bors' en sy 'pragtige vrou aan sy sy') het sekerlik h rol gespeel by die feit dat die vooraanstaande, uitgelese Afrikanergehoor die pryswenner staande toegejuig het. Na sy toespraak was nie almal van die sowat vyfhonderd gaste meer in h feestelike stemming nie. Een lid van die gehoor het die feesgangers wat durf hande klap het, woedend aangegluur en sissend toegesnou: 'Toe, toe, klap vir die blêddie vuilgoed' (Beeld, 14.4.86). By die onthaal ná die tyd het mense egter weer tougestaan om die digter geluk te wens en om na sy vrou te kyk, dalk aan hulle te mag vat (ibid.). Sy toespraak is druk bespreek deur die gaste — in sommige gevalle met afkeur en soms met instemming (Tv., 14.4.86).

Waarnemers wat sowel Breytenbach se Somerskooltoespraak as sy Staats-teater-kastyding van die Afrikaner meegemaak het, sou kommentaar kon lewer op die verskil in die gehoorreaksie. Die dawerende applous van die Afrikanergehoor in 1973 is destyds toegeskryf aan h houdingsverandering by die steeds meer 'verlig'-wordende Afrikaner wat nie meer 'base' wou wees nie, maar mense en wat Breytenbach as h simbool van hul bevryding gesien het (kyk 5.5.2a en 5.5.2b). Die gedempte reaksie vanuit h soortgelyke establishment-gehoor in 1986 sou, deur sommige waarnemers, toegeskryf kon word aan verleentheid by mense wat nie 13 jaar later wou hoor dat hul eintlik nog glad nie gevorder het op hul pad na 'bevryding' nie. Breytenbach het immers weer sy óu aanklagte gebring: dat die Afrikaner h onding doen aan sy mede-Suid-Afrikanders; dat die Afrikaner rassisme oprig en ophemel as ideale staat; dat die

Afrikaner die wêreldgemeenskap se uitgeskeide waansin is; dat die Afrikanerstaat 'n anomalie en 'n anachronisme is; dat die Afrikanerkerke moreel bankrot is en God rondstoot asof Hy 'n Casspir is; dat die denkende establishment die Staat, die apartheid, die Broederbond, die Nasionale Party, die FAK, die Akademie is; dat die Afrikaners se politieke monopolieë afgetakel moet word omdat dit onwettig en totalitêr is; dat die Afrikaner 'n besondere rol te speel het in die totstandkoming van 'n unitêre demokratiese staat met 'n meerderheidsregering (Rap., 13.4.86). Selfs die aanhangers van 'n Nuwe Bedeling kon nie uitsprake soos dié daverend toejuig nie.

In die woorde van die teoloog Johan Heyns: die luisteraar is aanstoot gegee deur die gebrek aan 'sensitiwiteit, genuanseerdheid, erkentlikheid'; hierdie ontbreking van 'erkentlikheid' bind adjunk-minister Louis Nel direk aan 'onkunde oor resente politieke verwickelinge en sentimente in Suid-Afrika'. In teenstelling met Heyns wat glo dat daar 'n ander stel norme vir private verkeer as vir openbare verkeer geld', glo filosoof Willie Esterhuysen dat daar nie oor morele en politieke kwessies private en openbare norme bestaan nie; wat Breytenbach gesê het, is eintlik al ou nuus waaroor privaat met passie gesels word, al ontbreek die moed om die praterij openbare lug te gee. Teoloog Jimmy Loader stem saam met Esterhuysen en Antjie Krog stel dit sō: 'Breyten het niks nuuts gesê nie. Dié wat sy werk ken, weet hy sê dit al meer as twintig jaar, maar hy het die kans benut om dit wat hy glo ten einde laaste te sê vir dié wat nie lees nie en dié wat nie dink nie.' (Hierdie uitsprake kom almal uit 'n vraag/antwoord-artikel met vakkundiges in Rap., 20.4.86.)

Vir die Engelse pers reflekteer en simboliseer Breytenbach se odusseia 'van Staatsgevangenis tot Staatsteater' 'the inner crisis and self-doubt of Afrikanerdom as experienced at the highest levels'. Vir J.H.P. Serfontein (ST., 6.5.86) lê die crux van die verskil in Afrikanerreaksie op sy 1973 en 1986 toesprake hierin: 'In 1973 they did not understand the dangers he was talking about. But in 1986 they are feeling the heat of the flames behind, although they still dislike

his recipe and what he says.' Serfontein haal Van Zyl Slabbert aan: 'The Afrikaner Nationalists are in two minds. Will they die from the flames behind, or from the medicine Breyten is prescribing.'

Die 'verligte' Afrikaanse pers is nie soseer gemoed met die meriete van die bekroning van Breytenbach nie. Dit is wat hy tydens die prysseremonie gesê het wat kommentaar uitlok. Die Transvaler (14.4.86 en 15.4.86) verwys na die 'bitter, bitsige toespraak' en wonder waarom 'die vermaerde, gerespekteerde digter uit so 'n gemaklike posisie sy skreeuwerk doen teen sy broers en susters'. Hierdie dagblad voel: 'Daar is fout in onse mooi land, Breyten, dit moet almal erken, daarom word gewerk aan verandering. As jy jou werklik onherroeplik aan Afrika verbind het, waarom is jy nie hier nie? Waarom wil jy oorsee sit en wag totdat die verandering plaasgevind het voordat jy besluit of die uitkoms na jou wense was?' Ander koerante meen 'h storm broei' oor Breyten se prys wat aangewend gaan word om die saak van 'politieke gevangenes' te steun (Bu., 14.4.86; Oost., 14.4.86; Beeld, 14.4.86).

Vanuit regse hoek is die reaksie op Breytenbach se prys en toespraak meer kaalkop. Teenoor die FAK se spreekbuis, Handhaaf (Apr. 1986) wat 'jammer voel' oor die wyse waarop die Rapport-prys afgeskop het en oor die feit dat 'die begaafde Breytenbach' nie die geleentheid gebruik het om 'h slag vir Afrikaans te slaan' nie, staan die direkte verwerping van die digter (en van Rapport) deur Die Stem en Die Afrikaner. Eersgenoemde publikasie (in sy Mei 1986-uitgawe) verdoem Rapport tot 'dié grootste hater van die Boer en sy taal' onder die Afrikaanse koerante en herdoop die prys na 'die Rapport Rioolprys'; 'h beroep word gedoen op die stigting van 'n fonds sodat 'Afrikaanse werke van werklike letterkundige gehalte, werke wat die Boere-kultuur en -taal bevorder en nie wil uitwis nie' bekroon kan word. 'Teoloog' van Die Afrikaner (30.4.86) sê dit is 'h 'liberalistiese' neiging om die lewe in hokkies te verdeel en 'outonoom' te verklaar en verwerp die idee dat 'n kunswerk net deur estetiese maatstawwe gemeet moet word. Vir 'Gawie' van dieselfde publikasie gee die geruis om die prys geleentheid om aan te voer dat 'gedurende 'n naderende rewolusie lede van die

gevestigde orde oorloop na die rewolusionêres'. Twee groepe is volgens die koerant identifiseerbaar: (i) akademiëci, geestelikes en skrywers wat die gevestigde orde verlaat en 'gemene saak maak met die vyande van die Afrikaner en die Blanke' — hulle is die 'joiners'; en (ii) dié wat hulle nog binne die establishment bevind, maar h' heimlike bewondering vir die eerste groep koester en op h' indirekte wyse meewerk ter verwesenliking van dié se doelwitte — hulle is die 'hensoppers'. Tydens die Rapport-prys-bekroning het Breytenbach uitgestaan as klassieke oorloper: 'vol haat en venyn vir die volk waaruit hy kom; vervul met smaad en hoon teenoor die samelewing vir wie hy skryf en volledig toegewyd aan die vernietiging van albei'. Rapport self, en die (wit, Afrikaner) beoordelaars wat Breytenbach as wenner aangewys het, is die hensoppers: 'Diegene wat die prys aan Breytenbach toegeken het, het misgetas, nie omdat die betrokke werk dalk nie h' bekroning verdien het nie, maar omdat hulle hulle laat misbruik het vir h' politieke propaganda-aksie... Die komitee moes geweet het...dat Breytenbach nie losgemaak kan word van sy radikale politiek nie en dat die toekenning van h' prys aan hom verreikende politieke implikasies het. Die komitee het hulle verantwoordelikheid teenoor hulle gemeenskap nie nagekom nie. (En) Rapport was instrumenteel om h' nuwe deur te open vir hierdie intellektuele terroris. Deur die prys aan Breytenbach toe te ken...h' verhoog vir hom te skep en hom op te hemel in berigte en in h' hoofartikel, het die koerant h' grens oorgesteek. Tensy hy hom distansieer van sy optrede sal Rapport hom nooit weer mag voordoen as h' medium wat namens h' betekenisvolle aantal Afrikaners praat nie. Hy bevind hom digby Breytenbach, ver gevorder op die pad van oorlopery'.

Die verontwaardiging rondom Breytenbach se toespraak was beslis h' verleentheid vir Rapport. Die Sondag ná die prystoekenning is Breytenbach op die hande gedra met banieropskrifte, h' hoofbladberig, talle binnebladberigte en groot foto's wat die 'triomf van sy terugkeer' gevier het. Sy toespraak is volledig gepubliseer. In sy redaksionele kommentaar skryf Willem de Klerk dié Sondag dat 'die feit dat die eerste toekenning van die Rapport-prys verbind kan wees met so h' voortrefflike werk, stel hoë standaarde vir die toekoms.' Wat Breytenbach

se toespraak betref, meen De Klerk dat Breytenbach ons 'tereg gewys het op die dringendheid van keuses — op die groeiende polarisasie — op die noodsaaklikheid van nou te breek met 'n apartheidsideologie en gesamentlik die demokrasie te vestig'. De Klerk kon nie met alles saamgaan wat Breytenbach gesê het nie (veral die verwyte wat 'n eensydige beoordeling van die politieke werklikheid in die land is nie'), maar kry dit reg om 'n lyn deur te trek na en 'n lansie te breek vir die 'nuwe politiek' van die dag: 'Daar is 'n groot groep Suid-Afrikaners wat hulle beywer vir regverdige magsdeling en 'n nuwe toekoms. Die inisiatiewe van die Regering in dié rigting bly positief, en die aandrang om steeds meer fundamenteel 'n nuwe politiek in ons land te skep, is duidelik' (Rap., 13.4.86).

'n Week ná die Rapport-prys-toekenning verskyn die volgende beriggie in swart omraam op die voorblad van Rapport:

BESLUIT

Die voorsitter van die direksie van Rapport, dr. Willem van Heerden, maak bekend dat die direksie besluit het dat, hoewel hy hom nie uitspreek oor die verdienste van die toekenning van die Rapport-prys vir Letterkunde aan mnr. Breyten Breytenbach nie, hy ernstige besware het teen aspekte rondom die aangeleentheid.

Die direksie spreek sy misnoeë uit oor mnr. Breytenbach se aanvalle op Afrikaanse kerke, sy onbeheerste taalgebruik in die openbaar by die prysoorhandiging, wat 'n pynlike verleentheid vir baie gaste was, en oor sy politieke gebaar om die prysgeld so aan te wend dat dit reëlreg in stryd is met die beleid van Rapport. (Rap., 20.4.86.)

In sy redaksionele kommentaar in dié uitgawe van die koerant, antwoord Willem de Klerk 'onder vier hoofde' op die beskuldigings wat na Rapport se kant gekom het:

- (i) Dit is onbillik om Rapport van sameswering te beskuldig: sy hantering van bekroningsprosedures was professioneel en daar was geen inmenging by die beslissing van die buitepaneel van letterkundiges nie — die bekroonde is 'n geleentheid gegun om sy sê te sê, maar die koerant het 'geen aandadigheid' aan Breytenbach se toespraak nie.
- (ii) Rapport is ook verbaas/ontstem oor die spreker se eensydigheid, vlak begrip van die werklikhede, vooroordeel en onverdraagsaamheid en oor sy venynige en opsetlik beledigende taalgebruik.
- (iii) Tog moet die demokratiese reg van meningsuiting hoog gehou word — Breytenbach verteenwoordig immers 'n definitiewe siening wat al deur ander verwoord is.
- (iv) Daar is selfs sienings waarmee mense 'met goeie oordeel en eerlikheid' kon saamstem: die boosheid van apartheidsisteme wat deur die wet gesanksioneer word; die onduldbaarheid van rassisme as onderbou in 'n staat; die gevaar van burokratiese totalitarisme; die malheid van militêre oplossings en bloed; die inspan van God voor die apartheidskarretjie. Met hierdie 'koringsaad' in Breytenbach se toespraak kon Rapport saamgaan, die 'kaf' strooi hy egter in die wind.

Hierdie 'kaf' sluit by implikasie in die verdoemenis van die Afrikaner en die beroep op 'n eenheidstaat met 'n meerderheidsregering. Súlke sienings val beslis nie in die kraam van 'n verligte Afrikanerkoerant nie en lei inderdaad tot 'verduidelikings, verskonings, verklarings, distansiërings, pogings tot goedpraat, maars en darems' (Die Afrika-ner, 30.4.86). 'Rapport het weer sy baadjiepunte reggetrek...sy amptelike gesig opgesit' (Gerrit Olivier, 1986:126).

Olivier (ibid.) meen dit sal nie help om antwoorde te eis van Breytenbach vir die ideologiese inkonsekwentheid in sy gedrag nie: oor waarom hy in Confessions sy Afrikanerskap afsweer en dit nou weer kom opeis; oor sy voorneme om nooit weer 'n voet in Pretoria te sit nie en

nou in 'n kollig in die Staatsteater verskyn; oor waarom hy weier om die Hertzogprys te aanvaar, maar nou die prys ontvang van die Nasionale Pers wie se wortels nóg dieper in die magsbestel lê.*) Olivier glo egter nié, soos sommige ander, dat Breytenbach se terugkoms illustreer hoe belangrik literêre pryse is en hoe die Afrikaanse letterkunde elke ideologie sal transendeer nie. Die Afrikaanse letterkundige bly veranker in 'n ideologie waarvan hy hom nog nie losgemaak het nie. Die Rapport-aand was 'n sombere narcistiese fees in die binnekamer van die Afrikaner' wat beskerming moet bied teen die klippe wat na ons gegooi word. Dit is 'verstaanbaar en logies dat Breytenbach sy slegte nuus — sy óú nuus — in die binnekamer wou kom voordra'. Wat hy kom sê het, is dat die dood nie van buite kom nie: 'Die dood begin by die voete; koue voete lui die dood in. Ons dra die dood in ons rond — nie slegs biologies of metafories nie, maar ook polities. Ons is vermink en verontmenslik deur apartheid. Ons het 'n sisteem uitgedink, en nou dink daardie sisteem óns uit. Ons is 'n las vir die wêreld, die wêreld se ontlasting, die waansin wat uitgewerp en geïsoleer word. Ek wonder hoeveel keer sulke dinge nog gesê moet word voordat die speletjies ophou' (ibid.).

*) Breytenbach self het meer as 'n vermoede van sy eie teenstrydighede. In sy inleiding tot die bundel politieke opstelle De andere kant van de vrijheid skryf hy só daaroor:

Ik denk dat mijn ware bekentenis zou zijn dat mijn 'aanpassing', daar en sindsdien, innerlijk en uiterlijk, blind en schrijnend, een schertsvertoning is geweest...dat ik zelfs ophoud een witachtige Afrikaansspreekende Zuidafrikaanse Afrikaan te zijn...dat ik wanhopig probeer de schaamte te verbergen voor het feit dat ik in de gevangenis niet de moed heb gehad te handelen naar mijn overtuigingen...dat geen 'nauwkeurige zelfanalyse', hoe diepgaand ook, het feit kan verdoezelen dat ik mijzelf niet kan vergeven, of kan aanvaarden dat anderen mij vergeven hebben... dat ik mijzelf laat verleiden tot waardebevestigende acties, in een poging de bodemloze put van minachting en afkeer te dempen...in een poging de massieve stilte in mijn mond, de inertie uit te braken...dat dit en al het andere een overijlde vlucht naar voren is geweest... (1986:40).

SAMEVATTING

Die sensuurwet wat die norme vir 'aanvaarbaarheid' neerlê gee wetlike status aan h bepaalde literatuuropvatting en aan h bepaalde ideologie wat gerig is op die handhawing van Afrikanereenheid en -mag. Sensuuroptrede teen skrywers maak dus deel uit van die oorkoepelende strategie wat gerig is op sisteemverskansing. Dit kan nie losgemaak word van ander maatreëls (wetlik en andersoortig) wat ingespan word om afwykings van die norm te bekamp nie.

In die sestigerjare word Breytenbach, wie se uitsonderingsposisie hom h maklike skyf maak, met die pre-sensuur op sy Om te vlieg een van die eerste slagoffers van pogings om deur die sensuurwetgewing die literêre sisteem ideologies hok te slaan. Toe sy bundel Skryt in 1974 verbied word, gee die reaksie van ingeligte lesers weer eens aanduiding van die dilemma waarin Breytenbach hulle geplaas het. Hulle is eenstemmig in hul kritiek op aspekte van die sensuurstelsel — veral die feit dat dit nie die 'waarskynlike leser' in ag neem nie — maar hulle evaluering van die bundel politieke verse is uiteenlopend. Die aard van die bundel bevorder immers nie werklik hulle saak nie, want dit kan nie gekwalifiseer word as 'lojale verset' nie.

'Verligte' skrywers en herskrywers se besware teen die sensuurstelsel is van tweërlei aard. Sommige het probleme met 'tegniese aspekte' daarvan terwyl ander (veral die 'betrokke' skrywers) meen dat dit, deur bepaalde sosiopolitieke norme voor te skryf, die sentrale norm in die literêre sisteem, naamlik 'vryheid' (outonomie) aantas. Al meer intellektuele voel egter dat sensuur in Suid-Afrika politieke sensuur is, dit wil sê gerig op die instandhouding van die apartheidse beleid — h 'stryd teen sensuur' is dus waardeloos sonder die onomwonde verwerping van apartheid as sodanig.

Soos wat sensuur ingespan word om h besondere soort kuns daar te stel en te handhaaf, sô behels bekroning die aanmoediging van h besondere soort kunswerk al is 'heersersklasverbintenisse en ideologiese implikasies' by laasgenoemde nie altyd so klinkklaar nie (Smith, 1985:26).

Pryse vertolk egter h aanvaarbare rol binne die literêre sisteem self omdat dit h belangrike instrument tot kanonisering is. Die dubbelslagtige aard daarvan

daarvan skep 'n dilemma vir dié skrywers wat nié heeltemal onverskillig staan teenoor erkenning binne die literêre sisteem nie, maar wat nie gekoöpteer wil word vir sosiopolitieke redes nie. Breytenbach self het in sy skrywersloopbaan net een prys van die hand gewys, naamlik die Hertzogprys wat eers twintig jaar na sy debuut aan hom toegeken is.

Deur opeenvolgende toekennings word 'n besondere literatuuropvatting bevestig. S6 verkry die CNA-prys vroeg reeds die tradisie dat dit nie wegsram van 'nuwe' benaderings en eksperimente ten opsigte van gevestigde en aanvaarde literêre en maatskaplike norme en waardes nie. In onlangse tye word die prys (deur sekere waarnemers) al meer krities verbind aan 'betrokke' werk of werk wat nie doelbewus die status quo bevestig nie. Die Hertzogprys daarenteen staan gewortel in 'n tradisie wat die Afrikanersaak dien. Deur dié prys toe te ken aan ware 'volkskrywers' en dit te weerhou van skrywers wat nie die Afrikanersaak dien nie, word 'n bepaalde literaturopvatting onderskryf én voorgeskryf: literatuur moet naamlik bepaalde (Afrikaner-)norme en waardes bevestig. (Volgens Breytenbach se literaturopvatting moet literatuur aanvaarde norme en waardes bevraagteken — alle literaturopvatting is dus in ideologieë en waardesisteme veranker.)

In die perpetuering van 'n bepaalde smaak, het akademië en literatore 'n belangrike rol gespeel. Smith (1985:28) wys daarop dat die Afrikaner nog altyd kon reken op 'n groot korps akademië wat die status quo 'wetenskaplik' kon probeer fundeer^{*}), terwyl die meeste 'letterkundiges' die Afrikanersaak as vakkundiges gedien het deur onder andere hul rol as smaakvormers (soos byvoorbeeld die veroordeling van 'betrokke' literatuur), betrokkenheid by publikasiebeheer en klandestiene bedrywighede soos 'raadgewing' aan die Broederbond, ensovoorts. Dit was ook deur die jare opvallend hoeveel sensors op die keurkomitees van die Akademie sitting gehad het; die rol wat hulle gespeel het ter bevordering van 'n bepaalde soort literatuur (en dus ter onderdrukking van 'afwykende' vorme deur die onthouding van pryse) kan nie oorskat word nie. Hierteen het ander skrywers/literatore in verset gekom — ook om ideologiese redes.

^{*}) Vergelyk 1.6.6a waar 'n onderskeid tussen 'wetenskaplikheid' en 'poëtikale houdings' getref word. Daar moet nog ondersoek word in watter mate 'poëtikale houdings' ('attitudes') hierdie deelname aan die Afrikaanse letterkunde gerig het.

Reeds in 1968 het sisteembewakers die toekening van pryse aan Breytenbach probeer teëwerk. In die geval van die CNA-prys vir 1967 het die destydse Eerste Minister self probeer om die beoordelaars te oorreed om die besluit te herroep. Die ingrype was egter nie altyd so 'blatant' nie. In die geval van die Hertzogprys wat telkens van Breytenbach weerhou is, het die Letterkundige Komitee hulle immers beroep op 'suiwer literêre maatstawwe' (h literêre mite wat lankal nie meer geldigheid geniet nie). Eers tydens die 1974-polemiek is openlik erken dat die Hertzogprys gekoppel is aan h bepaalde literatuuropvatting en ideologiese raamwerk wat ingestem is op die belange van die bestaande sosiopolitieke sisteme.

Die feit dat die Hertzogprys wel in die tagtigerjare aan Breytenbach toegeken word, het ook nie alle ingeligte lesers oortuig dat politieke oorwegings nou nie meer h rol speel nie. Dit word eerder, soos die Rapportprys, wat in Breytenbach se geval uit verskillende oorde aan manipulasie gekoppel is, gesien as h manifestasie van 'verdrukkende verdraagsaamheid' ter wille van die beeld van h soepeler bedeling. Toe Breytenbach die verdagte 'linkse' Rapport egter in die verleentheid stel met sy 'ondankbare tirade', het die koerant hom van sy ideologie gedistansieer en weer eens h beroep gedoen op die skeiding tussen skrywer en mens.

Die toekening of onthouding van pryse (veral deur staatsverbonde instansies) maak deel uit van die oorkoepelende strategie tot toesighouding oor samelewingsinstellings (soos die Afrikaanse letterkunde) en dus van die onderdrukking van dissidensie. h Saak kan uitgemaak word dat literêre pryse ingespan kan word ter behoud van die status quo — aan 'hierdie' kant of 'daardie' kant afhangende van die posisie(s) van die skrywer en/of die leser, die Akademie of betrokke instansie.

S L O T

Uit hierdie ondersoek blyk dit dat Breyten Breytenbach nie slegs 'n sleutelrol in die stryd binne en tussen die literêre, politieke en joernalistieke sisteme speel nie, maar in 'n omvattende kultuurstryd ('kultuur' dan gesien as 'n gedeelde sisteem van kennis, simbole, aannames, ensovoorts). Hoewel dit nie hier behandel is nie, het hy ook 'n invloed gehad op ander sisteme wat die Afrikaner se 'kultuurstryd' ondersteun het, asook op dié wat hulle geopponeer het (soos gemanifesteer in die radikale 'cultural struggle'). Alhoewel Breytenbach se werk en lewe dus uiteraard nie net 'n effek op Afrikaners gehad het nie, maar ook op ander Suid-Afrikaanse (taal)groepe, is daar in hierdie ondersoek slegs gelet op sy rol as tradisionele Afrikaner-intellektueel en op die reaksie wat hy van wit Afrikaanssprekendes ontlok binne die sosiopolitieke konteks sedert die sestigerjare.

Breytenbach het 'n onbetwisbare bydrae gelewer tot die vorming van interne sisteempolariserings, wat weer gelei het tot die ontstaan van subsysteme. In die geval van die Afrikaanse literêre sisteem sluit dit in subsysteme soos die Sestigters, 'avant garde-poësie', geëngageerde en politieke literatuur, ensovoorts.

Binne die politieke sisteem help hy om die polarisering 'verkramp' teenoor 'verlig' (in al sy variante) tot 'n spits te dryf. In die tydperk wat in hierdie ondersoek onder die soeklig kom, is daar nie 'n 'radikale tradisie' onder Afrikaners nie — reaksie op Breytenbach kom vanuit 'verkrampde' of (neo-) 'verligte' kant. Dit was dus nie moontlik om 'radikale' Afrikanerreaksie op hom op sistematiese wyse krities te beredeneer nie.

Breytenbach speel ook 'n belangrike rol om polariserings binne die joernalistieke sisteem na vore te bring. Aanvanklik is die Afrikaanse pers deur die 'baaskap'-apartheidsideologie gerig en neem selfs die meer 'verligte' Burger nie standpunt in oor Breytenbach nie; in samehang met die klemverskuiwing na 'pragmatiese apartheid', kom daar by die pers ook 'n verskuiwing na 'aanvaarbare verligtheid', sodat Breytenbach tydens sy 1973-besoek geesdriftig ontvang is — hy word egter weer vir die Afrikaanse koerante 'n verleentheid na sy Somerskooltoespraak, tydens sy verhore en met sy Rapportprys-toespraak.

Ewe belangrik is sy rol ten opsigte van die kritiese bevraagtekening van sleutelkodes binne die sisteme, soos 'Afrikanerskap', 'verlig', 'teks-as-woordwêreld' en 'betrokkenheid'. Hy dring tot die hart van (dikwels verskuilde) waardesisteme deur.

Breytenbach dwing sisteemmanipuleerders om talle meganismes te aktiveer ten einde enersyds vreemde en bedreigende waardes uit die sisteme te weer en andersyds stabiliteit te herstel deur subsisteme binne die makrosisteem te duld. Afweermeganismes sluit onder meer in sensuur, pre-sensuur, die weerhouding van pryse, uitbanning, stereotipering ('volksvreemd', 'liberalis', ensovoorts), vervolging, tronkstraf; stabiliseringsmeganismes gerig op die 'duld' van die bedreigende sluit in lokaas (soos pryse), koöptering van subsisteme ('verligtes', 'Sestigers'), kondonering van sekere sienings en optredes, 'omkoperij', ensovoorts.

Die digter speel 'n leidende rol by die vorming van interpretatiewe gemeenskappe, veral rondom literatuuropvatting. Hy verskuif lesers se verwagtingshorison drasties, nie net deur sy nuwe teksstrategieë nie, maar veral deur sy opvatting dat die literatuur 'n kontesterende sosiale funksie het. Dit lei tot sy radikale 'politisering' van die Afrikaanse letterkunde, wat, veral tydens die 'taalbewegings', maar ook lank daarna, as handperd van die linguistiese, politieke en breër kulturele sisteme gerig was op die 'Afrikanersaak' en op Afrikanernasionalisme. Die swaar klem wat Breytenbach plaas op die senderskode wat in alle opsigte vir oningeligte lesers oorheers het, het literêre herskrywers gedwing om dié kode steeds meer in ag te neem. Breytenbach dompel die Afrikaanse literêre kritiek in 'n krisis en dwing ideologiese keuses by die invloedrykste Afrikaanse sisteemhandhawers af. Hoewel hy nie voorgee om 'n literêre teoretikus te wees nie, bly hy op die voorfront wat klemverskuiwings in teoretiese benaderings betref: vergelyk die klem op pragmatiek, konteks, die volle kommunikasiesiklus, en so meer.

Breytenbach het 'n geskakeerde beeld as openbare figuur. Sommige sien hom as enfant terrible, die jong Turk wat weier om hom deur skool óf establishment te laat hokslaan, die 'terroris', die ongenadige kritikus wat selfs sy beste vriende aanval. Vir ander waarnemers is daar die beeld van Breytenbach as die

briljantste vernuwer en invloedrykste digter na N.P. van Wyk Louw en D.J. Opperman, die intellektueel wat die Suid-Afrikaanse maatskappy tot in die fundamente geskud het en die onverbiddelike kritikus van dié makrosisteem wat die wêreld leer verag het.

Al was hy die slagoffer van sistemiese manipulasie op talle vlakke en van 'n magspel waarbinne hy tot sondebok verhef is, weerspieël hy self die verwarring in Suid-Afrika met sy wisselende keuses tussen geweld en intellektuele afstand, sy deelname aan die politieke werklikheid teenoor die fiksionele verwerking daarvan, sy verteenwoordigende rol binne subsysteme en dan weer sy verzet daarteen. Hy bly die hegemonie uitdaag, maar laat ook by tye toe dat hy gekoöpteer of 'omgekoop' word. Ook ander teenstrydighede verleen aan hom 'n ambivalente posisie. Hy sê dat hy hom wil losmaak van die rol van tradisionele intellektueel sodat hy 'n 'organiese' rol kan speel binne die sosiale groep waarmee hy hom ideologies vereenselwig (maar waarvan hy nooit struktureel 'n deel kan wees nie) en tog laat hy toe dat hy vereer word as 'Afrikaanse skrywer'. Hy bly getuig van sy liefde vir sy land en sy taal, maar hy aanvaar Franse burgerskap. Hy verzet hom teen kanoniserings en manipulasie, maar aanvaar pryse en bly deelneem aan die Afrikaanse literêre sisteem.

Breytenbach se blote naam het 'n sjibbolet-woord geword wat veral drie soorte reaksies vanuit die Afrikanergemeenskap ontlok. Daar is dié wat met woede en veragting reageer op sy 'volksvreemdheid' en 'verraad'. Daar is ander wat deernis en begrip het vir die skrywer-intellektueel se houding jeens 'n hartelose sisteem wat hom stelselmatig uitgedryf het — iets wat hierdie groep hom selfs sy 'politieke naïwiteit' en deelname aan die bevrydingstryd laat 'vergewe'. En daar is sommige wat die digter sien as beyweraar (alhoewel op lompe manier miskien) vir fundamentele verandering en wat tot 'n vergelyk moet kom met die Breytenbach-erfenis.

Een ding is seker: dit was min openbare figure in Suid-Afrika beskore om 'n hele gemeenskap en literatuur tot soveel selfondersoek te dwing en van hulle ideologiese aannames rekenskap te gee. Wat sy rol en statuur in 'n post-apartheid Suid-Afrika gaan wees, is in dié stadium onduidelik, maar die bydrae van die 'maer man met die groen trui' sal nie ontken kan word nie.

B I B L I O G R A F I E

A. TEORETIESE UITGANGSPUNTE

- ADORNO, Theodor W. 1970. Ästhetische Theorie. Frankfurt: Suhrkamp.
- ADORNO, Theodor W. & GOLDMAN, L. 1973. Deuxieme colloque international sur la sociologie de la littérature, Royaumont. In: Revue de l'Institut de Sociologie. (Editions de l'Université de Bruxelles).
- ALTHUSSER, L. 1971a. Lenin and philosophy and other essays. London: New Left Books.
- ALTHUSSER, L. 1971b. For Marx. London: Allan Lane.
- ANGYAL, A. 1941. A logic of systems. In: EMERY, F.E. 1972. Systems thinking: selected readings. Harmondsworth: Penguin, pp. 17-29.
- BARK, J. 1974a. Literatursoziologie I. Begriff und Methodik. Stuttgart: Kohlhammer.
- BARK, J. 1974b. Literatursoziologie II. Beiträge zur Praxis. Stuttgart: Kohlhammer.
- BARTHES, Roland. 1970. S/Z. Paris: Seuil.
- BARRETT, M; CORRIGAN, P; KUHN, A. & WOLFF, J. 1979. Ideology and cultural production. London: Croom Helm.
- BENNETT, T; MARTIN, Y; MERCER, C. & WOOLLACOTT, J. 1981. Culture, ideology and social process. A reader. London: Batsford. Academic & Educational. The Open Press.
- BENSE, Max. 1969. Einführung in die informationstheoretische Ästhetik. Reinbeck bei Hamburg: Rohwolt.
- BERNSTEIN, R.J. (red.). 1965. Perspectives on Peirce. New Haven: Yale University Press.
- BEST, O.F. 1980. Handbuch literarischer Fachbegriffe. Frankfurt a.M.: Fischer Taschenbuch.
- BRONZWAER, W.J.M.; FOKKEMA, D.W. & KUNNE-IBSCH, E. (reds.) 1977. Tekstboek algemene literatuurwetenschap. Moderne ontwikkelingen in de literatuurwetenschap geïllustreerd in een bloemlezing uit Nederlandsche en buitenlandse publicaties. Baarn: Ambo.
- BROUWERS, B. 1971. Literatuur en revolutie. 1. Inleiding tot de literatuur-sociologie. Meppel: Boom.

- CULLER, Jonathan. 1981. The pursuit of signs. Semiotics, literature, deconstruction. London: Routledge & Kegan Paul.
- DAVIDSON, P. (red.). 1978. Literary taste, culture and mass communication. Vol. 1. Culture and mass culture. Cambridge: Chadwyck-Healy.
- DE FLEUR, Melvin L. & BALL-ROKEACH, S. 1976. Theories of mass communication. New York: David McKay.
- EAGLETON, T. 1976. Criticism and ideology. London: NLB.
- EASTON, David. 1965. A systems analysis of political life. New York: John Wiley & Sons.
- ECO, Umberto. 1977. A theory of semiotics. London: McMillan.
- ECO, Umberto. 1979. The role of the reader. Bloomington/London: Indiana University Press.
- EMERY, F.E. (red.). 1974. Systems thinking. Selected readings. Harmondsworth: Penquin.
- EVEN-ZOHAR, I. 1978. Papers in historical poetics. Tel Aviv: Tel Aviv University.
- EVEN-ZOHAR, I. 1979. Polysystem theory. Politics Today 1(1-2):287-310.
- FAUCONNIER, G. 1985. Aspects of the theory of communication. Pretoria: Academica.
- FINKE, P. & SCHMIDT, S.J. 1984. Analytische Literaturwissenschaft. Braunschweig/Wiesbaden: Friedr. Vieweg & Sohn.
- FISH, Stanley E. 1980a. Literature in the reader: Affective stylistics. In: THOMPSON, Jane P. (red.). Reader-response criticism. From formalism to post-structuralism. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, pp. 70-100.
- FISH, Stanley E. 1980b. Interpreting the Variorum. In: THOMPSON, Jane P. (red.). Reader-response criticism. From formalism to post-structuralism. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, pp. 164-184.
- FISH, Stanley E. 1980c. Is there a text in this class? The authority of interpretive communities. Cambridge: Harvard University Press.
- FOKKEMA, D.W. & KUNNE-IBSCH, E. 1977. Theories of literature in the twentieth century. London: Hurst.
- FÜGEN, Hans N. 1964. Die Hauptrichtungen der Literatursoziologie und ihre Methoden: Ein Beitrag zur literatursoziologischen Theorie. Bonn: Bouvier.
- FÜGEN, Hans N. 1971. Wege der Literatursoziologie. Neuwied/Berlin: Luchterhand.

- FÜGEN, Hans N. 1977. Inleiding tot de literatuursociologie. In: BRONZWAER, W.J.M.; FOKKEMA, D.W. & KUNNE-IBSCH, E. (samenstellers) Tekstboek algemene literatuurwetenschap. Baarn: Ambo, pp. 298-313.
- GAUS, Helmut. 1979. The function of fiction. Gent: Wetenschappelijke Uitgeverij.
- GOLDMAN, Lucien. 1964. Pour une sociologie du roman. Paris: Gallimard.
- GOLDMAN, Lucien. 1971. La création culturelle dans la société moderne. Paris: Denoël/Gonthier.
- GRAMSCI, Antonio. 1967. Philosophie der Praxis. Eine Auswahl. Frankfurt: Fischer.
- GRAMSCI, Antonio. 1981. Selections from the prison notebooks. London: Lawrence & Wishart.
- GRAY, M. 1984. A dictionary of literary terms. New York: Longman.
- GREENLEE, D. 1973. Peirce's concept of signs. Den Haag: Mouton.
- GRIMM, Gunter. 1977. Rezeptionsgeschichte. München: W. Fink.
- GRIVEL, Charles (red.). 1978. Methoden in de literatuurwetenschap. Muidenberg: Dick Continho.
- GUREVITCH, M.; BENNET, T.; CURRAN, J. & WOOLLACOTT, J. 1982. Culture, society and the media. London: Methuen.
- HALL, S.; LUMLEY, B. & McLENNAN, G. 1977. Politics and Ideology: Gramsci. In: CENTRE FOR CONTEMPORARY CULTURAL STUDIES. On Ideology. London: Hutchinson, pp. 45-76
- ISER, Wolfgang. 1972. Der implizite Leser. München: W. Fink.
- ISER, Wolfgang. 1974. Der Appelstruktur der Texte. Konstanz: Konstanzer Universitätsreden 28.
- ISER, Wolfgang. 1976. Der Akt des Lesens: Theorie ästhetischer Wirkung. München: W. Fink.
- ISER, Wolfgang. 1978. The act of reading. London: Routledge & Kegan Paul.
- JAMES, C. Vaughan. 1973. Soviet socialist realism. New York: Macmillan.
- JAUSS, Hans Robert. 1969. Paradigmawechsel in der Literaturwissenschaft. Linguistische Berichte 1(3): 44-56.
- JAUSS, Hans Robert. 1970. Literaturgeschichte als Provokation. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- JAUSS, Hans Robert. 1972. Kleine Apologie der ästhetischen Erfahrung. Konstanz: Universitätsverlag.

JAUSS, Hans Robert. 1975. Der Leser als Instanz einer neuen Geschichte der Literatur. Poetics. 7: 325-344.

JAUSS, Hans Robert. 1977. Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik. Versuche im Feld der ästhetischen Erfahrung. München: W. Fink.

JAUSS, Hans Robert. 1982. Toward an aesthetic of reception. (Vert. deur Timothy Bakti). Sussex: Harvester Press.

JOHNSON, R. Histories of culture/Theories of ideology: Notes on an impasse. In: BARRETT, M. 1979. Ideology and cultural production. London: Croom Helm, pp. 49-77.

KEUNING, D. 1973. Algemene systeemtheorie, systeembenadering en organisatie-theorie. Leiden: H.E. Stenfort Kroese.

KRAMER, Nic J.T.A. & DE SMIT, J. 1977. Systems thinking. Concepts and notions. Leiden: Marthinus Nijhoff Social Sciences Division.

KRISTEVA, Juba. 1969. Sémēiotikē. Paris: Seuil.

LAMBERT, José & VAN GORP, Hendrik. 1981. Geschiedenis, theorie en systeem: Valse dilemmas in de literatuurwetenschap. Spektator 6(5): 576-579.

LEFEVERE, André. 1981-1982. Wetenschappelijke studie van literatuur. Streven, 49(10): 941-947.

LEFEVERE, André. 1986. Power and the canon, or: How to rewrite an author into a classic. Journal of Literary Studies 2(2): 1-14.

LINK, Hannelore. 1976. Rezeptionsforschung: Eine Einführung in Methoden und Probleme. Stuttgart: Kohlhammer.

LOTMAN, Jurij M. 1972. Die Struktur literarischer Texte. (Duitse vertaling deur Rolf-Dietrich Keil). München: W. Fink.

LOTMAN, Jurij M. 1975. Die Analyse des poetischen Textes. (Duitse vertaling deur R. Grübel). Kronberg: Scriptor.

LUKÁCS, G. 1971. History and class consciousness. London: Merlin.

LUKÁCS, G. 1972. Ästhetik (4 Teile). Neuwied/Berlin: Luchterhand.

LUKÁCS, G. 1976. The historical novel. Harmondsworth: Penguin.

LUKÁCS, G. 1977. Inleiding tot de estetiese werken van Marx en Engels. In: BRONZWAER, W.J.M.; FOKKEMA, D.W. & KUNNE-IBSCH, E. (reds.). Tekstboek algemene literatuurwetenschap. Baarn: Ambo, pp. 314-336.

MALAN, Charles (red.). 1983. Letterkunde en leser. Durban: Butterworth.

MARX, K.; ENGELS, F. & LASALLE, F. 1969. Die Sickingen-Debatte. In: RADDATZ, Fritz J. Marxismus und Literatur, Teil 1. Reinbeck: Rowoldt, pp. 53-97.

MEMMI, Albert. 1968. Voorwaarden voor een sociologie van de literatuur. In: GURVITCH, George. Handboek van de sociologie, Deel 4. Utrecht: Het Spectrum, pp. 130-146.

MICHAELS, Walter Benn. 1980. The interpreter's self: Peirce on the Cartesian 'subject'. In: THOMPSON, Jane P. (red.). Reader-response criticism. From formalism to post-structuralism. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, pp. 185-200.

MORRIS, Charles. 1971. Writings on the general theory of signs. Den Haag: Mouton.

MULLER, Johan; TOMASELLI, Keyan & TOMASELLI, Ruth. 1985. Ideologie, kultuur en hegemonie: Toerusting vir media-ontleding. Communicatio 11(2): 51-60.

OVERSTEGEN, J.J. 1982. Beperkingen. Methodologiese recepten en andere vooronderstellings en vooroordelen in de moderne literatuurwetenskap. Utrecht: Hes.

PEIRCE, Charles C. 1931-1958. Collected papers. (Volumes i-vi onder redakteurskap van Charles Hartshorne en P. Weiss; Volumes vii-viii onder redakteurskap van A.W. Burks.) Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

POSNER, Roland. 1973. Linguistiese Poetik. In: ALTHAUS, Hans P. Lexikon der Germanischen Linguistik. Tübingen: Niemeyer, pp. 687-698.

SEGERS, Rien T. 1978. Literatuursociologie en literatuurpsychologie. De Gids 138: 738-743.

SEGERS, Rien T. 1979. Receptie-esthetika. Grondslagen, teorie en toepassing. Amsterdam: Huis aan de Drie Grachten.

SEGERS, Rien T. 1980. Het lezen van literatuur. Baarn: Ambo.

SENEKAL, Jan. 1983a. Resepsie — 'n terreinverkenning. In: MALAN, Charles. Letterkunde en leser. Durban: Butterworth, pp. 1-42.

SENEKAL, Jan. 1983b. 'n Tentatiewe raamwerk vir die eksplisitering van literatuuropvattinge. In: SINCLAIR, A.J.L. (red.). G.S. Nienaber — 'n huldeblyk. Universiteit van Wes-Kaapland, pp. 485-490.

SENEKAL, J.H. 1985. Die Afrikaanse letterkunde binne die literatuursisteem. Handhaaf 22(5) Jun.: 20-22.

SENEKAL, J.H. 1986. Die siening van en deelname aan die Afrikaanse literatuursisteem. Verslag van 'n empiriese ondersoek in samewerking met die RGN. Bloemfontein: UOVS.

SILBERMAN, Alphons. 1966. Literaturphilosophie, soziologische Literaturästhetik oder Literatursoziologie. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 18: 139-148.

SILBERMAN, A. 1978. Kunstsoziologie. In: BÜRGER, P.W. Seminar: Literatur und Kunstsoziologie. Frankfurt: Suhrkamp, pp. 191-203.

THOMPSON, M. 1965. The pragmatic philosophy of Charles S. Peirce. Chicago: University of Chicago Press.

TOMPKINS, Jane P. (red.). 1980. Reader-response criticism. From formalism to post-structuralism. Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press.

TYNJANOV, J. 1927. Über die literarische Evolution. In: STRIEDTER, J. 1969. Texte der russischen Formalisten. München: W. Fink.

VAN GORP, H. e.a. (reds.). 1984. Lexicon van literaire termen. Leuven: Wolters.

VAN REES, Cees J. & VERDAASDONK, H. 1978. Literatuurwetenschap en literatuuropvattingen. In: GRIVEL, Charles (red.). Methoden in de literatuurwetenschap. Muidenberg: Dick Continho, pp. 27-42.

VAN REES, Cees J. 1984. Wie aus einem literarischen Werk ein Meisterwerk wird. Über die dreifache Selektion der Literaturkritik. In: FINKE, P. & SCHMIDT, S.J. Analytische Literaturwissenschaft. Wiesbaden: Friedr. Vieweg & Sohn, pp. 175-202.

VAN ZOEST, Aart. 1978. Semiotiek. Over tekens, hoe ze werken en wat we ermee doen. Baarn: Ambo.

VILJOEN, Hein. 1985. Die Afrikaanse romansisteeem. D.Litt. PU vir CHO.

VILJOEN, Hein. 1986. Die Afrikaanse romansisteeem. Potchefstroom: PU vir CHO.

VON BERTALANFFY, Ludwig. 1968. General Systems Theory. Foundations, development, applications. New York: George Braziller.

WILLIAMS, Raymond. 1976. Keywords. A vocabulary of culture and society. Fontana: Croom Helm.

WISEMAN, H.V. 1967. Political systems. Some sociological approaches. London: Routledge & Kegan Paul.

ZIMA, Peter V. 1978. Kritik der Literatursoziologie. Frankfurt: Suhrkamp.

ZIMA, Peter V. 1980. Textsoziologie. Eine kritische Einführung. Stuttgart: J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.

ZIMA, Peter V. 1981. Literatuur en maatschappij. Inleiding in de literatuur- en tekstsociologie. Assen: Van Gorcum.

B. DIE LITERÊRE, POLITIEKE EN PERSISTENTE IN DIE ALGEMEEN

ADAM, H. & GILIOME, H. 1979. The rise and crisis of Afrikaner power. Cape Town: David Philip.

ALEXANDER, Y. (red.). 1976. International terrorism. National, regional and global perspectives. New York: Praeger.

- ANTONISSEN, Rob. 1982. Die Afrikaanse letterkunde van 1906 tot 1966. In: NIENABER, P.J. (samest.). Perspektief en profiel. Johannesburg: Perskor, pp. 35-164.
- BARNARD, Chris. 1968. Brief aan Breyten. Kol 1(1) Aug.: 16-18.
- BLACK, Edwin R. 1982. Politics and the news: the political functions of the mass media. Toronto: Butterworths.
- BOESAK, Allan. 1983. To guard the faith... In: COGGIN, Theo (red.). Censorship. Johannesburg: South African Institute of Race Relations, pp. 55-62.
- BOSCH, D.J. (red.). 1982. Perspektief op die ope brief. Kaapstad: Human & Rousseau.
- BOTHA, Elize. 1974. Prosakroniek (Kennis van die aand). Tydskrif vir Geesteswetenskappe 14(4) Des.: 301-306.
- BOTHA, Elize. 1980. Prosa. In: CLOETE, T.T. (red.). Die Afrikaanse literatuur sedert Sestig. Goodwood: Nasou, pp. 319-572.
- BOTHA, Elize & SNYMAN, Henning (reds.). 1986. Program en problematiek. Handeling van die stigtingskongres van die Afrikaanse Letterkundevereniging, 25 en 26 Oktober 1984. ALV-Publikasiereeks 1. Durban: Butterworth.
- BRINK, André P. 1967. Aspekte van die nuwe prosa. Pretoria: Academica.
- BRINK, André P. 1968a. Tussen sestig en sewentig. Kol 1(1) Aug.: 2-5.
- BRINK, André P. 1968b. Antwoord aan Smit. Kol 1(3) Okt.-Nov.: 4-6.
- BRINK, André P. 1970. Some aspects of culture and apartheid. Spro-cas Publication no. 1. Johannesburg: Spro-cas.
- BRINK, André P. 1970. Censorship has put brake on the Sestigers. Rand Daily Mail, 20 Junie.
- BRINK, André P. 1973. Die konteks van Sestig: Herkoms en situasie. In: POLLEY, J. (red.). Die Sestigers. Kaapstad: Human & Rousseau.
- BRINK, André P. 1974. Aspekte van die nuwe drama. Pretoria: Academica.
- BRINK, André P. 1976. Breyten wou van hulle ontsnap. Brink vertel van nuwe insigte. Rapport, 30 Mei.
- BRINK, André P. 1977. Maar by letterkunde het hulle nog nie uitgekom nie! Rapport, 7 Augustus.
- BRINK, André P. 1980. Die pous in die blikkasteel — opmerkinge na aanleiding van Die Afrikaanse literatuur sedert Sestig. Standpunte 33(5) Okt.: 33-42.
- BRINK, André P. 1982. Die jongste tydvak: 1967-1977. In: NIENABER, P.J. (samest.). Perspektief en profiel. Johannesburg: Perskor, pp. 165-213.

- BRINK, André P. 1983a. Mapmakers. Writing in a state of siege. London: Faber and Faber.
- BRINK, André P. 1983b. Censorship and literature. In: COGGIN, Theo (red.). Censorship. Johannesburg: South African Institute of Race Relations, pp. 37-54.
- BRINK, André P. 1985a. Waarom literatuur? Kaapstad: Human & Rousseau.
- BRINK, André P. 1985b. Literatuur in die strydperk. Kaapstad: Human & Rousseau.
- BRINK, André P. 1985c. Samisjdat, tamisjdat, lamisjdat. In: MALAN, Charles en SMIT, Barto (reds.). Skrywer en gemeenskap. Pretoria: HAUM-Literêr, pp. 52-67.
- BRITZ, E.C.; KANNEMEYER, J.C. & PFEIFFER, R.H. (samestellers). 1978. Skanse teen die tyd. Kaapstad: Tafelberg.
- CERVENKA, Zdenek & ROGERS, Barbara. 1978. The nuclear axis. Secret collaboration between West Germany and South Africa. London: Julian Friedmann.
- CHAPMAN, Michael (red.). 1982. Soweto poetry. Southern African Literature Series, no. 2. Johannesburg: McGraw-Hill.
- CLOETE, T.T. 1974. Visie is belangriker as vorm... Buurman 5(1) Sept.: 37, 40.
- CLOETE, T.T. s.d. Versetliteratuur onder die sestiger- en sewentigerskrywers. Ongepubliseerde 'studiestuk'.
- CLOETE, T.T. 1980. Poësie. In: CLOETE, T.T. (red.). Die Afrikaanse literatuur sedert Sestig. Goodwood: Nasou, pp. 115-317.
- CLOETE, T.T. (red.). 1980. Die Afrikaanse literatuur sedert Sestig. Goodwood: Nasou.
- CLOETE, T.T. 1984. Voetnoot by h Kannemeyervoetnoot. Standpunte 37(4) Aug.: 5-7.
- COETZEE, A.J. (Ampie). 1967. Ritme en skandering. h Onderzoek na ritmiese sisteme in uitgesoekte Afrikaanse gedigte. Ongepubliseerde Ph.D.-proefskrif. UW.
- COETZEE, A.J. 1968. Bedenkings by B. en B. Kol 1(2) Sept.-Okt.: 7-8.
- COETZEE, A.J. 1973. Die poësie van die Sestigters. In: POLLEY, J. (red.). Verslag van die simposium oor die Sestigters. Kaapstad: Human & Rousseau, pp. 50-78.
- COETZEE, A.J. 1976. Poësie en politiek. h Voorlopige verkenning van betrokkenheid in die Afrikaanse poësie. Johannesburg: Ravan.

- COETZEE, A.J. 1980. Kommentaar: literêre meriete en moraliteit. The Bloody Horse (2) Nov.-Des.: 3-5.
- COETZEE, A.J. 1984. Marxisme en die Afrikaanse letterkunde. Kasselsvlei: Kampen.
- COETZEE, A.J. 1986. Ideologie, letterkunde, literêre kritiek. In: BOTHA, Elize & SNYMAN, Henning (reds.). Program en problematiek. Durban: Butterworth, pp. 3-10.
- COGGIN, Theo (red.). 1983. Censorship: a study of censorship in South Africa by five distinguished authors. Johannesburg: South African Institute of Race Relations.
- COHEN, S. 1972. Folk devils and moral panics: the creation of the mods and rockers. London: MacGibbon & Kie.
- COOPER, C. e.a. (samestellers). 1984. A survey of race relations in South Africa 1983. Johannesburg: South African Institute of Race Relations.
- CORNWELL, Gareth. 1982. Censorship. In: GALLOWAY, Francis (samest.). SA Literature/Literatuur 1980. Johannesburg: Ad. Donker, pp. 79-83.
- CORNWELL, Gareth. 1985. Censorship. In: GALLOWAY, Francis (samest.). SA Literature/Literatuur 1982. Johannesburg: Ad. Donker, pp. 94-101.
- CORNWELL, Gareth. 1986a. Literary debate and polemics. In: GALLOWAY, Francis (samest.). SA Literature/Literatuur 1983. Pretoria: HAUM-Literêr, pp. 41-45.
- CORNWELL, Gareth. 1986b. Censorship. In: GALLOWAY, Francis (samest.). SA Literature/Literatuur 1983. Pretoria: HAUM-Literêr, pp. 46-51.
- CRONIN, Jeremy. 1985. Towards a national culture. Oedipus, an albino and others. Stet 3(2): 16-17.
- DAVIES, Robert; O'MEARA, Dan; DLAMINI, Siplo. 1984a. The struggle for South Africa Vol. I. London: Zed.
- DAVIES, Robert, e.a. 1984b. The struggle for South Africa Vol. II. London: Zed.
- DEGENAAR, J.J. 1982. Keuse vir die Afrikaner. Emmarentia: Taurus.
- DE KLERK, W.A.; VERSFELD, M. & DEGENAAR, J.J. 1969. Beweging uitwaarts. Kaapstad: John Malherbe.
- DE KLERK, W.A. 1976. The puritans in Africa. A story of Afrikanerdom. Manchester: Pelican.
- DE KLERK, W.A. 1979. Tyd van vernuwing. Opstelle oor tyd en samelewing. Kaapstad: Tafelberg.
- DE KLERK, Willem. 1983. The press and political change in South Africa. In: VAN VUUREN, D.J. (red.). Change in South Africa. Durban: Butterworth. pp. 334-344.

- DE KLERK, Willem. 1984. Die tweede (r)evolusie. Johannesburg: Jonathan Ball.
- DEUDNEY, E. 1979. Betrokkenheid as literêre perspektief. Ongepubliseerde D.Litt et Phil-proefskrif, RAU.
- DE VILLIERS, Etienne & KINGHORN, Johann. 1984. Op die skaal: gemengde huwelike en ontug. Kaapstad: Tafelberg.
- DE VILLIERS, H.H.W. 1964. Rivonia — Operation Mayibuye. Johannesburg: Afrikaanse Pers-Boekhandel.
- DIREKTORAAT OP PUBLIKASIES. 1979. Redes vir verbod op And death white as words. Gildenuusbrief (3).
- D'OLIVEIRA, John. 1977. Vorster — die mens. Johannesburg: Perskor.
- DREYER, K.L. 1980. h Sosiologiese ontleding van die sosiaal-strukturele rol van die Afrikaanse skrywer. Ongepubliseerde M.A., UNISA.
- DREYER, P.S. (red.). 1977. Afrikaner-liberalisme. Arcadia: Boekenhout.
- DU PLESSIS, L.T. 1986. Afrikaans in beweging. Bloemfontein: Patmos.
- DU PREEZ, J.M. 1983. Africana Afrikaner. Meestersimbole in Suid-Afrikaanse skoolhandboeke. Alberton: Librarius.
- DU RANDT, W.S.H. 1973a. Die ontluisteringstendens in die Afrikaanse literatuur (1): Kuns of duiwelskuns? Standpunte 26(4) Apr.: 10-20.
- DU RANDT, W.S.H. 1973b. Die ontluisteringstendens in die Afrikaanse literatuur (2): Deur glasholtes van h perd se oog. Standpunte 26(5) Jun.: 21-28.
- DU RANDT, W.S.H. 1975. Die digter as anti-digter. In: SA AKADEMIE VIR WETENSKAP EN KUNS. Studies oor die Afrikaanse letterkunde 1875-1975. Johannesburg: Perskor, pp. 13-34.
- DU RANDT, W.S.H. 1977. Deur grens en tyd. h Werkboek vir die Afrikaanse literatuurgeskiedenis. (Leersisteme vir die onderwys 1). Pretoria: Opvoedkundige en inligtingsisteme.
- DU TOIT, André. 1975. Ideological change, Afrikaner nationalism and pragmatic racial domination in South Africa. In: THOMPSON, L. & BUTLER, J. (reds.). Change in contemporary South Africa. Berkeley: University of California Press, pp. 19-50.
- DU TOIT, André. 1983. Die sondes van die vaders. Kaapstad: Rubicon.
- ESTERHUYSE, W.P. 1979. Afskeid van apartheid: opstelle oor rassediskriminasie. Kaapstad: Tafelberg.
- FREDMAN, S. 1983. The narrow margin. How black and white South Africans views change. Kaapstad: David Philip.
- GALLOWAY, Francis (samest.). 1982. SA Literature/Literatuur 1980. Johannesburg: Ad. Donker.

- GALLOWAY, Francis (samest.). 1983. SA Literature/Literatuur 1981. Johannesburg: Ad. Donker.
- GALLOWAY, Francis (samest.). 1985a. SA Literature/Literatuur 1982. Johannesburg: Ad. Donker.
- GALLOWAY, Francis. 1985b. Voetnote oor die bekroning van Skryt en die volgorde van die ongedanste dans. Tydskrif vir Letterkunde (23)4, Nov.: 82-87.
- GALLOWAY, Francis (samest.). 1986. SA Literature/Literatuur 1983. Pretoria: HAUM-Literêr.
- GAWIE. 1984. Die nuwe radikales onder Afrikaners. Die Afrikaner, 7 November.
- GELDENHUYS, P.B. 1977. Pornografie, sensuur en reg. Johannesburg: Lex Patria.
- GILIOMEER, H. 1981. Afrikanermag: van volksbeweging tot staatsbestel. In: GILIOMEER, H. & ADAM, H. Afrikanermag. Opkoms en toekoms. Stellenbosch: Universiteitsuitgewers, pp. 164-227.
- GILIOMEER, Hermann. 1982. The parting of the ways: South African politics 1976-82. Cape Town: David Philip.
- GILIOMEER, H. & ADAM, H. 1981. Afrikanermag. Opkoms en toekoms. Stellenbosch: Universiteitsuitgewers.
- GORDON, L. & BLIGNAULT, S. (samestellers). 1978. A survey of race relations in South Africa. Johannesburg: South African Institute of Race Relations.
- GROBLER, Hilda. 1986. Ideologie, sensuur en letterkunde. In: BOTHA, Elize & SNYMAN, Henning (reds.). Program en problematiek. Durban: Butterworth, pp. 20-41.
- GROVÉ, A.P. 1957/1978. Die towenaar in die fles. In: GROVÉ, A.P. Fyn net van die woord. Goodwood: Nasou, pp. 90-100.
- GROVÉ, A.P. 1967. Tendense in die hedendaagse Afrikaanse poësie. Standpunte (20)5 Jun.: 12-23.
- GROVÉ, A.P. 1978. Die literatuur en die gemeenskap. In: GROVÉ, A.P. Dagsoom. Kaapstad: Tafelberg, pp. 141-149.
- GROVÉ, A.P. 1980. Inleiding tot die literatuur van Sestig. In: CLOETE, T.T. (red.). Die Afrikaanse literatuur sedert Sestig. Goodwood: Nasou, pp. 1-26.
- HACHTER, W.A. & GIFFARD, C.A. 1984. The press and apartheid. Repression and propaganda in South Africa. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- HORRELL, M. e.a. (samestellers). 1966. A survey of race relations in South Africa 1965. Johannesburg: South African Institute of Race Relations.
- HORRELL, M. e.a. (samestellers). 1968. A survey of race relations in South Africa 1967. Johannesburg: South African Institute of Race Relations.

- HORRELL, M. e.a. (samestellers). 1969. A survey of race relations in South Africa 1976. Johannesburg: South African Institute of Race Relations.
- HORRELL, M. e.a. (samestellers). 1970. A survey of race relations in South Africa 1969. Johannesburg: South African Institute of Race Relations.
- HORRELL, M. e.a. (samestellers). 1976. A survey of race relations in South Africa 1975. Johannesburg: South African Institute of Race Relations.
- HORRELL, M. e.a. (samestellers). 1977. A survey of race relations in South Africa 1976. Johannesburg: South African Institute of Race Relations.
- HUGO, D.J. 1983. Oor die stand van die literêre kritiek. Standpunte 36(5) Okt.: 15-17.
- HUGO, D.J. 1984. Woord en geweld by André Brink. Standpunte 37(3) Jun.: 34-38.
- HUGO, P. & KOTZÉ, H. 1983. Suid-Afrika: Oorlewing in politieke perspektief. Johannesburg: Jonathan Ball.
- HUMAN, Koos. 1984. Etienne Leroux in gesprek met Koos Human by geleentheid van die 25ste bestaansjaar van Human & Rousseau Uitgewers. Tydskrif vir Letterkunde (22)4 Nov.: 52-62.
- INTERNATIONAL COMMISSION OF JURISTS (red.). 1975. The trial of Beyers Naudé. Christian witness and the rule of law. London: Search.
- JOHL, Ronël. 1986. Kritiek in krisis. Vryheid vir die teks. Durban: Butterworth.
- JOUBERT, D. 1974. Met iemand van 'n ander kleur. Beskouings en wetgewing oor ontug. (Brandpunte 6). Kaapstad: Tafelberg.
- KANNEMEYER, J.C. 1983. Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur. Band 2. Pretoria: Academica.
- KANNEMEYER, J.C. 1986. D.J. Opperman. 'n Biografie. Kaapstad: Human & Rousseau.
- KOTZÉ, H.J. & VAN WYK, J.J. 1980. Basiese konsepte in die politiek. Isando: McGraw-Hill.
- KRAUSE, Otto. 1964. Die Burger. Puzzling paradox of rebellious loyalty. News/Check, 13 Maart.
- KRIGE, Uys. 1962. Eluard en die surrealistiese. Kaapstad: HAUM.
- LEROUX, Etienne. 1968. Daardie brief was ook aan my gerig. Kol 1(2) Sept.-Okt.: 2-6.
- LIJPHART, G.C. (Truida). 1978. 'n Hoogs (im)morele boek. In: BRITZ, E.C.; KANNEMEYER, J.C. & PFEIFFER, R.H. (samestellers). Skanse teen die tyd. Kaapstad: Tafelberg, pp. 42-56.

LIJPHART, G.C. 1983. Waarde-oordele oor literêre tekste by Afrikaanse lesers 1963-1974. Ongepubliseerde Ph.D.-proefskrif, UW.

LINDENBERG, Anita. 1975. h Kentering in die Afrikaanse prosa rondom 1960: mite-ontginning en vertelpatrone by Etienne Leroux en Dolf van Niekerk. Ongepubliseerde Ph.D.-proefskrif, UW.

LOGDE, Tom. 1983. Black politics in South Africa since 1945. Johannesburg: Ravan.

LOUW, N.P. van Wyk. 1939. Lojale verset. Kritiese gedagtes oor ons Afrikaanse kultuurstrewe en ons literêre beweging. Kaapstad: Nasionale Pers.

LOUW, N.P. van Wyk. 1958. Liberale nasionalisme. Gedagtes oor die nasionalisme, liberalisme en tradisie vir Suid-Afrikaners met h kulturele nadrup. Kaapstad: Nasionale Pers.

LOUW, N.P. van Wyk. 1961. Vernuwing in die prosa. Kaapstad: Human & Rousseau.

LOUW, N.P. van Wyk. 1964. Inleiding. In: AUCAMP, Hennie e.a. Windroos. Johannesburg: Afrikaanse Pers-Boekhandel, pp. i-x.

LOUW, P. Eric. 1983. The English and Afrikaans press in South Africa: one press or two? Communicatio 9(2): 14-16.

LOUW, P. Eric. 1984. The libertarian theory of the press: how appropriate in the South African context? Communicatio 10(7): 31-37.

LOUW, P. Eric. 1985. 'Consensus journalism': a critique with reference to the dialectical paradigm. Communicatio 11(1): 60-63.

LUDI, Gerard & GROBBELAAR, Blaar. 1966. Die verbasende Bram Fischer. Kaapstad: Nasionale Boekhandel.

MALAN, Charles. 1972. Aspekte van die lewensproblematiek in die Sestigerprosa. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, UOVS.

MALAN, Charles. 1986. André P. Brink en ideologie. Uit die 'ivoren toren' na die strydperk. Standpunte 39(1) Feb.: 12-19.

MALAN, Charles & SMIT, Bartho (reds.). 1985. Skrwyer en gemeenskap. Pretoria: HAUM-Literêr.

MAREE, Johann. 1985. Swart vakbonde: kampvegter vir demokrasie. Die Suid-Afrikaan Somer: 20-22.

MASSYN, Peter John. 1986. Truth and transgression. Stet 3(3 & 4) Feb.: 20-21.

MEIJ, J.C.P. 1983. h Ondersoek na die invloed van wêreldbeskoulike elemente in die prosastrukture voor Sestig. Ongepubliseerde D.Litt.-proefskrif, UP.

- MOODIE, T. Dunbar. 1975. The rise of Afrikanerdom. Power, apartheid and the Afrikaner civil religion. Berkeley: University of California Press.
- MORRIS, M. 1974. Armed conflict in Southern Africa. Cape Town: Jeremy Spence.
- MULLER, C.F.J. (red.). 1971. 500 years. A history of South Africa. Pretoria: Academica.
- NEL, P.G. (red.). 1979. Die kultuurontplooiing van die Afrikaner. Pretoria: HAUM.
- NEL, P.G. (red.). 1981. Afrikanerkultuur. Fondament en vergesig. Silverton: Promedia.
- NIENABER, P.J. 1965. Die Hertzogprys vyftig jaar. Kaapstad: Nasionale Boekhandel.
- NIENABER, P.J. 1968. Die Verwoerdprys vir vaderlandsletterkunde. 'n Ongepubliseerde verslag.
- NIENABER, P.J. (samest.). 1982. Perspektief en profiel. Johannesburg: Perskor.
- OLIVIER, Gerrit. 1983. Aantekeninge oor fiksie, waarheid en Kennis van die aand. Stet 1(4) Aug.: 10-16.
- OLIVIER, Gerrit. 1986. In diens van 'n volk (N.P. van Wyk Louw). Beeld, 11 Junie.
- O'MEARA, D. 1977. The Afrikaner Broederbond 1927-1948. Class vanguard of Afrikaner nationalism. Journal of Southern African Studies, 3: 157-186.
- OPPERMAN, D.J. 1977. Verspreide opstelle. Kaapstad: Human & Rousseau.
- PIENAAR, Schalk. 1979. Getuie van groot tye. Kaapstad: Tafelberg.
- POLLEY, J. (red.). 1973 Verslag van die simposium oor die Sestigters. Kaapstad: Human & Rousseau.
- POTTER, Elaine. 1975. The press as opposition. The political role of South African newspapers. London: Chatto & Windrus.
- PRETORIUS, Réna, 1984. 'Vrees dat die wonderboom sal...val?' In: PRINSLOO, K.P. & VAN RENSBURG, C. Afrikaans: stand, taak, toekoms. Pretoria: HAUM, pp. 59-83.
- PRINSLOO, K.P. & VAN RENSBURG, C. 1984. Afrikaans: stand, taak, toekoms. Pretoria: HAUM.
- RANDALL, P. 1982. Not without honour: a tribute to Beyers Naudé. Johannesburg: Ravan.

- RHOODIE, N.J. 1966. Apartheid en partnership. Kaapstad: Academica.
- RICHARD, Dirk. 1985. Moedswillig die uwe. Johannesburg: Perskor.
- ROBINSON, A. 1971. Aspekte van die poësievernuwing in Afrikaans na 1950. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, PU vir CHO.
- ROELOFSE, J.J. 1985. Kommunikasiekunde (Vlak III, Joernalistiek, Module 1.) Pretoria: Departement van Buitelandse Sake.
- SA AKADEMIE VIR WETENSKAP EN KUNS. 1985. Akademie 75. Pretoria: SA Akademie vir Wetenskap en Kuns.
- SCHOEMAN, B.M. 1974. Vorster se 1000 dae. Kaapstad: Human & Rousseau.
- SCHOLTZ, G.D. 1977. Liberalisme in die perswese. In: DREYER, P.S. Afrikaner-liberalisme. Arcadia: Boekenhout, pp. 53-70.
- SCHOLTZ, H. van der Merwe. 1977. Bitter vinnig leer eerder as verwyte. Rapport, 24 Julie.
- SCHOLTZ, H. van der Merwe. 1983. André P. Brink: Looking on darkness — a novel. Standpunte 36(2) Apr.: 40-46.
- SERFONTEIN, J.H.P. 1970. Die verkrampte aanslag. Kaapstad: Human & Rousseau.
- SERFONTEIN, J.H.P. 1982. Apartheid change and the N.G. Kerk. Emmarentia: Taurus.
- SILVER, Louise. 1979. The statistics of censorship. SALJ 96: 120-126.
- SLABBERT, Van Zyl. 1975. Afrikaner nationalism, white politics and political change in South Africa. In: THOMPSON, L. & BUTLER, J. (reds.). Change in contemporary South Africa. Berkeley: University of California Press, pp. 3-18.
- SLABBERT, Van Zyl. 1985. The last white parliament. Johannesburg: Jonathan Ball.
- SMALL, Adam. 1968. Kol-kol oor vier se gesprek 'n vyfde. Kol 1(2) Sept.-Okt.: 9-13.
- SMIT, Bartho. 1964a. Die krisis van ons werklikheidsbeeld in drama en epiek. Sestiger 1(3) Mei: 44-56.
- SMIT, Bartho. 1964b. Die krisis van ons werklikheidsbeeld in drama en epiek. Sestiger 1(4) Aug.: 60-67.
- SMIT, Bartho. 1964c. Die krisis van ons werklikheidsbeeld in drama en epiek. Sestiger 2(1) Nov.: 54-63.
- SMIT, Bartho. 1965. Die krisis van ons werklikheidsbeeld in drama en epiek. Sestiger 2(2) Feb.: 55-66.
- SMIT, Bartho. 1968. André Brink tussen sestig en sewentig. Kol 1(1) Aug.: 5-8.

- SMIT, Bartho. 1974. Losgoed. Johannesburg: Perskor.
- SMITH, Julian F. 1985. Die Hertzogprys anders as alle ander pryse heilig. Stet 3(2) Jun: 26-28.
- SMITH, Julian F.; VAN GENSEN, Alwyn & WILLEMSE, Hein (reds.). 1985. Swart Afrikaanse skrywers. Verslag van 'n simposium gehou by die Universiteit van Wes-Kaapland, Belville op 26-27 April 1985. Bellville: UWK.
- SNYMAN, N.J. 1969. Misvattinge oor die literatuur in Afrikaans soos weerspieël in vier polemieke — 'n historiese oorsig. Ongepubliseerde M.A., UP.
- SPANGENBERG, D.F. 1973. Die nie-metriese vers in Afrikaans. Ongepubliseerde D.Litt.-proefskrif, US.
- STEENBERG, D.H. 1972. Sestigigerproblematiek. Aanleiding tot 'n Christelike literatuurbeskouing en kritiek. D.Litt., PU vir CHO.
- STEENBERG, D.H. 1975. Sestigigerproblematiek. Aanleiding tot 'n Christelike literatuurbeskouing en kritiek. Potchefstroom: Pro Rege.
- STEENBERG, D.H. 1977. Rondom Sestig. Perspektiewe op die nuwer Afrikaanse prosa. Pretoria: HAUM.
- STERLING, C. 1981. The terror network — the secret war of international terrorism. London: Weidenfeld and Nicolson.
- STEYN, J.C. 1973. Nasionalisme en patriotisme: is daar 'n verskil? Buurman 4(2) Des.: 4-7, 12.
- STEYN, J.C. 1974a. Kan Afrikaans en die Afrikaner verdwyn? Buurman 4(3) Maart: 4-8.
- STEYN, J.C. 1974b. Brief. Buurman 4(4) Jun.:35.
- STEYN, J.C. 1980. Tuiste in eie taal. Die behoud en bestaan van Afrikaans. Kaapstad: Tafelberg.
- STEYN, M.J. 1981. Verslag van die Kommissie van Onderzoek na die Massamedia. Vol. 1-3. Pretoria: Staatsdrukker.
- STRYDOM, L. 1965. Rivonia unmasked! Johannesburg: Voortrekkerpers.
- THOMPSON, Leonard & BUTLER, Jeffrey (reds.). 1975. Change in contemporary South Africa. Berkeley: University of California Press.
- TOMASELLI, Kenyan & TOMASELLI, Ruth. 1981. Ideology/culture/hegemony and mass media in South Africa: a literature study. Critical arts 2(2): 1-26.
- TREURNICHT, A.P. 1975. Credo van 'n Afrikaner. Kaapstad: Tafelberg.
- VAN DER MERWE, P.P. 1983. Leser, letterkunde en sensuur. In: MALAN, Charles (red.). Letterkunde en leser. Durban: Butterworth, pp. 153-170.

VAN DER VYVER, Johan. 1983. General aspects of the South African censorship. In: COGGIN, Theo (red.). Censorship. Johannesburg: South African Institute of Race Relations. pp. 9-36.

VAN JAARSVELD, F.A. 1971. Van Van Riebeeck tot Verwoerd. 1652-1966. Johannesburg: Voortrekkerpers.

VAN JAARSVELD, F.A. 1975. Van Van Riebeeck tot Vorster. 1652-1974. Johannesburg: Perskor.

VAN JAARSVELD, F.A. 1978. Omsingelde Afrikanerdom. Opstelle oor die toestand van ons tyd. Pretoria: HAUM.

VAN JAARSVELD, F.A. 1981. Wie en wat is die Afrikaner? Kaapstad: Tafelberg.

VAN JAARSVELD, F.A. 1982. Van Van Riebeeck tot P.W. Botha. 1962-. Johannesburg: Perskor.

VAN RENSBURG, F.I.J. 1985. Die primaat van die teks. Ongepubliseerde referaat tydens 'n ALV-dagseminaar oor literatuurbeskouings.

VAN SCHOOR, A.M. 1979. Notes from my diary. Pretoria: Makro.

VAN VUUREN, D.J. & KRIEK, D.J. (reds.). 1983. Political alternatives for Southern Africa. Durban: Butterworth.

VILJOEN, G. van N. 1978. Ideaal en werklikheid. Rekenskap deur 'n Afrikaner I. Kaapstad: Tafelberg.

VILJOEN, G. van N. 1979. Vernuwing en voortgang. Rekenskap deur 'n Afrikaner II. Kaapstad: Tafelberg.

VILLA-VICENCIO, Charles & DE GRUCHY, John W. (reds.). 1985. Resistance and hope. South African essays in honour of Beyers Naudé. Cape Town: David Philip.

VOLKSKONGRES OOR KOMMUNISME. 1964. Pretoria: Volkskongres oor Kommunisme.

VORSTER, P.J. 1984. Terrorisme en die pers: 'n oorsig. RAU: Sentrum vir die Onderzoek na Revolusionêre Bedrywighede.

WATSON, Stephen. 1983. The fate of liberalism in South Africa. In: RIEMEN-SCHNEIDER, Dieter. The history and historiography of Commonwealth literature. Tübingen: Gunter Narr, pp. 118-133.

WHITE, L. & COUZENS, T. (reds.). 1984. Literature and society in South Africa. Cape Town: Mashew Miller Longman.

WEIDEMAN, G.H. (George). 1982. 'n Onderzoek na aspekte van die verhouding tussen 'betrokkenheid' en 'universaliteit' in die literatuur. Ongepubliseerde Ph.D.-proefskrif, RU.

WEIDEMAN, George. 1986. Literatuur en ideologie. In: BOTHA, Elize & SNYMAN, Henning (reds.). Program en problematiek. Durban: Butterworth, pp. 11-19.

WILKINS, Ivor & STRYDOM, Hans. 1978. The Super-Afrikaners. Johannesburg: Jonathan Ball.

WILLEMSE, Hein. 1984. Poësie se nie-hegemoniese vorm. In: MALAN, Charles & SMIT, Bartho (reds.). Skrywer en gemeenskap. Pretoria: HAUM-Literêr: pp. 227-230.

C. GESKRIFTE OOR BREYTENBACH

ANONIEM. 1968. Roman van Breyten sal lig nie sien nie. Die Beeld, 16 Junie.

ANONIEM, 1975. Sielkundige ontleed sy selfportret. Breyten, die magtelose slagoffer van sy eie woelinge. Die Vaderland, 1 Desember.

BARNARD, Chris. 1977. Breyten 1. Ek ontdek 'n digter — en 'n hartseer. Huisgenoot, 29 Julie.

BARNARD, Chris. 1977. Breyten 2. Hy trou met Yolande en sy 'politiek' begin. Huisgenoot, 5 Augustus.

BARNARD, Chris. 1977. Breyten 3. Die bom bars oor Yolande se visum. Huisgenoot, 12 Augustus.

BARNARD, Chris. 1977. Breyten (slot). In Swaziland — en in die tronk. Huisgenoot, 19 Augustus.

BEKKER, Pirow. 1969. Die 'ek' in die voorstellingsgedig aan Breyten Breytenbach. Standpunte 23(2) Des.: 36-40.

BRINK, André P. 1967. Blomme vir Boeddha. Standpunte 23(2) Okt.: 44-56.

BRINK, André P. 1968a. Om te vlieg se vlerke is geknip. Standpunte 21(5) Jun.: 59.

BRINK, André P. 1968b. Oor Om te vlieg. Standpunte 22(2) Des.: 62.

BRINK, André P. 1971 (1973). Die poësie van Breyten Breytenbach. Blokboek 15. Pretoria: Academica.

BRINK, André P. 1972. Breyten Breytenbach: sestiger malgré lui. Raster 6(2): 142-149.

BRINK, André P. 1976. The Breytenbach file. The New Review 3(25) Apr.: 3-8.

BRINK, André P. 1977. Gêen morele oplossing in geweld, sê Brink. Die Burger, 18 Februarie.

BRINK, André P. 1980a. De nuwe Afrikaanse poëzie. Raster 15: 33-46.

BRINK, André P. 1980b. Die vreemde bekende. In: COETZEE, A.J. e.a. Woorde teen die wolke. Emmarentia: Taurus, pp. 1-28.

CILLIERS, E. 1972. Beïnvloeding van die poësie met besondere verwysing na die digwerk van Van Wyk Louw, Breytenbach en Botes. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, UOVS.

CLOETE, T.T. 1980. Die kort en heel vorm van Breytenbach se 'Die boenk'. Standpunte 33(2) Apr. 47-54.

COETZEE, A.J. (Ampie). 1968. 'n Ander 'Ars poetica'? Kol 1(2) Sept.-Okt.: 22-24.

COETZEE, A.J. 1975. S6 het Breyten vir homself sy mensheid bewys. Rapport, 7 Desember.

COETZEE, A.J. 1977. Inleiding. In: COETZEE, A.J. (samest.). Blomskryf. (Uit die gedigte van Breyten Breytenbach en Jan Blom). Emmarentia: Taurus, pp. i-x.

COETZEE, A.J. e.a. 1980. Woorde teen die wolke. Vir Breyten. Emmarentia: Johannesburg.

COETZEE, J.H. 1976. Die 'geval': Breyten Breytenbach. Woord en daad 16(160) Jan.: 13.

CONRADIE, P.J.J. 1981. 'n Ondersoek na die tydruimtelike aspek in 'Voetskrif' van Breyten Breytenbach. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, UK.

COPE, Jack. 1982. Look he is harmless. In: COPE, Jack. The adversary within: dissident writers in Afrikaans. Cape Town: David Philip.

DE HAAN, M.L. 1975. 'n Ondersoek na die spel met die idioom, vaste uitdrukkings en sekere 'aanhalings' in die poësie van Breyten Breytenbach. Ongepubliseerde verslag, UK.

DE KLERK, L.M. 1975. Poësie, prosa en mengvorme met 'n aantekening oor Breyten Breytenbach. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, US.

DE KLERK, W.A. 1973. Breyten Breytenbach. The writer as politician. New Nation 6(9) Apr.: i-ii.

DE VILLIERS, I.L. 1973. Kerk en ontkerkte 'avant garde' intellektueel. Die Kerkbode, 7 Maart.

DE VILLIERS, Riaan. 1986. Breyten keer terug. Die Suid-Afrikaan (6) Winter: 9-10.

DE VRIES, Abraham H. 1968. Debunking? Standpunte 22(1) Okt.: 47-52.

DE VRIES, Abraham H. 1977. Vergunning aan Breyten sal geen presedent skep nie. Die Burger, 2 Februarie.

DE VRIES, Abraham H. 1977. Dit gaan nie oor koei nie, maar oor die melk. Die Burger, 19 Februarie.

DREYER, Peter. 1980. Breyten and the price of illusions. In: DREYER, Peter. Martyrs and fanatics. London: Secher & Warburg, pp. 15-61.

- FERREIRA, J. 1982. Die terugkerende simbool in die poësie van Breyten Breytenbach. M.A., UP.
- FERREIRA, J. 1985. Breyten: die simbool daar. Kaapstad: Saayman & Weber.
- GALLOWAY, Francis. 1976. Die sinestetiese beeld in die poësie van Breyten Breytenbach. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, UOVS.
- GROVÉ, A.P. 1968a. 'n Vraag of twee (oor Om te vlieg). Standpunte 21(5) Jun.: 60.
- GROVÉ, A.P. 1968b. Oor Om te vlieg. Standpunte 22(2) Des.: 62.
- GROVÉ, A.P. en CLOETE, T.T. 1974. Maar hoe lyk sy politiek! sê hulle. Rapport, 28 April.
- GRUNDLINGH, Albert. 1985. Op soek na die ware verraaiers. Die Suid-Afrikaan (3) Herfs: 33-34.
- KANNEMEYER, J.C. 1968. 'n Vraag (oor Om te vlieg). Standpunte 22(1) Okt.: 59.
- KAPTEIN, Aat. 1977. Ja vir skryf in tronk; nee vir publiseer. Die Burger, 27 Januarie.
- KAPTEIN, Aat. 1977. Kunstenaar geen heilige koei nie. Die Burger, 10 Februarie.
- KAPTEIN, Aat. 1977. Breyten se gawes wis nie sy dade uit nie. Die Burger, 11 Februarie.
- KAPTEIN, Aat. 1977. S6 word dit moeiliker om Breyten te help. Die Burger, 25 Februarie.
- LAZARUS, Neil. 1986. Longing, radicalism, sentimentality. Reflections on Breyten Breytenbach's A season in Paradise. In: Journal of Southern African Studies 12(2) Apr.: 158-182.
- LIJPHART, G.C. (Truida). 1985. Fascistiese pampoene of koue pampoene. Stet 3(1) Feb.: 4-9.
- LINDENBERG, Ernst. 1974. Breyten is my man! Rapport, 28 April.
- LOADER, J.A. 1976. Teologiese kritiek op dr. Koot. Rapport, 11 April.
- LOMBARD, M. 1983. Vervanging as aanverwante verskynsel in die werk van Breyten Breytenbach. Ongepubliseerde D.Litt., PU. vir CHO.
- LOUW, P.P. 1973. Sestigters: a post-mortem. Bolt 9 Okt.: 19-35.
- MARAIS, Jaap. 1976. Linkses meet met dubbel maat oor Breytenbach. Die Afrikaner, 16 Januarie.
- MILES, John. 1968. Op soek na literêre kriteria. Kol 1(2) Sept.-Okt.: 20-22.
- MULDER, C.P. 1975. Redes vir die verbod op Skryt. Die Burger, 4 Desember.

- OLIVIER, Gerrit. 1986. Haat en liefde. De Kat 1(11) Jun.: 126-127.
- OLIVIER, S.P. 1973. Aspekte van ballingskap en vaderland in die poësie van Breyten Breytenbach. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, US.
- OPPERMAN, D.J. 1977. Oor die Breytenbach-saak. Rapport, 17 Julie.
- ROODT, P.H. 1977. Die ek-spreker in 'Die ysterkoei moet sweet' van Breyten Breytenbach. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, UP.
- SCHOLTZ, J. du P. 1973. Breyten van buite en van binne. Die Burger, 17 Oktober.
- SCHOLTZ, J. du P. 1973. Verhaal van afspraak in Parys. Die Burger, 18 Oktober.
- SCHOLTZ, J. du P. 1979. Breyten van buite en van binne. In: SCHOLTZ, J. du P. Oor skilders en skrywers. Kaapstad: Tafelberg, pp. 23-27.
- STANDER, H.L. 1974. h Verkenning van die surrealisme en Zen-Boeddhisme in 'Die ysterkoei moet sweet' van Breyten Breytenbach. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, PU vir CHO.
- VAN DER MERWE, A. 1975. Paradoks as poësie: h ondersoek na enkele aspekte van die poësie van Breyten Breytenbach. Ongepubliseerde Ph.D.-proefskrif, RU.
- VAN DER MERWE, Anneri en VAN DIS, Adriaan. 1980. Om te vlieg en Om te vlieg. In: COETZEE, A.J. e.a. Woorde teen die wolke. Emmarentia: Taurus, pp. 56-106.
- VAN RENSBURG, F.I.J. 1976. Hoofsake, bysake en geen sake. Rapport, 28 Maart.
- VAN RENSBURG, F.I.J. 1977. Oor die Breytenbach-saak. Rapport, 17 Julie.
- VAN RENSBURG, F.I.J. 1977. Literêre 'Afrikaners' in rug gesteek. Beeld, 18 Julie.
- VAN ROOYEN, L.A. 1982. Die lewe-dood spanning in die poësie van Breyten Breytenbach se 'Die huis van die dove' en enkele voorbeelde hiervan in latere werke soos 'Met ander woorde' en 'Skryt'. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, UP.
- VAN WYK, Andries. 1986. Breytenbachs: Die verhaal van twee broers. Huisgenoot, 25 Junie.
- VENTER, Frans. 1977. Straf die man, maar laat die digter publiseer. Die Burger, 1 Februarie.
- VENTER, Frans. 1977. Venter wil een sokie oor Breytenbach reg stel. Die Burger, 22 Februarie.
- VERSTER, J.R. 1969. Taal en beeld in die poësie van Breyten Breytenbach. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, UOVS.
- VILJOEN, H.M. 1975. Die anormalisering in die poësie van Breyten Breytenbach. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, UP.

- VIVIERS, Jack. 1978. Breyten. 'n Verslag oor Breyten Breytenbach. Kaapstad: Tafelberg.
- VORSTER, E. 1973. Aspekte van ontbinding in die poësie van Breyten Breytenbach. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, UN (P).
- VORSTER, J.D. 1976. Oor Breyten-verse en feite. Rapport, 21 Maart.
- WALT, Vivienne. 1985. Elbow room in hell. Village voice xxx(14), Apr.: 41.
- WELZ, Martin. 1977. Breyten en die bewaarder. Johannesburg: McGraw-Hill.
- WINTERBACH, I.G. 1974. 'n Onderzoek na enkele struktuur-aspekte van 'Om te vlieg' van Breyten Breytenbach. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, US.

D. DIE VROEGSTE RESEPSIES VAN BREYTENBACH-BUNDELS DEUR INGELIGTE LESERS
(VANAF YSTERKOEI TOT VOETSKRIF)

Die ysterkoei moet sweet.

- ANTONISSEN, Rob. 1965. Genadelose deernis. Standpunte 18(4) Apr.: 59-61.
- BRINK, André P. 1965. Periskoop: Breyten Breytenbach. Kriterium 3(1) Apr.: 12-14.
- CLOETE, T.T. 1965. Poësie van ontbinding. Die Huisgenoot, 23 Julie.
- KROMHOUT, Jan. 1965. Nuwe digbundel geskoei op oorsese modekuns. Die Transvaler, 4 Januarie.
- LOUW, N.P. van Wyk. 1965. Oor Breytenbach en die APB-prys vir 1964. Kriterium 3(1) Apr.: 1-3.
- LOUW, W.E.G. 1965. Met hierdie bundel is Sestig nou voldoende feit. Die Burger, 26 Februarie.
- OPPERMAN, D.J. 1965. Oor Breytenbach en die APB-prys. Kriterium 3(1) Apr.: 3.
- SCHUTTE, R. 1965. Afrikaanse poësie hou tred met ontwikkeling. Die Vaderland, 5 Februarie.
- VAN HEERDEN, Ernst. 1964. Jong digter se eersteling maak oorstelpende indruk. Dagbreek en Sondagnuus, 20 Desember.
- VAN RENSBURG, F.I.J. 1965. Sommige sal lag, ander sal hulle bloedig vererg. Die Volksblad, 21 Januarie.
- VAN RENSBURG, F.I.J. 1965. Oor Breytenbach en die APB-prys. Kriterium 3(1) Apr.: 3-4.

Katastrofes

- ANTONISSEN, Rob. 1965. Genadelose deernis. Standpunte 18(4) Apr.: 57-59.
- BRINK, André P. 1965. Periskoop: Breyten Breytenbach. Kriterium 3(1) Apr.: 12-14.
- LOUW, W.E.G. 1965. Breytenbach se prosa geval beslis minder as sy poësie. Die Burger, 9 April.
- STEYN, J.L. 1964. Natuurlike talent kenmerk van Katastrofes. Die Vaderland, 18 Desember.
- VAN ZYL, A. 1964. Ongewone verhale oor menslike korrupsie. Die Volksblad, 16 Desember.

Die huis van die dowe

- BRINK, André P. 1967. Verbeeldingsvlug. Standpunte 21(2) Des.: 44-51.
- BRINK, André P. 1967. Blomme vir Boeddha. Standpunte 21(1) Okt.: 44-56.
- BARNARD, Chris. 1967. Breyten kan onnutsig wees. Beeld, 8 Oktober.
- JOUBERT, Elsa. 1968. Die huis van die dowe. Sarie Marais, 28 Februarie.
- LINDENBERG, Ernst. 1967. Body and soul. The Cape Argus, 5 Oktober.
- LINDENBERG, Ernst. 1967. Die huis van die dowe. Standpunte 21(2) Des.: 57-61.
- RAIDT, Edith. 1968. Die belangrikste bundel verse sedert Tristia. Die Burger, 1 Januarie.
- VAN RENSBURG, F.I.J. 1967. Van Breyten Breytenbach se mooiste gedigte. Die Volksblad, 2 November.

Kouevuur

- ANTONISSEN, Rob. 1969. Verreweg belangrikste nuwe digter van dekade. Die Burger, 27 Desember.
- CLOETE, T.T. 1970. Bespreking van Kouevuur. Standpunte 23(4) Apr.: 38-43.
- CLOETE, T.T. 1970. Bespreking van Kouevuur. Tydskrif vir Geesteswetenskappe 10(4) Des.: 374-376.
- ESTERHUYSE, Frans. 1970. Prize-winner. Argus, 17 April.
- KATZEW, Henry. 1970. Afrikanerdom's conflicting forces. Die Beeld, 18 Januarie.

- KROMHOUT, Jan. 1970. Melancholy and gangrene. The Star, 8 Januarie.
- NEPGEN, Rosa. 1970. 'n Bespreking van Kouevuur. Die Huisgenoot, 27 Maart.
- PLEKKER, Freda. 1970. Kouevuur is 'n vermoënis eerder as 'n genot. Die Vaderland, 27 Februarie.
- VAN RENSBURG, F.I.J. 1970. Breyten verras aangenaam. Die Volksblad, 19 Februarie.
- VAN RENSBURG, F.I.J. 1970. Van mooiste verse in Afrikaans. Die Beeld, 1 Maart.

Oorblyfsels

- BRINK, André P. 1970. Breyten se nuwe bommetjie. Beeld, 28 Junie.
- CLOETE, T.T. 1971. Bespreking van Oorblyfsels. Tydskrif vir Geesteswetenskappe 11(3) Sept.: 214-215.

Lotus

- CLOETE, T.T. 1971. 'n Bespreking van Lotus. Tydskrif vir Geesteswetenskappe 11(3) Sept.: 204-214.
- KROMHOUT, Jan. 1971. Poets and prizes. The Star, 17 Maart.
- VAN RENSBURG, F.I.J. 1971. Breyten se Lotus besing. Die Volksblad, 3 April.
- VAN RENSBURG, Tina. 1970. Breyten maak lente in ons poësie. Die Beeld, 1 November.
- VERSTER, J.R. 1971. Veelsydige belewenis van liefde in Lotus. Die Volksblad, 22 Julie.

Om te vlieg

- BARNARD, Chris. 1972. 'n Wêreld van verval en ontbinding. Die Burger, 13 April.
- BRINK, André P. 1967. Verbeeldingsvlug. Standpunte 21(2) Des.: 44-51.
- BRINK, André P. 1971. Om te vlieg is 'n wind van verandering. Rapport, 12 Desember.
- M.J.M. 1972. Raaiselagtig, maar virtuoos. Die Volksblad, 12 April.
- VAN DER WALT, P.D. 1968. Polshoogte: prosa 1968. Standpunte 21(5) Jun.: 7-14.

Skryt

BRINK, André P. 1973. Bespreking van Skryt. In: BRINK, André P. Die poësie van Breyten Breytenbach. Blokboek 15. Pretoria: Academica, pp. 37-39.

CLOETE, T.T. 1973. Nuwe digbundels. Tydskrif vir Geesteswetenskappe 13(4) Des.: 370-374.

COETZEE, A.J. 1974. Oor Skryt. Rapport, 24 Februarie.

HART, E.A. 1972. New collection. Argus, 6 Desember.

VAN ZYL, Ia. 1974. Breyten Breytenbach bly 'n digter. Die Suidwester, 6 Mei.

Met ander woorde vrugte van die droom van stilte

BRINK, André P. 1973. Bespreking van Met ander woorde. In: BRINK, André P. Die poësie van Breyten Breytenbach. Blokboek 15. Pretoria: Academica, pp. 40-43.

CLOETE, T.T. 1974. Nuwe digbundels. Tydskrif vir Geesteswetenskappe 14(2) Jun.: 137-139.

COETZEE, A.J. 1973. Nuwe digbundel van Breyten — anoniem. Oggendblad, 5 Februarie.

COETZEE, A.J. 1973. Nog 'n opwindende konfrontasie met woordmeesterskap soos min. Die Burger, 8 Februarie.

GEYSER, Hennie. 1973. Nothing more to say? The Argus, 4 Julie.

MALAN, C.W. 1973. Breyten behou unieke atmosfeer. Die Volksblad, 9 Augustus.

'n Seisoen in die Paradys

BRINK, André P. 1977. Breyten se Seisoen triomfantelik — 'n plesier vir vakman en gewone leser. Rapport, 23 Januarie.

DE VRIES, Abraham H. 1977. Breyten Breytenbach se 'hartseer lofsang'. Die Burger, 6 Januarie.

GROBLER, Hilda. 1977. Breyten 'dink verder in die donker'. Hoofstad, 18 Februarie.

H.W. 1976. Breyten se Paradys in prosa-paradys. Die Vaderland, 9 Desember.

KROMHOUT, Jan. 1977. Breyten started it off. The Star, 26 Januarie.

OLIVIER, Fanie. 1977. Seisoen in die Paradys oop vir almal. Oggendblad, 31 Maart.

- SPANGENBERG, D.F. 1977. Bespreking van Seisoen. Tydskrif vir Letterkunde 15(1) Feb.:66-69.
- STEENBERG, D. 1978. Bespreking van Seisoen. Woord en daad 18(186) Feb.: 15-16.
- VAN DER WALT, P.D. 1977. 'n Leesavontuur saam met Breyten. Die Transvaler, 29 Januarie.
- VAN ZYL, Anna. 1977. Breyten fassineer en irriteer tegelyk. Die Volksblad, 23 Februarie.

Voetskrif

- BRINK, André P. 1976. Bespreking van Voetskrif. Rapport, 21 Maart.
- CLOETE, T.T. 1977. Bespreking van Voetskrif. Tydskrif vir Letterkunde 15(1) Feb.:61-63.
- CLOETE, T.T. 1977. Bespreking van Voetskrif. Tydskrif vir Geesteswetenskappe 17(2) Jun.:157-160.
- DE VRIES, Abraham H. 1976. Breyten in tronk is goed. Die Burger, 18 Maart.
- JOHL, Johann. 1976. Breyten weer op peil. Die Volksblad, 29 April.
- KLOPPERS, Hester. 1976. Breyten weer verbysterend. Die Vaderland, 29 April.
- OLIVIER, Gerrit. 1976. 'n Verkenning van die eie psige. Beeld, 5 April.
- TOERIEN, Barend J. 1977. Bespreking van Voetskrif. World Literature Today 51(2):322.
- VAN DER MERWE, Anneri. 1976. Breytenbachs jongste bundel Voetskrif. Zuid Afrika 53(4) Apr.:59.
- VAN DER MERWE, Anneri. 1976. Breyten se Voetskrif 'n 'afgrond en voetpad'. Oggendblad, 27 Mei.
- VAN DER MERWE, P.P. 1976. Breytenverse vanuit die niet in die sel. Hoofstad, 18 Junie.
- VAN DER WALT, P.D. 1976. Breyten wil dinge nuut sien in verse. Die Transvaler, 3 April.
- VAN RENSBURG, F.I.J. 1976. Verse uit die tronk. Die Volksblad, 24 November.

E. BREYTENBACH-BUNDELS

- BREYTENBACH, Breyten. 1964a. Die ysterkoei moet sweet. Johannesburg: Afrikaanse Pers-Boekhandel.
- BREYTENBACH, Breyten. 1964b. Katastrofes. Johannesburg: Afrikaanse Pers-Boekhandel.
- BREYTENBACH, Breyten. 1967. Die huis van die dowe. Kaapstad: Human & Rousseau.
- BREYTENBACH, Breyten. 1969. Kouevuur. Kaapstad: Buren.
- BREYTENBACH, Breyten. 1970. Oorblyfsels uit die pelgrim se verse na 'n tydelike. Kaapstad: Buren.
- BREYTENBACH, Breyten. (pseud. Jan Blom). 1970. Lotus. Kaapstad: Buren.
- BREYTENBACH, Breyten. 1971. Om te vlieg. 'n Opstel in vyf ledemate en 'n ode. Kaapstad: Buren.
- BREYTENBACH, Breyten. 1972. Skryt: Om 'n sinkende skip blou te verf. Poetry International Serie. Amsterdam: Meulenhof.
- BREYTENBACH, Breyten. 1973. Met ander woorde vrugte van die droom van stilte. Kaapstad: Buren.
- BREYTENBACH, Breyten. 1976a. Voetskrif. Johannesburg: Perskor.
- BREYTENBACH, Breyten. 1976b. 'n Seisoen in die Paradys. Johannesburg: Perskor.
- BREYTENBACH, Breyten. 1977. Blomskyf. (Uit die gedigte van Breyten Breytenbach en Jan Blom.) Emmarentia: Taurus.
- BREYTENBACH, Breyten. 1980. Die miernes swel op ja die fox-terrier kry 'n weekend en ander byna vergete katastrofes en fragmente uit 'n ou manuskrip van Breyten Breytenbach. Emmarentia: Taurus.
- BREYTENBACH, Breyten. 1983a. Mouiroir (bespieëlende notas van 'n roman). Emmarentia: Taurus.
- BREYTENBACH, Breyten. 1983b. Eklips. Die derde bundel van 'die ongedanste dans'. Emmarentia: Taurus.
- BREYTENBACH, Breyten. 1984a. ('yk'). Die vierde bundel van 'die ongedanste dans'. Emmarentia: Taurus.
- BREYTENBACH, Breyten. 1984b. Buffalo Bill. Die tweede bundel van 'die ongedanste dans'. Emmarentia: Taurus.
- BREYTENBACH, Breyten. 1984c. The true confessions of an albino terrorist. Emmarentia: Taurus.

BREYTENBACH, Breyten. 1985. Lewendood. Die eerste bundel van 'die ongedanste dans'. Emmarentia: Taurus.

F. NIE-SKEPPENDE TEKSTE EN UITSPRAKE DEUR BREYTEN BREYTENBACH — 'N SELEKSIE

BREYTENBACH, Breyten. 1963. Brief aan André P. Brink. In: BRINK, André. 1976. The Breytenbach file. The New Review 3(25): 4.

BREYTENBACH, Breyten. 1964. Die swart kaart. Sestiger 2(1) Nov.: 6-13.

BREYTENBACH, Breyten. 1967a. In Afrikaans sal ek leef en treur. Die Burger, 16 Februarie.

BREYTENBACH, Breyten. 1967b. The fettered spirit. The effects of apartheid on culture. Unesco Courier, Maart: 27-29.

BREYTENBACH, Breyten. 1967c. De getekende geest. In: BREYTENBACH, Breyten. 1986. De andere kant van de vrijheid. Amsterdam: Van Gennep, pp. 46-50.

BREYTENBACH, Breyten. 1967d. SA behoort aan die Sestigters, sê Breyten. Die Vaderland, 23 Junie.

BREYTENBACH, Breyten. 1968a. Culturele interactie. In: BREYTENBACH, Breyten. 1986. De andere kant van de vrijheid. Amsterdam: Van Gennep, pp. 51-56.

BREYTENBACH, Breyten. 1968b. Klad, teiken of skimmelvlek? Kol 1(1) Aug.: 8-13.

1968c. BREYTENBACH vra ANC se steun om Afrikaans te red. Die Transvaler, 7 Oktober.

1968d. BREYTENBACH sê Republiek is polisiestaat. Dagbreek en Sondagnuus, 8 Oktober.

1968e. BREYTEN Breytenbach. (h Onderhoud.) Vrij Nederland, 9 November.

1968f. BREYTEN Breytenbach — dichter, essayist, schilder, vechter teen apartheid. (h Onderhoud.) De Volkskrant, 16 November.

1968g. BREYTENBACH oor homself en Suid-Afrika. Witmense sal bruin moet word. Die Burger, 19 November.

BREYTENBACH, Breyten. 1969. arse poetica: h monoloog deur h anus. In: BREYTENBACH, Breyten. 1980. Die miernes swel op ja die fox-terrier kry h weekend en ander byna vergete katastrofes en fragmente uit h ou manuskrip van Breyten Breytenbach. Emmarentia: Taurus, pp. 111-117.

BREYTENBACH, Breyten. 1970. Breyten bepleit revolusie openlik in Suid-Afrika. Die Volksblad, 23 April.

BREYTENBACH, Breyten. 1971a. Brief aan Koos Human, Leon Rousseau en D.J. Opperman. Stet 3(2), Jun. 1985: 31-33.

- BREYTENBACH, Breyten. 1971b. De kultuur van de aasgier. In: BREYTENBACH, Breyten. 1986. De anderkant van de vryheid. Amsterdam: Van Gennep, pp. 61-71.
- BREYTENBACH, Breyten. 1971c. De skrywer en sy publiek, of het kolonialisme en sy maskers. In: BREYTENBACH, Breyten. 1986. De andere kant van die vryheid. Amsterdam: Van Gennep, pp. 72-76.
- BREYTENBACH, Breyten. 1972a. Humanistiese intellektuele is die apologete van die blankedom. Deurbraak Feb.: 17-18.
- BREYTENBACH, Breyten. 1972b. Poësie als vorm van verzet. NRC Handelsblad, 16 Junie.
- 1972c. EEN dichter in ballingschap. (n Onderhoud.) De Volkskrant, 20 Junie.
- BREYTENBACH, Breyten. 1972d. Breyten praat oor sy kwaai nuwe bundel. Rapport, 24 September.
- BREYTENBACH, Breyten. 1972e. Aantekeninge uit een politieke discussienota: enige elemente van een revolusie-strategie voor Zuid-Afrika. In: BREYTENBACH, Breyten. 1986. De andere kant van die vryheid. Amsterdam: Van Gennep, pp. 77-81.
- BREYTENBACH, Breyten. 1972f. Losse opmerkinge oor vryheid en ballingschap. In: BREYTENBACH, Breyten. 1986. De andere kant van die vryheid. Amsterdam: Van Gennep, pp. 82-88.
- BREYTENBACH, Breyten. 1973a. n Blik van buite. Universiteit van Kaapstad: Departement van Buitemuurse Studies.
- BREYTENBACH, Breyten. 1973b. Gesprek met Panus oor Somerskooltoespraak. In: BREYTENBACH, Breyten. 1976. n Seisoen in die Paradys. Johannesburg: Perskor, pp. 129-146.
- BREYTENBACH, Breyten. 1973c. Breyten sê wat hy wou sê. Die Burger, 14 Maart.
- BREYTENBACH, Breyten. 1973d. n Toe gesprek. Deurbraak Jun.: 1-4 en 13.
- 1974a. IN gesprek met Willem M. Roggeman. De Vlaamse Gids Jun.: 10-31.
- BREYTENBACH, Breyten. 1974b. Strijd en literatuur in Zuid-Afrika. In: BREYTENBACH, Breyten. 1986. De andere kant van die vryheid. Amsterdam: Van Gennep, pp. 89-97.
- 1975a. LITTERAIRE uitzendinge — het program voor Adrian von Dis. Babel / schrift, 1 Mei: 7-30.
- BREYTENBACH, Breyten. 1975b. Pleidooi tydens eerste hofsaak. In: VIVIERS, Jack. 1978. Breyten. n Verslag oor Breyten Breytenbach. Kaapstad: Tafelberg. pp. 54-60.

- BREYTENBACH, Breyten. 1977. Pleidooi tydens tweede hofspraak. In: VIVIERS, Jack. 1978. Breyten: 'n Verslag oor Breyten Breytenbach. Kaapstad, Tafelberg, pp. 172-176.
1982. ZUID-AFRIKA: op het achtergrond altijd het gezang van terdoodveroordeelden als het ruizen van de zee... (‘n Onderhoud). NRC Handelsblad, 11 Desember.
- 1983a. BREYTEN praat. (‘n Onderhoud.) Stet 1(2) Feb: 7-9.
- BREYTENBACH, Breyten. 1983b. De schrywer en zijn verantwoordelijkheid. In: BREYTENBACH, Breyten. 1986. De andere kant van de vrijheid. Amsterdam: Van Gennepp, pp. 112-123.
- BREYTENBACH, Breyten. 1983c. Reeks briewe in die rubriek 'Intussen, stroomop...'. Rapport. (Enkeles is ook opgeneem in BREYTENBACH, Breyten. 1986. De andere kant van de vrijheid. Amsterdam: Van Gennepp, pp. 124-127; 129-134; 138-144; 145-150; 151-155).
- BREYTENBACH, Breyten. 1984a. The true confessions of an albino terrorist. Emmarentiai Taurus.
- BREYTENBACH, Breyten. 1984b. Aarzelende oewegings inzake de vrijheid van het woord en de verantwoordelijkheid van die skrywer. In: BREYTENBACH, Breyten. 1986. De andere kant van de vrijheid. Amsterdam: Van Gennepp, pp. 165-170.
- BREYTENBACH, Breyten. 1984c. By die toekening van die Hertzogprys. Die Vaderland, 7 Mei.
- BREYTENBACH, Breyten. 1984d. Dode-sprinkkaangeruchten en taal als toevallige gedagtes van kamelen. In: BREYTENBACH, Breyten. 1986. De andere kant van de vrijheid. Amsterdam: Van Gennepp, pp. 174-181.
- BREYTENBACH, Breyten. 1984e. Een beoordeling van die huidige toestand in Zuid-Afrika, herfst 1984. In: BREYTENBACH, Breyten. 1986. De andere kant van de vrijheid. Amsterdam: Van Gennepp, pp. 193-210.
- 1985a. BREYTENBACH in gesprek met Van Zyl Slabbert. Die Suid-Afrikaan 4 Winter: 47-48.
- BREYTENBACH, Breyten. 1985b. A clear signal. Leadership 4(2) Okt.: 134-136.
- BREYTENBACH, Breyten. 1985c. Over die verzetsethiek van die skrywer in een totalitaire staat. In: BREYTENBACH, Breyten. 1986. De andere kant van de vrijheid. Amsterdam: Van Gennepp, pp. 215-228.
- BREYTENBACH, Breyten. 1985d. Brief uit ballingskap aan Don Espejuelo. In: BREYTENBACH, Breyten. 1986. De andere kant van de vrijheid. Amsterdam: Van Gennepp, pp. 244-250.
- BREYTENBACH, Breyten. 1986a. De andere kant van de vrijheid. Amsterdam: Van Gennepp.
- BREYTENBACH, Breyten. 1986b. Die game is nog lank nie verby nie. Die Suid-Afrikaan (6) Herfs: 10-12.
- BREYTENBACH, Breyten. 1986c. Breyten praat sy hart uit. (Toespraak by ontvangs van Rapportprys.) Rapport, 13 April.

POLITIEKE PROBLEME

9. die bevryding van ons land.
10. Word hulle ook toegelaat op binnelandse vlugte?
13. Vroeër of later kom daar vryheid in so 'n land.
17. Dis 'n gorilla met vakansie — kol. Huntingdon...
18. stokke van bevryding sal wees.
23. terroriste wat...die bewind gaan oorneem.
23. Afferkaanse koerante wat sonder uitsondering Nasionale Party koerante is...
- 29-30. eiland vir politieke melaatses. Ons skandvlek.
32. Suid-Afrykak... Die Gerobtes se Eiland.
42. mnr. Huntingdon en sy gorillas, sy folterdeskundiges.
83. dat niks ooit kan verhoed dat die meerderheid aan bewind kom nie?
84. Mondlane... En waar is Luthuli?
87. die verskriklike alledaagse bestaan van die slawe
87. Die enigste manier om weg te breek uit hierdie hel is om die witman se magsgreep te breek.
95. Namibië
96. Moeilikheid is dat die Veiligheidspolisie...
106. Ek is daarvan oortuig dat die redding van hierdie land...
107. Ons is 'n bastervolk met 'n bastertaal...
121. versnorde veiligheidsdiensmaats... ene Gorvé...
130. Wie is hierdie owerhede van wie ons ons wou distansieer?
143. die Kerk is 'n aanhangsel en 'n instrument
144. perverse wette en menseverhoudings
146. Onthou u nog vir Abdullah Haroen?
146. beroemde volksvaders — Sjaka, Luthuli
159. Toe daar oorsee geveg moes word, was die Bruinman
159. Van al die historiese en nog lewende leiers van die S.A. volk...
160. 'n ingeperkte onpersoon
160. Grové, Cloete, Scholtz...
- 160-163. Beskrywing van Veiligheidspolisie tydens besoek saam met Sonny Leon by Sobukwe
168. honde...geteel en afgerig om die swartes óp te vreet

- 174-175. Hulle is die afloeders in die skaduwees...
181. dat Robert Sobukwe...
185. die swartman se stryd om bevryding
- 185-6. Kol. Huntingdon...monsters...martel...
186. die fascistiese ontruiming van Distrik Ses
197. die Pretoriaanse Garde...verdedigers van onregte...lyfgetroue honde...
- 202 Broederbond...daardie duistere sekte.
206. Gister was Sharpeville-dag...
247. die kolonel...en nog 'n skoothond...
248. Kollega, die hond...

A F K O R T I N G S

<u>Bu.</u>	<u>Die Burger</u>
<u>Db.</u>	<u>Dagbreek en Sondagnuus/Dagbreek en Landstem</u>
<u>DHg.</u>	<u>Die Huisgenoot</u>
<u>EPH.</u>	<u>Eastern Province Harold</u>
<u>FM.</u>	<u>Financial Mail</u>
<u>Hg.</u>	<u>Huisgenoot</u>
<u>Hoofst.</u>	<u>Hoofstad</u>
<u>NM.</u>	<u>The Natal Mercury</u>
<u>Ogb.</u>	<u>Oggendblad</u>
<u>Oost.</u>	<u>(Die) Oosterlig</u>
<u>PN.</u>	<u>Pretoria News</u>
<u>Rap.</u>	<u>Rapport</u>
<u>RDM.</u>	<u>Rand Daily Mail</u>
<u>SAD.</u>	<u>SA Digest</u>
<u>ST.</u>	<u>Sunday Times</u>
<u>SW.</u>	<u>Die Suidwester</u>
<u>Sw-Afr.</u>	<u>Die Suidwes-Afrikaner</u>
<u>TA.</u>	<u>The Argus</u>
<u>TC.</u>	<u>The Citizen</u>
<u>TCT.</u>	<u>The Cape Times</u>
<u>TDN.</u>	<u>The Daily News</u>
<u>Tv.</u>	<u>Die Transvaler</u>
<u>TW.</u>	<u>The World</u>
<u>Va.</u>	<u>Die Vaderland</u>
<u>Vo.</u>	<u>Die Volksblad</u>
<u>WP.</u>	<u>Weekend Post</u>

O P S O M M I N G

Die doelstelling van hierdie ondersoek is om Breyten Breytenbach se omstrede openbare optrede en die hewige openbare reaksie wat dit uitlok binne die wyer politieke, literêre en joernalistieke konteks te plaas. In die verkenning, sistematisering en beskrywing van verhoudings tussen hierdie oop sisteme word ook rekenskap gegee van die verbande wat bestaan tussen Breytenbach se openbare uitsprake/optrede en sy poëtika aan die een kant en tussen reaksies op sodanige uitsprake/optrede en (nie-)lesers se literatuuropvattings aan die ander kant (dit wil sê die verband tussen ideologie en literatuuropvatting).

In hoofstuk 1 word uiteengesit dat die fokus van die ondersoek nie die interpretasie van 'geïsoleerde', 'outonome' literêre 'tekste' vanuit 'n bepaalde poëtika is nie, maar die interaksie tussen sisteme. Die teoretiese vertrekpunte vir die studie, wat gedeeltelik interdisiplinêr van aard is, word verskaf deur die volgende aanvullende benaderings: die empiriese literatuursosiologie, literêre semiotiek, sisteembenadering, resepsie-ondersoeke en kultuurstudie.

Hoofstuk 2 is 'n algemene oriëntering ten opsigte van Breytenbach se posisie binne die literêre, politieke en joernalistieke sisteme. Met betrekking tot die literêre sisteem word aangetoon dat sy tekste as 'Sestigertekste' geresepeteer is en dat dit die literêre verwagtingshorison verskuif het. Die hewige openbare reaksie op Sestig in die algemeen word in enkele hoofkategorieë saamgevat en in verband gebring met lesers se literatuuropvattings. Breytenbach se eie literatuuropvatting word bespreek omdat die verband daarvan met sy openbare uitsprake/optrede in die volgende hoofstukke ter sprake kom.

Ten opsigte van die politieke sisteem word aangedui dat Breytenbach sy openbare verskyning gemaak het op 'n tydstip toe die apartheidsstelsel reeds stewig gevestig was en dat sy uitsprake/optrede en die reaksie daarop gesien kan word teen die agtergrond van algemene reaksie op apartheid, vanuit sowel wit as swart geleedere. Klem word gelê op die feit dat die literêre beweging van Sestig in 'n

tyd van politieke woelinge h politieke dimensie gekry het en die verlig/verkramp-stryd hom ook op die kultuurfront gemanifesteer het.

Wat die joernalistieke sisteem betref, word geskets hoe die houding wat verskillende koerante teenoor Breytenbach (asook die Sestigters en die 'kultuurstryd' in die algemeen) inneem, gerig word deur die ideologiese ingesteldheid van die redakteurs en politieke joernaliste.

In hoofstukke 3-8 word Breytenbach se openbare optrede en die reaksie wat dit uitlok teen die agtergrond van die algemene politieke konteks geplaas. Die volgende aspekte van Breytenbach as openbare figuur kom dus ter sprake: sy huwelik en die visumvoorvalle (hoofstuk 4); sy uitsprake oor Afrikaans, kultuur en die rol van die Afrikaanse skrywer/letterkunde (hoofstuk 5); die verhore (hoofstuk 6); die vrylating (hoofstuk 7) en die woelinge om sensuur en pryse (hoofstuk 8).

Uit die ondersoek blyk dat Breytenbach nie slegs h sleutelrol in die stryd binne en tussen die literêre, politieke en joernalistieke sisteme speel nie, maar in h omvattende kultuurstryd. Hy het h enorme bydrae gelewer tot die vorming van interne sisteempolariserings wat onder andere gelei het tot die ontstaan van subsisteme. Net so belangrik is sy rol ten opsigte van die kritiese bevraagtening van sleutelkodes binne die sisteme. Hy aktiveer talle meganismes om enersyds vreemde en bedreigende waardes uit die sisteem te weer en andersyds om stabiliteit te herstel deur subsisteme binne die makrosisteem te duld. Breytenbach speel h leidende rol by die vorming van interpretatiewe gemeenskappe, veral rondom literatuuroppattings. Met sy eie poëtika bring hy nie net h radikale politisering van die Afrikaanse letterkunde teweeg nie, maar dwing herskrywers om die senderskode in ag te neem en om ideologiese keuses te maak. Vanuit sy dikwels ambivalente posisie verkry Breytenbach h geskakeerde beeld as openbare figuur en lok hy uiteenlopende reaksies uit. Daardeur dwing hy h hele gemeenskap en literatuur tot selfondersoek.